

Młoda Sławistyka

REDAKCJA
MARTA KORALEWSKA
KINGA STANASZEK

MŁODA SŁAWISTYKA

REDAKCJA

MARTA KORALEWSKA
KINGA STANASZEK

Młoda Sławistyka

REDAKCJA
MARTA KORALEWSKA
KINGA STANASZEK

REDAKCJA
MARTA KORALEWSKA
KINGA STANASZEK

RECENZJA
DR HAB. AGNIESZKA JANIEC-NYITRAI
WYDZIAŁ SŁAWISTYKI I BAŁTYSTYKI
UNIwersYTETU LORANDA EOTVOSA W BUDAPESZCIE

DR HAB. MACIEJ FAŁSKI
INSTYTUTU SŁAWISTYKI ZACHODNIEJ I POŁUDNIOWEJ UW

KOREKTA REDAKTORSKA, SKŁAD I PROJEKT OKŁADKI
KAROL ŁUKOMIAK

AUTORKA GRAFIKI WYKORZYSTANEJ NA OKŁADCE
ZUZANNA WOSZCZEROWICZ

MONOGRAFIA POWSTAŁA Z INICJATYWY
KOŁA NAUKOWEGO SŁAWISTÓW UNIwersYTETU WARSZAWSKIEGO

PUBLIKACJA ZOSTAŁA DOFINANSOWANA PRZEZ
RADĘ KONSULTACYJNĄ DO SPRAW STUDENCKIEGO RUCHU NAUKOWEGO
UNIwersYTETU WARSZAWSKIEGO
ORZ FUNDACJĘ UNIwersYTETU WARSZAWSKIEGO

© COPYRIGHT BY AUTHORS & ARCHAEGRAPH

ISBN: 978-83-67959-26-1

WERSJA ELEKTRONICZNA DOSTĘPNA NA STRONIE INTERNETOWEJ WYDAWCY:

www.archaeograph.pl

ARCHAEGRAPH
Wydawnictwo Naukowe

ŁÓDŹ, LUTY 2024

SPIS TREŚCI

PRZEDMOWA.....	9
----------------	---

JĘZYK

SZVETLÁNA BORÁL RASADNICI PISEMENOSTI U VREME SEOBA: SRPSKI SKRIPTORIJUMI U UGARSKOJ U 18.VEKU.....	12
DOMINIKA BOROWSKA-DOBROWOLSKA EWOLUCJA ZASAD W PISOWNI W PIERWSZYCH PRÓBACH KODYFIKACJI JĘZYKA BIAŁORUSKIEGO NA PRZYKŁADZIE PRAC ANTONA ŁUCKIEWICZA.....	25
ANNA CALDROVÁ FROM THE TABLE TO THE DICTIONARY - A REFLECTION OF RUSSIAN CUISINE IN CONTEMPORARY CZECH.....	37
DARIUSZ DZIENISIUK „WSPÓLNY” CZY „CUDZY”? PRASŁOWIAŃSKIE *OBYTĬ I JEGO KONTYNUANTY.....	49
JOLANTA GOLA POMIĘDZY ADRIATYKIEM A MORZEM CZARNYM -WSTĘPNIE O WTÓRNYM UŻYCIU HYDRONIMÓW W CHORWACJI I BUŁGARII.....	59
FRIEDERIKE GRUBE READING ALOUD IN RUSSIAN AS A HERITAGE LANGUAGE IN GERMANY AND THE CZECH REPUBLIC - THE INFLUENCE OF DIFFERENT GRAPHEME SYSTEMS ON READING PROFICIENCY.....	68

СВІТЛАНА ГОДИНЧУК ЛЕКСИЧНІ ДІАЛЕКТИЗМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ-КОЛАЖУ Д. КЕШЕЛІ «РОДАКИ»)	85
EMILIA JARECKA FRAZEOLOGIA W CZESKICH, POLSKICH I SERBSKICH BLOGACH PODRÓŻNICZYCH: UWAGI WSTĘPNE	98
ADRIAN KĘDZIOR ZANIK SŁOWIAŃSKIEGO DOPEŁNIACZA PO NEGACJI W JĘZYKU CHORWACKIM NA PRZYKŁADZIE PIERWSZEGO CHORWACKIEGO PRZEKŁADU BIBLI	118
LILA NIKOLIN-DUKAI GLAGOLSKI PRILOZI U SVETLU PRIRODNE SINTAKSE	137
ZORANA PERIĆ O NIEPROTOTYPOWYCH ZNACZENIACH CZASOWNIKÓW PERCEPCJI DOTYKU W JĘZYKU POLSKIM I SERBSKIM	153
ANGELINA SOKOŁOWSKA WYRAZ VZPOURA ORAZ JEGO SYNONIMY W JĘZYKU CZESKIM	162
ANNA STOSIO ADAPTACJE POLSKICH NAZW WŁASNYCH W SŁOWIANOSERBSKIM PERIODYKU - „SŁAVENNO-SERBSKIJA VĚDOMOSTI”	172
СОФІЯ ТЕЛЮК ГУМОР ПІД ЧАС ВІЙНИ ТА МОВНІ ЗАСОБИ ЙОГО ТВОРЕННЯ (НА МАТЕРІАЛІ ІНТЕРНЕТ-КОМУНІКАЦІЇ)	184
MARTA WAWRZYŃIAK TATRZAŃSKIE NAZWY WŁASNE W JĘZYKU POLSKIM I SŁOWACKIM	196
ANTONI ZALEWSKI MITOTWÓRCZA FUNKCJA „SŁOWIAŃSKIEGO PISMA RUNICZNEGO” W KONTEKŚCIE PROCESÓW NARODOWOTWÓRCZYCH	211

KULTURA I SZTUKA

JULIA GŁOMBİK PRZECIW PODZIAŁOM - MUZYKA POPULARNA PO ROZPADZIE JUGOSŁAWII	225
IGOR LEWICKI AWANGARDA W FOTOGRAFII CZESKIEJ I ODRZUCENIE NORM NA PRZYKŁADZIE TWÓRCZOŚCI MIROSLAVA TICHEGO	240

LIANG LIN ZNACZENIE CMENTARZY WE WSPÓŁCZESNEJ POLSCE Z PERSPEKTYWY ANTROPOLOGICZNEJ.....	251
--	-----

LITERATURA

PATRYCJA CHAJĘSKA LITERACKIE REPREZENTACJE ZAGRZEBIA WE WSPÓŁCZESNEJ PROZIE CHORWACKIEJ.....	264
--	-----

РЕКА ЧУМФТ ОБРАЗ ЧЁРТА В РОМАНЕ Ф. М. ДОСТОЕВСКОГО БРАТЬЯ КАРАМАЗОВЫ.....	275
--	-----

KATE HIU-KEI LEUNG HOW DO PETER THE GREAT AND HIS SON ALEXEI'S LETTERS TO ONE ANOTHER PORTRAY THEIR RELATIONSHIP?.....	284
--	-----

ANEL KOZHABERGENOVA WOMEN IN SOVIET MOSCOW: BASED ON THE NOVELS OF Y. TRIFONOV.....	295
---	-----

МИЛАН МАЗИНЯНИН АЛЕГОРИЈСКИ ВАМПИР У СОТИЈИ „КАКО УПОКОЈИТИ ВАМПИРА“ БОРИСЛАВА ПЕКИЋА.....	305
--	-----

MÁRK MURÁNYI THE THEME OF DEATH IN LEO TOLSTOY AND AFANASY FET'S CORRESPONDENCE.....	320
--	-----

ЛЕНКА НАСТАСИЋ ИЗМЕЋУ РЕДА И РЕПЛИКЕ.....	335
--	-----

DOMINIK NOVÁK NARATIVNÍ POSTUPY A FOKALIZACE V DÍLE HANA – ČÍ RAMĚŤ TEXT ZPROSTŘEDKOVÁVÁ?.....	349
--	-----

ХАННА ПАВЛОВСКАЯ РОЛЬ ПЕЙЗАЖНЫХ И ПОРТРЕТНЫХ ОПИСАНИЙ В «ХАТЫНСКОЙ ПОВЕСТИ» А. АДАМОВИЧА.....	359
---	-----

MILAN B. RADOIČIĆ THE VAMPIRE IN THE NOVEL PREMEDIATED MURDER (1993) BY SLOBODAN SELENIĆ, FROM AN INDIVIDUAL CASE TO COLLECTIVE ALLEGORY.....	372
--	-----

KAJA STELMASZEWSKA POEZJA SERBSKICH ROMÓW JAKO FORMA SPRZECIWU WOBEC STEREOTYPU.....	387
--	-----

JOVANA TODOROVIĆ
NEMOGUĆI BEG OD ISTORIJE: IMAGOLOŠKE DIMENZIJE ROMANA
„MUZEJ BEZUVJETNE PREDAJE” DUBRAVKE UGREŠIĆ I „SVETSKI PUTNIK”
DAVIDA ALBAHARIJA..... 401

PIOTR TOMCZAK
DANDYZM OCZYMA KONSERWATYSTY –
EDYCJA OPOWIADANIA WINCENTEGO ŁOSIA..... 414

SARLOTA KRISZTINA TÓTHPÁL
DANTE'S INFLUENCE ON ANNA AKHMATOVA'S
AND ON NIKOLAI GUMILEV'S WORK..... 426

ЈОВАНА ВОЈВОДИЋ
У СЕНЦИ СИМЕ ПАНДУРОВИЋА:
КЊИЖЕВНИ РАД БРАНИСЛАВЕ ПАНДУРОВИЋ..... 441

NATALIA ZALEWSKA
ZAPOMNIANE BAJANIE –
EDYCJA KRYTYCZNA BAJEK ANTONIEGO GLIŃSKIEGO..... 453

ПАВЛЕ ЗЕЉИЋ
ПОЕТИКА СВАКОДНЕВИЦЕ У РОМАНИМА ДОШЉАЦИ
МИЛУТИНА УСКОКОВИЋА И УЛИКС ЏЕЈМСА ЏОЈСА..... 462

NAUKI SPOŁECZNE

OONAGH DELAGRY
AN EXAMINATION OF RUSSIA
IN ENLIGHTENMENT HISTORIOGRAPHY..... 477

KAROLINA JANKOWSKA
ORIENTACJE PROGRAMOWE W SŁOWACKICH CZASOPISMACH
INTERNETOWYCH NA PRZYKŁADZIE SPOSOBU PRZEDSTAWIANIA
DYMISJI RZĄDU EDUARDA HEGERA..... 487

KINGA STANASZEK
POPULIZM JAKO CZYNNIK WYWIERAJĄCY WPŁYW
NA DECYZJE I ZACHOWANIA WYBORCZE
NA PRZYKŁADZIE ANO I SPD..... 501

MICHAŁ TKACZYK
UPADEK MITU WOJSK POWIETRZNODESANTOWYCH
FEDERACJI ROSYJSKIEJ..... 517

PRZEDMOWA

Sławistyka, jako dziedzina nauki zajmująca się kulturami i językami narodów oraz państw słowiańskich, pozwala na interdyscyplinarne podejście w jej badaniu. Możliwe jest zajmowanie się nią m.in. pod względem językoznawczym, kulturowym, literaturoznawczym czy społeczno-politycznym. Dziedzina ta otwarta jest zarówno na podejście historyczne, jak i współczesne. Wielość państw i narodów mających słowiańskie korzenie sprawia, że obszar ten jest bardzo różnorodny i bogaty, a prowadzone w jego obrębie badania komparatystyczne często prowadzą do zaskakujących wniosków.

Niniejsza monografia jest efektem zorganizowanej przez Koło Naukowe Sławistów UW Międzynarodowej Konferencji Studencko-Doktoranckiej Młoda Sławistyka, która odbyła się w kwietniu 2023 roku na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego. Zawiera artykuły 40 autorów pochodzących z 8 państw (Polska, Czechy, Serbia, Węgry, Niemcy, Irlandia, Ukraina i Szwecja) i reprezentujących 14 ośrodków badawczych (Uniwersytet Warszawski, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Uniwersytet Łódzki, Uniwersytet Jagielloński, Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, Uniwersytet Masaryka w Brnie, Uniwersytet w Hradcu Králové, Uniwersytet w Nowym Sadzie, Uniwersytet Eötvösa Loránda w Budapeszcie, Uniwersytet w Szeged, Uniwersytet w Hamburgu, Trinity College Dublin, Kijowski Narodowy Uniwersytet Lingwistyczny, Uniwersytet Edynburski). Artykuły zostały napisane w 6 językach: angielskim, polskim, serbskim, czeskim, ukraińskim i rosyjskim.

Celem niniejszej publikacji jest umożliwienie studentom oraz doktorantom związanym ze sławistyką zaprezentowania własnych dociekań i zainteresowań metodologicznych oraz naukowo-badawczych. Zasadniczą cechą zamysłu książki jest jej heterogeniczność, która przyczyniła się do otwartości na wszelkiego rodzaju badania, mieszczące się w polu dociekań sławistycznych. Tematy, które zostały w niej poruszone stanowią informację zwrotną o zainteresowaniach młodych

badaczy oraz są wyraźną wskazówką, w którą stronę ewoluują i będą ewoluować badania slawistyczne w najbliższych latach. Zebrany materiał pokazuje różnorodność slawistyki oraz jest źródłem wiedzy o kierunkach badań podejmowanych przez młodych badaczy.

Monografia podzielona jest na cztery części. Pierwsza, językowa, prezentuje pogląd 16 autorów na tę tematykę zarówno z perspektywy historycznej, jak i współczesnej (Szvetlana Borál, Dominika Borowska-Dobrowolska, Anna Caldová, Dariusz Dzienisiuk, Jolanta Gola, Friederike Grube, Svitlana Hodynchuk, Emilia Jarecka, Adrian Kędzior, Lila Nikolin-Dukai, Zorana Perić, Angelina Sokołowska, Anna Stosio, Sofia Teliuk, Marta Wawrzyniak, Antoni Zalewski). Część druga została poświęcona refleksji 3 badaczy nad kulturą i sztuką (Julia Głombik, Igor Lewicki, Liang Lin). Natomiast w części trzeciej poruszona została problematyka literaturoznawcza, na podstawie dzieł pochodzących z różnych państw słowiańskich. W jej skład wchodzi 17 tekstów (Patrycja Chajęcka, Reka Czumft, Kate Hiu-Kei Leung, Anel Kozhabergenova, Milan Mazinjanin, Márk Murányi, Lenka Nastasić, Dominik Novák, Hanna Paulouskaya, Milan B. Radoičić, Kaja Stelmaszewska, Jovana Todorović, Piotr Tomczak, Sarlota Krisztina Tóthpál, Jovana Vojvodić, Natalia Zalewska, Pavle Zeljić). W części czwartej znajdują się cztery artykuły (Oonagh Delagry, Karolina Jankowska, Kinga Stanaszek, Michał Tkaczyk) z zakresu nauk społecznych, które nawiązują zarówno do polityki, jak i do obronności.

Publikacja *Młoda Sławistyka* jest dowodem na to, że młodzi badacze mają dużo do powiedzenia w dziedzinie slawistyki, a prowadzone przez nich badania często dotyczą tematyki, która wcześniej nie była poruszana. Wierzymy, że książka ta stanie się istotnym i wartościowym źródłem wiedzy zarówno dla doświadczonych pracowników naukowych, jak i dla tych, którzy są dopiero na początku swojej drogi naukowej.

Redaktorzy tomu

Marta Koralewska
Kinga Stanaszek

JĘZYK

RASADNICI PISMENOSTI U VREME SEOBA: SRPSKI SKRIPTORIJUMI U UGARSKOJ U 18. VEKU

Ako je Velika seoba iz 1690. pod patrijarhom Arsenijem III Čarnojevićem označila prekretnicu u srpskoj istoriji, onda je nastupajući 18. vek omogućio srpskoj kulturi i umetnosti najveće preobražaje i promene koji će biti uslovljeni kulturnoistorijskim okolnostima i politikom carskog Beča prema Srbima u Ugarskoj. Te promene će biti najpre vidljive u svakodnevnom životu izbeglica, koji vremenom napuštaju patrijarhalne modele ponašanja, postajući narednih decenija deo liberalnijeg društva oslobođenog stega tradicije.² Teškoće privikavanja na život u negostoljubivoj i katoličkoj zemlji, kao i nedostatak bogoslužbenih knjiga, su podstakli patrijarha Arsenija III Čarnojevića da traži dozvolu od austrijskog cara Leopolda I (1658-1705) za podizanje srpske štamparije i škola, kao i da se omogući Srbima da pohađaju univerzitete u Habzburškoj monarhiji.³

Problem u davanju dozvole za osnivanje srpske štamparije svakako se nalazio u težnji austrijskih vlasti za većom kontrolom i cenzurom sadržaja knjiga, pa se smatralo da je za Srbe u Habzburškoj monarhiji dovoljna i štamparija u Trnavi (Slovačka), koja se još od 17. veka nalazila u rukama jezuita i kojoj

¹ Eötvös Loránd University Budapest; boralsz@student.elte.hu

² Sz. Borál, *Patrijarhalna paradigma u vremenu migracija: društveni izazovi srpske porodice u Ugarskoj nakon Velike seobe*, [u:] *Migrations in the Slavic Cultural Space*, Z. A. Brzozowska, P. Krężel, I. Lis-Wielgosz (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2022, s. 29.

³ J. Radonić, *Prilozi istoriji Srba u Ugarskoj krajem XVII i početkom XVIII veka*, [u:] *Letopis Matice srpske*, knjiga 223. i 224. sveska I i II, M. Savić (red.), Matica srpska, Novi Sad 1904, s. 198; patrijarh Arsenije III Čarnojević je u nekoliko navrata, 1690. i 1706. godine, bezuspešno molio vlasti u Beču da mu se dozvoli da na tlu Ugarske osnuje srpsku štampariju. Molba je ponovljena na saborima u Krušedolu (1708), Novom Sadu (1722), Karlovcima (1726) i Beogradu (1730), M. Pavić, *Istorija srpske književnosti baroknog doba (XVII i XVIII vek)*, Nolit, Beograd 1970, s. 45.

je glavni zadatak bio da širi uniju među pravoslavnim stanovništvom. Za Srbe je knjiga stoga predstavljala moćno sredstvo za očuvanje ne samo duhovnog nego i nacionalnog identiteta u vremenu kada je nepoštovanje privilegija pretilo da ugrozi pravoslavlje.⁴ Kao posledica pritiska carske politike na nekatoličke podanike, tokom prvih decenija 18. veka dolazi do veće nabavke knjiga iz Rusije i formiranja unosnog tržišta koje će zamreti tek krajem poslednjih decenija za vreme terezijanskih i jozefinskih reformi. Na molbu mitropolita Mojseja Petrovića, ruski car Petar Veliki će sredinom dvadesetih godina 18. veka poslati više od trista knjiga u Karlovačku mitropoliju, među kojima će se naći veliki broj gramatika, rečnika i bukvara na ruskom jeziku.⁵

Putujući po Banatu tokom 1768. godine Josif II (1762-1790) će primetiti ovu vrlo razgranatu trgovinu ruskim knjigama i neobično veliki broj prispelih izdanja iz carske Rusije, prvenstveno u krajeve južne Ugarske. Shvativši da se dobar deo novca na ovaj način odliva iz Habzburške monarhije, on će pokrenuti pitanje osnivanja štamparije koja bi zadovoljila ugarske Srbe, što je bio neposredan povod za osnivanje štamparije za knjige na srpskom, ilirskom, grčkom i jermenskom jeziku u Beču 1770. Josif Kurcbek sa svojim naslednicima tada dobija specijalnu dozvolu za osnivanje štamparije koja je zadržala monopol nad štampanjem srpskih knjiga u nekoliko narednih decenija, jer je svim ostalim štamparima bilo zabranjeno bilo kakvo preštampavanje, prodaja ili uvoz stranih knjiga za srpske čitaoce.⁶

U ovim specifičnim istorijskim okolnostima u zajednicama jača trgovački sloj iz kog se formira građanska klasa srpskog društva. Upravo će građanstvo biti nosilac borbi za nove ideale i slobode, uvodeći nas u vreme prosvetiteljstva i nacionalnog preporoda, dok će, s druge strane, srpski manastiri i crkve u Ugarskoj predstavljati snažno duhovno i kulturno uporište čuvajući i negujući tradiciju prepisivanja knjiga.

⁴ P. Pijanović, *Srpska kultura u XVIII i XIX veku*, Matica srpska, Novi Sad 2020, s. 399.

⁵ M. Fin, *Centri srpske kulture XVIII veka*, Akademska knjiga, Novi Sad 2015, s. 39.

⁶ M. Kostić, *Kulturno-istorijska raskrsnica Srba u XVIII veku*, Matica srpska, Novi Sad 2010, s. 131.

SENTANDREJA

Nakon Velike seobe 1690. godine⁷ jedan deo Srba nastanio se u Sentandreji, pustom mestu pored Dunava, gde su ubrzo pored ubogih kuća u zbegovima podignute i prve drvene crkve - brvnare. Jedna od njih je bila manastirska crkva posvećena Sv. jevanđelisti Luki u koju su monasi iz manastira Ravanice smestili svete mošti kneza Lazara, o čemu svedoči daskal Stefan Ravaničanin:

Malu že našemu narodu bjegu jemšu se uz Dunav gore: jedni na ladjah, ini že na konjeh i kolesah, drugi že pješi, jakože i az siromah. 40. dnej bist nam put hoždenija. I pridohom Budimu gradu. Tamo že svetješij patrijarh Arsenije Črnojević i nekoliko vladika i ot mnogih monastirej kaluđeri i čeloveci mnogi ot vsej zemli serbskija, mužeski poli i ženski. Takožde i mi, žitelji Ravanice, inoci s moštimi svatago v careh kneza Lazara srbskago. I v'selihom se na nekoje mjesto više Budima zovemo Sentandreja...I tu s'gradihom hiže, kako koji može: i cerkov v'zdigohom ot dreva, blizu brega Dunajskog, i tu položihom mošti svatago kneza Lazara srbskago...⁸

Sa izbeglim narodom u Sentandreju pristižu i monasi iz manastira Rače na reci Drini kod Bajine bašte, „jednog od retkih zaostalih rasadnika pismenosti“ i pre Velike seobe, koji su negovali prepisivačku tradiciju u vreme turske vlasti. Nakon što je manastir spaljen 1688. monasi su se priključili izbegličkim kolonama i zajedno sa patrijarhom Arsenijem III Črnojevićem stigli u područje Gornjeg Podunavlja.⁹ Zahvaljujući Kiprijanu Račaninu će se formirati jedan od najznačajnijih srpskih skriptorijuma iz 18. veka, koji će podučavati mlade monahe podjednako veštini prepisivanja i iliminiranja. Ova škola pri kapeli Sv. Luke u Sentandreji će biti aktivna naročito tokom prve polovine 18. veka, kada stvara Gavril Stefanović Venclović, jedan od najznačajnijih srpskih prepisivača, prevodioca i besednika. On je napisao oko 20 000 stranica, od kojih 9000 na čisto narodnom jeziku kakvim se govorilo u ono vreme

⁷ O Velikoj seobi postoje brojne i opsežne studije: N. Radojčić, *Velika seoba Srba 1690. godine*, Glasnik istoriskog društva knj. 14, sv. 1-2, Novi Sad 1933; S. Čakić, *Velika seoba Srba i patrijarh Arsenija III Črnojević*, Novi Sad 1982; D. J. Popović, *Velika seoba 1690: Srbi seljaci i plemići*, Beograd 1954; S. Korać, *Velika seoba i njeni odjeci u poeziji*, Beograd 1997; R. Grujić, *Velika seoba patrijarha Arsenija III Črnojevića iz Južne Srbije u Vojvodinu pre dvestapedeset godina*, Skoplje 1940. itd.

⁸ D. Davidov, *Sentandreja srpske povesnice*, SANU-Prometej, Beograd-Novi Sad 2011, s. 31.

⁹ M. Pavić, *Crni bivo u srcu*, Prosveta, Beograd 1966, s. 9.

u Sentandreji i okolini. Sa Venclovićem se završava duga tradicija diglosije i književnosti na srpskoslovenskom jeziku.¹⁰

Iako u istoriografiji nije ostalogo gotovo ni traga o tome kako je izgledala manastirska crkva Sv. Luke, pa ni račanski skriptorijum pri njoj, Sentandrejci su upravo na tom mestu postavili metalni krst, na visokom stubu sa jonskim kapitelom, koji se i danas tamo nalazi. Ovo mesto je bilo posebno za Srbe koji su kroz kult mučenika kneza Lazara negovali specifičnu istorijsku svest o svojim precima. Oko ovog mesta se često okupljala barokna litija tokom 18. veka, kada su se nosili crkveni barjaci zanatlijskih cehova i ostalih udruženja, uz brojne ikone i druge liturgijske predmete.¹¹ Prema jednom putopisu iz 1833. godine, gde se opisuje stanje postojećih srpskih crkava u Sentandreji, spominje se i manastir Sv. Luke smešten na severnom kraju varošice nedaleko od Dunava, koji je „do pre 35 godina suščestvovao“ ali su za vreme episkopa Dionisija Popovića (1791-1828) poslednja dva monaha preminula, a manastir je potom ostao pust. Dalje se navodi da su sve knjige i ostale bogoslužbene stvari prenete u Sabornu (Beogradsku) crkvu.¹² To nam posredno govori da je prepisivačka i iluminatorska aktivnost verovatno zamrla u drugoj polovini 18. veka.

Kao centralna figura Sentandrejskog skriptorijuma najpoznatiji je jeromonah Gavril Stefanović Venclović. Iako se među Račanima nalaze čuvena imena, kao Kiprijan, Jerotej, ili Mihajlo Račanin, smatra se da je Venclović svojim radom prevazišao svog učitelja Kiprijana. On se formira kao vrstan iluminator i prepisivač tokom druge i treće decenije 18. veka upravo u Sentandreji, dok će poslednje godine života provesti u Đuru i Komoranu. Venclovićevo školovanje se verovatno završilo između 1711. i 1717. godine, kada nastaje period predaha između buna i prvog rata koji je Karlo VI (1711-1740) vodio sa Turcima. Tih godina nastaju dve obimne knjige, obe potpisane i datirane, na kojima je Venclović angažovan kao prepisivač i iluminator. Prvu, *Služabnu knjigu* piše od 1711. do 1716. godine, na srpskoslovenskom jeziku, namenjenu sveštenicima i potpisuje se sa jeromonah Gavril. Druga knjiga je *Minej* pisan za mart-april iz 1717.

¹⁰ Đ. Trifunović, *Kratak pregled jugoslovenskih književnosti srednjeg veka*, Filološki fakultet, Beograd 1976, s. 150.

¹¹ D. Davidov, D. Medaković, *Sentandreja*, Jugoslovenska revija, Beograd 1982, s. 57.

¹² Pavle Stamatović, *Putešestvija, iz Pešte u Ostrogon*, „Serbska pčela ili Novi cvetnik“, 1833, god. IV, Budim, s. 110.

godine, koju završava sa:

„...spisa mali đakon Gavril, u sveti Andreji više Budima...Ješte slova do konca ne navikoh...Pisa se pri duhovniku kir Kirilu, da budet jemu večna radost.”¹³

Slede još neke knjige, takođe pisane na srpskoslovenskom jeziku: *Minej svetog Luke* za avgust (1717), *Časovi i bogorodičnik* (1725), *Razglagolnik* (1734), *Presadenica* (1735), *Molitve, akatisti* (1739), *Kanonik* (1739), crkveni zbornik pisan između 1730. i 1740.¹⁴ Onaj deo Venclovićevog stvaralaštva koji je originalniji i obimniji, pisan je na narodnom jeziku, brzopisom i svečanom ćirilicom. Pravopis je uprošćeniji i nema iluminacija. To su zbornici nastali između 1732. i 1746. godine. U tom periodu Venclović piše *Poučenija i slova razlika* (1732), prevod Baranovićeve zbirke propovedi *Mač duhovni* (1736), *Žitija, slova i pouke* (oko 1740), *Velikopostnik* (1741), *Pentikostar* (1743), *Slova izabrana* (1743), *Poučenije izabranoe I-II* (1745-1746). Ova dela se razlikuju po jeziku, gramatici, stilu, kao i temama, od onih pisanih za sveštenstvo. Po rečima samog Venclovića, on piše za široke narodne mase, za „begove i knezove, gospodu i raju, oficire i vojake, vladike i popove sa đakonima, za kaluđere i belce, mudre i proste, starce i mladiće, muško i žensko...”.¹⁵ Interesantno je koliko Venclović odudara od mode i pravila, jer iako se radi o petoj deceniji 18. veka, vremenu kada su već uveliko ojačale veze srpskih bogoslova i ruske crkve, on piše svoje radove na potpuno čistom srpskom, narodnom jeziku i bez „ikakve primene ruskog izgovora i pravopisa”, a na mnogima od njih stoji da su prevedeni „na srbski jezik radi razumenia prostim človjekom”.¹⁶

Danas se većina Venclovićevog rukopisa nalazi u Arhivu SANU u Beogradu, dok se jedan manji deo može naći u Sentandrejskoj rukopisnoj zbirci. Radi se o Venclovićevim minejima, koji prema paleografsko-ortografskoj analizi pripadaju prvoj četvrtini 18. veka.¹⁷

Da je sentandrejski skriptorijum pri crkvi Svetog Luke služio i za prepovezivanje knjiga zna se na osnovu vodenih znakova nekoliko rukopisa: npr. psaltir iz 16. veka ima isti vodeni znak kao još nekoliko rukopisa koji se vezuju

¹³ M. Pavić, *Crni bivo...*, s. 13.

¹⁴ Đ. Trifunović, *Kratak pregled...*, s. 151.

¹⁵ M. Pavić, *Crni bivo...*, s. 25.

¹⁶ G. Vitković, *O književnom radu jeromonaha Gavrila Stefanovića*, „Glasnik Srpskog učenog društva”, 1872, knjiga XXXIV, Državna štamparija, Beograd, s. 156.

¹⁷ Venclovićevi mineji se nalaze pod signaturama: SA 8, SA 9, SA 10, SA 11, SA 12, SA 13, SA 14, SA 16 (ovaj poslednji je datiran iz 1716-1717. godine).

za ovaj prepisivački centar, to su *Minej* iz 1717, *Bukvar* Gavrila Stefanovića Venclovića iz 1717. kao i *Trebnik* Kiprijana Račanina iz iste godine.¹⁸

MANASTIR GRABOVAC

Manastir Grabovac se nalazi u županiji Tolna u jugozapadnom delu Mađarske i pored Srpskog Kovina predstavlja jedan od dva preostala aktivna manastira Budimske eparhije. Po manastirskom letopisu, čije zapisivanje počinje od 1593. godine (i traje sve do 50-ih godina 20. veka), crkvu je podiglo 1587. godine pet monaha manastira Dragovića iz Dalmacije koji su se doselili u ovaj kraj bežeći od gladi: iguman Pajsije i monasi Jevstatije, Stefan, Gerasim i Dionisije¹⁹. Pravoslavni manastir u Dalmaciji je osnovan krajem 14. veka i dugo je odolevao surovoj prirodi, nemaštini, katoličkom okruženju i turskom gonjenju.²⁰

Dobivši ferman od vezira Franka Jusuf-paše da mogu da zidaju crkvu pored ruševina starijeg hrama, monasi su podigli jednu manju crkvu i posvetili je Svetim arhanđelima Mihajlu i Gavrilu. Pritom su od budimskog vezira dobili dozvolu da koriste livade, vinograde²¹ i šume u okolini radi manastirskih potreba.²² O toj prvobitnoj crkvi se zna da je bila živopisana. Čak su i u ruševinama, koje su zatekli monasi iz manastira Dragovića, ostali sačuvani fragmenti nekadašnjeg zidnog slikarstva, koji su fascinirali grabovačke monahe i nakon dvesta godina: „...u drevna vremena je i pre, gore na brežuljku, bio manastir kojega se crkva i danas vidi po stenama sa hrišćanskim likovima živopisno ukrašena...a to potvrđuju i iskopavanja koja je vršio iguman grabovački Antonije Marković 90-tih godina prošlog veka...“²³

¹⁸ N. Sindik, M. Grozdanović-Pajić, K. Mano-Zisi, *Opis rukopisa i starih štampanih knjiga Biblioteke Srpske pravoslavne eparhije budimske u Sentandreji*, Narodna biblioteka Srbije-Biblioteka Matice srpske, Beograd-Novı Sad 1991, s. 316.

¹⁹ M. Szilágyi, *A grabócı szerb ortodox kolostor története*, [u:] *Tonulmányok, intézmény-, településtörténet, biográfia, források, össeírások, telepítések, 1848-49-es levelezés*, Gy. Dobos, (red.), Szekszárd 1999, s. 6

²⁰ J. Redep, *O letopisu manastira Grabovca*, [u:] *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knjiga X, B. Novaković (red.), Novi Sad 1967, s. 283.

²¹ Najveći izvor manastirskih prihoda činila je prodaja vina, a kako su se smenjivali periodi rodnihi i nerodnihi godina, to je ujedno značilo i velike finansijske teškoće, jer monasi nisu imali od čega drugog da se izdržavaju: „...Glavna grana privrede ovde je vinogradarstvo. Pa kad koje godine ne rodi vino, zlo je na pragu.“; V. Krasić, *Manastir Grabovac*, „Letopis Matice srpske“, 1881, knjiga 128, sveska 4, s. 95; Za vreme igumana Antonija Markovića, koji je bio i budimski vladika (1853-1893), inače omiljenog u narodu, grabovački vinogradi su napadnuti filokserom i potom potpuno uništeni, S. Čamprag, *Manastir Grabovac u Mađarskoj*, [u:] *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* br. 17, R. Nikolić (red.), Novi Sad 1957, s. 132-133.

²² V. Krasić, *Manastir Grabovac...*, s. 59.

²³ S. Čamprag, *Manastir Grabovac...*, s. 147.

Bratstvo je tih godina s kraja 16. i početkom 17. veka bilo malobrojno. Ipak, značajna podrška stiže sa Istoka, iz Rusije, gde monasi odlaze i mole za pomoć za manastir. Iz Letopisa manastira Grabovca saznajemo da se 1602. godine jeromonah Gerasim vratio sa puta po ruskoj zemlji, gde je proveo dve godine: „...pride ot moskovske zemle i prinese ot tudu ukrašenija crkovna, knigi, odeždi i pročaja.“²⁴ Godine 1619. se značajno uvećava bratstvo ovog manastira, zajedno sa prilivom novih vrednih knjiga i bogoslužbenih predmeta, kada stiže iguman Stefan iz manastira Dragovića i donosi sa sobom vredno Jevandjelje okovano u Sarajevu, kao i „ostale crkvene stvari.“²⁵ Za vreme uprave igumana Stefana (1649-1664) u manastiru je bilo oko 60 monaha. Ovo su i najuspešnije godine manastirskog blagostanja i prosperiteta, što je na žalost privuklo razbojnike, pa su prilikom jednog razbojništva šezdesetih godina pri napadu na manastir stradali iguman Jov (1664-1667) i nekoliko monaha. Početkom 18. veka za vreme Rakocijeve bune manastir je poharan, a bratstvo je uspelo da se spasi pobeživši u manastir Šišatovac.²⁶

Pred kraj Prvog svetskog rata manastiru Grabovcu su oduzeta sva njegova zvona u svrhu ratne odštete. Dobijeni novac je u štedionici potpuno propao usled velike devalvacije mađarskog novca, a manastir sve do 50-ih godina 20. veka nije nabavio nova zvona.²⁷ Nakon Drugog svetskog rata, u jeku nacionalizacije i oduzimanja imovine, ovaj manastir je oduzet od Srpske pravoslavne crkve u Mađarskoj, da bi joj u postupku restitucije bio vraćen tek 1994. godine.²⁸

O značaju grabovačkog skriptorijuma se zna prvenstveno na osnovu brojnih sačuvanih prepisa, od kojih najveći deo nastaje nakon 1690. na teritoriji Ugarske. U manastirskoj biblioteci se nalaze i knjige nastale u 16. veku u nekom od manastirskih skriptorijuma na Fruškoj Gori, kao i njihovi grabovački prepisi, pa se pretpostavlja da su knjige iz ranijeg perioda prenete za vreme Velike seobe.²⁹ Među rukopisima iz 18. veka ima najmanje bogoslužbenih knjiga, a knjige prvenstveno obiluju srbnjačkim sastavima, slovenskim gramatika, letopisima, tefterima, pomenicima i parusijama. Za ovaj period je karakterističan prepis

²⁴ D. Davidov, *Spomenici Budimske eparhije*, Prosveta-Matica srpska, Beograd-Noví Sad, s. 303.

²⁵ S. Čamprag, *Manastir Grabovac...*, s. 140.

²⁶ Lj. Puzović, *Knjige za upisivanje crkvenih priloga iz Biblioteke Srpske pravoslavne eparhije budimske u Sentandreji*, [u:] *Arheografski prilozi* br.43, T. Subotin-Golubović (red.), Narodna biblioteka Srbije, Beograd 2021, s. 29-30

²⁷ S. Čamprag, *Manastir Grabovac...*, s. 137.

²⁸ D. Grbić, *O uređenju i obradi Biblioteke manastira Grabovca u Sentandrejskoj riznici*, „Godišnjak Biblioteke Matice srpske“ za 2014, Novi Sad 2015, s. 52.

²⁹ N. Sindik et al., *Opis rukopisa...*, s. 7.

brojnih polemičkih spisa i teoloških udžbenika.³⁰ Prepisivanje ovakvih sadržaja u cilju dokazivanja ispravnosti i čistote pravoslavne dogme svakako nije retkost među rukopisima 18. veka, naročito za vreme patrijarha Arsenija IV Jovanovića Šakabente. On je preuzeo korenite promene već početkom 40-ih godina 18. veka, kada dolazi na čelo Karlovačke mitropolije, u okviru svog versko-političkog programa, insistirajući na čvršćem povezivanju sa Rusijom. Ovaj program zdušno je podržavao i budimski episkop Dionisije Novaković, koji je i sam bio školovan na čuvenoj Kijevskoj duhovnoj akademiji.³¹

MANASTIR SRPSKI KOVIN

Izdajući povelju u Karansebešu 1428. godine, kralj Žigmond Luksemburški (1387-1437) je stanovnicima opštine Kovin, sa mestima Bavanište i Skorenovac na levoj obali Dunava u Banatu, obezbedio pravo da sami mogu da biraju i postavljaju sveštenike za svoju parohijsku crkvu, koje će potom priznati i nadležni episkop radi kanonske potvrde. Istu ovu povlasticu je potvrdio kralj Vladislav (1444-1457) poveljom iz 1453. u Beču, novodošlim Srbima u čepelski Srpski Kovin između 1438. i 1440. godine. Kralj Matija Korvin (1458-1490) ih je 1481. godine takođe izuzeo od plaćanja desetka.³² Upravo ovakve povlastice predstavljaju primer dodeljivanja privilegija Srbima u oblasti crkvene autonomije širom Ugarske, naročito u onim krajevima gde su se nalazile brojne srpske zajednice.³³

Od nekadašnje puste i nenastanjene oblasti u vreme doseljavanja Srba, Srpski Kovin (Ráckeve) se razvio tokom 15. i u prvoj polovini 16. veka zahvaljujući blizini dunavskog pristaništa i razvijenoj trgovini. Nakon Mohačke bitke 1526. godine, strahujući od turskih ucena i pljački, Srbi se sa Čepelske ade sele u Komoran i Đur, tada još uvek slobodne ugarske gradove u kojima su se nalazili Srbi starosedeoci. Sa sobom su poneli stare kraljevske privilegije, kao i najvažnije crkvene knjige i predmete. Tokom prve polovine 17. veka Srbima su potvrđene povlastice koje su ranije uživali. Međutim, višedecenijski verski ratovi, nemogućnost trgovine, epidemije i gladne godine, doprineli su da je Srpski Kovin opusteo, a prvi put posle više od dva veka nije bilo života u njemu.³⁴ Sledeći

³⁰ *Ibidem*, s. 8.

³¹ M. Timotijević, *Srpsko barokno slikarstvo*, Matica srpska, Novi Sad 2020, s. 31.

³² A. Miskei, *A Csepe- sziget sziget és Ráckeve mint királyi és szultáni birtok (15-18. század)*, Líceum Kiadó, Eger 2016, s. 32.

³³ R. Grujić, *Duhovni život*, [u:] *Vojvodina*, knjiga 1, D. J. Popović (red.), Novi Sad 1939, s. 346.

³⁴ D. Davidov, *Spomenici Budimske...*, s. 374.

podatak vezan za srpsko stanovništvo na Čepelskoj adi je iz avgusta 1688. kada je Kraljevska dvorska kamera u Beču izdala ukaz budimskoj inspekciji. Po ovom zvaničnom dokumentu Srbi iz Đura i Komorana ne smeju da se sprečavaju pri povratku u Srpski Kovin u kom su živeli njihovi preci i treba da im se omogući slobodno bavljenje trgovinom ili drugim njihovim delatnostima.³⁵ Iz ovog ukaza jasno se vidi da je grad poslednjih decenija 17. veka oživeo, a verovatno su se ponovo uspostavile nekadašnje trgovačke veze što je omogućilo privredni razvoj. Ipak, netrpeljivost između Mađara i Srba je ostala, naročito kada su Srbi posle više od sto godina odlučili da se vrate u zavičaj svojih predaka sa kraljevskim privilegijama koje su i dalje štitila njihova prava.

Kada su se preselili na Čepelsku adu početkom 15. veka, prvi srpski doseljenici su zatekli jednu staru gotsku crkvu u ruševinama.³⁶ Na tom mestu su podigli srpski hram dodajući kapele posvećene Sv. Jovanu Krstitelju sa istočne i Sv. Vračevima Kuzmi i Damjanu sa zapadne strane, koji je verovatno tokom 16. veka prerastao u manastir.³⁷

Tokom Rakocijeve bune (1703-1711) manastir je veoma teško oštećen, a obnova koja je usledila od druge decenije 18. veka trajala je dosta dugo. Prema pisanim sačuvanim izvorima sredinom veka za manastirskog upravitelja je izabran sposobni iguman Isaija Stefanović, koji će započeti ispisivanje manastirskog letopisa.³⁸ On je zaslužan za nabavku novih bogoslužbenih predmeta, oslikavanje ikona, ikonostasa, kao i manastirskog živopisa, za koji je angažovao moshopoljskog zografa Teodora Simeonova „Gruntovića“. Zidno slikarstvo manastira Srpski Kovin iz 18. veka je značajno, jer predstavlja poslednji vid poznovizantijske tradicije u slikarstvu, dok je u većini srpskih crkava i manastira ovog perioda barokno slikarstvo ukrajinskog stila bilo u punom zamahu.³⁹

Odlukom Marije Terezije o redukciji srpskih manastira i katoličkih samostana iz 1777. manastir Srpski Kovin na Čepelskom ostrvu je zatvoren, a crkva pretvorena u parohijsku. Ova odluka je naišla na žestoko negodovanje i ogorčenje srpskih, makedonskih i grko-cincarskih parohijana koji su kritikovali nepoštovanje viševekovne tradicije, sve veće opterećenje siromašnih slojeva društva i smanjenje prihoda parohije. Četiri preostala monaha je zajedno sa

³⁵ G. Vitković, *Prošlost, ustanova i spomenici ugarskih kraljevih šajkaša*, „GSUD, različna naučna grada“, 1887, knjiga 67, s. 118,119.

³⁶ A. Miskei, *A Csepel sziget...*, s. 20.

³⁷ R. Grujić, *Duhovni život...*, s. 350.

³⁸ Lj. Puzović, *Knjige za upisivanje...*, s. 28-29.

³⁹ S. Petković, *Živopis crkve Uspenja u Srpskom Kovingu (Ráczeke-u)*, [u:] *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 23, R. Nikolić (red.), Novi Sad 1959, s. 46.

arhimandritom Josifom Stanojevićem prešlo u manastir Grabovac. Tada su poneli sa sobom arhivsku građu, knjige i bogoslužbene predmete.⁴⁰ Od 2003. godine crkva u Srpskom Kovinu ponovo dobija status manastira.

O skriptorijumu u Srpskom Kovinu se najmanje zna. Pretpostavlja da je i ovde bila razgranata prepisivačka aktivnost na osnovu nekih rukopisa koji su danas u Biblioteci Eparhije budimske, kao npr. Pomenik manastira Srpskog Kovina, koji nastaje između 1712. i 1755. a piše ga više pisara. U Sentandrejskoj zbirci rukopisa se nalazi i Tefter manastira Kovina, pisan između 1764. i 1794. godine, a u zapisu iz 1766. se pojavljuje ime igumana Isaije Stefanovića.⁴¹ Pljačkanje i pustošenje manastira, kao i česte selidbe bratstva sa celokupnom arhivom i bibliotekom tokom 17. i 18. veka, svakako da su doprineli da se prepisivačka delatnost nastavi u relativno mirnijem okruženju manastira Grabovca.

ZAKLJUČAK

Pošto je štampanje knjiga prekinuto osvajanjem Turaka na Balkanskom poluostrvu tokom 16. veka, Srbi izbegli u Velikoj seobi će sve do 1770. ostati uskraćeni za svoju ćirilsku štampariju čak i na prostoru Habzburške monarhije. Ovo će direktno uticati na povećanu potražnju ruskih knjiga, kao i rusifikaciju celokupne srpske kulture i umetnosti, dok će se po srpskim manastirima razviti prepisivačka delatnost koja će omogućiti da oni postanu pravi rasadnici pismenosti i centri duhovnog uporišta u očuvanju nacionalnog identiteta. U rukopisima nastalim tokom prve polovine 18. veka, najviše u stvaralaštvu Gavrila Stefanovića Venclovića, još uvek je prisutna diglosija, upotreba srpskoslovenskog jezika i narodnog, govornog. Već od treće decenije ruskoslovenski jezik preuzima primat u književnom stvaralaštvu. Kao posledica jačanja političkih i kulturnih veza sa Rusijom, dolazi do procvata trgovine ruskim knjigama, prihvatanja novih stilskih elemenata ukrajinsko-ruskog baroka u vizuelnim umetnostima, a u književnosti procvata polemičkih spisa.

⁴⁰ D. Davidov, *Spomenici...*, s. 374; A. Miskei, *A Csepel sziget...*, s. 199, 227.

⁴¹ N. Sindik et. al., *Opis rukopisa...*, s. 25, 27.

BIBLIOGRAFIJA

Borál, Sz., *Patrijarhalna paradigma u vremenu migracija: drštveni izazovi srpske porodice u Ugarskoj nakon Velike seobe* [u:] *Migrations in the Slavic Cultural Space*, Z. A. Brzozowska, P. Krężel, I. Lis-Wielgosz (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2022, s. 29-43.

Čamprag, S. *Manastir Grabovac u Mađarskoj*, [u:] *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br.17. Matica srpska, R. Nikolić (red.), Novi Sad, 1957, s. 130-149.

Davidov, D., Medaković, D., *Sentandreja. Jugoslovenska revija*, Beograd 1982.

Davidov, D., *Spomenici Budimske eparhije*, Prosveta-Matica srpska, Beograd-Novog Sad 1990.

Davidov, D., *Sentandreja srpske povesnice*. SANU-Prometej, Beograd-Novog Sad, 2011.

Fin, M., *Centri srpske kulture XVIII veka*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2015.

Grbić, D., *O uređenju i obradi Biblioteke manastira Grabovca u Sentandrejskoj riznici*, [u:] *Godišnjak Biblioteke Matice srpske za 2014*, S. Radulović (red.), Matica srpska, Novi Sad, 2015, s. 51-58.

Grujić, R., *Duhovni život*, [u:] *Vojvodina I*, Popović. J. D. (red.), Istorisko društvo u Novom Sadu, Novi Sad, 1939, s. 330-414.

Kostić, M., *Kulturno-istorijska raskrsnica Srba u XVIII veku*, Matica srpska, Novi Sad, 2010.

Krasić, V., *Manastir Grabovac*, "Letopis Matice srpske", knj.127, sv.3, 1881, s. 58-79.

Miskei, A. A., *Csepe- sziget sziget és Ráckeve mint királyi és szultáni birtok (15-18. század)*, Líceum Kiadó, Eger 2016.

Pavić, M., *Crni bivo u srcu*, Prosveta, Beograd 1966.

Petković, S., *Živopis crkve Uspenja u Srpskom Kovinu (Ráckeve-u)*, [u:] *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 23, Nikolić R. (red.), Matica srpska, Novi Sad 1959, s. 46-74.

Pijanović, P., *Srpska kultura u XVIII i XIX veku*, Matica srpska, Novi Sad 2020.

Puzović, Lj., *Knjige za upisivanje crkvenih priloga iz Biblioteke Srpske pravoslavne eparhije budimske u Sentandreji*, [u:] *Arheografski prilozi*,

Golubović-Subotin T. (red.), br.43, Narodna biblioteka Srbije, Beograd 2021, s. 27-80.

Radonić, J., *Prilošci istoriji Srba u Ugarskoj krajem XVII i početkom XVIII veka. Letopis Matice srpske*, knjiga 223. i 224, sveska I i II, Matica srpska, Novi Sad 1904, s. 188-220.

Redep, J., *O letopisu manastira Grabovca*, [u:] *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, Novaković B. (red.), knjiga X, Filozofski fakultet, Novi Sad 1967, s. 283-293.

Szilágyi, M., *A gráboci szerb ortodox kolostor története*, [u:] *Tonulmányok, intézmény-, településtörténet, biográfia, források, összeírások, telepítések, 1848-49-es levelezés*, Dobos Gy. (red.), Szekszárd 1999.

Sindik, N., *Grozdanović-Pajić, M., Mano-Zisi, K. Opis rukopisa i stare štampane knjige Biblioteke Srpske pravoslavne eparhije budimske u Sentandreji*, Narodna biblioteka Srbije-Biblioteka Matice srpske, Beograd-Novi Sad, 1991.

Stamatović, P., *Putešestvija, iz Pešte u Ostrogon. Serbska pčela ili Novi cvetnik*, god. IV, 1833, Budim, s. 105-118.

Timotijević, M., *Srpsko barokno slikarstvo*, Matica srpska, Novi Sad 2020.

Trifunović, Đ., *Kratak pregled jugoslovenskih književnosti srednjeg veka*, Filološki fakultet, Beograd 1976.

Vitković, G., *O književnom radu jeromonaha Gavrila Stefanovića Venclovića. Glasnik Srpskog učenog društva*, knj. XXXIV, Beograd 1872, s. 151-177.

Vitković, G., *Prošlost, ustanova i spomenici ugarskih kraljevih šajkaša. Glasnik Srpskog učenog društva*, knj. 67, Beograd, 1887, s. 1-519.

A POWERHOUSE OF LITERACY AT THE TIME OF THE GREAT MIGRATION: SERBIAN SCRIPTORIA IN THE KINGDOM OF HUNGARY IN THE 18TH CENTURY

The aim of this study is to present the specific circumstances of the formation and work of Serbian scriptoria in the territory of the Kingdom of Hungary in the 18th century – mainly in Szentendre and at the Monasteries of Grábóc (Grabovac) and Srpski Kovin (Ráckeve) – along with the key features of their manuscripts. Although created at the time of the settlement of the Serbs in areas north of the Sava River and the Danube after 1690, these centres of Serbian literacy and Orthodoxy would represent a continuation of the development of medieval language and ecclesiastical literature, displaying all the distinctive characteristics of late-Byzantine culture. Conversely, under the influence of the art and culture of the Russian Orthodox Church during the 18th century, significant changes and artistic transformations are evident.

Keywords: Serbian scriptoria in the 18th century, the Great Migrations of the Serbs, Szentendre, the Monasteries of Grábóc and Ráckeve

EWOLUCJA ZASAD PISOWNI W PIERWSZYCH PRÓBACH KODYFIKACJI JĘZYKA BIAŁORUSKIEGO NA PRZYKŁADZIE PRAC ANTONA ŁUCKIEWICZA

Początek XX wieku to dla Białorusi czas dynamicznych zmian i nadziei na stopniowe uzyskiwanie coraz większej autonomii. Okres po rewolucji 1905 roku pozwolił zwiększyć skalę legalnej działalności na rzecz białoruskiej kultury i języka. Możliwości te rozszerzyły się dodatkowo wraz z wybuchem I wojny światowej, kiedy sprawa białoruska stała się kwestią polityczną i pojawiła się możliwość wywalczenia niepodległości Białorusi². W sferze kultury i edukacji znaczącą rolę odegrał okres, w którym część ziem białoruskich znalazła się pod niemiecką okupacją. Niemieckie władze zezwoliły na prowadzenie edukacji w językach narodowości zamieszkujących nowo zdobyte tereny – w tym w języku białoruskim. Pierwszą białoruskojęzyczną szkołę w Wilnie otwarto w 1915 roku, natomiast pod koniec niemieckiej okupacji szkół takich w Wilnie funkcjonowało już 89³. Dynamiczny rozwój edukacji i potrzeba implementowania świadomości narodowej oraz rozwój szkolnictwa w języku narodowym, stworzyły potrzebę ukształtowania i skodyfikowania literackiego języka białoruskiego, który mógłby obsłużyć wszystkie sfery życia obywateli. Z powodu dużego zróżnicowania odmian gwarowych tego języka w poszczególnych regionach wymagał on także unifikacji.

¹ Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; dominikadobrowolska.pl@gmail.com

² V. Shved, J. Grzybowski, *Historia Białorusi od czasów najdawniejszych do roku 1991*, Warszawa 2020, s. 74.

³ H. Ilgiewicz, *Rola Białoruskiego Towarzystwa Naukowego w Wilnie w formowaniu świadomości narodowej białoruskiej mniejszości (1918-1939)*, "Rocznik SNPL" 2016, t. 16, s. 54-81.

Próby kodyfikacji literackiego języka białoruskiego podejmowali liczni białoruscy badacze i działacze niepodległościowi. Obecnie za pierwszą z nich uważa się tę, której w 1916 roku dokonał Anton Łuckiewicz – jeden z najważniejszych działaczy białoruskiego odrodzenia narodowego, osoba walcząca o niepodległość Białorusi, jej usamodzielnienie oraz legitymizację jej języka i kultury. Urodził się w 1884 roku w Szawlach (dzisiaj Šiauliai na Litwie). Wychowywał się w katolickiej rodzinie, a w domu Łuckiewiczów mówiło się po polsku. Uczył się w Mińskim Gimnazjum Męskim, przy czym już wtedy, wraz z bratem Iwanem Łuckiewiczem podejmował pierwsze działania patriotyczne. Studiował fizykę i matematykę w Petersburgu. Był jednym z głównych założycieli partii *Białoruska Socjalistyczna Hromada*, a także jednym z redaktorów czasopism „Nasza Dola” i „Nasza Niwa” oraz redaktorem naczelnym gazety „Homan”, wydawanej za zgodą niemieckich władz okupacyjnych w czasie I wojny światowej. Pełnił funkcję przewodniczącego Wileńskiej Białoruskiej Rady, w latach 1918-1919 premier i minister spraw zagranicznych Białoruskiej Republiki Ludowej. Działalność na rzecz Białorusi podejmował też w II RP – między innymi był dyrektorem Białoruskiego Muzeum im. Iwana Łuckiewicza w Wilnie, pracował w Gimnazjum Białoruskim w Wilnie i w Białoruskim Towarzystwie Wydawniczym. Był represjonowany przez władze sanacyjne. Po wkroczeniu wojsk sowieckich do Polski w 1939 roku Łuckiewicz został aresztowany przez NKWD i oskarżony o działalność antysowiecką. Zmarł w łagrze 23 marca 1942 roku.

Oprócz działalności politycznej, ważnym elementem życiorysu Łuckiewicza była jego działalność publicystyczna, historyczna, krytycznoliteracka i – co będzie najważniejsze w niniejszej pracy – językoznawcza. Wspomniana pierwsza gramatyka języka białoruskiego jego autorstwa pochodziła z 1916 roku. Była jedynie rękopiśmienna i nie została wydana⁴. W następnych latach Łuckiewicz podejmował jednak kolejne próby kodyfikacji języka białoruskiego. W 1917 roku wydany został podręcznik *Jak prawilna pisać pa biełarusku (Jak poprawnie pisać po białorusku)*, a już rok później – *Biełaruski prawapis (Białoruska ortografia)*, napisany z innym działaczem niepodległościowym – Janem Stankiewiczem (1891 - 1976), który podobnie jak Łuckiewicz angażował się w działalność licznych organizacji i po pierwszej wojnie światowej prowadził w Wilnie działalność na rzecz białoruskiej kultury i – co najważniejsze - języka. W przyszłości został profesorem nauk

⁴ Wydania tego dzieła z obszernym aparatem komentarzy językoznawczo-historycznych dokonał po raz pierwszy Hermann Bieder, zob.: H. Bieder, *Anton Luckievič: Belaruskaja gramatyka. Vil'nja 1916. Edition und Kommenta I–II*, Oldenburg 2017.

filologicznych na Uniwersytecie Karola Wielkiego w Pradze, wykładał na uniwersytetach w Warszawie i Wilnie.

Celem niniejszej pracy jest wyznaczenie głównych prądów w ewolucji lingwistycznych podejść do ustalenia ortograficznej, gramatycznej i fonetycznej normy języka białoruskiego, ze skupieniem na procesie kodyfikacji normy językowej w okresie I wojny światowej oraz uwzględnieniem wpływu dialektów na sposób zapisu poszczególnych słów. Jako materiał badawczy zostaną zestawione wspomniane już dwa podręczniki Łuckiewicza - *Jak prawidłna pisać pa białarunku* – podręcznik wydany w Wilnie w 1917 roku i *Białarunki prawapis* (broszura napisana we współautorstwie ze Stankiewiczem). Pomimo tego, że obydwa podręczniki były publikowane w nieznacznym odstępnie czasowym i zawierają wiele tych samych tekstów dyktand i ćwiczeń, występują w nich istotne różnice w sposobie zapisu poszczególnych słów. Teksty ich zostały zbadane metodą analizy komparatystycznej, a poszczególne różniące się warianty zostały zestawione ze źródłami z dziedziny białoruskiej dialektologii (w głównej mierze *Dialektologicznym Atlasem Języka Białoruskiego*) w celu wyjaśnienia występowania poszczególnych zmian. Jako podstawa teoretyczna wykorzystany został podział białoruskich grup gwarowych według pasów dialektalnych – z podziałem na dialekt północno-wschodni, centralny, południowo-zachodni oraz zachodniopoleski⁵. W artykule rozpatrzone są dialektologiczne i uzualne źródła występowania zmian w sposobie zapisu słów. Praca skupia się na fonetycznych oraz morfologicznych aspektach wykorzystania poszczególnych wariantów. Ponadto została podjęta próba wyjaśnienia, w jaki sposób obrazują one rozwój białoruskiego językoznawstwa na początku XX wieku, kiedy jego sytuacja dopiero kształtowała się w niestabilnej i dynamicznie zmieniającej się politycznej sytuacji Europy w trakcie I wojny światowej. Na tej podstawie zostało scharakteryzowane znaczenie podręczników Łuckiewicza dla procesu kodyfikacji i unifikacji literackiego języka białoruskiego oraz ich wpływ na współczesny kształt naukowych jego opisów.

Rzucającą się w oczy różnicą jest graficzne oznaczenie asymilacyjnej miękkości spółgłosek, która jest jednym z wyznaczników odrębności fonetycznej języka białoruskiego. W broszurze *Jak prawidłna pisać pa białarunku* miękkość asymilacyjna spółgłosek nie jest oznaczana w zapisie (*razmiani, razwiaży, zbiraje, razbiwajučysia*⁶), w przeciwieństwie do podręcznika *Białarunki prawapis* (*ražmiani, raźwiaży, źbiraje, raźbiwajučysia*). Przy próbach ustalenia przyczyny tych różnic

⁵ *Białaruskaja encykłapiedycja imia Pietrusia Brouki, Białaruskaja mowa*, A. Ja. Michniewicz (red.), Mińsk 1994., s. 54.

⁶ Tłum.: *rozmięń, rozwiąż, zbiera, rozbijając się*

warto wspomnieć o tym, że miękkość asymilacyjną, podobnie jak Łuckiewicz ze Stankiewiczem w prawopisie z 1918 roku, oznaczał w swojej publikacji *Bielaruskaja hramatyka dla škol* uważany za twórcę ortografii języka białoruskiego Bronisław Taraszkiewicz⁷. Różnica między dwoma omawianymi podręcznikami może więc wynikać zarówno z dwóch okoliczności. Pierwszą jest dynamiczny postęp w rozwoju białoruskiego językoznawstwa po pierwszej wojnie światowej, osiągnięty dzięki aktywnej działalności wielu badaczy. Efektem tej pracy były coraz bardziej udane próby oddania na piśmie cech fonetycznych języka białoruskiego. Drugą zaś okolicznością jest niewątpliwie aktywna współpraca Łuckiewicza z Taraszkiewiczem, który pisał w tym czasie podręcznik *Bielaruskaja hramatyka dla škol*. Zasady ortografii sformułowane w tej pracy zostały uznane za najlepiej przemyślane i odpowiadające cechom języka białoruskiego⁸.

Norma Taraszkiewicza funkcjonowała od powstania jego podręcznika w 1918 roku (z nową redakcją z 1929 roku, która uwzględniła nieokreślone wcześniej zagadnienia zapisu) aż do roku 1933, kiedy wprowadzona została stosowana do dziś oficjalna ortografia akademicka (potocznie nazywana *narkamaŭką*). Przewagę gramatyki opracowanej przez Taraszkiewicza przyznał sam Łuckiewicz w czasopiśmie „Homan”, informując, że od tamtej pory redakcja przechodzi na system Taraszkiewicza, a także zalecając wszystkim Białorusinom, aby przeszli na sformułowane przez niego zasady pisowni⁹.

Gramatyki Łuckiewicza miały znaczący wpływ na gramatykę Taraszkiewicza - przede wszystkim za sprawą sformułowanej już w książce *Jak prawilna pisać pa bielarusku* zasady akania, czyli przechodzenia nieakcentowanego „o” oraz „e” w „a”, w języku białoruskim oddawane w zapisie. W bardzo podobnym kształcie zasadę tę wykorzystał Taraszkiewicz w swoim podręczniku *Bielaruskaja hramatyka dla škol*¹⁰. Jest to niewątpliwą zasługą Łuckiewicza. Zasada ta została sformułowana we wspomnianym podręczniku Łuckiewicza w taki sposób: „Kali na o abo e stajało udareńnie, dyj pry zmieni słowa pierajśło na inšy skład,

⁷ Porównania dokonane z wersją gramatyki Taraszkiewicza w alfabecie łaćnińskim, choć podany zapis miękkości asymilacyjnej może to mieć także związek ze sposobem jej zapisu w cyrylicznej wersji gramatyki Taraszkiewicza, gdzie jest ona oznaczana przez znak miękki.

⁸ *Bielaruskaja encykłapedyja imia Pietrusia Brouki, Bielaruskaja mowa...*, s. 82.

⁹ H. Bider, *U Niameczczynie wyjšła u świet pieršaja bielaruskaja hramatyka, napisanaja 100 hadou tamu*, z H. Biederem rozmawiał Anatol Sidarewicz, Radio Swaboda, <https://www.svaboda.org/a/u-niamecczynie-vyšla-u-sviet-piersaja-bielaruskaja-hramatyka-napisanaja-100-hadou-tamu/28597931.html>, 05.07.2017 (11.04.2023).

¹⁰ *Ibidem*.

dyk zamiast o i e pišem a: nóż — nażom, koł — kalom; zieleń — zialony, śnieh — śniażynka”¹¹.

Zasadę tę w niezmienionym kształcie przejął Taraszkiewicz, a także obowiązuje ona we współczesnym języku białoruskim, co świadczy o trafności jej pierwotnego sformułowania przez Łuckiewicza.

Sam Łuckiewicz stosował ją jednak wybiórczo. Hermann Bieder tłumaczy to niestabilną wówczas tradycją ortograficzną, skojarzeniami z zapisem ekwiwalentów słów w innych językach słowiańskich, a nawet graficzną realizacją słów w obrębie gniazda słowotwórczego języka białoruskiego¹². Zauważalne w publikacji *Jak prawilna piśać pa biełarusku* jest pozostawienie „o” po akcencie, w ostatniej sylabie otwartej słowa po spółgłosce twardej (*cielo, ciesto, zolato*)¹³ wbrew zasadzie akania. Jest to cecha charakterystyczna dla południowo-zachodnich grup gwarowych¹⁴. Pisownia taka występowała też w czasopiśmie „Nasza Niwa” i w pozostałej prasie wydawnictwa „Zahlanie sonca i ũ naša akonca” – głównego organu wydawniczego białoruskojęzycznej prasy i literatury¹⁵, co może tłumaczyć przyzwyczajenie Łuckiewicza do takiego wyglądu słów. W broszurze *Biełaruski prawapis* Łuckiewicz dokonuje weryfikacji swojej pisowni i w większości przypadków stosuje zasadę akania bardziej konsekwentnie – widać to w szczególności we wspomnianych już końcówkach „-o” w ostatniej sylabie otwartej słowa po twardej spółgłosce, występującej po akcencie (*ciela, ciesta, zolata*).

Pomimo stosowania bardziej konsekwentnego zapisu akania w sylabach poakcentowych, w publikacji *Biełaruski prawapis* zmienił się zapis akania w sylabach przedakcentowych – nawet w pierwszej sylabie przed akcentem występowało „o” (*słowami, robiŭ, zrabilosia*)¹⁶, zamiast - jak miało to miejsce w książce *Jak prawilna piśać pa biełarusku - sławami, rabiŭ, zrabilosia* (w ostatnim przypadku występuje przedakcentowe akanie i poakcentowe okanie). Łuckiewicz odszedł tu od formy charakterystycznej dla środkowych i części północno-wschodnich grup gwarowych na rzecz formy występującej na terytorium zachodniopoleskich

¹¹ Kiedy na „o” lub „e” pada akcent, a przy odmianie słowa akcent przechodzi na inną sylabę, to zamiast „o” i „e” piszemy „a”: nóż – nażom, koł – kalom, zieleń – zialony, śnieh – śniażynka (tłum. przykładów odpowiednio: nóż – nożem, koło, kołem, zieleń – zielony, śnieg – śnieżynka); A. Łuckiewicz, *Jak prawilna piśać pa biełarusku*, Wilno 1917, s. 15.

¹² H. Bieder, *Pytanni fanietyki i akcentu u rukapisnaj, „Biełaruskaj hramatycy” Antona Łuckiewicza (Wilnia 1916)*, „Białorutenistyka Białostocka” 2012, t. 4, s. 267-277.

¹³ Tłum.: *ciato, ciasto, zolato*.

¹⁴ R. I. Awaniesau, K. K. Krapiwia, F. Ju. Mackiewicz, *Dyjalektahiczny atlas biełaruskaj mowy*, Mińsk 1963, mapa nr 14.

¹⁵ Barszczewska, N., *The Role of Writers in the Development of the Belarusian Language in the 19th – Early 20th Century*, „Studia Białorutenistyczne” 2019, nr 13, s. 290.

¹⁶ Tłum.: *słowami, robił, zrobiło się*.

grup gwarowych lub w ich pobliżu (głównie przy dzisiejszej granicy białorusko-ukraińskiej¹⁷). Jest to także zmniejszenie konsekwentności w stosowaniu sformułowanej zasady akania, według której każde nieakcentowane „o” powinno przechodzić w „a”. Mogło wynikać to z podobnych przyczyn jak wspomniane wcześniej okanie w ostatniej sylabie otwartej słowa po spółgłoskach twardych, czyli przyzwyczajenia do takiej realizacji graficznej słów w innych językach lub uzusu w dotychczasowo pisanych tekstach. Występujące sporadycznie okanie jest wyjątkiem jeśli chodzi o cechy pochodzące z gwar w pisowni w broszurach Łuckiewicza, ponieważ jako jedyne pochodzą z dialektu zachodniopoleskiego.

Część form gwarowych występujących w broszurze *Jak prawidłna piśać pa biełarusku*, jest charakterystyczna dla dialektu północno-wschodniego. Zauważalne jest zastosowanie końcówki „-eć” w czasownikach osoby liczby pojedynczej I deklinacji (*bajeć, majeć, dajeć, hareć, myjeć*)¹⁸, typowe dla tych grup gwarowych¹⁹. W podręczniku *Biełaruski prawapis* końcówka ta została zastąpiona przez „-e” (*baje, maje, daje, hare, myje*) – formę, która stanowi współczesną normę literacką.

Inną osobliwością pochodzącą z dialektu północno-wschodniego²⁰ jest silnie dysymilatywne jakanie, w którym przedakcentowe „je”, zamiast przechodzić w „ja”, przechodzi w „i”. Jest to tzw. jakanie typu witebskiego²¹, którego zapis w podręczniku *Jak prawidłna piśać pa biełarusku* (*sidziać, nima, sidzieć*)²² również świadczy o wyraźnym wpływie gwar północno-wschodnich na zapis w pierwszej gramatyce Łuckiewicza. Te same słowa w publikacji *Biełaruski prawapis* zostały zapisane częściowo bez jakania (*siedziać, niema*), a częściowo już z jakaniem w wariancie uznanym współcześnie za standardowy (*siadzieć*).

Warto nadmienić, że w podręczniku *Jak prawidłna piśać pa biełarusku* pojawia się już częściowo sformułowana zasada jakania, czyli przechodzenia „je”/„ie” w pierwszej sylabie przed akcentem w „ja”/„ia”: „Zamiest e pišem a tolki tady, kali udareńnie pierajšło na čarodny skład. Kaliž staić dalej, dyk e nie zmieniajecca.

¹⁷ R. I. Awaniesau, K. K. Krapiva, F. Ju. Mackiewicz, *Dyialektatahiczny atlas biełaruskaj mowy...*, mapa nr 1.

¹⁸ Tłum.: *opowiada, ma, daje, ora, myje*.

¹⁹ W. E. Zimanski, *Wuczebna-mietadyczny kompleks pa wuczebnej dyscyplinie Biełaruskaja dyialektatohija dla spiec*, Witebsk 2021, s. 16.

²⁰ R. I. Awaniesau, K. K. Krapiva, F. Ju. Mackiewicz, *Dyialektatahiczny atlas biełaruskaj mowy...*, mapa nr 4.

²¹ Barszczewska N., Jankowiak M., *Dialektologia białoruska*, Warszawa 2012, s. 300.

²² Tłum.: *siedzą, nie ma, siedzieć*.

Naprykład: wiečar—wiačorny—wiečarynka; zieleń — zialony — zielanina²³. Ponadto już wtedy Łuckiewicz zauważa, że jakanie dotyczy także proklityk:

Nie i biez. Kali ũ čarodnym słowie (asobnym, ci zlytym) pieršy ad pacatku skład maje udareńnie, nie i biez pierachodziac u nia i biaz: nie byŭ — nia budzie; biaz soli, biaz chleba — chudaja biasieda. Kali-ž pačatkowy akcentawany skład maje ũ sabie a, dyk nie i biez nie zmieniajucca; „nie ja piau: narod Boży daŭ mnie ũ pieśni ład pryhoży”; nie słaŭna chata wuhłami, a pirahami; chleb biez maŭla, kaša biez sała, a bulba biaz soli²⁴.

W publikacji *Jak prawilna pišać pa biełaruskim* nie zostało opisane, żeby jakanie w innym przypadku niż w proklitykach (lub prefiksach) „nie” i „biez” miało zostać pomijane i pozostawiane miało być przedakcentowe „je”/„ie”, kiedy w następnej sylabie występuje akcentowane „a”. Łuckiewicz najwidoczniej jednak stosuje zasadę anulowania jakania w przypadku akcentowanego „a” również w obrębie jednego rdzenia. Tłumaczy to różnicę występującą w podręczniku *Biełaruskim prawapis*, w którym zasada ta sformułowana była niemal identycznie. Pojawiają się tam formy *siedziac*²⁵ (bez jakania, w pierwszej sylabie przedakcentowej pozostawione jest „ie”, zapewne właśnie z powodu akcentowanego „a” w następnej sylabie) i *siadziec*²⁶ (z jakaniem – przedakcentowe „ie” przechodzi w „ia”, ponieważ akcentowana sylaba nie zawiera „a”). O zastosowaniu nieopisanej zasady pozostawienia przedakcentowego „je”/„ie” w przypadku, gdy akcentowane w następnej sylabie jest „a” świadczy także zapis słowa *ziamla*²⁷ (u Łuckiewicza – *ziemla*, przy odmianie którego pojawiają się formy z jakaniem – np. *ziamli*).

Specyficzny wygląd mają zakończenia rzeczowników I deklinacji w celowniku i miejscowniku i II deklinacji w miejscowniku w miejscu fonemy [ɛ] (dawnego [ɛ]). W podręczniku *Jak prawilna pišać pa biełaruskim* występuje tam zakończenie „-i” wspólne dla dialektu północno-wschodniego i południowo-zachodniego²⁸

²³ Zamiast „e” piszemy „a” tylko wtedy, gdy akcent przeszedł na kolejną sylabę. Kiedy znajduje się dalej, „e” nie zmienia się. Na przykład: wiečar—wiačorny—wiečarynka; zieleń — zialony — zielanina (tłum.: odpowiednio: wieczór – wieczorny – wieczorynka, zieleń – zielony – zielanina); A. Łuckiewicz, *Jak prawilna...*, Wilno 1917, s. 15.

²⁴ „Nie” i „biez”. Kiedy w następnym słowie (pisanym oddzielnie lub łącznie) pierwsza od początku sylaba ma akcent, „nie” i „bez” przechodzą w „nia” i „biaz”: nie byŭ — nia budzie; biaz soli, biaz chleba — chudaja biasieda. Kiedy jednak początkowa sylaba akcentowana zawiera „a”, to „nie” i „biez” nie zmieniają się: „nie ja piau: narod Boży daŭ mnie ũ pieśni ład pryhoży”; nie słaŭna chata wuhłami, a pirahami; chleb biez maŭla, kaša biez sała, a bulba biaz soli. (Tłum. przykładów odpowiednio: nie będzie, bez soli, bez chleba – chuda biasieda, „nie ja śpiewam: lud Boży dał mi ład w pieśni”, nie sławna chata rogami, a pierogami, chleb bez maŭla, kasza bez stoniny, ziemniak bez soli); *Ibidem*.

²⁵ Tłum.: *siedzą*.

²⁶ Tłum.: *siedzieć*.

²⁷ Tłum.: *ziemia*.

²⁸ W. E. Zimanski, *Wuczebna-mietadyczny kompleks...*, s. 30.

– *u lesi, na niebi*²⁹. W publikacji *Biełaruski prawapis* natomiast występuje zakończenie „-ie” występujące także we współczesnym języku białoruskim (*u lesie, na niebie*), które jest jednym z wariantów środkowobiałoruskich (oprócz niego w podobnej ilości występuje jedynie zakończenie „-ia”, którego jednak Łuckiewicz nie uwzględnił w ogóle).

Osobliwą formą jest występujący w broszurze *Jak prawilna piśać pa biełarusku* wariant *na darozi*³⁰, gdzie końcówka „-i” występuje po wymianie „h” (*daroha*)³¹ na „z” – forma taka występuje jedynie w zachodniopoleskich grupach gwarowych, trudno określić więc, czy jest to naleciałość gwarowa, czy też po prostu konsekwencja w stosowaniu końcówek „-i” we wspomnianych przypadkach słów³². W książce *Biełaruski prawapis* została ona zmieniona na standardową dla pozostałych regionów Białorusi końcówkę „-ie”.

Charakterystyczna zmiana występuje w zapisie form trybu rozkazującego w drugiej osobie liczby mnogiej. W publikacji *Jak prawilna piśać pa biełarusku* pojawiła się forma *razpływiciesia*³³, a w podręczniku *Biełaruski prawapis – razpływiciesia*. Ta zmiana fonetyczna także następuje w miejscu fonemy [ê], która w *Jak prawilna piśać pa biełarusku* przyjęła formę zgodnego ze współczesną normą literacką „i” (wariant wspólny z dialektem północno-zachodnim i środkowobiałoruskim³⁴), natomiast w publikacji *Biełaruski prawapis* – charakterystycznego dla dialektu południowo-zachodniego „ie”³⁵.

W broszurze *Jak prawilna piśać pa biełarusku* Łuckiewicz wykorzystuje jednosylabowe końcówki zaimków dzierżawczych (np. *naŭy*)³⁶, będące współczesną normą literacką. W podręczniku *Biełaruski prawapis* z kolei używa końcówek dwusylabowych (np. *naŭyje*). Dwusylabowa końcówka występuje w głównej mierze w dialekcie południowo-zachodnim, jednak wariant taki występuje (choć rzadziej) także w niektórych gwarach grupy północno-wschodniej. Jest to więc kolejny przypadek odejścia od formy charakterystycznej dla środkowobiałoruskiego pasa dialektalnego na rzecz innej formy (najprawdopodobniej inspiracją

²⁹ Tłum.: *w lesie, na niebie*.

³⁰ Tłum.: *na drodze*.

³¹ Tłum.: *droga*.

³² R. I. Awaniasau, K. K. Krapiwia, F. Ju. Mackiewicz, *Dyialektalabiczny atlas biełaruskaj mowy...*, mapa nr 18.

³³ Tłum.: *rozpłyńcie się*.

³⁴ R. I. Awaniasau, K. K. Krapiwia, F. Ju. Mackiewicz, *Dyialektalabiczny atlas biełaruskaj mowy...*, mapa nr 170.

³⁵ W. E. Zimanski, *Wuczebna-mietadyczny kompleks...*, s. 17.

³⁶ Tłum.: *nasze*.

były południowo-zachodnie grupy gwarowe, gdyż tam końcówki dwusylabowe występują najczęściej³⁷).

Zauważalna jest też różnica w formach narzędnika trzeciej osoby liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego zaimka osobowego *jana*³⁸: w publikacji *Jak prawidłna pisać pa białarunku* pojawia się wariant *z jeju*, występujący często w gwarach południowo-zachodnich, okolicach Mińska i rzadziej w dialekcie północno-wschodnim. W książce *Białarunki prawapis* występuje forma *z joj* – występująca w głównej mierze w północno-wschodnim pasie dialektalnym³⁹.

Zmianie uległ sposób tworzenia liczby mnogiej rzeczowników rodzaju nijakiego. W broszurze *Jak prawidłna pisać pa białarunku* użyta została forma *pala*⁴⁰, zastąpiona w publikacji *Białarunki prawapis* przez formę *pali*. Pierwszy wariant nie występuje w gwarach białoruskich – najprawdopodobniej jest to rusycyzm lub polonizm, którego następnie pozbyto się na rzecz oryginalnej i charakterystycznej dla języka białoruskiego końcówki, która nie występuje w ościennych dla białoruskiego językach słowiańskich.

Nie występuje zatem szczególnie wyraźna tendencja do rezygnacji z wariantów wymowy i gramatyki charakterystycznych dla poszczególnych grup gwarowych na rzecz innych. W przeanalizowanych przypadkach najczęściej pojawia się dążenie do form środkowobiałoruskich, które stały się później bazą dla utworzenia literackiej normy języka białoruskiego (akanie w ostatniej sylabie otwartej słowa, końcówka „-e”/„-je” w trzeciej osobie liczby pojedynczej I deklinacji, końcówka „-ie”/„-je” w celowniku i miejscowniku I deklinacji i celowniku II deklinacji oraz rezygnacja z akania typu witebskiego). Często były jednak także przypadki odejścia od wariantów środkowobiałoruskich na rzecz południowo-zachodnich („-ecie” w drugiej osobie liczby mnogiej trybu rozkazującego, dwusylabowe końcówki zaimków dzierżawczych w liczbie mnogiej), a nawet zachodniopoleskich (okanie w pierwszej sylabie przedakcentowej). Zdarzały się jednocześnie zmiany na rzecz form charakterystycznych dla dialektu północno-wschodniego (zaimek osobowy „joj”).

Przyczyną tak znaczących różnic pomiędzy jednym a drugim podręcznikiem była w głównej mierze trwająca w ówczesnej Białorusi debata językoznawcza na temat tego, która grupa dialektów powinna zostać uznana za normę literacką.

³⁷ R. I. Awaniesau, K. K. Krapiwia, F. Ju. Mackiewicz, *Dyjalektatahiczny atlas białarunki mowy...*, mapa nr 142.

³⁸ Tłum.: *ona*.

³⁹ R. I. Awaniesau, K. K. Krapiwia, F. Ju. Mackiewicz, *Dyjalektatahiczny atlas białarunki mowy...*, mapa nr 132.

⁴⁰ Tłum.: *pola*.

Widoczna obecność naleciałości gwarowych w obydwóch pracach świadczy o niestabilności sytuacji języka białoruskiego na początku XX wieku i w pewnym stopniu o wadze prac podejmowanych przez językoznawców, przed którymi stało trudne zadanie skodyfikowania i zunifikowania języka bardzo zróżnicowanego w swoich licznych dialektach. Obecność form charakterystycznych dla każdego z dialektów języka białoruskiego świadczy o tym, że podejmowana była próba skodyfikowania możliwie najbardziej uniwersalnej odmiany języka. Miała ona stać się wspólna dla wszystkich Białorusinów, a zarazem pełnić funkcję języka literackiego, który będzie w stanie obsłużyć wszystkie sfery życia obywateli niepodległego państwa białoruskiego. Nadzieję na jego stworzenie mieli działacze niepodległościowi, którzy oprócz działalności politycznej, która stanowiła większość ich życia, zajmowali się również językoznawstwem – jak np. Anton Łuckiewicz. Niewątpliwie ważny był także wkład badaczy zajmujących się wyłącznie językoznawstwem – w tym wypadku Jana Stankiewicza, co owocowało powolnym, lecz sukcesywnym systematyzowaniem języka białoruskiego. Pozwalało to na upowszechnianie edukacji i zwalczanie analfabetyzmu oraz na budowanie wśród Białorusinów świadomości na temat odrębności językowej, a w ten sposób także i narodowej.

W pracach Łuckiewicza widoczne jest, w jak wczesnym stadium rozwoju znajdowało się wówczas białoruskie językoznawstwo, a zarazem - jak dynamiczne były jego postępy. Potrzeba skodyfikowania języka od podstaw – stworzenie konsekwentnego systemu zapisu, nawet przy zastosowaniu zasady dominującej „pisze się tak, jak się mówi” było wyzwaniem ze względu na znaczące różnice fonetyczne pomiędzy poszczególnymi dialektami. Oprócz tego, wyznaczenie normy gramatycznej, leksykalnej i składniowej wymagało wieloletniej pracy. Z tego powodu znaczenie podręczników Łuckiewicza było tak duże – były one jednymi z pierwszych prób dokonania tej niezbędnej kodyfikacji, przy czym trafnie charakteryzowane były w nich fonetyczne cechy języka białoruskiego, dla których sformułowane zostały zasady. Zostały one później wykorzystane przez Bronisława Taraszkiewicza i do dziś funkcjonują w języku białoruskim.

Łuckiewicz uwzględnił w swoich pracach warianty językowe pochodzące z różnych dialektów, przy czym robił to niekonsekwentnie. Widoczny był u Łuckiewicza wpływ ościennych języków (w głównej mierze polskiego i rosyjskiego) na pisownię słów. Przewaga pracy Taraszkiewicza widoczna jest w tym, że za podstawę dla utworzenia normy literackiej uznał on gwary środkowobiałoruskie⁴¹,

⁴¹ *Bielaruskaja encykłapiedyja imia Pietrusia Brouki...*, s. 82.

które następnie odpowiednio uogólnił, a także konsekwentnie stosował zasady dotyczące zapisu. Rola podręczników Łuckiewicza jest jednak znacząca – jako jedne z pierwszych prób kodyfikacji literackiego języka białoruskiego, pisanych w oparciu o wtedy jeszcze nikłe podstawy tradycji ortograficznej. Powstanie dwóch omawianych w artykule podręczników było ważnym krokiem na drodze ku utworzeniu literackiej normy językowej.

BIBLIOGRAFIA

Awaniesau, R. I. Krapiwia K. K., Mackiewicz Ju. F., *Dyjalektalabiczny atlas bielaruskaj mowy*, Mińsk 1963.

Barszczewska, N., Jankowiak M., *Dialektologia białoruska*, Warszawa 2012.

Barszczewska, N., *The Role of Writers in the Development of the Belarusian Language in the 19th – Early 20th Century*, "Studia Białorutenistyczne" 2019, nr 13, s. 281-296.

Bider, H., *Pytanni fanietyki i akcentu u rukapisnaj, "Bielaruskaj hramatycy" Antona Łuckiewicza (Wilnia 1916)*, "Białorutenistyka Białostocka" 2012, t. 4, s. 267-277.

Bider, H., *U Niamecczynie wyjszła u swiet pierszaja bielaruskaja hramatyka, napisanaja 100 hadou tamu* z H. Biederem rozmawiał Anatol Sidarewicz, Radio Swaboda, <https://www.swaboda.org/a/u-niamecczynie-vyjsla-u-sviet-piersaja-bielaruskaja-hramatyka-napisanaja-100-hadou-tamu/28597931.html>, 05.07.2017 [11.04.2023].

Bieder, H., *Anton Luckewič: Belaruskaja hramatyka. Vil'nja 1916. Edition und Kommentar I–II*, Oldenburg 2017.

Bielaruskaja encykłapiedyja imia Pietrusia Brouki, Bielaruskaja mowa, A. Ja. Michniewicza (red.), Mińsk 1994.

Ilgiewicz, H., *Rola Białoruskiego Towarzystwa Naukowego w Wilnie w formowaniu świadomości narodowej białoruskiej mniejszości (1918-1939)*, "Rocznik SNPL" 2016, t. 16, s. 54-81.

Lewancewicz, Ł. W., *Bielaruskaja dyjalektalohija*, Wuczebna-mietadyczny kompleks, Brześć 2014.

Lis, A., *Branisław Taraszkiewicz*, Mińsk 1966.

Shved, V., Grzybowski J., *Historia Białorusi od czasów najdawniejszych do roku 1991*, Warszawa 2020.

Taraškewič, B., *Bielaruskaja hramatyka dla škol*, Wilno 1918.

Zaprudski, S. M., *Bielaruskaje mowaznaustwa i razwiccio bielaruskaj litaraturnaj mowy: 1920–1930-ja hady*, Mińsk 2013.

Zimanski, W. E., *Wuczebna-mietadyczny kompleks pa wuczebnej dyscyplinie Bielaruskaja dyjalektalohija dla spiec*, Witebsk 2021.

Łuckiewicz, A., *Jak prawilna pisać pa bielarusku*, Wilno 1917.

Łuckiewicz, A., Stankiewicz J., *Bielaruski prawapis*, Wilno 1918.

THE EVOLUTION OF SPELLING RULES IN THE ATTEMPTS OF BELARUSIAN LANGUAGE CODIFICATION – ON THE EXAMPLE OF ANTON LUCKIEVIC'S WORKS

This paper focuses on the differences between spelling rules in two Anton Luckievic's works: *Jak prawilna pisać pa bielarusku* and *Bielaruski prawapis*. The aim of the paper is to delineate the main currents in the philological approaches towards the codification and unification of Belarusian literary language, considering the early stage of its linguistic development. Phonetical and morphological aspects of words' spelling variability in Luckievic's works were described, with special attention paid to dialectology, as the main source of particular spelling features.

Keywords: Belarus, Belarusian language, Anton Luckievic, Jan Stankievic, World War I, language codification, dialects and literary language

FROM THE TABLE TO THE DICTIONARY – A REFLECTION OF RUSSIAN CUISINE IN CONTEMPORARY CZECH

INTRODUCTION TO THE ISSUE

National cuisine is an integral part of a nation's culture. And Russian cuisine is as diverse, unique and rich as Russia itself. Russia's territory spans several climatic zones – from the icy Russian Far East to the hot Black Sea coast. The basis of traditional Russian cuisine is therefore in some regions harsh climatic and soil conditions unsuitable for agriculture, in others vast forests rich in game and berries, or rivers and seas inviting for fishing.

Russian cuisine is a reflection not only of geography but also of historical, social and political conditions. There are flavours and ways of preparing food that Russia has learned from its close contacts with the Orient and the nations of the Caucasus, as well as sumptuous specialities that many European chefs brought to the Russian table in the 18th and 19th centuries. On the one hand, there is the simple peasant cuisine of thick vegetable soups, and on the other, roast meats and dishes inspired by French, German and Dutch cuisine.

Of course, the adoption of Christianity and its development into Orthodoxy had a great influence on Russian cuisine. In the Orthodox calendar we find a large number of religious feasts and associated Lents. Their number varies, as does their duration – there are one-day fasts and those that last several weeks, and there can be as many as 200 in a calendar year. Lenten cuisine has a tradition

¹ Masaryk University; 413405@mail.muni.cz.

of over a thousand years in Russia, and the special meatless dishes eaten on fast days are now an integral part of Russian gastronomic culture. The same applies to dishes prepared on the occasion of various (typically religious) festivals and events (weddings, funerals, etc.).

Some of Russia's dishes and drinks are now very well-known and have spread to various parts of the world. Others, however, have never left their region and can only be tasted when visiting Russia.

REFLECTION OF RUSSIAN CULTURE AND CUISINE IN CONTEMPORARY CZECH

Throughout its history, the Czech language has been influenced by the Russian language, Russian literature, Russian culture and, of course, Russian cuisine. The first mentions of Russia, its language and customs can be found as early as the 16th and 17th centuries, but these contacts were rather accidental and did not leave any significant traces in the Czech language. The most intense wave of interest in all that was Russian, and also the most intense wave of adoption of Russian words, came during the period of national revival at the turn of the 18th and 19th centuries. New technical terms, poetic expressions and words that are now part of the everyday language were introduced into the Czech language. The Czech nation became acquainted with the Russian environment and numerous Russian realia. The last very intense wave of modern adoptions came after 1945 and brought with it ideologically motivated adoptions that named the new social and political order.

Despite the fact that a significant number of Russian loan words have since disappeared or become obsolete, we still find an interesting number of russicisms and of unique Russian lexical units, so-called realia in Czech language. In explanatory and etymological dictionaries and specialist studies of the Czech language, we find over 350 lexical realia, which can be divided into ethnographic, socio-political, natural and geographical realia, following the detailed division by Sergej Vlachov and Sider Florin². These can be further subdivided into subcategories covering specific areas and themes:

- 1) Ethnographic realia
 - a) way of life (measures and money, food and drink, clothing, means of transport);

² S. Vlachov, S. Florin, *Neperevodimoe v perevode*, Mezhdunarodnye otnosheniya, Moscow 1980, p. 51-56.

- b) art, culture, tradition and religion (music and dance, festivals, games, mythology and fairy tales).
- 2) Socio-political realia
 - a) social classes and their members (address, social groups and phenomena);
 - b) movements and their representatives (political and philosophical trends and movements, activities and figures);
 - c) economy and administration (jobs, organisations, institutions, associations);
 - d) military realia (units, weapons, uniforms, ranks, members).
- 3) Natural and geographical realia
 - a) names of animals and plants;
 - b) geographical and geological objects, meteorological phenomena.

The percentage representation of each of the categories of realia in our data set is shown in the graph below:

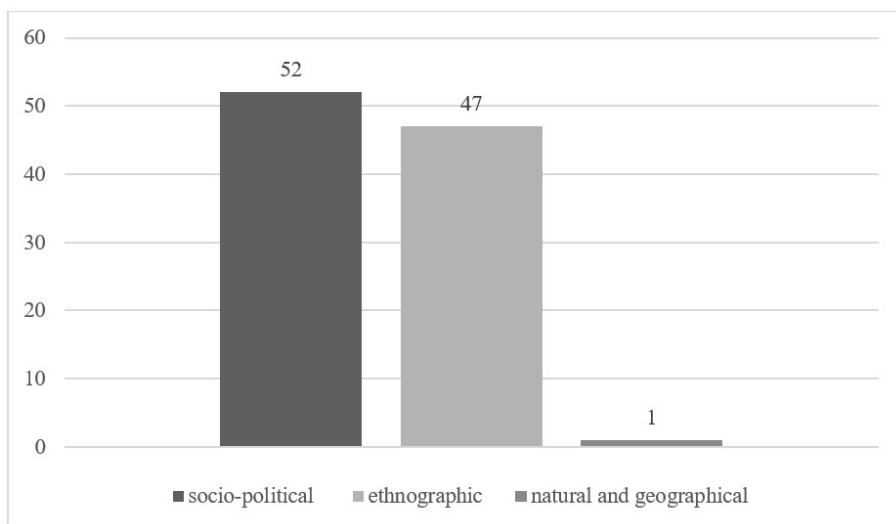

Figure 1: Overview of the percentage of individual semantic categories of Russian realia

The naming of the unique dishes and drinks of Russian cuisine can be placed in the second most numerous category of Russian realia – ethnographic realia. This can be divided into two main areas: the way of life and culture, art and religion. As mentioned in the introduction to this article, Russian cuisine is also

strongly influenced by the Orthodox faith, which is still the dominant religion in the Russian Federation. However, as Orthodoxy (and religion in general³) is not nearly as widespread in the Czech Republic, the Czech dictionaries consulted in this study mostly contain only the names of well-known traditional Russian dishes, while dishes associated with religious holidays are hardly represented. In total, the names of these Russian food and beverages make up 13 % (22 words) of the set of ethnographic realia.

Thanks to modern research tools such as the Czech National Corpus, we can not only categorise the collected material, but also analyse the changes of individual lexemes over time. The Czech National Corpus was established in 1994 at the Faculty of Arts of Charles University in cooperation with other institutions and universities and enables linguists, experts from other disciplines, students and the general public to study linguistic phenomena in a way that would have been unthinkable in the past. It contains a number of corpora that map and monitor different forms of the Czech language and offers many useful tools for searching, comparing and analysing different phenomena, types of texts or relationships between words. In our case, it is mainly used for relative frequency (ipm)⁴ analysis. This data is used to compare individual lexemes with each other and to determine their representation in contemporary Czech – i.e., whether they are on the fringes of the vocabulary or well known among language users. Furthermore, thanks to the CNC, we can track trends over time (in our case, from 1998 to 2021) and determine whether the use of certain words is increasing, decreasing or has not changed much.

In the case of the frequency analysis of the representation of lexemes associated with unique dishes, drinks and ingredients from the Russian environment, we can state the following – a total of 41% of the analysed words have a relative frequency of zero. This means that they do not appear in the CNC at all, or only in a few occurrences. A total of 36% of the words have a frequency of less than 0.1 ipm, which means that they occur in the corpus, but less than 0.1 occurrence per 1 million words. Only 23% of the lexemes have a frequency higher than 0.1 ipm. This is a very low value considering the really small size of our analysis set (22 units), i.e. only 5 words. Only one lexeme had a frequency higher than

³ The religiosity of the Czech population has been declining for a long time. According to the most recent census in 2021, only 18.7% of the population claimed to be religious. Details can be found on the website: <https://www.scitani.cz/nabozenska-vira>.

⁴ The abbreviation ipm (instances per million) expresses the average number of occurrences of a unit or word in a hypothetical text of 1 million words; Cvrček, V., Richterová, O., *pojmy: ipm*. <http://wiki.korpus.cz/doku.php?id=pojmy:ipm&rev=1614020110>, [21.5.2023].

1 ipm – it was the well-known word *vodka*. A closer look at the texts in which these lexemes occur reveals that most of them appear exclusively in the context of describing Russian or other East Slavic cuisines and their customs. Outside this context they are very rare. Of course, less familiar lexemes are always accompanied by an explanation or a simile in the text, so that they can be understood by a reader with no knowledge of the Russian environment.

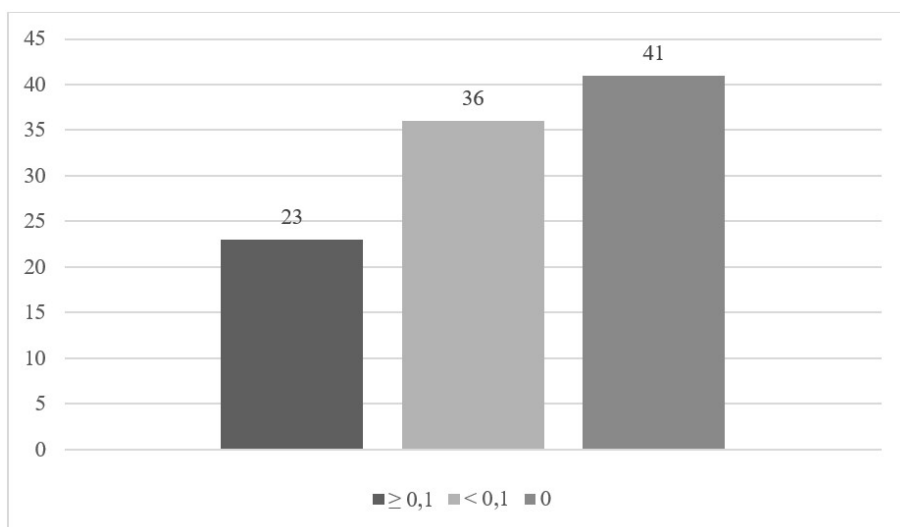

Figure 2: Overview of the percentage of relative frequency values

Nevertheless, some of these lexemes can be described as generally understandable even by some speakers without personal experience or in-depth knowledge of Russian culture and cuisine. The most common and widespread lexemes in contemporary Czech include:

vodka, -y, f., (водка): strong spirit made from the purest alcohol mixed in a certain proportion with water; 3.26 ipm⁵;

boršč, -e, m., (борщ): sour soup made with red beetroots, meat and vegetables; 0.31 ipm⁶;

piroh, -u, m. (пирог): pastry filled with usually savory (meat) or sweet stuffing; 0.16 ipm⁷;

⁵ Machek, V., *Etymologický slovník jazyka českého*, Academia, Praha 1971, p. 696.

⁶ B. Havránek, *Slovník spisovného jazyka českého*, Academia, Praha 1971, p. 152.

⁷ *Ibidem*, p. 583.

samovar, -u, m. (самовар): metal container used to heat and boil water for making tea, literally ‘self-brewer’; 0.14 ipm⁸;

šášlik, -u, m. (ШАШЛИК): skewered and grilled cubes of meat (originally lamb); 0.1 ipm⁹;

The most famous and widespread lexeme from the field of Russian cuisine is undoubtedly *vodka*. This lexeme is very interesting because it is a good example of how difficult it can be to identify the origin of foreign words in the Czech language.

While scientific articles and monographs by authors such as Vladimír Šmilauer (1941)¹⁰, Galina Aleksejevna Lilič (1982)¹¹ and some dictionaries refer to the Russian origin of this word, the largest Czech explanatory dictionary, the *Slovník spisovného jazyka českého*¹², does not mention the etymology at all and only gives the following information: originally from Russia and Poland. The Russian etymological dictionary by Grigorij Aleksandrovič Krylov (2005)¹³ sheds a little more light on the matter, explaining that the Russian водка was created by combining the word вода with the suffix *-ka* and, under the influence of Polish *wodka*, acquired the meaning of a strong alcoholic drink.

The CNC data then shows that in the Czech language today, vodka is most often associated with the adjectives *ruský* ‘Russian’, *finský* ‘Finnish’, *pražský* ‘Prague’ and *hanácký* ‘Hanakian’ (the last two adjectives are brand names for Czech vodka brands).

A similar situation can be observed in other realia that are not only specific to Russian cuisine and culture, but also to other (typically East Slavic) nations. Although these are called russicisms by Czech dictionaries because they most likely entered the Czech language through the Russian language, as the corpus data shows, they are nowadays associated with other national cuisines in the common language. We can mention, for example, the very well-known *boršč* or *piroh*, as well as the less-known *kysel* (-u, m., r. кисель: a dish made of fruit juice; 0 ipm¹⁴; or *pelmeně* (-ní, f. pl., r. пельмени: boiled

⁸ B. Havránek, *Slovník spisovného jazyka českého...*, p. 255.

⁹ *Ibidem*, p. 662.

¹⁰ V. Šmilauer, *Ruské vlivy na češtinu*, "Naše řeč" 1941, vol. 25(3), pp. 65-69, <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=3571>, [11. 6. 2023].

¹¹ Lilič, G. A., *Rol' ruskogo jazyka v razvitii slovarnogo sostava češského literaturnogo jazyka*, Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta, Leningrad 1982.

¹² B. Havránek, *Slovník spisovného jazyka českého...*, p. 127.

¹³ G. A. Krylov, *Etymologičeskij slovar' ruskogo jazyka*, Poligrafuslugi, Sankt-Peterburg 2005, p. 72.

¹⁴ B. Havránek, *Slovník spisovného jazyka českého...*, p. 1056.

dough pasties filled with minced meat or other savoury and sweet mixtures; 0.05 ipm¹⁵, which in the corpus are often associated with the adjectives Russian, Ukrainian, Polish or Slovak.

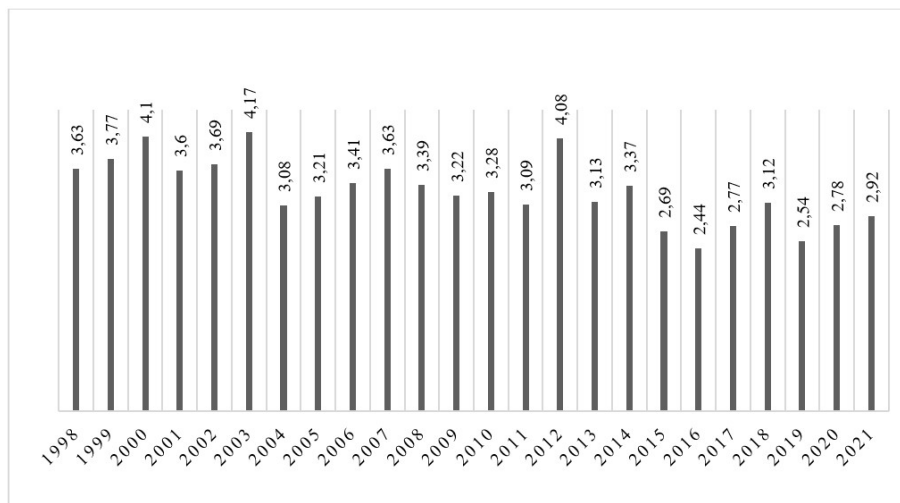

Figure 3: Overview of the development of the relative frequency of the lexeme “vodka” (1998–2021)

As mentioned in the introduction to this article, Russian cuisine also includes dishes that originated in the cuisines of other countries. Typically, these are words that come from Turkic or Oriental languages. An example is the aforementioned *šašlik* (a type of kebab), which refers to a method of preparing marinated meat on a skewer. This word is certainly of Turkic origin (as confirmed in the dictionaries of Bohuslav Havránek, G. A. Krylov and also Max Vasmer, author of the largest Russian etymological dictionary) and, apart from Russia, it is also widespread in Ukraine, Georgia, Armenia and the countries of the former Soviet Union. Similarly, the lesser-known word *kumys* (-u, m., r. КУМЫС: a drink made from fermented mare’s milk, popular especially in Central Asia; 0.03 ipm¹⁶, which, according to Krylov, was already adopted into Old Russian from Turkic languages.

¹⁵ B. Havránek, *Slovník spisovného jazyka českého...*, p. 550.

¹⁶ *Ibidem*, p. 1035.

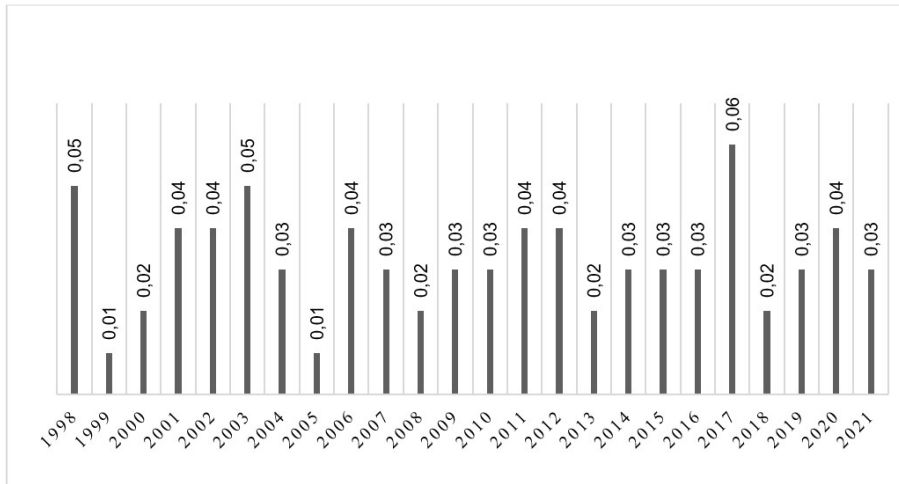

Figure 4: Overview of the development of the relative frequency of the lexeme “kumys” (1998-2021)

Other languages from which Russian has often borrowed dishes and their names include French. Among the dishes that became widespread in Russia in the 19th century and subsequently found their way into the Czech environment is *vinegret* (-у, м., г. *ВИНЕГРЕТ*: a salad of beetroot, potatoes, carrots and pickled vegetables; 0 ipm). Although this lexeme does not appear in the major Czech dictionaries (the only mention is in the *Příruční slovník jazyka českého*, which refers to a translation of Gogol’s short story *Plášť* ‘*The Overcoat*’ by Karel Havlíček Borovský published in 1847), there are several dozen mentions in the corpus and also internet cookbooks.

Another very popular Russian salad of French origin that has found its way into Czech cuisine is the Olivier salad (*салат Оливье*, after the chef of the luxury Moscow restaurant Lucien Olivier). This salad of boiled potatoes, pickled cucumbers, peas, carrots and sometimes ham, combined with mayonnaise, is traditionally served on New Year’s Day in Russia (or even in Ukraine). And it has been part of the diet of many Czechs, who know it as *bramborový* ‘potato’ salad, for more than 100 years. According to one theory, this salad (along with many other russicisms that have gradually disappeared) was brought home by the Czechoslovak legions that fought in Russia during World War I. The recipe for Czech potato salad, which is strongly inspired by Russian Olivier, can be found in cookbooks from the First Republic. It probably took its present (much simplified) form after 1945, when industrially produced mayonnaise began to be sold in shops. In addition, the previous regime tried to strip Christmas

of its religious elements, so ham salami was added to the salad (Maca, 2020)¹⁷. Today, the salad is an integral part of the Christmas meal and a popular accompaniment to Lenten fish and non-Lenten schnitzel. The original name of the salad did not become established in our language, but even today we can find references to it in the corpus, usually in the context of the theories of its origin mentioned above.

The latter brings us to another phenomenon we encounter when studying this type of lexeme. Our language is constantly developing and enriching itself with new expressions, and of course dictionaries, which are expensive and time-consuming to produce, cannot react immediately and record the current form of the language. It often takes years or even decades for new words to find their way into the pages of Czech dictionaries. Of course, the fact that words are not recorded in a dictionary does not mean that they do not exist and are not used in the language. This is where corpus research has an invaluable advantage. Unlike dictionaries, corpora do not record the codified form of the language, but the real form of the language – in other words, the language as used by the speakers themselves. This is why we can find lexemes in corpora that are completely absent in dictionaries.

An example of such a lexeme is *hovězí* ‘beef *Stroganov* / *Stroganoff*’ (-a, m., r. бeфcтpóгaнoв / гoвядинa пo-cтpoгaнoвcки: a meat dish made from beef fillet, named after the noble family of Stroganov; 0.02 ipm). Although *stroganov* is not found in etymological or explanatory dictionaries, its relative frequency suggests that it is at least as common as other Russian dishes that are found in dictionaries – e.g. *soljanka* (-y, f., r. coльянкa: thick sour soup with fish, meat or mushrooms and pickled vegetables; 0.02 ipm¹⁸ or *šči* (indeclinable noun, n., r. щи: soup with meat and various vegetables, especially cabbage; 0.01 ipm¹⁹).

Similar to *stroganov*, there are other Russian (or East Slavic) dishes that we would look for in dictionaries in vain – *syrniki* (-ů, pl., r. cыpники: fried pancakes made of curd; 0 ipm) or *golubci* (-ů, pl., r. гoлyбцы: cabbage rolls with various fillings; 0 ipm). The latter, however, do not enjoy such popularity, which is why they are relatively rare in the corpus.

¹⁷ Maca, T., *Historik: Gothaj v bramborovém salátu? Komunisté chtěli Vánoce bez náboženských prvků*, <https://magazin.aktualne.cz/historik-gothaj-v-bramborovem-salatu-komuniste-chteli-vanocel/r-ec44772a3ed911ebb1110cc47ab5f122/>, [11.06.2023].

¹⁸ B. Havránek, *Slovník spisovného jazyka českého...*, p. 437.

¹⁹ *Ibidem*, p. 664.

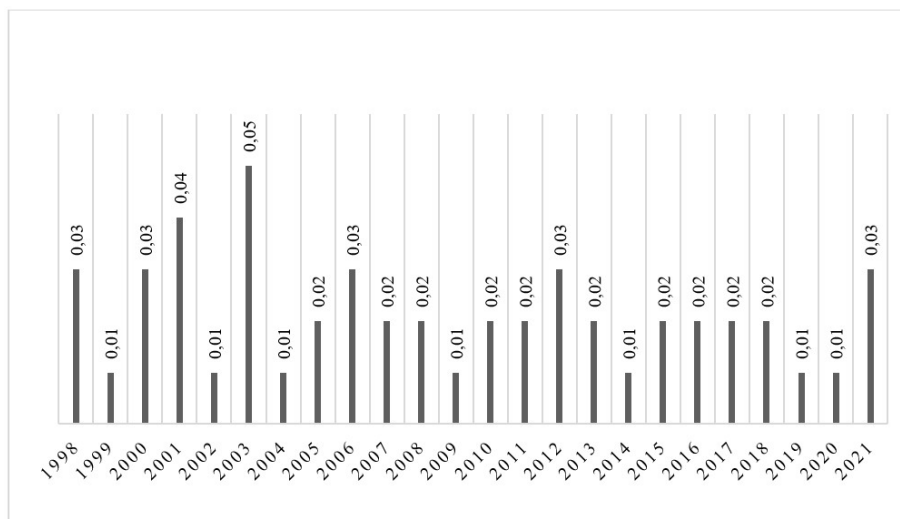

Figure 5: Overview of the development of the relative frequency of the lexeme “stroganov” (1998-2021)

CONCLUSION

Our analysis shows that etymological and explanatory dictionaries of the Czech language contain a rather interesting number of realia related to Russian cuisine and dining culture, but most of them are used very little or not at all in contemporary Czech. The vast majority of the words in our analysed set can be classified as very specific dishes and drinks of the very rich Russian cuisine, which are probably unknown to most native speakers, and therefore we do not encounter them in large numbers in the texts contained in the Czech National Corpus, and we cannot measure their frequency and analyse their development over the last 20 years.

This is not surprising in the case of ethnographic or socio-political russicisms – most of them have had a very low frequency for a long time, and in some cases we can even observe a gradual decline. In most cases, this is due to the gradual obsolescence of the lexemes in question and also to the detachment from Russia and its culture, which is very noticeable in post-Soviet Czech.

Nevertheless, we can still find familiar references to Russian food and drink in contemporary Czech, which can also be found in Czech kitchens and shops. These are common words such as *vodka*, *boršč* or *piroh*, which are often found in other Slavic cuisines. Given the above tendency for the frequency of most russicisms to decline, it is interesting to note that some russicisms buck this

trend. These are, for example, the lexemes *boršč*, *šášlik* or *pelmeně*, the frequency of which shows an upward trend between 1998 and 2021. Given the current situation in Ukraine, the influx of Ukrainian refugees and the interest of Czechs in their culture and cuisine, we can assume that this trend will continue and that in a few years we will see further growth in the corpus.

However, compared to the more popular names of foods and drinks from other nations, they are very rarely used in contemporary Czech and are often accompanied by explanations or comparisons, which we can attribute to the fact that Russian and East Slavic cuisine in general is not as widespread in the Czech Republic as Indian, Asian or Italian cuisine.

BIBLIOGRAPHY

Cvrček, V., Richterová, O., *pojmy: ipm*. <http://wiki.korpus.cz/doku.php?id=pojmy:ipm&rev=1614020110>, [21.5.2023].

Havránek, B., *Slovník spisovného jazyka českého*, Academia, Praha 1971.

Lilič, G. A., *Rol' ruskogo jazyka v razvitii slovarnogo sostava češskogo literaturnoho jazyka*, Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta, Leningrad 1982.

Machek, V., *Etymologický slovník jazyka českého*, Academia, Praha 1971.

Šmilauer, V., *Ruské vlivy na češtinu*, "Naše řeč" 1941, vol. 25(3), pp. 65-69, <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=3571>, [11. 6. 2023].

Krylov, G.A., *Etymologičeskij slovar' ruskogo jazyka*, Poligrafuslugi, Sankt-Peterburg 2005.

Maca, T., *Historik: Gothaj v bramborovém salátu? Komunisté chtěli Vánoce bez náboženských prvků*, <https://magazin.aktualne.cz/historik-gothaj-v-bramborovem-salatu-komuniste-chteli-vanoce/r-ec44772a3ed911ebb1110cc47ab5f122/>, [11. 6. 2023].

Vlahov S., Florin S., *Neperevodimoe v perevode*, Mezhdunarodnye otnosheniya, Moscow 1980.

FROM THE TABLE TO THE DICTIONARY – A REFLECTION OF RUSSIAN CUISINE IN CONTEMPORARY CZECH

In the Czech language we find a considerable amount of Russian realia from various spheres of life, culture and society. These include, of course, the names of unique Russian dishes and drinks. How widespread are these realia in the vocabulary of contemporary Czech, and how do speakers deal with them? Data from the Czech National Corpus will answer these questions. In this article, we will focus on different types of selected realia in Czech and use the Czech National Corpus to analyse how their frequency has changed over the last 20 years.

Keywords: contemporary Czech; russicisms; corpus linguistic; frequency analysis; Czech National Corpus; Russian realia; Russian cuisine

„WSPÓLNY” CZY „CUDZY”? PRASŁOWIAŃSKIE **OBŦTJB* I JEGO KONTYNUANTY

WSTĘP

Słowo **obŦtjb* należy do ciekawych przypadków prasłowiańskich słów, których kontynuanty, mimo bardzo typowego rozwoju fonetycznego, znacznie różnią się semantycznie. Kontynuanty **obŦtjb* występują w większości współczesnych języków słowiańskich i zazwyczaj oznaczają „wspólny”, „pospolity”, „ogólny”. Odróżnia się od nich polskie *obcy*, którego znaczenie jest bardzo odległe od „wspólny”. Przy zgłębianiu tego zagadnienia, posłużyłem się szesnastoma słownikami etymologicznymi, analizując zawarte tam informacje i wyciągając z nich wnioski. Oprócz słowników etymologicznych, na potrzeby niniejszej pracy wykorzystałem też inne słowniki, dawnych jak i współczesnych języków, a także staroruskie teksty źródłowe.

BUDOWA I POCHODZENIE **OBŦTJB*

Rekonstruowana forma **obŦtjb* raczej nie budzi wątpliwości wśród autorów słowników etymologicznych. Istnieją za to różne poglądy na temat budowy i pochodzenia tego słowa. Franciszek Sławski zaliczył je do grupy przymiotników niemotywowanych, które powstały w epoce prasłowiańskiej², ale większość autorów

¹ Uniwersytet Warszawski, d.dzienisiuk2@student.uw.edu.pl

² F. Sławski, *Słowotwórstwo, słownictwo i etymologia słowiańska*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 2011, s. 198.

uznaje, że **obbtjb* pochodzi od prasłowiańskiego przyimka **ob(b)-* („o”) i zostało utworzone za pomocą sufiksu **-tjb*,

Dwie inne teorie można znaleźć w słowniku etymologicznym języka rosyjskiego autorstwa Galiny Pawłowny Cyganienko³. Według pierwszej z nich, **obbtjb* miałyby zostać stworzone od czasownika **obbtī* („obchodzić”) za pomocą sufiksu **-tj-*. W takim wypadku **ob-* byłoby prefiksem, **-b-* rdzeniem pochodzącym pośrednio od **jbtī* („iść”), do tego dochodził sufix **-t-* i sufix tematyczny **-jo-*. Podobna teoria została przedstawiona także w czeskim słowniku etymologicznym autorstwa Václava Machka⁴.

Druga teoria wywodzi **obbtjb* od **obbtb*, od którego pochodzi współczesny rosyjski przysłówek *оптом* („hurtem”). O ile oba te słowa są zapewne spokrewnione, to jednak kontynuanty **obbtb* są znacznie później poświadczone w tekstach niż kontynuanty **obbtjb*, co może sugerować starszeństwo tej drugiej formy. Warto zaznaczyć, że ta teoria nie występuje w innych słownikach etymologicznych, na których oparta została niniejsza praca.

Jeszcze inna oryginalna etymologia została przedstawiona w słowniku etymologicznym Andrzeja Bańkowskiego⁵. Zgodnie z nią, **obbtjb* miałyby pochodzić od czasownika **vitati* („żyć”; „mieszkać”) i być spokrewnione np. z cerkiewnosłowiańskim *obitati* („zamieszkiwać wspólnie”). Warto zaznaczyć, że gdy przedrostek **ob-* łączył się ze słowem zaczynającym się od głoski *v*, to *v* zanikało, np. **obolkb* („obłok”), które powstało z połączenia **ob-* i rzeczownika **volkb* (prasłowiańskie znaczenie tego słowa nie jest do końca jasne, ale niewątpliwie jest ono przodkiem rosyjskiego *волок*, oznaczającego pas ziemi, po którym przeciągało się statki z jednej rzeki, do drugiej). Powyższa teoria również nie jest spotykana w innych słownikach.

Uznanie **ob-*, które normalnie było przyimkiem, za podstawę słowotwórczą może budzić wątpliwości. Aby spróbować je rozwiązać, można podać przykład słowa **obblb* („obły”), w którym **ob-* pełni podobną rolę.

Sufiks **-tjb* występuje bardzo rzadko (chyba należy go odróżnić od często występującego sufiksu **-itjb*), ale jednak istnieją inne przykłady jego zastosowania w tworzeniu przymiotników, np. słoweńskie *domač* (←**domatjb*, „domowy”)⁶.

³ G. P. Cyganienko, *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*, Radjanska Szkoła, Kijów 1989, s. 306-307.

⁴ V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, Academia nakladatelství Československé akademie věd, Praga 1971, s. 330-331.

⁵ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000, s. 332.

⁶ F. Bezljaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika: K-O, Tom 2*, Mladinska Knjiga, Ljubljana 1982, s. 232.

Spotykany jest też pogląd, że sufix **-tjb* powstał z połączenia dwóch sufixów: **-t-* i tematycznego **jo-*. Jest on bardzo prawdopodobny przy założeniu, że słowo **obŦtjb* (w swojej wcześniejszej postaci) powstało na początku epoki prasłowiańskiej lub jeszcze w epoce praindoeuropejskiej.

Wcześniejsze postacie zarówno **ob(b)-* jak i **-tjb* bywają różnie rekonstruowane w poszczególnych słownikach etymologicznych. Tutaj ograniczę się do podania przykładowego modelu, opierając się głównie na informacjach ze słownika Ricka Derksena⁷: **ob(b)* (← **h₃eb^{hi}*) + **-tjb* (← **-tjos*). Ważna do odnotowania jest tutaj obecność *ь* (← *i*), które należy w zasadzie uznać za część podstawy słowotwórczej **obb-* (występuje zarówno w **obŦtjb* jak i w **obbŦ*)⁸. Co ciekawe, w prasłowiańskich słowach, w których **ob-* jest tylko prefiksem, *ь* zazwyczaj nie występuje (np. **obora*, **obolkŦ*, **obrŦsti*)⁹. Można więc zauważyć pewną różnicę formalną między **obb-* będącym podstawą słowotwórczą, a **ob-* będącym prefiksem.

KONTYNUANTY *OBŦJŦ I ICH ZNACZENIA

Dalszy rozwój **obŦtjb* w różnych językach słowiańskich przedstawia się następująco:

Język	Kontynuant <i>*obŦtjb</i>
staro-cerkiewno-słowiański	объшь
staroruski	объчии
bułgarski	общ
macedoński	општ
serbskochorwacki	<i>opći</i>
słoweński	<i>obči</i>
polski	<i>obcy</i>
rosyjski	общий, обчий (archaiczne)

⁷ R. Derksen, *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*, Brill, Lejda 2008, s. 361-363.

⁸ Chociaż trzeba zaznaczyć, że możliwa jest też rekonstrukcja wcześniejszej formy **obvŦŦ*. W tym wypadku **obb-* byłoby wtórne.

⁹ Chociaż np. w tekstach staroruskich występują też formy typu *обходити*.

Do grupy kontynuantów **obьtьbь* można dodać też *вібчий*¹⁰ występujące w gwarze łemkowskiej. Na przedstawionych wyżej przykładach można zaobserwować typowy rozwój prasłowiańskiej grupy spółgłoskowej **tj* (rosyjskie *общий* jest zapożyczeniem cerkiewnosłowiańskim), a także oczekiwany zanik jera w pozycji słabej. Oprócz bezpośrednich kontynuantów **obьtьbь*, będących przymiotnikami, istnieje też wiele wyrazów pochodnych, jak np. czeskie *obec* („gmina”), polskie *obcować* czy chorwackie *općina* („gmina”), ale ich dokładniejsze przedstawienie nie wchodzi w zakres niniejszej pracy.

Wszystkie wymienione wyżej kontynuanty, poza polskim *obcy* i łemkowskim *вібчий*, mają znaczenie „wspólny”, „ogólny”, „pospolity” lub zbliżone. Kontrowersyjna jest też kwestia znaczenia staroruskiego *обьчий*, które najczęściej było używane w znaczeniu „wspólny”, tak jak współczesne rosyjskie *общий*, ale istnieją też przykłady użycia go w znaczeniu „cudzy, obcy, inny”¹¹. Słownik języka polskiego PWN podaje następujące definicje przymiotnika *obcy*¹²:

1. „nienależący do jakiegoś kręgu osób, spraw, rzeczy”
2. „należący do innego państwa, właściwy mu”
3. „nieznany komuś”
4. „niewłaściwy komuś lub czemuś”

Вібчий, za słownikiem gwary łemkowskiej, oznacza: „z innej miejscowości; obcy”.

Tradycyjnie uważa się, że te znaczenia (umownie będziemy je określać *bliskie „cudzy”*) są dla **obьtьbь* i jego kontynuantów dosyć nowe i powstały już na gruncie polskim (w myśl tej teorii gwara łemkowska tylko zapożyczyła to znaczenie z języka polskiego). Przy takiej interpretacji pomija się zazwyczaj fakt występowania staroruskiego *обьчий* (w tekstach to słowo pojawia się w różnych formach graficznych, często w wersji cerkiewnosłowiańskiej *обьщии* lub z protezą i ubezdźwięcznieniem spółgłoski *b* po zaniku jera *вопчии*) w znaczeniu bliskim „cudzy”. Pokazuje to chociażby poniższy fragment ze słownika Aleksandra Brücknera¹³:

obcy, u nas w znaczeniu ‘cudzy’ już w 15. wieku, opcy; Czechom i innym Słowianom zupełnie nieznanne, więc wszelkie prawdopodobieństwo, że obec, wobec, obecny, obcy, są naszą własnością rodzimą, nie pożyczką; że obec straciło zmiękczenie, nie przeczy temu, a istnienie postaci obiec najsilniej za polskim początkiem

¹⁰ P. P. Semenowycz, *Słownik łemkiwskojj howirky*, Walter Maksimovich, Legnica, Wrocław 2001.

¹¹ E. Ju. Astachina, T. A. Bobrowa, i in., *Słownik ruskiego języka XI-XVII wv. выпуск 12*, Nauka, Moskwa, s. 195-197.

¹² *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/obcy.html>, dostęp: 31.05.2023.

¹³ A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków 1927, s. 369.

przemawia.

Omówimy teraz kilka przykładów przeczących temu, że kontynuanty **obbtjъ* w znaczeniu bliskim „cudzy” są „innym Słowianom zupełnie nieznanie”. Poniższy fragment pochodzi z najstarszego z odpisów umowy handlowej Smoleńska z Rygą, zawartej w 1229 r., czyli z odpisu E¹⁴: „Роусиноу же не лзѣ позвати немчича на вѣбчии соудъ, развѣ на смоленского кнѣзѣ. Аже влюбить немчичъ на вѣбчии соудъ, то его вола”. Dla porównania fragment różniejszego odpisu A tej samej umowy: „Роусиноу не звати латинеского на иного кназа соудъ, лише предъ смольнеского кназа, аже самъ вѣсхочете, тѣ тѣ идѣтъ”. Możemy zauważyć, że zwrot вѣбчии соудъ został w innych odpisach zastąpiony przez иного кназа соудъ („sąd innego kniazia”). Przy założeniu, że oba fragmenty mają zbliżoną treść, trzeba przyjąć, że вѣбчии występuje tutaj w znaczeniu bliskim „cudzy”¹⁵.

Następny przykład pochodzi z Latorpisu Ławrientiewskiego¹⁶: „Мы от рода рускаго съли и гостье: Иворъ, соль Игоревъ, великаго князя рускаго, и обѣчии сли: Вуефастъ Святославль, сына Игорева;Искусеви Ольги княгини” W powyższym fragmencie wymienieni są ruscy posłowie do Bizancjum. W pierwszej kolejności przedstawiony został poseł od samego kniazia Igora, a później обѣчии сли, czyli zapewne „inni”, bądź „cudzy” względem kniazia, posłowie. Raczej nie można stwierdzić, że chodziło o posłów wspólnych, ponieważ jest jasno opisane, że każdy poseł został wysłany przez inną osobę.

Kolejny fragment pochodzi z listu do Rzymian¹⁷: „Кто ты еси, обсуждая общаго раба?” Dla porównania ten sam fragment listu do Rzymian z jednego z współczesnych rosyjskojęzycznych przekładów Biblii¹⁸: „Кто ты, осуждающий чужого раба?” Słowo общаго to cerkiewnosłowiański odpowiednik обѣчии i występuje tu w dopełniaczu liczby pojedynczej. W późniejszym przekładzie zostało ono zastąpione przez чужой, które można przetłumaczyć dosłownie jako „cudzy, obcy”. Jest ono też kognatem z polskim *cudzy* (←**tjudjъ*).

Wszystkie powyższe przykłady pochodzą z okresu XIII-XIV w., czyli są dość wczesne. Może to wskazywać na to, że znaczenie bliskie „cudzy” było

¹⁴ T. A. Sumnikowa, W. W. Łopatin, *Smolenskije Gramoty*, Akademijskaja Nauk SSSR, Moskwa 1963, s. 23, 42-43.

¹⁵ Litera w pochodzi od greckiej omegi i w tekstach staroruskich bywa stosowana wymiennie z o.

¹⁶ *Ławrientiewskaja letopis'. 1377 g.*, https://expositions.nlr.ru/LaurentianCodex/_Project/page_Show.php, [11.06.2023].

¹⁷ za: Ł. Ju. Astachina, T.A. Bobrowa, i in., *Słownik' russkogo jazyka XI-XVII ww. wypusk 12...*, s. 195-197.

¹⁸ *Biblija onlajn*, <https://bible.by/verse/52/14/4/>, [31.05.2023].

dla staroruskiego *объчии* jednym z pierwotnych i zostało później wyparte przez wpływ języka cerkiewnosłowiańskiego. Warto zaznaczyć, że w tekstach staro-cerkiewno-słowiańskich, jak i w innych południowsłowiańskich, nie zostały znalezione przykłady na użycie kontyuantów **обътъ* w znaczeniu bliskim „cudzy”.

Oczywiście przykładów na użycie *объчии* w znaczeniu bliskim „wspólny” mamy w tekstach staroruskich znacznie więcej niż w znaczeniu bliskim „cudzy”, co pokazuje chociażby analiza form występujących w korpusie staroruskim¹⁹. Po wyszukaniu „*объчии*”, otrzymujemy tam 13 przykładów, z czego tylko jedno użycie interesującego nas słowa ma znaczenie bliskie „cudzy”. Zakładając pierwotność znaczenia bliskiego „cudzy”, ta dysproporcja może wynikać z wpływów języka cerkiewnosłowiańskiego, będącego głównym językiem piśmiennictwa na Rusi. Należy pamiętać, że teksty pisali zazwyczaj ludzie wykształceni, którzy ten język znali i nawet, gdy pisali teksty w języku bardziej zbliżonym do staroruskiego, mogli do niego wplatać elementy cerkiewne, szczególnie, że zazwyczaj były one uważane za wyższe i bardziej prestiżowe. Nie jest też wykluczone, że znaczenia słowa *объчии* mogły być różne w poszczególnych dialektach ruskich.

Być może łemkowskie *Вібчий* zachowało właśnie to pierwotne znaczenie bliskie „cudzy” ze względu na znacznie mniejszy wpływ języka cerkiewnosłowiańskiego na gwary ludowe. Należy tu jednak podkreślić, że jest też prawdopodobne, że znaczenie słowa *Вібчий* ukształtowało się pod wpływem języka polskiego. Sprawa ta wymaga dalszych badań żeby została całkowicie rozstrzygnięta.

ZNACZENIE *ОВЪТЪ

**ob-* jako prefiks miało znaczenie krągłości lub okalania. Widać to w wielu prasłowiańskich i współczesnych słowach. Jako przykłady można podać polskie *obejść*, *obwinąć*, *obgryźć*, itd. oraz rekonstruowane prasłowiańskie **obolstrъ* (← **obvolstrъ* „okolica, nad którą rozciąga się czyjaś władza”), **obora* (← **obvora* „coś ogrodzonego dookoła”). Podobne zapewne było pierwotne znaczenie przyimka **ob(ъ)* i to od niego, zgodnie z najpopularniejszą teorią, został utworzony przyimotnik **обътъ*. Istnieje kilka teorii na temat kształtowania się jego znaczenia.

¹⁹ *Nacyonalnyj korpus ruskogo jazyka, drienwierusskij korpus*, <https://ruscorpora.ru/results?search=CoUBEmoKaAoYCghvcnRob21vZBIMCgpzaW1wbGlmaWVvEkwKFQoDbGV4Eg4KDNC%2B0LHRjNGH0LjQuAoKCgRmb3JtEgIKAAoLCgVncmFtbRICCgAKCwoFZmxhZ3MSAg0ACg0KB21lYW5pbmcSAgoAKhAKCAgAEOYMiAKIA BABXgAMgIIDzoBATAB>, [10.06.2023].

Według chorwackiego słownika etymologicznego autorstwa Alemko Gluhaka, *obytjĚ pierwotnie oznaczało coś, co jest okrągłe²⁰. Powstanie znaczenia bliższego „wspólny” miałoby więc mieć związek z tym, że dawni Słowianie zamieszkiwali głównie okrągłe wioski (w przeciwieństwie do współczesnych, ciągnących się wzdłuż ulicy), a to co było wewnątrz wioski uważane było za wspólne.

Zgodnie ze słownikiem etymologicznym języka polskiego autorstwa Izabeli Malmor²¹, a także słownikiem Wiesława Borysia, pierwotnym znaczeniem *obytjĚ było „ten, który jest wokół”²². Praktycznie tak samo to znaczenie rekonstruuje bułgarski słownik etymologiczny („това, което е наоколо”)²³ i niemieckojęzyczny słownik etymologiczny języka rosyjskiego autorstwa Macha Vasmera („was ringsherum ist”)²⁴. Taka interpretacja mogłaby wytłumaczyć różnicę w znaczeniach między polskim *obcy*, a innymi kontynuantami *obytjĚ. Wszak, „to, co jest naokoło”, zależnie od kontekstu, mogło być rozumiane zarówno jako „wspólne”, jak i „obce, cudze”.

Biorąc pod uwagę fakt występowania kontynuantu *obytjĚ w znaczeniu bliższym „cudzy” w języku staroruskim, którego raczej nie da się wytłumaczyć wpływem polskim, przedstawiona wcześniej teoria, że to znaczenie ukształtowało się dopiero na gruncie języka polskiego, wydaje się mało prawdopodobna. Z drugiej strony, kontynuanty *obytjĚ w tym znaczeniu w ogóle nie występują w językach południowosłowiańskich, a także w czeskim i słowackim. Prowadzi to do wniosku, że prawdopodobnie znaczenie bliskie „cudzy” dla omawianego słowa, powstało jeszcze w epoce prasłowiańskiej i występowało na pewnym obszarze północnosłowiańskim. Ostatecznie, staroruski kontynuant *obytjĚ został, już na gruncie języka rosyjskiego, całkowicie wyparty przez jego cerkiewnosłowiański odpowiednik. W literackich językach białoruskim i ukraińskim bezpośrednio kontynuanty omawianego słowa w ogóle się nie zachowały. Łemkowskie вібчий przeszło zmiany fonetyczne typowe dla gwar ukraińskich, co uprawdopodobnia tezę, że nie jest to zapożyczenie z języka polskiego, a po prostu zachowany wschodniosłowiański kontynuant *obytjĚ w jednym z jego pierwotnych znaczeń, niemniej ciągle nie ma tu stuprocentowej pewności, gdyż np. обьчии w formie ze wschodniosłowiańskim refleksem grupy *tj było używane w obu przedstawionych znaczeniach.

²⁰ A. Gluhak, *Hrvatski etimološki rječnik*, August Cesarec, Zagrzeb 1993, s. 455.

²¹ I. Malmor, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Szkolne PWN, Warszawa 2010, s. 294.

²² W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2005, s. 370.

²³ W. Anastasow i in., *Byłgarski etimologiczen recznik, tom IV*, W. I. Georgiew, I. Duridanow (red), Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov”, Sofia 1995, s. 760-761.

²⁴ M. Vasmer, *Russisches Etymologisches Wörterbuch, zweiter Bücher*, Universitätsverlag Carl Winter, Heidelberg 1955, s. 246.

Co więcej, nawet scerkiewizowane *объщии* bywało używane w znaczeniu bliskim „cudzy”.

Problematyczna jest jeszcze kwestia istnienia w języku polskim derywatów od *obcy*, dalekich semantycznie od jego współczesnego znaczenia, takich jak *obcować* czy *obecny*. Jest to niewątpliwie argument przeciwko sformułowanej wyżej tezie, ale można spróbować to wyjaśnić wpływem czeskim²⁵. W przypadku form *obecny* (←**obьtьnъ*²⁶) czy *wobec* (←*w+obec*) mamy do czynienia z brakiem, typowego dla języka polskiego, zmiękczenia spółgłoski przed głośką *e*, charakterystycznym z kolei dla języka czeskiego. Istnienie staropolskich form *obiec* czy *obieczny* zmniejsza prawdopodobieństwo, że są to zapożyczenia, ale całkowicie tego nie wyklucza.

WNIOSKI

Podsumowując, polskie *obcy* niewątpliwie nie jest jedynym bezpośrednim kontynuantem **obьtь* o znaczeniu bliskim „cudzy”. Oprócz niego istnieje też łemkowskie *вібчий*, a ponadto także staroruskie *объчии* było używane w tym znaczeniu. Wątpliwe jest, by omawiane słowo przeszło tak podobną, a jednocześnie unikatową na tle innych języków słowiańskich, ewolucję semantyczną od „wspólny” do „cudzy, obcy” zarówno w Polsce, jak i na Rusi, niezależnie od siebie. Z tego względu, prawdopodobnym jest, że **obьtь* miało, przynajmniej na pewnym obszarze, znaczenie bliskie „cudzy” już w epoce prasłowiańskiej.

W związku z tym, najbardziej wiarygodna wydaje się teoria, że podstawą słowotwórczą dla **obьtь* było **ob(b)*, które razem z sufiksem **-tь* pozwoliło otrzymać znaczenie „ten, który jest wokół”. Ta teoria, lepiej niż inne, tłumaczy przyczynę powstania tak znacznych różnic semantycznych wśród kontynuantów omawianego słowa. Wydaje się więc, że na pytanie postawione w tytule trzeba odpowiedzieć „oba”.

BIBLIOGRAFIA

Anastasow W. i in., *Byłgarski etimologiczen rečnik, tom IV*, W. I. Georgiew, I. Duridanow (red), Akademiczno izdatelstwo „Prof. Marin Drinov“ Sofia 1995.

Astachina, Ł. Ju., Bobrowa, T. A., i in., *Słowar' russkogo jazyka XI-XVII ww. wypusk 12*, Nauka, Moskwa.

²⁵ W. Mańczak, *Polski słownik etymologiczny*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 2017, s. 130.

²⁶ Kontynuanty tego słowa występują tylko w językach polskim, czeskim i słowackim.

- Bańkowski, A., *Etymologiczny słownik języka polskiego, t. 2*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.
- Bezljaj, F., *Etimološki slovar slovenskega jezika: K-O, Tom 2*, Mladinska Knjiga, Ljubljana 1982.
- Biblija onlajn*, <https://bible.by>, [11.06.2023].
- Boryś W., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2005.
- Brückner, A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków 1927.
- Cyganienko G. P., *Etimologičeskij słowar' russkogo jazyka*, Radjanska Szkoła, Kijów 1989,
- Derksen, R., *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexycon*, Brill, Lejda 2008.
- Gluhak, A., *Hrvatski etimološki rječnik*, August Cesarec, Zagrzeb 1993.
- Klimowa, M. W., *Bolszoj etimologičeskij słowar' russkogo jazyka. Dom Sławianskoj knigi*, Moskwa 2021.
- Machek, V., *Etymologický slovník jazyka českého*, Academia nakladatelství Československé akademie věd, Praga 1971.
- Malmor I., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wydawnictwo szkolne PWN, Warszawa 2010.
- Mańczak, W., *Polski słownik etymologiczny*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 2017.
- Nacyonalnyj korpus russkogo jazyka, driewnierusskij korpus*, <https://ruscorpora.ru/>, [11.06.2023].
- Rejzek, J., *Český etymologický slovník*, Leda, Voznice 2004.
- Semenowycz, P. P., *Słownyk łemkiwskoj howirky*, Walter Maksimovich, Legnica, Wrocław 2001.
- Skok, P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Jugoslovenska Akademija Znanosti i Umjenosti, Zagrzeb 1972.
- Sumnikowa, T. A., Łopatin, W. W., *Smolenskije Gramoty*, Akadiemija Nauk SSSR, Moskwa 1963.

Sławski, F., *Słowotwórstwo, słownictwo i etymologia słowiańska*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 2011.

Słownik języka polskiego PWN, <https://sjp.pwn.pl>, [11.06.2023].

Topolińska Z., *Co łączy obcego z obecnym?*, „Linguistica Copernicana” 2014, nr 11, s. 29-34.

Vasmer, M., *Russisches Etymologisches Wörterbuch, zweiter Bücher*, Universitätsverlag Carl Winter, Heidelberg 1955.

Wątróbska, H., *Słownik staro-cerkiewno-rusko – polski*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010.

Ławrientiewskaja letopis'. 1377 g., <https://expositions.nlr.ru/LaurentianCodex>, [11.06.2023].

„COMMON” OR „ALIEN”? PROTO-SLAVIC *OBYTJŦ AND ITS CONTINUANTS

The author compares various etymological dictionaries' entries on Proto-Slavic adjective *obytjŦ. Contrary to some of them, Polish obcy is not the only continuant of *obytjŦ with a meaning close to “foreign” as Old East Slavic обьчии could also be used in similar contexts. This led to the conclusion that “foreign” probably was actually one of the original meanings of the word *obytjŦ in some northern Slavic areas.

Keywords: etymology, Proto-Slavic, Old East Slavic, Polish, *obytjŦ, obcy

POMIĘDZY ADRIATYKIEM A MORZEM CZARNYM – WSTĘPNIE O JĘZYKOWO-KULTUROWYM OBRAZIE WODY I WTÓRNYM UŻYCIU HYDRONIMÓW W JĘZYKU CHORWACKIM I BUŁGARSKIM

Woda jest niezbędna do życia wszystkich istot żywych. Jako jeden z czterech żywiołów stanowi potęgę, daje ukojenie, dostarcza ludziom poczucia spokoju, lekkości i bezpieczeństwa a jednocześnie jest tak silna, że niejednokrotnie przynosi zniszczenie i śmierć. Wszyscy dobrze wiemy, że człowiek jako istota wodna, składa się aż w 70-75% z wody. Mózg dorosłego człowieka zawiera 93% wody, a mózg małego dziecka, które się uczy, zawiera aż 97% wody. Unikalną cechą wody jest to, że powstała z dwóch gazów – tlenu i wodoru. Żadne inne gazy oprócz wymienionych nie tworzą cieczy. Spośród wszystkich cieczy woda charakteryzuje się najwyższym napięciem powierzchniowym, czyli kohezją. Tylko rtęć przewyższa wodę. Zjawisko to związane jest z występowaniem sił wzajemnego przyciągania między cząsteczkami w cieczy. Jak powiedział geolog Władimir Wiernadski² „Nie istnieje na ziemi substancja, minerał, skała, żywy organizm, który nie zawierał wody”. Woda stanowi jedność, życiodajność, wszechobecność, wieczność, konieczność, powszechność. Świat jest wiecznym strumieniem zmian, jak mawiał Heraklit z Efezu³ *pantha rhei* – wszystko płynie.

¹ Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, jolantagola970@gmail.com.

² W. W. Wiernadski, *Eseje o geochemii i biosferze*, tł. Olga Barash, Santa Fe, NM: Synergetic Press, 2006.

³ Heraklit, *On Nature*.

Od zarania dziejów, woda była ważnym elementem życia ludzkiego. Pełniła swoją rolę od początku, od narodzin dziecka aż do śmierci, towarzysząc człowiekowi podczas świąt, rytuałów i obrzędów takich jak: chrzest, święcenie pokarmów, obmywanie się po wieczerzy, pierwsza orka na polu, uroczystości ślubne czy pogrzebowe. Z wodą miały także związek wszelkie praktyki ochronne lub życzące takie jak wiosenne wywoływanie deszczu, mające zapewnić odpowiednią ilość opadów. Woda zatem, wybijała nie tylko rytm życia i śmierci, ale także corocznych rytuałów i obrzędów. Wierzono niegdyś, że woda ma właściwości magiczne – miejsca wyróżniające się, jak na przykład ujścia rzek, uznawano często za miejsca kultu. Wodę wykorzystywano również w zabiegach leczniczych wykorzystując jej właściwości oczyszczające i uzdrawiające. Wyróżniano także wiele fantastycznych stworzeń związanych ze środowiskiem wodnym takich jak: Syreny, Nimfy, Rusalki, Topielce, Wodniki, Wodnice czy Mary wodne, które w większości były negatywnie nastawione do ludzi i zwierząt gospodarskich. Według wierzeń miały wabić ludzi postępujących niepoprawnie lub łamiących prawa i zasady np. takich, którzy pracowali w dzień święty w pobliżu rzeki. Co ciekawe, w folklorze miejscami magicznymi są wszelkiego rodzaju punkty styczne rzek lub potoków, tak zwane „wody krzyżowe”. Kultura dawnych Słowian obejmowała kultem także wszelkie źródła – woda źródłana posiadająca składniki mineralne, miała zawierać właściwości uzdrawiające i dlatego cieszyła się zainteresowaniem ludzi.⁴ W obu słowiańskich językach, które badam, słowo „woda” pochodzi od prasłowiańskiego **voda* i zrekonstruowanego praindoeuropejskiego członu **wodr*.

Człowiek pozbawiony pożywienia może przeżyć do kilku tygodni, bez wody zginąłby po kilku dniach. Życie ludzkie koncentrowało się więc zawsze w pobliżu źródeł wody pitnej, wody słodkiej – nad rzekami, strumieniami, potokami. Była szczególnie wykorzystywana w gospodarstwie domowym: do picia, gotowania, utrzymywania czystości a także w rolnictwie i hodowli zwierząt. W *Dziejach* Herodota, Nil jest określany jako punkt odniesienia dla wszystkich innych rzek, ale także jako niemożliwy do porównania z żadną inną rzeką (najdłuższa rzeka świata). Wzbieranie i wylewy rzeki powodują nie tylko żyzność pól egipskich i obfitość zbiorów, ale także kreują w świadomości mieszkańców wizerunek Nilu jako rzeki o magicznych właściwościach.⁵

Niemniej ważną rolę w życiu ludzi odgrywały także źródła wody słonej – w przypadku Chorwacji i Bułgarii są to morza – odpowiednio Morze Adriatyckie

⁴ J. Szmuc, *Ekosystemy wodne w obrzędowości i kulturze – wybrane aspekty ze szczególnym uwzględnieniem Podkarpacia*, Przegląd Przyrodniczy 4 (2017), s. 270-277.

⁵ L. Zinkow, *Kilka uwag o Nilu w antycznej recepcji kulturowej*, Kraków 2014, s. 3.

i Morze Czarne. Bliskość mórz i oceanów dawała możliwość łowienia ryb i zwierząt morskich. Akweny te stanowią również inne ważne role – symboliczne. Eseista Predrag Matvejević⁶ pisał, że o ile „Atlantyk i Pacyfik to morza oddalenia a Morze Śródziemne to morze sąsiedztwa to Morze Adriatyckie jest morzem bliskości”. Jest ono pod każdym względem Morzem Śródziemnym w pomniejszeniu – jest miejscem styku wielu kultur, języków i wyznań religijnych, łączy różnorodności. Jak nigdzie indziej na świecie przecinają się tu wschodnie granice katolicyzmu, z zachodnimi granicami prawosławia i północnymi granicami islamu. Swoje najdalej wysunięte granice miały tu również największe imperia takie jak: cesarstwo bizantyńskie, Imperium Osmańskie czy Cesarstwo Napoleona. Podobnie jak inne zamknięte morza na terenie Europy, Bałtyk lub Morze Czarne, Adriatyk od zawsze był obszarem mediacji między różnorodnościami. Był również świadkiem niezwykłych wydarzeń historycznych jak historia Republiki Weneckiej, Włoch i Bałkanów.⁷

Jak twierdzi badacz Egidio Ivetic⁸ w obszernym eseju *Adriatyk*, morze jest nie tylko organizmem czy mechanizmem. Jest drogą, którą wędrują dobra i ludzie, lecz także idee, języki, kultury. Łączy, ale też dzieli, jest przestrzenią geograficzną i symboliczną, w której można zobaczyć wspólnoty lokalne i narodowe. Tym wszystkim jest Adriatyk, który znajdował się w centrum rozmaitych, często przeciwstawnych doświadczeń cywilizacyjnych.⁹ Prowadzenie badań nad Adriatykiem zakłada prowadzenie badań również nad Morzem Śródziemnym. Morze Adriatyckie sytuuje się wśród takich mórz jak Bałtyk czy Morze Czarne, które od niedawna budzą zainteresowanie – mórz pogranicza, zbieżności, mediacji oraz mórz o złożonej historii. Dzięki tym wszystkim czynnikom Adriatyk wydaje się niezwykle pociągającym przedmiotem badań i refleksji.

Określmy zatem dokładnie jaki obszar mamy na myśli – północna granica Bałkanów przebiega od wschodu na zachód, wzdłuż Dunaju, Sawy oraz Kupy i kończy się na Zatoce Rijeckiej. Od Rijeki do Karlovca prowadzi szlak będący najkrótszą trasą od Śródziemnomorza do Kotliny Panońskiej. Tam stykają się Bałkany i Europa Środkowa. Według serbskiego geografii Jovana Cvijicia¹⁰ region bałkański można przedstawić jako wielki trapez, którego północne wierzchołki wyznacza oś Rijeka-Belgrad-Dobruđa, a południowe oś Zatoka

⁶ P. Matvejević, *Brewiarz śródziemnomorski*, tłum. D. Cirlić-Straszyńska, Sejny: Pogranicze, 2003.

⁷ *Ibidem*, s. 18.

⁸ E. Ivetic, *Adriatyk. Morze i jego cywilizacja*, Kraków 2021.

⁹ *Ibidem*, s. 17-25.

¹⁰ J. Cvijić, *Półwysep Bałkański*, Srpska Akademija Nauka i Umetnosti, 2000.

Wlorska-Saloniki-Stambuł. Adriatyk stanowi zachodnią część tego skrawka Europy.¹¹ Jest on małym morzem śródładowym o wysokim zasoleniu i stanowi północne odgałęzienie Morza Śródziemnego. Oddziela Półwysp Apeniński od Półwyspu Bałkańskiego. W znacznej części posiada kamieniste plaże i dno a woda cechuje się dużą przejrzystością. Oprócz Chorwacji dostęp do niego mają również inne państwa: Włochy, Słowenia, Bośnia i Hercegowina, Czarnogóra i Albania. Nazwa morza pochodzi najprawdopodobniej od nazwy starożytnego portu morskiego *Hadria* założonego przez Etrusków na jego północnym wybrzeżu, na obszarze dzisiejszych Włoch.¹²

Morze Czarne również jest morzem śródładowym, ale rozciąga się pomiędzy Azją Mniejszą, Kaukazem, Niziną Wschodnioeuropejską a Półwyspem Bałkańskim. Jest głębokie, miejscami dno opada na siedemset metrów i więcej, ale posiada także płytki szelf w pobliżu rumuńskiej delty Dunaju, w którym żyje wiele gatunków ryb. Akwen łączy się z większymi wodami poprzez cieśniny Bosfor i Dardanele oraz wpada do niego pięć dużych rzek: Kubań, Don, Dniepr, Dniestr i Dunaj. Morze Czarne stanowi największy rezerwuwar siarkowodoru, który wchodzi w reakcję chemiczną z farbą pokrywającą dno łodzi, zmieniając jego kolor na czarny – stąd prawdopodobnie pochodzi nazwa akwenu.¹³

Obraz Morza Czarnego utrwalony w świadomości zbiorowej i obecny do dzisiaj wygląda nieco inaczej niż w przypadku Adriatyku. Przypisywany mu przymiotnik „czarne” zaświadcza o tym, że uchodziło niegdyś za tajemnicze i niebezpieczne – określane było jako „ciemne” i „ponure” z uwagi na barwę wody. Na tych terenach Starożytni Grecy często umieszczali ważne wydarzenia mityczne np. wyprawę Argonautów po złote runo czy też prace Heraklesa. Morze Czarne było więc morzem o tajemniczej, pradawnej historii, powiązanych z aurą mitycznych opowieści.¹⁴ Za czasów cesarstwa bizantyńskiego powstaje wiele pięknych budowli na czarnomorskich wybrzeżach, które mają związek z rozkwitem nowej religii – chrześcijaństwa. Na przełomie XIX i XX wieku zaczyna rozwijać się turystyka czarnomorska. Niegdysiejsze wyjazdy do uzdrowisk nadmorskich tylko w celach medycznych powoli ewoluują w rekreacyjne i nastawione na konsumpcję wyjazdy w gronie rodziny i przyjaciół. Czynnikiem atrakcyjnymi turystycznie są m.in. klimat, temperatura i zasolenie wody, rodzaj plaży, głębokość akwenu a także charakter pływów i fal morskich. W XIX wieku zaczęła również

¹¹ E. Ivetic, *Adriatyk. Morze i jego cywilizacja*, Kraków 2021, s. 50.

¹² *Ibidem*, s. 25.

¹³ N. Ascherson, *Morze Czarne*, tł. T. Biedroń, Poznań 2002.

¹⁴ M. Cobel-Tokarska, *Lato nad Morzem Czarnym – narracje współczesnych polskich podróżników*, [w:] *Kultura i Społeczeństwo nr 2 „Nad wodą”*, Warszawa 2014, s. 92.

powstawać infrastruktura turystyczna w postaci portów czy połączeń kolejowych pomiędzy wybrzeżem a głębią lądu.¹⁵

Jak pisze Marta Cobel-Tokarska: „w wyniku dramatycznych wydarzeń wojennych XX wieku w pamięci ludzi pozostały skojarzenia bułgarskich, rumuńskich i radzieckich kurortów, które oferowały wczasowiczom z krajów demokracji ludowej trochę wody, słońca, plaże i namiastkę egzotyki”. Oprócz jugosłowiańskiego wybrzeża Adriatyku, było to jedyne ciepłe morze dostępne dla mieszkańców krajów socjalistycznych. Wśród polskich turystów wciąż króluje powierzchowne wspomnienie z czasów PRL – kiedy to w poszukiwaniu słonecznej pogody, ciepłej wody, piaszczystych plaż i taniego jedzenia wybierali się nad Morze Czarne, do Bułgarii lub Rumunii.¹⁶

To właśnie tymi tajemniczymi, fascynującymi terenami, pełnymi kontrastów pragnę zająć się w mojej rozprawie doktorskiej. Zarówno Adriatyk jak i Morze Czarne są bardzo ważnymi elementami chorwackiej i bułgarskiej kultury oraz tożsamości, którą mogą się pochwalić mieszkańcy i wykorzystywać w turystyce jako atrakcyjną destynację dla odwiedzających ten kraj. W planowanej przeze mnie pracy, przyjrę się wtórnemu użyciu hydronimów, tj. nazw oceanów, mórz, jezior oraz pozostałych akwenów, a także wszelkich wód płynących, czyli rzek, strumieni, cieków wodnych czy wodospadów w nazewnictwie obiektów miejskich, lokali handlowo-usługowych, ulic, placów, skwerów, parków oraz firm i produktów, w tym potraw w menu lokali gastronomicznych. Przykładowym transonimem może być przejście nazwy rzeki Dunaj w nazwę kremu bułgarskiego Дунав, nazwę hotelu *Dunav* znajdującego się w Chorwacji lub w nazwę ulicy *Dunaj* w Krakowie. Głównym celem rozprawy onomastycznej (onomastyka¹⁷ jest nauką zajmującą się badaniem nazw własnych) jest charakterystyka porównawcza transonimizacji¹⁸, czyli procesu przechodzenia nazw własnych jednej kategorii do nazw własnych innej kategorii, hydronimów w dwóch językach słowiańskich, chorwackim i bułgarskim a także ustalenie ile transonimów odhydronimicznych, czyli wtórnie użytych nazw wodnych, istnieje na terenie obu krajów, ponieważ w obu przypadkach wyżej wymienione zjawisko nie jest dobrze opisane czy usystematyzowane.

Rozważania na temat transonimizowanych hydronimów zamierzam rozpocząć wstępem dotyczącym językowo-kulturowego obrazu wody. Pojęcie to

¹⁵ *Ibidem*, s. 94.

¹⁶ *Ibidem*, s. 96.

¹⁷ M. Rutkowski, *Co bada i czemu służy onomastyka? Kilka refleksji w kontekście nowej humanistyki*, „Prace Językoznawcze” 2021, nr XXIII/2.

¹⁸ U. Bijak, *Transonimizacja, czyli „wędrówki nazw*, „Folia Onomastica Croatica” 2017, nr 26.

rozumiem jako postrzeganie wody przez ludzi na przestrzeni lat, zarówno w kontekście leksykalnym i etymologicznym, ale także jej roli i obecności w kulturze obu krajów. Interesuje mnie to, jak wodę widzieli i pisali o niej inni badacze tacy jak: Egidio Ivetić¹⁹, Neil Ascherson²⁰, Urszula Bijak²¹, Maria Biolik²², Jordan Zaimow²³ czy Dunja Brozović Rončević²⁴. Zamierzam zwrócić uwagę na to, jakie znaczenie mają Adriatyk dla Chorwatów i Morze Czarne dla Bułgarów. Woda jako jeden z czterech żywiołów, stanowi potęgę, daje ukojenie, dostarcza ludziom pożywienia, poczucia spokoju i bezpieczeństwa stąd uważam, że należy jej się słowo wstępne w planowanej przeze mnie pracy. W kolejnym rozdziale przejdę do hydronimii. Przedstawię wszystkie zgromadzone nazwy związane z wodą i dokonam podziału przetransonimizowanych hydronimów na dwie grupy: na te pochodzące z terenów nadmorskich oraz te, które pochodzą z wnętrza obu krajów. Możliwym wnioskiem, jakiego się spodziewam będzie rozróżnienie przestrzeni położonej najbliżej morza zawierającej hydronimy pochodzące właśnie od nazw mórz oraz przestrzeni położonych w centrum lub na peryferiach krajów odnoszącej się w nazwach odhydronimicznych do wód słodkich – rzek, jezior czy strumieni. Będę korzystała głównie z typologii charakterystycznych dla badań onomastycznych, niezbędnych w badaniach językoznawczych nad onimiami. Stanowią trzon, ponieważ badam nazwy wyszukując je na podstawie obserwacji i porządkując je według kategorii nazw własnych. W kolejnych częściach pracy, przejdę do ich analizy pod względem potencjalnych motywacji jakimi kierują się twórcy w procesie nadawania nazw. Tak przeprowadzona analiza wyklaruje naturalne zestawienie zgromadzonych nazw należących do toponimów, chremonimów, antroponimów oraz firmonimów odhydronimicznych. Całość badań zakończy porównanie nazw pochodzących z obu badanych języków oraz podsumowanie z wnioskami.

Na gruncie polskim liczne opracowania dotyczą tematu związanego z hydronimią i powstają dzięki takim badaczkom jak: U. Bijak, M. Biolik czy też E. Bilut. Dotychczas ukazały się również opracowania dotyczące innych kategorii nazw własnych, które zdecydowanie, choć nie w całości, posłużą mi jako źródło teoretyczne, np.: *Polskie i bułgarskie firmonimy w perspektywie komunikacyjno-wizualnej*

¹⁹ E. Ivetić, *Adriatyk. Morze i jego cywilizacja*, Kraków 2021.

²⁰ N. Ascherson, *Morze Czarne*, tł. T. Biedroń, Poznań 2002.

²¹ U. Bijak, *Transonimizacja, czyli „wędrówki nazw*, „Folia Onomastica Croatica” 2017, nr 26.

²² M. Biolik, *Hydronimia dorzecza Pregoly z terenu Polski*, Olsztyn 1987.

²³ J. Zaimow, *Byłgarski wodopis – tom 1*, Weliko Tyrnowo 2012.

²⁴ D. Rončević Brozović, *Hrvatska hidronimija u slavenskom i tzv. staroeuropskom okružju*, Zagreb 1997.

Patryka Borowiaka, *Z zagadnień nazw własnych: antroponimy, chrematonimy, toponimy, zoonimy* Kazimierza Długosza, *Chrematonimy w funkcji kulturowo-użytkowej* Artura Gałkowskiego. Na gruncie chorwackim są to badacze: Dubravko Mršić, Anđžela Frančić czy Silvo Torkar. Wyniki badań odnoszące się do transnimizacji hydronimów zaprezentowała tylko Urszula Bijak w artykule *Chrematonimy odhydronimiczne*. Do tej pory nie pojawiły się zarówno na gruncie chorwackim jak i bułgarskim podobne badania, które zaowocowałyby przygotowaniem rozprawy doktorskiej bądź wydaniem monografii. Wśród literatury przedmiotu znaleźć można jedynie nieliczne artykuły rozproszone w tomach zbiorowych czy czasopismach, jak np. *Hrvatska hidronimija u slavenskom i tzv. staroeuropejskom okružju* Dunji Brozović Rončević, *Bulgarian Hydronyms* Mai Stojczewej, w którym to artykule autorka podkreśla, że hydronimy bułgarskie nie są dobrze opisane i usystematyzowane, czy *Български водопис* Jordana Zaimova. Nie pojawiły się jak dotąd żadne opracowania dotyczące transnimizacji hydronimów bądź innych nazw własnych, dlatego uważam, że ten właśnie temat jest wart zbadania i wypełnienia luki w badaniach językoznawczych. Nielicznie wydane na ten temat teksty dotyczą bardzo wąskiego spektrum zagadnień: jednej nazwy własnej, jednego terenu geograficznego lub tylko jednej kategorii onimów. Mimo że hydronimia ma ugruntowaną pozycję w językoznawstwie polskim, zjawisko wtórnego użycia hydronimów, pozostaje nadal pominięte i zepchnięte na dalszy plan

Istnieje wiele kategorii nazw własnych, które bada onomastyka – subdyscyplina językoznawstwa, której przedmiotem badań są właśnie te nazwy. Współczesne spojrzenie na hydronimy transnimizowane w hodonimy (nazwy ulic, placów), urbanonimy (toponimy miejskie), chrematonimy (nazwy produktów, wytworów rąk ludzkich) i inne kategorie nazw własnych pozwoli na odnalezienie ich także w przestrzeniach zupełnie dotąd niezbadanych, jak np. nazwach jachtów, statków, centrów odnowy biologicznej i spa lub w nazwach klubów sportowych. Badania te wpiszą się zarówno w nurt onomastyki uzualnej jak i pejzażu językowego. Metoda badawcza polegająca na fotografowaniu przestrzeni miejskiej wraz z graffiti, tabliczkami z nazwami ulic, nazw restauracji czy kawiarni stanowi źródło informacji o społeczeństwie w danym miejscu oraz pozwoli na przedstawienie swoistej mieszanki kultury i języka, dlatego że przestrzeń językowo-kulturowa, której zamierzam się przyjrzeć, charakteryzuje się różnorodnością etniczną, używaniem różnych alfabetów, a także wszechobecnych zapożyczeń z języka angielskiego. Motywacje nadawania nazw są bardzo ważne, ponieważ w założeniu można dowiadywać się od mieszkańców i właścicieli lokali z czym kojarzą im się dane nazwy, dlaczego tę nazwę wybrali czy według nich jest pozytywna czy

negatywna, poznawać ich odczucia. Na zakończenie pragnę podkreślić komparatystyczne walory przedstawionej przeze mnie koncepcji badawczej na gruncie języków południowosłowiańskich a także w wielu dyscyplinach badawczych. Będzie stanowić uzupełnienie luki w badaniach językoznawczych nad hydronimami oraz novum w zakresie języków słowiańskich. Moim największym dylematem metodologicznym jest to czy uda się połączyć w całość wszystkie elementy: typologie onomastyczne, nurt pejzażu językowego oraz elementy marketingowe i socjologiczne badań.

BIBLIOGRAFIA

- Ascherson, N., *Morze Czarne*, tł. T. Biedroń, Poznań 2002.
- Bijak, U., *Transonimizacja, czyli „wędrówki nazw*, "Folia Onomastica Croatica" 2017, nr 26.
- Biolik M., *Hydronimia dorzecza Pregoly z terenu Polski*, Olsztyn 1987.
- Cobel-Tokarska, M., *Lato nad Morzem Czarnym – narracje współczesnych polskich podróżników*, [w:] *Kultura i Społeczeństwo nr 2 „Nad wodą”*, Warszawa 2014.
- Cvijić, J., *Półwysep Bałkański*, Srpska Akademija Nauka i Umetnosti, 2000.
- Ivetic, E., *Adriatyk. Morze i jego cywilizacja*, Kraków 2021.
- Matvejević, P., *Brewiarz śródziemnomorski*, tł. Cirlić-Straszyńska D., Sejny: Pogranicze, 2003.
- Rončević Brozović, D., *Hrvatska hidronimija u slavenskom i tzv. staroeuropskom okruženju*, Zagrzeb 1997.
- Rutkowski, M., *Co bada i czemu służy onomastyka? Kilka refleksji w kontekście nowej humanistyki*, "Prace Językoznawcze" 2021, nr XXIII/2.
- Szmulc, J., *Ekosystemy wodne w obrzędowości i kulturze – wybrane aspekty ze szczególnym uwzględnieniem Podkarpacia*, "Przegląd Przyrodniczy" 2017, nr 4.
- Zaimow, J., *Bylgarski wodopis – tom 1*, Weliko Tyrnowo 2012.
- Zinkow, L., *Kilka uwag o Nilu w antycznej recepcji kulturowej*, Academia Ignatianum, Kraków 2014.

BETWEEN THE ADRIATIC AND THE BLACK SEA –
AN INTRODUCTION TO THE LINGUISTIC AND CULTURAL
IMAGE OF WATER AND THE SECONDARY USE OF HYDRONYMS
IN CROATIAN AND BULGARIAN LANGUAGE

The article focuses on water, its properties, role and importance in the life of all living creatures. An important role in people's lives was played by salt water sources – in the case of Croatia and Bulgaria – the Adriatic Sea and the Black Sea. The proximity of the seas and oceans gave the opportunity to catch fish and marine animals. These reservoirs play also an important symbolic role. These seas have a unique location, at the junction of the Balkans, Central and Eastern Europe, they immediately divide and connect these areas, reconcile diversity. Both seas are important elements of Croatian and Bulgarian culture and identity – this is what the author wants to present in her planned doctoral dissertation.

Keywords: the Adriatic Sea, the Black Sea, water, hydronyms, transonymization, linguistic landscape, proper names, Croatian language, Bulgarian language

READING ALOUD IN RUSSIAN AS A HERITAGE LANGUAGE IN GERMANY AND THE CZECH REPUBLIC: THE INFLUENCE OF DIFFERENT GRAPHEME SYSTEMS ON READING PROFICIENCY

Russian heritage speakers (HS) often speak their first language Russian in the family context.² Literacy, on the other hand, is not very common in the context of migration.³ But it should be encouraged, because reading, which is the focus of this paper as part of literacy proficiency, functions as a tool for education and personal development far beyond school.⁴

In order to test both writing and reading skills of Russian heritage speakers, some studies – with German-Russian bilinguals – used a transcription for subjects who were not literalized in Cyrillic⁵. Other reading studies, however,

¹ University of Hamburg, g.friederike@t-online.de

² J. Achterberg, *Zur Vitalität slavischer Idiome in Deutschland. Eine empirische Studie zum Sprachverhalten slavophoner Immigranten*. Verlag Otto Sagner, München 2005.

³ S. Ehlers, *Heterogenität und Literalität*, [in:] *Bildung zwischen Standardisierung und Heterogenität*, C.P. Buschkühle, L. Duncker, V. Oswalt (ed.), VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2009, S. 97–118.

⁴ OECD, *Lesen Kann Die Welt Verändern: Leistung Und Engagement Im Ländervergleich; Ergebnisse Von PISA 2000*, OECD 2003.

⁵ J. Böhmer, *Biliteralität: Eine Studie Zu Literaten Strukturen in Sprachproben Von Jugendlichen Im Deutschen Und Im Russischen*. Waxmann, Münster 2015.; M. Schlagmüller; M. Ennemoser, I. Usanova, I. *Diagnostics of reading speed, reading comprehension, and reading accuracy using the LGVT 5-12+*, [in:] *Language Development in Diverse Settings. Interdisziplinäre Ergebnisse aus dem Projekt "Mehrsprachigkeitsentwicklung im Zeitverlauf" (MEZ)*, H. Brandt, M. Krause, I. Usanova (ed.), Springer Fachmedien, Wiesbaden 2022, p. 99–133; I. Usanova, B. Schnoor, *Biscriptuality as a Bridge to Biliteracy: The Development of Scriptural Skills in Reading and Writing in Russian as a Heritage Language in Germany*, "Journal of Home Language Research" 2021, no. 4, pp. 1-14.

resort to the Cyrillic alphabet.⁶ I pose the question of whether the graphemic system of a Russian text produces differences in the reading skills of heritage speakers. The results might have consequences for the choice of script in reading studies. A particular focus will be on the question of phonological decoding: Are the graphemes of a transcription decoded phonetically correctly although they only partially map the phonological properties of Russian phonemes?

My master thesis focuses on the following written forms: Cyrillic, the Popular Transcription, which tries to reproduce the German pronunciation, and the Scientific Transliteration, in which graphemes and phonemes are transformed in a 1:1 ratio. Since Scientific Transliteration is correlating with the alphabet of Czech, HS in the Czech Republic (CR) will be studied in addition to Russian heritage speakers in Germany (GER).

Reading proficiency in different scripts (in this study, the Latin and Cyrillic alphabets) are still poorly researched⁷. This study, with the goal of comparing reading proficiency as a function of different graphemic forms, aims to help filling this research gap. Since the survey has not been completed at this point, this article will focus on the theoretical foundations and the methodological part of my master's thesis.

READING AND READING PROFICIENCY

Reading is a multi-layered process. This is because reading activates many levels of intra- and extra-linguistic knowledge, such as phonetics, lexicon, morphosyntax, and even knowledge of the world⁸. Bottom-up and top-down processes are thus combined. According to Detlev Rost & Susanne Buch, bottom-up strategies dominate when little to no knowledge about a text is available.⁹ „Poor readers” or beginning readers use a bottom-up strategy by making letter-by-letter sound assignments. Reading solely on the basis of phoneme-grapheme correspondence favors divergent stresses in words, which in turn makes alignment

⁶ M. Krause, N. Savenkova, *Lautes Lesen im Russischen. Herkunftssprecher_innen und lebensweltlich monolinguale Kinder und Jugendliche im Vergleich*, „Wiener Slawistischer Almanach“ 2016, no. 77, pp. 133–157.

⁷ I. Usanova, B. Schnoor, *Biscriptuality...*, p. 3

⁸ cf. M. Krause, N. Savenkova: *Lautes Lesen...*, p. 137; L. Verhoeven, Ch. Perfetti, *Introduction. Operating principles in learning to read*, [in:] *Learning to read across Languages and Writing systems*, L. Verhoeven & Ch. Perfetti (ed.), Cambridge University Press, Cambridge 2017, pp. 8-9.

⁹ D. Rost, S. Buch, *Leseverständnis* [in:] *Handwörterbuch Pädagogische Psychologie. 4., überarbeitete und erweiterte Auflage.*, D. Rost, Beltz (ed.), Weinheim 2010, p. 508.

with the mental lexicon more difficult.¹⁰ Eugenia Kerek and Pekka Niemi (2009) showed, phonological recoding is the dominant strategy for Russian beginning readers¹¹.

Matching letters to sounds is what Rost and Buch describe as *Lesefertigkeit* [‘reading skill’], namely the conversion of graphemes into phonemes¹² or even more broadly, „the decoding of language forms from written forms”.¹³

In my master’s thesis, following the argumentation of Marion Krause & Nelli Savenkova¹⁴, I will analyse these basic skills, which are the basis of a general reading proficiency, as defined by OECD:

Reading literacy is understanding, using, evaluating, reflecting on and engaging with texts in order to achieve one’s goals, to develop one’s knowledge and potential and to participate in society¹⁵

By examining reading aloud, the subskills of reading proficiency included in the OECD definition are explicitly examined. Reading aloud offers the advantage that basic processes can be made audible and thus provide the basis for phonetic analyses¹⁶.

The second component which helps defining reading proficiency in this present study is reading comprehension. Reading comprehension follows reading fluency in the development of reading literacy¹⁷ and can be defined as the proficiency to extract meaning from writing.¹⁸ Thus, unlike reading fluency, reading comprehension does not focus on the process of reading, but on the product that results from reading.

LITERACY AND MULTILINGUALISM

Reading is examined in this study among heritage speakers of Russian. In line with Montrul, HS are primarily defined sociolinguistically in my study:

¹⁰ U. Bredel, *Literale Basisqualifikationen I und II*, „Referenzrahmen zur altersspezifischen Sprachaneignung ; 2: Forschungsgrundlagen“ 2008, p. 155.

¹¹ E. Kerek, P. Niemi, *Learning to read in Russian: effects of orthographic complexity*, ”Journal of Research in Reading” 2009, no. 32, pp. 157–179.

¹² D. Rost, S. Buch, *Leseverständnis...*, p. 507.

¹³ L. Verhoeven & Ch. Perfetti, *Introduction...*, p. 4.

¹⁴ M. Krause, N. Savenkova, *Lautes Lesen...*; M. Krause & N. Savenkova: *Bilingual vs. Monolingual Readers: Insights from Eye-Tracking Data*, ”Journal of Home Language Research” 2022, no. 5, pp.1-14.

¹⁵ OECD, *PISA 2018 Assessment and Analytical Framework*, OECD Publishing, Paris, 2019.

¹⁶ M. Krause, N. Savenkova, *Lautes Lesen...*, p. 138.

¹⁷ W. Schneider, *Lesen und Schreiben lernen*, Springer, Berlin 2017, p. 22.

¹⁸ D. Rost, S. Buch, *Leseverständnis...*, p. 507.

Heritage speakers are simultaneous bilinguals and child L2 learners whose family language is a minority language and who live immersed in a linguistic environment where the majority language predominates.¹⁹

This acquisition situation has several consequences for the heritage speakers. Since the majority language is usually the dominant language for the HS, transfer phenomena from dominant language to heritage language can occur.²⁰

It can be assumed that Russian heritage speakers living in Germany and the Czech Republic are more accustomed to the Latin alphabet due to the (written) linguistic environment of German and Czech and, depending on their competence in Russian, are less familiar with the Cyrillic script. Thus, the question of whether the difference in grapheme systems affects reading proficiency is particularly intriguing for this group.

HERITAGE SPEAKERS AND THE CYRILLIC ALPHABET

The Cyrillic alphabet is relatively complex orthographically²¹, since a clear assignment of grapheme to phoneme is not possible. The reason for this is, for example, the display of palatalization and velarization of consonants based on the vowel graphemes (e.g., <ю>, <я>). Other irregularities must be memorized.²² Difficulties of Russian orthography such as displaying palatalization may „delay the acquisition of reading skills“²³ and bear difficulties both in writing and reading²⁴. Orthographic difficulties are compounded by the fact that heritage language children are not often exposed to the Cyrillic script in their everyday lives. For example, Achterberg (2005) states that Russian heritage speakers used media such as books, newspapers, Bible, Internet, and television only several times a month.²⁵ The lack of contact with the Cyrillic script may result in transfer phenomena in reading. Savenkova and Krause, among others, note in their study of reading skills of monolingually raised Russian students and Russian-German

¹⁹ S. Montrul, *The acquisition of Spanish morphosyntactic development in monolingual and bilingual L1 acquisition and adult L2 acquisition*, Benjamins, Amsterdam 2004, p. 260.

²⁰ S. Montrul, *The acquisition of heritage languages*: Cambridge University Press, Cambridge 2016, p. 18.

²¹ E. Kerek, P. Niemi, *Learning to read in Russian...*, pp. 259-260.

²² *Ibidem*, p. 160.

²³ *Ibidem*, p. 171.

²⁴ B. Brehmer, M. Krause, N. Ritter, I. Usanova, *Schreiben und Lesen in der Herkunftssprache Russisch: Ergebnisse der Panelstudie zum Erwerb literaler Fähigkeiten bei russisch-deutschen bilingualen Kindern*, [in:] Sprachentwicklung im Kontext von Mehrsprachigkeit, T. Klinger et al. (ed.), Springer, Wiesbaden 2022, pp. 143-192.

²⁵ J. Achterberg, *Zur Vitalität...*, p. 175.

bilingual students in reading aloud, that there are many language contact-related difficulties in reading aloud a text written in Cyrillic²⁶. This concerns, for example, the realization of sibilants represented as <ш>, <щ>, <ж>, <ч>, and <ц>, as these would often be confused²⁷.

The subjects of the present study learn Russian in school, the acquisition of written language is acquired in a controlled way. According to Böhmer, biliteracy, i.e. written bilingualism takes place within formal education for the subjects of this study.²⁸ However, since this type of education is very rare and since instruction in the heritage language only very rarely promotes biliteracy skills²⁹, studies often fall back on a writing system known to the students, the Latin writing system.

POPULAR TRANSCRIPTION

When words of an unknown writing system are to be transcribed into another writing system, one uses a transcription. This refers to the reproduction of the letters of one alphabet with the letters of another alphabet³⁰. For the reproduction of Russian Cyrillic letters with Latin letters, there are two types of transcription in German, namely the scientific and the generally understandable transcription³¹, which will be called Popular Transcription (PT) in the following.

The Popular Transcription, in contrast to Scientific Transliteration, takes the pronunciation into account to a certain extent, so that readers who are unfamiliar with the Cyrillic script can still understand or at least approach the pronunciation of the target language.³² A transcription is always country-specific³³ and adapts to the pronunciation of the respective language.³⁴ Unlike Scientific Transliteration, however, in Popular Transcription there are not always clear

²⁶ M. Krause, N. Savenkova, *Lautes Lesen ...*, p. 149; B. Brehmer, M. Krause, N. Ritter, I. Usanova, *Schreiben und Lesen in der Herkunftssprache Russisch...*, pp. 154-158.

²⁷ M. Krause, N. Savenkova, *Lautes Lesen ...*, p. 149.

²⁸ J. Böhmer, *Bilaterale Fähigkeiten von bilingualen Schülerinnen und Schülern im Deutschen, Türkischen und Russischen*, „Diskurs Kindheits- und Jugendforschung“ 2013, no. 1, p. 58.

²⁹ J. Böhmer: *Biliteralität ...*, p. 62.

³⁰ H. Mulisch, *Handbuch der russischen Gegenwartssprache*, Langenscheidt, Verl. Enzyklopädie, Leipzig 1996, p. 33.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*

³³ Ch. Heinz, *Einführung in die slavische Sprachwissenschaft: Skriptum zum Grundkurs*. Wien 2007, p. 53.

³⁴ In order to be able to compare the Russian-Czech sample with the Russian-German sample, this paper does not use the Czech-specific transcription, but likewise the Popular Transcription of the German-speaking area.

correspondences between the Latin and Russian letters used, so that retranscription from one writing system to the other can cause difficulties.³⁵ As a result, longer grapheme strings may appear in the transcription, which can complicate the written image and continue to only „partially approach the phonetic image".³⁶ This is particularly evident in the case of Russian sibilants. The grapheme <Щ> transformed from Cyrillic is represented in the Popular Transcription with seven letters: <schtsch>: the word борщ becomes <borschtsch>. Also the voiced fricative /ʒ/, which is represented by the grapheme <Ж>, is represented in the Popular Transcription as <sch>, thus the phonological properties of the sound are not fully represented, the same way as <ИИ> /ʃ/ is.

Scientific Transliteration, in contrast to PT, is intelligible across languages because each Cyrillic grapheme is matched by exactly one Latin grapheme. Thus, it enables retranscription without doubt, i.e., retranscription back to the original spelling with Russian letters. The disadvantage of transliteration is that one must first learn the conventions of transliteration which also differs from language to language.³⁷ In my master's thesis I follow the convention of standardized transliteration in the German-speaking area in contrast to the Anglo-Saxon standard of ISO.

In case of Scientific Transliteration the question arises (especially for the Czech-Russian bilingual subjects) to what extent the Latin graphemes have an influence on the phonological decoding and phonetic realization of Russian. For example, Czech /ʒ/ is articulatory different from Russian <Ж>³⁸. Whether the grapheme <ž> produces Czech or Russian pronunciation remains to be investigated.

The question arises whether, despite the aforementioned problems, decoding is done accurately and whether the lengthened grapheme strings have an effect on reading fluency, in particular, on reading speed.

Thus, the focus is ultimately on familiarity with the graphemics of the majority and surrounding language as a factor influencing reading proficiency. Based on familiarity with the graphemic system of the surrounding language, it can be assumed that transliteration and transcription will have different effects in the two samples in CR and GER.

³⁵ H. Mulisch, *Handbuch der russischen ...*, p. 34.

³⁶ M. Schlagmüller, M. Ennemoser, I. Usanova, *Diagnostics of reading speed...*, p. 119.

³⁷ H. Mulisch, *Handbuch der russischen ...*, p. 33.

³⁸ C.E. Townsend, *Czech through Russian*, Slavica, Ohio 1981, p. 19.

RESEARCH INTEREST

As mentioned above, Popular Transcription has been used in reading studies with German-Russian bilinguals when the subjects were not literalized in Cyrillic³⁹ for practical reasons. However, the consequences of the use of a transcription and the issues raised regarding the graphemic properties of the transcription and transliteration were not really taking into consideration.

In a study by Matthias Schlagmüller, Marco Ennemoser and Irina Usanova in the context of the MEZ project (“Multilingual Development: A Longitudinal Perspective”⁴⁰) it was shown, that in a comparison of reading speed between subjects who read a Russian text in Cyrillic and subjects who read a Russian text in the transcribed version, the Cyrillic version was read faster in two panel waves, but the differences were „fairly small”.⁴¹ Methodologically, it should be noted that the subjects in the above study read either a transcribed or a Cyrillic text and that it was a study of silent reading, but the study offers reason to investigate whether the rather small differences in speed can be attributed to the written form and the beforementioned properties of the transcription.

In order to get to the bottom of this question, I have already conducted a prestudy about whether the reading skills in reading aloud of German-Russian heritage speakers differs with a transcribed text and a Cyrillic text. For this purpose, a small group of test persons (n=4) read both a Cyrillic and a transcribed section of an adapted text *interesno pridumala* by Michail Zoščenko⁴², which was already used in several studies.⁴³ It turned out that the heritage speakers of Russian showed a higher reading fluency in the transcribed part than in the Cyrillic part. In the Cyrillic part the reading accuracy was lower, because more deviations occurred⁴⁴.

³⁹ cf. J. Böhmer: *Biliteralität...*; M. Schlagmüller, M. Ennemoser, I. Usanova, *Diagnostics of reading speed...*; I. Usanova, B. Schnoor, *Biscriptuality...*

⁴⁰ H. Brandt, M. Krause, I. Usanova, *Language Development in Diverse Settings: Interdisziplinäre Ergebnisse Aus Dem Projekt "Mehrsprachigkeitsentwicklung Im Zeitverlauf" (MEZ)*, Springer Fachmedien, Wiesbaden 2022.

⁴¹ M. Schlagmüller, M. Ennemoser, I. Usanova, *Diagnostics of reading speed...*, pp. 127-128.

⁴² M. Zoščenko, *Interesno pridumala*, [in:] *Izbrannyye rasskazy dlja detej*, Detskaja literatura, Moskva 1989.

⁴³ N. Savenkova, *Textabweichungen beim Lesen im Russischen: erste und zweite Generation im Vergleich*, Master Thesis, University of Hamburg 2014.; M. Krause, N. Savenkova, *Lautes Lesen im Russischen...*; B. Brehmer, M. Krause, N. Ritter, I. Usanova, *Schreiben und Lesen in der Herkunftssprache Russisch...*

⁴⁴ F. Grube, *Lautes Lesen im Russischen: Lesefähigkeit bei transkribierten und kyrillischen Texten*, not published, 2021.

My prestudy gives even more reason to investigate the influence of the different written forms on reading proficiency. The topic of my master thesis emerged from these previous results, aiming at a more informative sample and focusing on the distinction transcription -transliteration with the hypothesis of different familiarity of the test persons with the Latin graphs. Using a higher number of test persons in this master's thesis and a direct comparison of the reading proficiency within a group reading both a Cyrillic and a transcribed and transliterated version, the mentioned results shall be verified or falsified.

The following research questions stand in focus of my work:

Reading Skills

1 To what extent does graphemics influence reading skills in Russian HS in CR and GER?

1.1 To what extent does partial phonological representation in transcription/transliteration influence phonological encoding of graphemes?

1.2 To what extent does familiarity with the graphemics play a role in the decoding of graphemes?

Reading Comprehension

2 To what extent does graphemics influence reading comprehension in Russian HS in CR and in GER?

2.1 Does graphemics influence reading comprehension in Russian HS in CR?

2.2 Does graphemics influence reading comprehension in Russian HS in GER?

SUBJECTS

The subjects of my study are classified as heritage speakers according to the above definition. They were either born in Russian Federation and came to the Czech Republic or Germany as infants or were born in Czech Republic or Germany, and grew up speaking Russian (and German/Czech). They also speak Russian as a family language. Another prerequisite for participation in the study is that the test persons are biliteral, i.e. that they can demonstrate written bilingualism⁴⁵, i.e. that they can both write and read in two or more languages.

⁴⁵ J. Böhmer: *Biliterale ...*, p. 58.

The subjects participate either in Russian classes as a foreign language class or in heritage language classes outside of their school hours. This ensures that the test persons are literalized in Cyrillic. In addition to literalization in Cyrillic and acquisition of Russian, familiarity or contact with transcription is the third main criterion for selecting my subjects. Since the survey is not yet completed, it is unfortunately not possible to provide a complete characterization of the test persons.

QUESTIONNAIRE

To generate the sample for the reading study, a questionnaire was developed to identify suitable subjects. Questions were developed to cover the three main criteria.

The questionnaire was divided into four parts and is based on the questionnaire of the aforementioned MEZ-Research. First, it contained general questions about reading (e.g., F2: Are you someone who likes to read?), then questions about reading in Russian followed (e.g., F8: How often do you read Russian for pleasure?), then questions about reading in German were asked, and the last part covered language biographical and socio-demographic data of the respondents. Thus, the sample could be identified based on the three main criteria: 1. classified as a heritage speaker, 2. familiarity with transcription, and 3. literalization in Cyrillic. The skills of literalization in Cyrillic were seen as given by the school situation. The level of literalization in Cyrillic however was determined by questions about frequency of reading in Cyrillic and self-assessment in reading Cyrillic as well as the age at which the subjects started reading Cyrillic. Familiarity with transcription was assessed by asking about one's own use and an assessment of one's familiarity using a five-point Likert scale ranging from „very familiar” to „not at all familiar”. Based on these factors, three groups are formed. Care is taken to ensure that the groups are as homogeneous as possible and that, for example, there are people in each group who were very well literalized in Cyrillic but also people who were not well literalized in Russian in order to avoid having only good readers in a group, for example.

Other factors which were asked such as literary practice in the parental home or the assessment of reading in German, the influence of which has already been shown by some studies⁴⁶ are not included for the creation

⁴⁶ cf. W. B. Elley, *The IEA study of reading literacy achievement and instruction in thirty-two school systems*, Pergamon Press 1994.; M. Pfof, T. Dörfler, C. Artelt: *Students' extracurricular reading behavior and the development of vocabulary and reading comprehension*, "Learning and Individual Differences", 2013, no. 26, pp. 89–102.

of the sample groups, but will be taken into account in the further course of the analysis.

MATERIAL AND METHOD

Text

The text *interesno pridumala* by Michail Zoščenko is read. The text has been used by several studies before as mentioned before. The text contains a topic appropriate for children⁴⁷ and does not require prior knowledge, which offers the advantage that reading comprehension does not rely on world knowledge⁴⁸. Furthermore, the used vocabulary is quite simple and many phonetic-phonological phenomena occur⁴⁹.

The text version for this study is based on the adapted version of the original text made by Savenkova⁵⁰. For my master's thesis, the text was adapted again: it was first divided into three subsections according to the plot structure: Introduction and description of the problem, solution of the problem, reaction to the problem. The number of tokens in each section was kept almost the same (57/57/56). In a next step, it was ensured that the number of fricatives and affricates in the three sections was as balanced as possible. To achieve this, diminutives were deviated (*собака – собачонка*) and pronouns were partially replaced by names (*она – Лёшка*). As mentioned above, three subgroups were formed based on the questionnaire. The number of groups results from the fact that the text is presented in three written forms and by a group number of „three” each section is present once in each written form.

Experiment

The Reading experiment is taking place since Spring 2023 in Hamburg and North Rhine-Westphalia. It is conducted in the 9th and 10th grades of secondary schools as well as in a heritage language class in Hamburg. The survey in the Czech Republic is still pending. In advance, the questionnaires were filled out and parents were informed about the project and consent forms were obtained.

⁴⁷ M. Krause, N. Savenkova: *Lautes Lesen im Russischen...*, p. 143.

⁴⁸ M. Schlagmüller, M. Ennemoser, I. Usanova, *Diagnostics of reading speed...*, p. 105.

⁴⁹ M. Krause, N. Savenkova: *Lautes Lesen im Russischen...*, pp. 143-144.

⁵⁰ N. Savenkova, *Textabweichungen beim Lesen im Russischen...*

For the experiment, the subjects sit frontally in front of a laptop on which a PowerPoint presentation with the read-aloud text appears as soon as the subjects have been instructed and they call up the first PowerPoint page by clicking on a button on the laptop. The subjects read the first paragraph aloud and click on a button of the laptop as soon as they have finished. The next step is a comprehension task related to what they have read. The test persons can answer this question either in German/Czech or in Russian. This procedure is repeated three times. When the text is finished, a blank page appears on the screen. After the survey, an additional question is asked as to which section seems to be the most difficult or easiest from the respondents' point of view.

The recordings are transcribed with the help of the transcription program EXMARaLDA. For further analysis, Praat is also used as a phonetic analysis tool. Then, a comparison of the reading skills in the three sections is made.

The data is recorded with an Olympus-11 recorder using the *.wav sound format with a sampling rate of 44.1 kHz and a resolution of 16 bits. Each respondent will be surveyed individually and all respondents will be assigned an ID to ensure anonymity.

Criteria of Analysis

In assessing reading skills, I rely on Krause & Savenkova⁵¹, who used criteria adapted from Daane et al.; Sapunova & Chan⁵². Namely these are the parameters of reading fluency and reading accuracy. Reading fluency includes the criteria of 1. reading speed and 2. type and number of delay phenomena, such as <hm> interjections or pauses in hesitation. Reading accuracy is assessed using the criteria of 1. type and number of deviations, 2. number of self-corrections. Here, as already mentioned, the focus is on phonological deviations. However, lexical deviations and morphosyntactic deviations are also included for analysis.

Reading comprehension is tested on the basis of three questions. The questions are „What problem is described?“, „How does the dog solve the problem?“ and „How do the owners of the dog react?“. In advance, propositions were derived from the text, which are compared with the answers of the test persons,

⁵¹ M. Krause, N. Savenkova: *Lautes Lesen ...*

⁵² M.C. Daane et al., *The nation's report card: Fourth-Grade Students Reading Aloud: NAEP 2002 Special Study of Oral Reading (NCES 2006-469)*, U.S. Department of Education. Institute of Education Sciences, National Center for Education Statistics. Government Printing Office, 2005; E. M. Sapunova, N.A. Chan, *Čtenie kak vid řečevoj dejatel'nosti i tip ustnogo spontannogo monologa. [w:] Zvukovoj korpus kak material dlja analiza ruskoj reči. Čast '1*, N.V. Bogdanova-Beglarjan (ed.), SPbGU, Sankt Peterburg 2013.

so that points can be distributed and a ranking between the test persons can be created. Following Schlagmüller et al.⁵³, the reading comprehension questions were not asked to be too complicated so that general intelligence would not overlap with reading comprehension.

To summarize, I examine the influence of different graphemic systems on reading skills and reading comprehension of Russian HS. The focus is on Czech-Russian and German-Russian Bilinguals in order to highlight different effects of familiarity with a grapheme system on reading in Transliteration and Transcription. Results of this study may provide valuable insights for further reading studies in the context of research on Russian heritage speakers.

APPENDIX: ADAPTED TEXT FOR READING

Group 1

Одна собака, по имени Лёшка, увидела на комодe колбасу. А дома никого не было.

Наша собачонка решила эту колбасу стянуть.

И до того она захотела съесть эту колбаску, что даже глазки у неё загорелись и слюнки потекли. Вот видит собака колбасу, а достать её не может, потому что комод высокий, а она сама маленькая, чуть побольше кошки.

Chot' ona i malen'kaja, no dovol'no chitraja. Lěška nemnožko podumala, kak professor, i vot čto pridumala. Snačala zubami vydvinula nižnij jaščik komoda. Zatem zalezla na ètot jaščik i nemnogo vydvinula vtoroj jaščik. Vzobravšis' na vtoroj jaščik, ona sovsem nemnogo vydvinula i tretij jaščik. I togda polučilos' čto-to vrode lestnicy. I naša sobačonka spokojno podnjalas' po ètoj lestnice.

Nascha sobatschonka dostala kolbassu i slopala jejo bes ostatka. Proschlo nekotoree vremja. Potom prischli chosjaewa. Oni rasserdilis, sčto istschesla kolbassa, i choteli pobit sobaku. No kogda usnali, kakim obrasom Ljoschka dostala kolbassu, oni ne stali jejo bit. Tolko sasmejalis i skasali:

— Och, do tschewo umnaja u nas sobaka! Dasche nam ne schalko, sčto ona kolbassu sela.

⁵³ M. Schlagmüller, M. Ennemoser, I. Usanova, *Diagnostics of reading speed...*, p. 106.

Group 2

Odna sobaka, po imeni Lěška, uvidela na komode kolbasu. A doma nikogo ne bylo. Naša sobačonka rešila etu kolbasu stjanut'. I do togo ona zachotela s'est' etu kolbasku, čto daže glazki u neě zagorelis' i sljunki potekli. Vot vidit sobaka kolbasu, a dostat eě ne možet, potomu čto komod vysokij, a ona sama malenkaja, čut' pobol'se koški.

Chot ona i malenkaja, no dowolno chitraja. Ljoschka nemnoschko podumala, kak professor, i wot schto pridumala. Snatschala subami wydwinula nischni jaschtschik komoda. Satem salesla na etot jaschtschik i nemnogo wydwinula wtoroi jaschtschik. Wsobrawschis na wtoroi jaschtschik, ona sowsem nemnogo wydwinula i tretii jaschtschik. I togda polutschilos schto-to wrode lestnizy. I naša sobatschonka spokoino podnjalas po etoi lestnize.

Наша собачонка достала колбасу и слопала её без остатка. Прошло некоторое время.

Потом пришли хозяева. Они рассердились, что исчезла колбаса, и хотели побить собаку. Но когда узнали, каким образом Лёшка достала колбасу, они не стали её бить. Только засмеялись и сказали:

— Ох, до чего умная у нас собака! Даже нам не жалко, что она колбасу съела.

Group 3

Odna sobaka, po imeni Ljoschka, uwidela na komode kolbassu. A doma nikowo ne bylo. Nascha sobatschonka reschila etu kolbassu stjanut. I do towo ona sachotela sest etu kolbasku, schto dasche glaski u nejo sagorelis i sljunki potekli. Wot widit sobaka kolbassu, a dostat jejo ne moschet, potomu schto komod wysoki, a ona sama malenkaja, tschut pobolsche koschki.

Хоть она и маленькая, но довольно хитрая. Лёшка немножко подумала, как профессор, и вот что придумала. Сначала зубами выдвинула нижний ящик комода.

Затем залезла на этот ящик и немного выдвинула второй ящик.

Взобравшись на второй ящик, она совсем немного выдвинула и третий ящик.

И тогда получилось что-то вроде лестницы.

И наша собачонка спокойно поднялась по этой лестнице.

Naša sobačonka dostala kolbasu i slopala eě bez ostatka. Prošlo nektoroe vremja. Potom prišli chozjaeva. Oni rasserdilis', čto isčezla kolbasa, i choteli pobit' sobaku. No kogda uznali, kakim obrazom Lěška dostala kolbasu, oni ne stali eě bit'. Tol'ko zasmejalis' i skazali:

— Och, do čego umnaja u nas sobaka! Daže nam ne žal'ko, čto ona kolbasu s'ela.

BIBLIOGRAPHY

Achterberg, J., *Zur Vitalität slavischer Idiome in Deutschland. Eine empirische Studie zum Sprachverhalten slavophoner Immigranten*, Online-Ausg. Otto Sagner, München 2005.

Böhmer, J., *Bilaterale Fähigkeiten von bilingualen Schülerinnen und Schülern im Deutschen, Türkischen und Russischen*, "Diskurs Kindheits- und Jugendforschung" 2013, no 1, pp. 57–70.

Böhmer, J., *Bilateralität. Eine Studie zu literaten Strukturen in Sprachproben von Jugendlichen im Deutschen und im Russischen*. Waxmann, Münster 2015.

Brandt, H., Krause, M., I. Usanova, *Language Development in Diverse Settings: Interdisziplinäre Ergebnisse Aus Dem Projekt "Mehrsprachigkeitsentwicklung Im Zeitverlauf" (MEZ)*, Springer Fachmedien, Wiesbaden 2022.

Brehmer, B., Krause, M., Ritter, N., Usanova I., *Schreiben und Lesen in der Herkunftssprache Russisch: Ergebnisse der Panelstudie zum Erwerb literaler Fähigkeiten bei russisch-deutschen bilingualen Kindern*, [in:] *Sprachentwicklung im Kontext von Mehrsprachigkeit*, Klinger et al. (ed.), Springer, Wiesbaden 2022, pp. 143-192.

Bredel, U., *Literale Basisqualifikationen I und II*, "Referenzrahmen zur altersspezifischen Sprachaneignung 2, Forschungsgrundlagen" 2008, pp. 135–162.

Daane, M. C. et al., *The nation's report card: Fourth-Grade Students Reading Aloud: NAEP 2002 Special Study of Oral Reading (NCES 2006-469)*. U.S. Department of Education. Institute of Education Sciences, National Center for Education Statistics. Government Printing Office 2005.

Ehlers, S., *Heterogenität und Literalität*, [in:] *Bildung zwischen Standardisierung und Heterogenität*, Buschkühle, Duncker, Oswalt (ed.), VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2009, pp. 97–118.

Elley, W. B., *The IEA study of reading literacy achievement and instruction in thirty-two school systems*, Pergamon Press, 1994.

Grube, F., *Lautes Lesen im Russischen: Lesefähigkeit bei transkribierten und kyrillischen Texten*, [Unpublished seminar paper] Universität Hamburg 2021.

Heinz, Ch., *Einführung in die slavische Sprachwissenschaft: Skriptum zum Grundkurs*, Wien 2007.

Kerek, E., Niemi, P., *Learning to read in Russian: effects of orthographic complexity*, "Journal of Research in Reading" 2009, no 32(2), pp. 157–179.

Krause, M., Savenkova, N., *Lautes Lesen im Russischen. Herkunftssprecher_innen und lebensweltlich monolinguale Kinder und Jugendliche im Vergleich*, "Wiener Slawistischer Almanach" 2016, no 77, pp. 133–157.

Montrul, S., *The acquisition of Spanish morphosyntactic development in monolingual and bilingual L1 acquisition and adult L2 acquisition*, Benjamins, Amsterdam, 2004.

Montrul, S., *The acquisition of heritage languages*, Cambridge University Press, Cambridge 2016.

Mulisch, H., *Handbuch der russischen Gegenwartssprache*, Langenscheidt, Verl. Enzyklopädie, Leipzig 1996.

OECD *Lesen kann die Welt verändern. Leistung und Engagement im Ländervergleich. Ergebnisse von PISA 2000*, OECD, Paris 2003.

OECD *PISA 2018 Assessment and Analytical Framework*, OECD, Paris 2019.

Pfost, M., Dörfler, T., Artelt, C., *Students' extracurricular reading behavior and the development of vocabulary and reading comprehension*, "Learning and Individual Differences" 2013, no 26, pp. 89–102.

Rost, D., Buch, S., *Leseverständnis*, [in:] *Handwörterbuch Pädagogische Psychologie. 4., überarbeitete und erweiterte Auflage*, Rost (ed.), Beltz, Weinheim, 2010.

Sapunova, E. M., Chan, N. A., *Čtenie kak vid rečevoj dejatel'nosti i tip usnogo spontannogo monologa*, [in:] *Zvukovoj korpus kak material dlja analiza ruskoj reči*. Bogdanova-Beglarjan (ed.), Čast '1, SPbGU, Sankt Peterburg 2013.

Savenkova, N., *Textabweichungen beim Lesen im Russischen: erste und zweite Generation im Vergleich*. [Unpublished master thesis] Universität Hamburg 2014.

Schlagmüller, M., Ennemoser, M., Usanova, I., *Diagnostics of reading speed, reading comprehension, and reading accuracy using the LGVT 5-12+*, [in:] *Language Development in Diverse Settings. Interdisziplinäre Ergebnisse aus dem Interdisziplinäre Ergebnisse aus dem Projekt "Mehrsprachigkeitsentwicklung im Zeitverlauf" (MEZ)*, Brandt, Krause, & Usanova (Ed.), Springer Fachmedien, Wiesbaden, 2022, pp. 99–133.

Schneider, W., *Lesen und Schreiben lernen*, Springer, Berlin 2017.

Townsend, C. E., *Czech through Russian*, Slavica, Ohio 1981.

Usanova, I., Schnoor, B., *Biscriptuality as a Bridge to Biliteracy: The Development of Scriptual Skills in Reading and Writing in Russian as a Heritage Language in Germany*, "Journal of Home Language Research" 2021, no 4(1), pp. 1-14.

Verhoeven, L., Perfetti Ch., *Introduction. Operating Principles in Learning to read*. [in:] *Learning to read across Languages and Writing Systems*. Verhoeven, & Perfetti (ed.), Cambridge University Press, Cambridge, 2017, pp. 1–31.

Zoščenko, M., *Interesno pridumala. In. Izbrannyye rasskazy dlja detej. Detskaja literatura*, Moskva 1989.

READING ALOUD IN RUSSIAN AS A HERITAGE LANGUAGE IN GERMANY AND THE CZECH REPUBLIC: THE INFLUENCE OF DIFFERENT GRAPHEME SYSTEMS ON READING PROFICIENCY

The presented article describes the theoretical background and methodology of a master's thesis in the context of biliteracy and Russian as a heritage language in Czech Republic and Germany. The master thesis poses the question whether different grapheme systems have an influence on the reading proficiency of heritage speakers (HS) of Russian and focuses especially on phonological decoding. The goal is to compare reading proficiency as a function of the grapheme systems Cyrillic, Scientific Transliteration and Popular Transcription.

Keywords: reading proficiency, graphematics, phonological decoding, transcription, transliteration, bilingualism, heritage language, Russian

ЛЕКСИЧНІ ДІАЛЕКТИЗМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (на матеріалі роману-колажу Д. Кешелі "Родаки")

Уродженець Мукачівщини Дмитро Михайлович Кешеля – сценарист та режисер документальних кінофільмів, які розповідають про культуру, традиції та історичних особистостей Закарпаття. Відомими стали його фільми "Терпкі черешневі сльози", "Симфонія Закарпаття", "Це ми, твої діти, Господи", "Осінь Голгофа єпископа Ромжі". А фільм "Гіркота солодкої землі" про Карпатську Україну визнаний кращою публіцистичною роботою в галузі журналістики 2009 року і відзначений премією імені В'ячеслава Чорновола². Крім того, Д. Кешеля знаний і як самобутній письменник – автор захопливого роману-колажу "Родаки" та інших цікавих творів, у яких він оригінально розповідає про життя людей своєї малої Батьківщини – Закарпаття. Його "Родаки" заворожують читачів, викликаючи в них різноманітні емоції – подив, сміх, співчуття, гнів, радість, гордість тощо. У творі йдеться про дитинство сільського хлопчика Митрика, а також найрідніших йому людей, дальших родичів та його односельців. Письменник докладно змальовує персонажів свого твору, використовуючи для цього різноманітні мовні засоби – діалектизми, загальномовні та авторські метафори, порівняння і фразеологізми.

Мовні особливості тексту роману-колажу "Родаки" настільки своєрідні, що неодноразово ставали предметом дослідження філологів.

¹ Kyiv National Linguistic University; svitlana.hodynychuk@knlu.edu.ua

² М. Б. Бадида, *Дмитро Кешеля: до 70-річчя від дня народження: бібліографічний покажчик*, Ужгород 2021, с. 4

Так, зокрема, О. Чижмар вивчала літературно-художню антропонімію³, В. Заскалета опрацювала порівняльні конструкції цього твору як засіб увиразнення портретного опису персонажа⁴, а також щодо вияву в них суб'єкта⁵ та об'єктам⁶ порівняння; В. Красавіна – авторську трансформацію фразеологізмів⁷. Не залишили поза увагою дослідники й інші твори Д. Кешелі⁸.

Однією з яскравих мовних особливостей роману-колажу "Родаки" є те, що в канву цього твору майстерно вплетені місцеві діалектизми, властиві закарпатській говірці, що виявляється також у лайливих зворотах. Сам письменник як оповідач не зловживає діалектизмами. Натомість мовлення старших людей: баби Фіскарешки, діда Соломона та діда Наполійона, дещо менше головного героя – Митрика – густо пересипане, присмачене місцевою лексикою, фразеологізмами, фонетичними, морфологічними та синтаксичними діалектизмами.

Мета статті – дослідити типологію та роль лексичних діалектизмів у романі Д. Кешелі "Родаки". Для реалізації статті потрібно виконати такі завдання: 1) зафіксувати наявні в романі діалектизми, 2) виокремити з-поміж них лексичні, 3) прокласифікувати їх, а також 4) з'ясувати функції лексичних діалектизмів у цьому творі.

Діалектизм – це "позанормативний елемент загальнонародної мови, що має виражену територіальну віднесеність"⁹. Розрізняють діалектизми

³ О. Чижмар, *Літературно-художня антропонімія Дмитра Кешелі: від реалізму до псевдопостмодернізму*, "Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства" 2009, № 13, с. 141-142

⁴ В. П. Заскалета, *Порівняння як засіб увиразнення портретного опису персонажа (на матеріалі роману-колажу Дмитра Кешелі «Родаки»)*, "Проблеми зіставної семантики" 2017, № 13, с.81-87.

⁵ В. П. Заскалета, *Типологія семантичних полів порівняння за значенням суб'єкта (на матеріалі роману-колажу Дмитра Кешелі «Родаки»)*, "Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ" 2018, № 36, с. 71-78.

⁶ В. П. Заскалета, *Типологія семантичних полів порівняння за значенням об'єкта (на матеріалі роману-колажу Дмитра Кешелі «Родаки»)*. Вісник Київського національного лінгвістичного університету, "Серія Філологія: зб. наук. праць" 2018, № 21 (1), с. 131-141.

⁷ В. Красавіна, *Авторська трансформація фразеологізмів у романі-колажі Дмитра Кешелі «Родаки»*, "Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки" 2019, № 48, с. 175-185.

⁸ див., наприклад: В. Білас, *Діалектизми в романі Д. Кешелі «Чим би не бавились пани, лем би не було війни»*, Видавництво УжНУ «Говерла», Ужгород. 2018, с. 57-60; Яцьків М., *Діалектний простір фраземіки прозових творів Дмитра Кешелі*, "Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія, 2" 2021, № 46, с. 240-284.

⁹ П. Ю. Гриценко, *Діалектизм. Українська мова: енциклопедія*. «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2-ге вид., Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. (ред.), випр. і допов, 2004, с. 146.

акцентуаційні, фонетичні, словотвірні, граматичні, лексичні, семантичні, фразеологічні¹⁰.

Предметом цього дослідження є лексичні діалектизми – непротиставні, або етнографізми, і протиставні. Непротиставні лексичні діалектизми – це слова, наявні в певному говорі, які не мають відповідників у літературній мові та в інших говорах, через те що на інших територіях, де побутують відповідні говори, немає певних предметів, явищ чи понять. До непротиставних лексичних діалектизмів належать: предмети, пов'язані із спеціальними галузями господарства, зі специфікою економіки й побуту певного краю, його географічним розташуванням; зі специфікою матеріальної культури; назви одягу та взуття тощо. Як приклад непротиставних діалектизмів можна навести такі слова: трембіта ("духовий музичний інструмент"¹¹), гражда ("спеціальний тип огорожі; гуцульська садиба")¹² тощо.

Протиставними лексичними діалектизмами називають слова на позначення того самого предмета чи поняття, що мають інші номінації-відповідники в інших говорах та/або в літературній мові. Протиставні діалектизми ділять на такі різновиди: власне-лексичні (словникові), лексико-словотвірні, лексико-семантичні, лексико-акцентуаційні та лексико-фонетичні. Через неможливість у друкованому творі виявити потенційну розбіжність у наголошенні слів ми не аналізували лексико-акцентуаційних діалектизмів. Можливо, ми залишили поза увагою також деякі лексико-фонетичні діалектизми, оскільки відхилення у фонетичному оформленні територіальних діалектизмів можуть бути зумовлені й фонетичними особливостями говірки, а такі діалектизми не належать до лексико-фонетичних.

Найбільш презентованою у творі є група власне-лексичних діалектизмів – місцевих слів, що мають відповідники в літературній мові та/або в інших говірках. Так, у романі зафіксовано такі діалектизми цієї групи:

¹⁰ там же.

¹¹ *Гуцульські говірки: Короткий словник. НАН України. Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, Г. Гузар, Я. Закревська та ін. (ред.), Львів 1997, с. 188.*

¹² там же, с. 54.

а) іменники:

- назви людей з погляду їхньої вдачі: шарія (літ. швидка, метка людина): А тій шарії рогатій што треба?¹³; жівани (літ. бандити, злодії): Фіскарощка безцеремонно почала перчити її дітей — і злі шелюги, і кривопиські гунцути, і роти немиті, і содомські жівани¹⁴; плантя (літ. пуста людина): Ідеш ти, плянтю, до фрасової каріки!¹⁵; чібіс (літ. лихий чоловік): У вас што, чібіси збісні, діряві желудки!¹⁶; ковдуш (літ. неодоладна людина): Мамо, ви менше слухайте, лепавого ковдуша¹⁷;
- найменування людини за особливостями зовнішності: каралаб (літ. товстун): Ах ти, дуплавий каралабе, *ти посмів на дитину руку підняти?*¹⁸;
- на позначення людей у соціумі: цімбор (літ. друг, приятель): пан Фийса був першим цімбором Мікловша...¹⁹; біров (літ. староста села): Як лем наші прийдуть, його точно біровом зроблять, а може і над цілим районом начальником покладуть²⁰; говгір (літ. поважний чоловік): Тітко, не бійтеся, я плачу красні гроші, — почав той говгір сунути мені цілу десятку²¹;
- на позначення родинних зв'язків та стосунків: нянько (літ. татко, татусь): Пси би тя гонили, здохляку! — кричить за мною нянько²²; копилець (літ. байстрюк): І та наохтема лишилася дівкою з малим копильцьом²³; нанашка (літ. хрещена мати): ...*найбезпечніші підходи до курника нанашкулі...*²⁴; нийна (літ. тітка): Налийте, будьте добрі, нийно, *мені погар вина*²⁵;
- на позначення частин тіла людини: пульки (літ. очі): ... *водячи надовкола перестрашеними пульками*²⁶; перебачниця

¹³ там же, с. 100.

¹⁴ там же, с. 101.

¹⁵ там же, с. 152.

¹⁶ там же, с. 247.

¹⁷ там же, с. 279.

¹⁸ там же, с. 226.

¹⁹ там же, с. 11.

²⁰ там же, с. 273.

²¹ там же, с. 152.

²² там же, с. 12.

²³ там же, с. 133.

²⁴ там же, с. 15.

²⁵ там же, с. 152.

²⁶ там же, с. 32.

(літ. сідниця): Іщи чоловікові і вухо можуть відстрілити, авать і в перебачницю попасти...²⁷; гертанка (літ. горлянка): Авби триголові гадини на ній сичали, той би вже був оприходував її через свою гертанку²⁸; копоня (літ. голова): У мою копоню в цю мить збіглися знання і світлі думки всього мого родоводу до сьмидесятого коліна²⁹;

- назви одягу та головних уборів: гуни (літ. верхній одяг): Навколо, як багаті верховинські газди, сиділи тихо в білих гунях, *старі і мудрі гори*³⁰; клебаня (літ. капелюх): Знаєте, Марько, сесе довга шторія, — поправив клебаню пан Фийса³¹;
- назви тварин: мачки (літ. коти): Я тя на воротах повішу, абись ворони і мачки лякав! ³²; потятко (літ. курчатко): Перебач, мос медовое потятко, *але ти просто не розумієш мосі, якби тобі м'якше уповісти...*³³; паць (літ. кабан): Як у нас кажуть, раз красно дякую, доки не заріжеме паця, *а там дальше увидиме...*³⁴;
- назви сільськогосподарських культур: крумплики (літ. картопля): Богонько нам подарував красну днину — йдемо у Мочар крумплики обгортати... ³⁵; кендериця (літ. кукурудза): Слухайте, вуечку, мій малий збийвіч серед ночі прицубрив додому цілий міх кендериці³⁶; парадичка (літ. помідор): *...лице червоніє, як парадичка*³⁷;
- назви страв та напоїв тощо: шовдарь (літ. окорок): У пивниці тоже мож вижити — вино, крумплі, а десь і шовдарь завалється³⁸; пикниця (літ. тісто): Но і знамо — кумі тоже дала закусити дарабчик пикниці³⁹; п'ікниця (літ. домашня ковбаса): Вельми енергійний, худющий і весь прокурений, він здався Соломонові п'ікницею в гімнастерці з папіросою в зубах⁴⁰; гашпарівка (літ.

²⁷ там же, с. 134.

²⁸ там же, с. 226.

²⁹ там же, с. 49.

³⁰ там же, с. 115.

³¹ там же, с. 247.

³² там же, с. 12.

³³ там же, с. 149.

³⁴ там же, с. 273.

³⁵ там же, с. 111.

³⁶ там же, с. 143.

³⁷ там же, с. 41.

³⁸ там же, с. 134.

³⁹ там же, с. 151.

⁴⁰ там же, с. 169.

самогон): І ми тепер не похворіємось, якшто будемо пити сію гашпарівку? ⁴¹;

- найменування предметів побуту: біциглі (літ. велосипед):... *вилузував я носовичком забрьохані біциглі пана Фийсі із таким сумлінням, ніби сподівався не на якусь там задрипану трієчку*⁴²; піпа (літ. люлька): *Бачать коло себе в ліжках усі чоловіки, починаючи від діда із піпою...* ⁴³; цуцлик (літ. соска): *Ой, коби ти, Мішку, був знав, што бочка закопана коло пивниці, то ви би із паном Фийсою цуцликами вже давно висмоктали*⁴⁴;
- інші назви: хайдер (літ. безлад): *Той хайдер і бардак, що чиниться тепер на нашій землі, мусить бути покараний*⁴⁵; шелюх (літ. нетріб): *Так ня луснув, злий шелюх, аж ворони мені з носа вилетіли...* ⁴⁶; галамийки (літ. коломийки): *Вуйко, добре відаючи про бабині галамийки із сватом Наполійоном...*⁴⁷.

б) прикметники:

- позначення особливостей зовнішності людини: торомбатий (літ. товстогубий): *Можливо, я й не був великим симпатягою — чорний, як вороненя, торомбатий, як нігер...* ⁴⁸;
- позначення особливостей поведінки людини: неволяшний (літ. хуліган): *...не сердіться, але ваш Митро дуже неволяшний*⁴⁹; коравий (літ. впертий, неподатливий): *Але вони були дуже кораві, не слухалися нікого, згрішили, і Богонько їх перетворив у мальфі*⁵⁰; шіковний (літ. чемний): *Який ти в мене розумний, а який шіковний, гнали б тя мацури по Палестині*⁵¹; нучтемний (літ. нарваний): *А тебе, нучтемний з вухами, нікто і не просить!*⁵²; чеперава (літ. вайлувата, неповоротка): *Можна подумати, што*

⁴¹ там же, с. 88.

⁴² там же, с. 26.

⁴³ там же, с. 159.

⁴⁴ там же, с. 216.

⁴⁵ там же, с. 257.

⁴⁶ там же, с. 35.

⁴⁷ там же, с. 58.

⁴⁸ там же, с. 105.

⁴⁹ там же, с. 20.

⁵⁰ там же, с. 29.

⁵¹ там же, с. 27.

⁵² там же, с. 119.

чеперава Динамітка вообщє нигда в житні чоловічу серсаму не держала;

- інші прикметники: файтовий (літ. сортовий): *...ї продовжала даліє красти усякі там* файтові яблука⁵³; босорканський (літ. відьмацький): *...же то босорканське кубло точить душу нашого маленького праведника!*⁵⁴; ворошські (літ. міські): *...ї нараз очі їй засвітилися, як варошські світлофори...* [с. 152]⁵⁵.

в) дієслова: вадитися (літ. сваритись): О, та Адам і Єва були собі нормальними людьми, не билися, не вадилися, по судах і міліції не ходили...⁵⁶; попуцувати (літ. помити): *...то шляхом вирішив заєдно і ваші біціглі* попуцувати.⁵⁷; увидіти (літ. побачити): Но, то ми ще увидиме...⁵⁸; сокотитися (літ. берегтися): Так што, дорогой синку, тепер головное сокотитися, *авби десь не простудитися*⁵⁹; прицубрити (літ. приволокти): А скільки раз підбивав мого сина Черчіля іти в аргентинський колгоз красти сіно, бо сам не міг вшитко нараз прицубрити⁶⁰; фешанути (літ. гонорово піти): Наплакалася і минут заз дваичтьє фешанула собою в Лавки глядати якусь нечисту силу⁶¹; фунгувати (літ. функціонувати): У такі хвилини у флегматичного Соломона починала пробуджуватися в жилах кров, тіло горіти, а голова фунгувати, *як самогонний апарат*⁶²; уварувати (літ. помилувати): Уваруй вас Божіньку, пане-начальнику, із Гітлером я нигда на одній купині не сиділа⁶³; пуцилити (літ. дурити): Дораз туйки має бути начальник міліції, а ти мені голову пуцилиш із своїми шаленицями⁶⁴;

г) прислівники: по-газдівськи (літ. по-господарськи): Відтак вийняв гроші, чинно, по-газдівськи, *відлічив шість тисяч і поклав на стіл*⁶⁵; навхтема (літ. одразу): *...ї хворий вітер згине* навхтема⁶⁶; насампочатку

⁵³ там же, с. 100.

⁵⁴ там же, с. 31.

⁵⁵ там же, с. 51.

⁵⁶ там же, с. 30.

⁵⁷ там же, с. 27.

⁵⁸ там же, с. 38.

⁵⁹ там же, с. 126.

⁶⁰ там же, с. 132.

⁶¹ там же, с. 110.

⁶² там же, с. 170.

⁶³ там же, с. 282.

⁶⁴ там же, с. 58.

⁶⁵ там же, с. 19.

⁶⁶ там же, с. 51.

(літ. насамперед): Якщо насампочатку вона надривала горло⁶⁷; відтак (літ. потім): Вся наша родина цілий місяць відтак ходила, чухаючись...⁶⁸;

г) вигук: порончолні (літ. будь ласка): Бітте шон і тешік порончолні — пийте, кумочко, во здоровіє⁶⁹.

д) слова категорії стану: яло (літ. треба): Бабі їхати в Мукачево, а тим більше являтися у безпеку, теж, як у нас казали, не дуже яло⁷⁰.

Дещо менш представленою з кількісного погляду є група лексико-словотвірних діалектизмів. До таких діалектизмів відносять слова, що відрізняються від літературних чи слів інших діалектів префіксом, суфіксом, їх наявністю або відсутністю. В аналізованому романі зафіксовано такі різновиди лексико-словотвірних діалектизмів:

а) місцева лексика, що відрізняється від літературних аналогів префіксом: перебачити (літ. пробачити): Перебач'ми, *Микито...*⁷¹; поволити (літ. дозволити): Повольте мені, повольте, *так'го зараз лусну по хребту, що кишки'му через вуха вилетять*⁷²; уповісти (літ. розповісти): ...ви не хочете уповісти, *що я теж пішов від якоїсь засраної, перебачте на слові, мальфи*⁷³; попам'ятати (літ. запам'ятати): Попам'ятайте, *пане учителю: то, може, комунішти й проізошли від мальфи*⁷⁴;

б) діалектизми, що відрізняються від літературних відповідників суфіксом: родаки (літ. родичі): ...вияснити стосунки із сусідами чи й родаками⁷⁵; скорше (літ. скоріше): Подьме скорше до школи...⁷⁶; гнівачий (літ. гнівний): ...*що дід Петро у класі і вельми гнівачий*⁷⁷;

в) суфіксальні, на відміну від літературної мови, діалектизми: малінько (літ. мало): я ще малінько прожив на сьому світі⁷⁸; гнівачка (літ. гнів): Авби лем, свашко, не пукнув од гнівачки...⁷⁹;

⁶⁷ там же, с. 24.

⁶⁸ там же, с. 36.

⁶⁹ там же, с. 152.

⁷⁰ там же, с. 166.

⁷¹ там же, с. 11.

⁷² там же, с. 30.

⁷³ там же, с. 23.

⁷⁴ там же, с. 24.

⁷⁵ там же, с. 22.

⁷⁶ там же.

⁷⁷ там же, с. 24.

⁷⁸ там же, с. 42.

⁷⁹ там же, с. 24.

г) безпрефіксні, на відміну від літературної мови, діалектизми, що мають інший, ніж у літературній мові, суфікс: домів (літ. додому): Лиш прийди'ми домів!⁸⁰.

д) діалектизми – складні слова, що відрізняються від літературних порядком компонентів: моримух (літ. мухомор): Бреше, старий моримух!⁸¹.

Щодо частиномовного статусу цієї групи діалектних слів, то серед них є дієслова (перебачити, уповісти), іменники (родаки), прикметники (гнівачий) та прислівники (малінько, домів).

Найменш репрезентативною є група лексико-семантичних протиставних діалектизмів, які при тотожному з літературною мовою звучанні і написанні мають інше значення, наприклад: лускати (діал. бити; літ. розриватися): ... – лускає мене по потилиці баба⁸²; звідувати (діал. запитувати; літ. довідуватися): Я звідаю, *що ти робиш умоєму дворі, газдине широкая?*⁸³.

Діалектними словами лексико-фонетичного різновиду вважають лише слова-діалектизми, які розрізняються в діалектах особливостями звукового складу, спричиненими несистемними, нерегулярними фонетичними явищами, що "мають індивідуальний, лексикалізований характер"⁸⁴. Наприклад, діалектизм мальфа відрізняється від літературного дублета мавпа двома фонемами: реалізація [п] як [ф] та [в] як [л']: ...*най ся не приказує, теж пішов від мальфи?*⁸⁵.

Непротиставні лексичні діалектизми, або етнографізми, допомагають авторові відтворити побут карпатської людності, проте в аналізованому романі їх небагато. Зафіксовано такі, зокрема, як: тайстра ("гуцульська торбина, яку носять через плече"⁸⁶): ...*із собою взяти на екзамени тайстру із грушками...*⁸⁷; гурка (страва карпатської кухні, яку готують із суміші відварених та змолотих легень, печінки, шкварок змішаних з відвареним рисом, молотим перцем та сіллю⁸⁸): Чоловіки

⁸⁰ там же, с. 12.

⁸¹ там же.

⁸² там же, с. 11.

⁸³ там же, с. 54.

⁸⁴ С. П. Бевзенко, *Українська діалектологія*, Вища школа 1980, с. 184.

⁸⁵ *Гуцульські говірки: Короткий словник...*, с. 15.

⁸⁶ *Словник української мови: В 11 т. За ред.: Білодід І. К. Київ, "Наук. думка" 1978, т. 10, с. 17.*

⁸⁷ *Гуцульські говірки: Короткий словник...*, с. 11.

⁸⁸ М. А. Мицько, *Закарпатські народні страви*, Ужгород, 1990, с. 43.

розбирали свинчата, варили гурки, *готували м'ясива для відбивних*⁸⁹; *колиба* ("житло чабанів і лісорубів"⁹⁰): висунув голову з колиби і завмер: за ніч дощ перестав, під ранок⁹¹.

Щодо діалектної лексики в мові художнього твору загалом, то, на думку О. Макар, яку ми повністю поділяємо і вважаємо цілком слушною також щодо роману "Родаки", її уживання зумовлене:

1. відтворенням тих реалій, що пов'язані з [...] територією, яку описує автор;
2. відтворенням особливостей усного мовлення;
3. уведенням нелітературного слова з прозорою внутрішньою формою, яка сприяє словесно-художньому зображенню⁹².

Крім того, як уважає О. Микитюк, проаналізувавши діалектну лексику у текстах М. Дочинця, діалектизми "репрезентують етнонаціональну картину світу закарпатців, точно передають ті назви, що вийшли з щоденного вжитку, зрештою, увиразнюють споконвічні традиції українського народу, відтворюють культуру, релігію, освіту певного етносу"⁹³.

Інакше кажучи, територіальні діалектизми письменник уживає для відтворення колориту свого краю, зображення специфіки мовлення персонажів, тим самим надаючи твору достовірності, а його образам – переконливості, виразності, природності й автентичності.

Отже, у романі-колажі "Родаки" Дмитра Кешелі широко представлено місцеву лексику. Найбільш репрезентовано власнелексічні діалектизми, що свідчить про мовне багатство та унікальність закарпатського говору завдяки його межуванню з говорами інших мов. Найменше спостережено протиставних діалектизмів лексико-семантичної групи. Через неможливість у друкованому творі виявити розбіжність у наголошенні слів лексико-акцентуаційні діалектизми не були проаналізовані. За допомогою діалектизмів письменник Дмитро

⁸⁹ *Гуцульські говірки: Короткий словник...*, с. 22.

⁹⁰ *Словник української мови: В 11 т. За ред.: Білодід І. К. Київ, «Наука думка» 1973, т. 4, с. 220.*

⁹¹ *Гуцульські говірки: Короткий словник...*, с. 30.

⁹² О. Макар, *Діалектизми у романі Володимира Лиса «Століття Якова»*. Українська мова в просторі й часі: матеріали Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції, Видавництво Львівської політехніки, Львів 2019, с. 101.

⁹³ О. Микитюк, *Діалектизми як засіб увиразнення текстів Мирослава Дочинця*. Лінгвостилістичні студії, Випуск 2, 2015, с. 89.

Кешеля передає місцевий побутовий колорит і мовний портрет своєї малої батьківщини, знайомить поціновувачів художнього слова із говіркою мукачівського краю, вияскравлює образи дійових осіб роману "Родаки", викликає в читачів цілу палітру різноманітних емоцій – і позитивних, і негативних.

У перспективі варто проаналізувати аудіозапис роману-колажу Д. Кешелі, який читає сам автор, щоб, за можливості виявивши лексико-акцентуаційні діалектизми і схарактеризувати їх, доповнити це дослідження, а також з'ясувати походження багатьох власне-лексичних діалектизмів.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

Бадида, М. Б., *Дмитро Кешеля: до 70-річчя від дня народження: бібліографічний покажчик*, Ужгород 2021.

Бевзенко С. П., *Українська діалектологія*, Вища школа 1980.

Білас В., *Діалектизми в романі Д. Кишелі "Чим би не бавились пани, лем би не було війни"*, Видавництво УжНУ "Говерла", Ужгород. 2018.

Гриценко П. Ю., *Діалектизм. Українська мова: енциклопедія. "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана. 2-ге вид.*, Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. (ред.), випр. і допов, 2004.

Гуцульські говірки: Короткий словник. НАН України. Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, Г. Гузар, Я. Закревська та ін. (ред.), Львів 1997.

Заскалета, В. П., *Порівняння як засіб увиразнення портретного опису персонажа (на матеріалі роману-колажу Дмитра Кешелі "Родаки")*, "Проблеми зіставної семантики" 2017, № 13.

Заскалета, В. П., *Типологія семантичних полів порівняння за значенням об'єкта (на матеріалі роману-колажу Дмитра Кешелі "Родаки")*. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. "Серія Філологія: зб. наук. праць"* 2018, № 21(1).

Заскалета, В. П., *Типологія семантичних полів порівняння за значенням суб'єкта (на матеріалі роману-колажу Дмитра Кешелі "Родаки")*, "Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ" 2018, № 36.

- Кешеля Д. М., *Родаки: роман-колаж. 3-тє видання*, Академія, 2022.
- Красавіна В., *Авторська трансформація фразеологізмів у романі-колажі Дмитра Кешелі "Родаки"*, "Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки" 2019, № 48.
- Макар О., *Діалектизми у романі Володимира Лиса "Століття Якова". Українська мова в просторі й часі: матеріали Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції*, Видавництво Львівської політехніки, Львів 2019.
- Микитюк О., *Діалектизми як засіб увиразнення текстів Мирослава Дочинця. Лінгвостилістичні студії*, Випуск 2, 2015.
- Мицько М. А., *Закарпатські народні страви*, Ужгород 1990.
- Сабалош І.В., *Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району*, Ліра, Ужгород: 2008.
- Словник української мови: В 11 т. За ред.: Білодід І. К. Київ, "Наук. думка" 1973, т. 4.*
- Словник української мови: В 11 т. За ред.: Білодід І. К. Київ, "Наук. думка" , 1978, т. 10.*
- Чижмар, О., *Літературно-художня антропонімія Дмитра Кешелі: від реалізму до псевдопостмодернізму*, "Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства" 2009, № 13.
- Яцьків М., *Діалектний простір фраземіки прозових творів Дмитра Кешелі*, "Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія, 2" 2021, № 46.

LEXICAL DIALECTICS IN THE UKRAINIAN LANGUAGE
(BASED ON THE NOVEL-COLLAGE
BY D. KESHELYA "RELATIVES")

In the article "Lexical dialecticisms in the Ukrainian language (based on the novel-collage novel by D. Keshelya "Relatives")" the problem of contrasting dialecticisms is revealed using the example of the Carpathian dialect. A local dialect is a type of a certain language that, together with the literary one, constitutes the national language, and it is also a means of communication between representatives of the same territorial group. Territorial features at different levels of the language that have other counterparts in the literary language or in other dialects are called contrasting. Contrasting lexical dialectics are divided into proper lexical, lexical-semantic, lexical-phonetic, lexical-word-forming, and lexical-accentuation dialectics. In the novel, all groups of lexical oppositional dialectics are revealed, except for lexical-phonetic ones, since the printed text does not emphasize the words. The description of lexical dialectics using the example of D. Keshelya's novel is the first time in Ukrainian linguistics. It was found that the author uses the Carpathian dialect to further characterize the characters of the work – their language, education, character, age, life experience, etc., to reproduce the local linguistic flavor, to transport the reader to the place where the events of the work take place.

Keywords: dialectics, local dialectics, lexical dialectics, contrastive dialectics, non-contrastive dialectics, Dmytro Keshelya.

FRAZEOLOGIA W CZESKICH, POLSKICH I SERBSKICH BLOGACH PODRÓŻNICZYCH: UWAGI WSTĘPNE

WSTĘP

Korzystając ze środków masowego przekazu nie sposób nie dostrzec wszechobecnie panującej mody na podróże. Podróżowanie to jedna z atrakcyjnych form spędzania wolnego czasu, która – na skutek takich zjawisk współczesności jak globalizacja i mobilność społeczeństw – coraz częściej przekształca się w styl życia, czy nawet życiową filozofię. Jednym z symptomów upowszechniania się podróżowania jest stale rozrastająca się blogosfera podróżnicza.

Blogi podróżnicze odzwierciedlają więc interesujące zjawisko kulturowe i jako takie coraz częściej przyciągają uwagę badaczy. Na niewielką ilość wieloaspektowych badań nad blogami podróżniczymi zwraca jednak uwagę m. in. Irina Morozova, stawiając jednocześnie postulat analizowania ich na różnych płaszczyznach badawczych². Jedną z tych płaszczyzn jest język blogów podróżniczych, który szczególnie rzadko stanowi przedmiot analiz. Blogi stanowią tym bardziej cenne pole do badań, iż jako formy komunikacji elektronicznej, stanowią odzwierciedlenie języka potocznego i pozwalają na obserwację zjawisk w nim zachodzących – m.in. procesów dotyczących nieprzebranych zasobów jednostek języka, które są odtwarzalne – zwanych najczęściej frazeologizmami lub frazemami. Niniejszy artykuł ma charakter rekonesansu i dotyczy właśnie

¹ Uniwersytet Łódzki, emilia.jarecka@gmail.com

² I. Morozova, *Blog podróżniczy jako przestrzeń dla kreowania i komunikowania wzorców podróży*, „Folia Turistica” 2016, nr 40, s. 121.

jednostek frazeologicznych pojawiających się w języku blogów podróżniczych – aspektu do tej pory niezgłębianego.

CHARAKTERYSTYKA BLOGÓW PODRÓŻNICZYCH

Mając na uwadze fakt, iż cele komunikacyjne wpływają na – świadomy, bądź nie – dobór środków językowych, w tym na używane frazeologizmy, należy najpierw określić czym są blogi podróżnicze i jakie zadania spełniają.

Blog to „zbiór wpisów zespolonych tematycznie i przedstawionych w sposób chronologiczny”, a jednocześnie „medium społecznościowe, zrzeszające ludzi poprzez otwarty dostęp i możliwość komentowania oraz obustronnej wymiany poglądów”³. W typologii gatunków blogowych zaproponowanej przez Macieja Kidawę, Macieja Maryła i Krzysztofa Niewiadomskiego, blogi podróżnicze zostały zaliczone do gatunku blogów diarystycznych. Świat w nich przedstawiony to „świat-po-którym-się-podróżuje”, a wpisy dotyczą organizacji, przebiegu podróży oraz towarzyszących im wrażeń⁴. Już pobieżna obserwacja prowadzi jednak do wniosku, iż blogi podróżnicze zbliżają się często także ku typowi poradnikowemu. Diarystyczna formuła stanowi dla ich autorów pretekst do stawiania się w roli ekspertów, podpowiadających czytelnikom najlepsze rozwiązania przy planowaniu podróży, wskazujących miejsca warte odwiedzenia i przestrzegających przed przeszkodami, które może napotkać niewprawiony podróżnik. Na poradnikowy charakter blogów podróżniczych oraz tworzone i propagowane przez ich autorów wzorce podróżowania, zwraca także uwagę Morozova⁵. Z retorycznego więc punktu widzenia, najczęstsze gatunki wypowiedzi występujące w blogach podróżniczych to relacja, reportaż i porada⁶.

Ewa Szczepkowska, w swojej publikacji poświęconej blogom prowadzonym przez tzw. backpackerów⁷, czyli osoby dystansujące się wobec masowej, zorganizowanej turystyki, nie bez pewnej dozy ironii zauważa, iż w gruncie rzeczy również taka forma podróżowania ulega umasowieniu. Celem autorów blogów podróżniczych jest „zaistnienie w sieci przez relację z [...] wyjazdu, a treść stanowi

³ I. Morozova, *Blog podróżniczy...*, s. 121.

⁴ M. Kidawa, M. Marył, K. Niewiadomski, *Teksty elektroniczne w działaniu: typologia gatunków blogowych*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 2016, nr LIX(2), s. 61-62.

⁵ I. Morozova, *Blog podróżniczy...*, s. 119-133.

⁶ M. Kidawa, M. Marył, K. Niewiadomski, *Teksty elektroniczne...*, s. 62.

⁷ Takim mianem można określić autorów niemalże wszystkich blogów podróżniczych, z pewnością zaś wszystkich blogów stanowiących pole badawcze niniejszej analizy.

rozkład dnia, relacja z wykonywanych czynności i pospieszne konsumowanie turystycznych atrakcji i widoków”⁸.

W związku z manifestowaną przez blogerów-podróżników chęcią zdobywania poklasku internautów, w polskiej literaturze przedmiotu funkcjonuje pojęcie *travelebrity* (złożone z wyrazów *traveler* i *celebrity*), wprowadzone przez Barbarę Koturbasz:

Travelebrity to osoba, która z podróżowania uczyniła swój zawód i źródło dochodu, a za sprawą przekazywania swoich doświadczeń i opowieści za pomocą środków masowego przekazu, stała się osobistością znaną i podziwianą ze względu na swoje wyprawy. *Travelebrity* to bohater-podróżnik, który ze względu na nową sytuację kulturową musiał przeistoczyć się w bohatera masowej wyobraźni i dostosować do panujących w magicznym świecie konsumpcji reguł gry. *Travelebrity* to ucieleśnienie wszystkich marzeń o podróżach, przygodach i egzotycznych krainach. Zastępuje nam dawnych bohaterów i dawnych podróżników snujących opowieść o swoich wyprawach. Oferuje poprzez swoje opowieści wirtualną eskapadę, po odbyciu której będzie nam się wydawało, że rzeczywiście byliśmy w egzotycznym miejscu.⁹

Według Morozovej autorki blogów podróżniczych aspirują do miana *travelebrity*ów¹⁰ i w związku z tym świadomie budują wokół siebie wspólnotę stałych czytelników¹¹. Jak zaś wskazuje Marta Olcoń, blogi i powstałe wokół nich „środowisko blogowiczów”, stanowią przejaw współczesnego trybalizmu, a więc tendencji do łączenia się ludzi w różnego rodzaju wspólnoty emocjonalne – tzw. „nowe plemiona”. Wspólnoty te „kształtują się przede wszystkim poprzez sieć komunikacyjną oraz poczucie przynależności, których podstawą istnienia jest intersubiektywnie odczuwane i podzielane uczucie oraz wspólnie przeżywana przyjemność”¹².

CELE BADANIA I METODOLOGIA

Biorąc pod uwagę grupotwórcze właściwości formy tekstu jaką jest blog w ogóle, można założyć iż również wspólnoty skupione wokół poszczególnych blogów podróżniczych składają się na większą społeczność, tworzącą swoisty

⁸ E. Szczepkowska, *Grand Tour XXI wieku – o blogach z podróży*, „Prace Literaturoznawcze” 2003, nr 1, s. 102.

⁹ B. Koturbasz, *Multimedialne podróżopisarstwo czyli narodziny travelebrity*, „Panoptikum” 2009, nr 8(15), s. 121.

¹⁰ Morozova używa w swojej publikacji spolszczonej wersji oryginalnego terminu.

¹¹ I. Morozova, *Blog podróżniczy...*, s. 123.

¹² M. Olcoń, *Blogi jako przejaw współczesnego trybalizmu*, 2006, https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/1450/Blogi_jako_przejaw_wspolczesnego_trybalizmu_Olco%20-Kubicka.pdf?sequence=1, s. 3, [29.05.2023].

podróżniczy dyskurs. Istnieje wobec tego możliwość, iż język, za pomocą którego komunikują się ze sobą autorzy i czytelnicy blogów podróżniczych, nosi pewne znamiona odmiany środowiskowej, takie jak np. istnienie frazeologii środowiskowej. Podjęta przeze mnie w niniejszym badaniu próba potwierdzenia powyższej hipotezy i wyodrębnienia jednostek frazeologicznych powiązanych z podróżniczą rzeczywistością, stanowi odpowiedź na postulat Wojciecha Chlebdy, dotyczący potrzeby opisywania frazeologicznych zasobów subkodów takich jak idiolekty, familekty i podjęzyki. Jak podkreśla badacz, choć zasoby te wydają się nieprzebrane, to bez ich uwzględnienia nie jest możliwy całościowy obraz danej frazeologii narodowej¹³. Z kolei zestawienie materiału czeskiego, polskiego i serbskiego umożliwi porównanie funkcjonowania ewentualnych frazeologizmów środowiskowych w trzech różnych językach słowiańskich.

Z drugiej strony, zebrany na blogach podróżniczych materiał daje także możliwość uwzględnienia szerszej perspektywy. Wojciech Sosnowski wiąże obserwowany w ciągu ostatnich kilkunastu lat dynamiczny rozwój frazeologii z tendencją do upotoczniania języka. Źródła internetowe, takie jak blogi, fora, i różnego rodzaju posty, stanowiące odzwierciedlenie języka potocznego, umożliwiają badaczom dostęp do połączeń frazeologicznych, których opracowania leksykograficzne nie nadążają rejestrować¹⁴. Wyekscerpowane z blogów podróżniczych jednostki frazeologiczne posłużą więc również zobrazowaniu niektórych ogólnych tendencji rozwojowych frazeologii języków słowiańskich.

Pole poszukiwań stanowiło 15 blogów, w tym pięć czeskich (*Dovolenkárka*, *Eagles na cestách*, *Jakubův cestovní deník*, *Loudavým krokem*, *Lucky Cesta*), pięć polskich (*101 Countries Before 50*, *Hasające Zające*, *Hiha*, *Tasteaway*, *Zbieraj się*) i sześć serbskich (*Danica's Small World*, *Jovanin život u koferu*, *Natania Travel*, *Nestvarna mesta*, *Putovanja 50 plus*, *Putuj.rs*)¹⁵. Prócz losowo wybranych wpisów, uwzględnione zostały również tzw. zakładki „O mnie” (lub „O nas” w przypadku blogów prowadzonych przez więcej niż jedną osobę), w której autorzy dokonują autoprezentacji, starają się więc używać środków językowych przyciągających uwagę czytelnika – stąd w tej części bloga zazwyczaj pojawia się szczególnie dużo jednostek frazeologicznych wspomagających obrazowość i wyrazistość tekstu. Z podobnych powodów, do analizy zostały włączone również nagłówki wpisów na blogach.

¹³ W. Chlebda, *Frazematyka*, [w:] *Współczesny język polski*, J. Bartmiński (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2012, s. 340.

¹⁴ W. Sosnowski, *Studium konfrontatywne frazeologii bułgarskiej, polskiej i ukraińskiej*, Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2021, s. 10-13.

¹⁵ Adresy internetowe blogów znajdują się w wykazie pod bibliografią.

Wyodrębniając z tekstów wpisów na blogach jednostki do analizy, kierowałam się definicją frazemu Chlebdy. Przez frazem rozumie się względnie trwałą, odtwarzalną formę językową, która w określonej sytuacji wyraża określony potencjał treściowy – i to niezależnie od swoich cech strukturalnych, semantycznych czy od stopnia idiomatyczności. Jedynym kryterium konstytutywnym frazematyki jest więc odtwarzalność¹⁶. W związku tym, termin frazematyka pełni funkcję hiperonimiczną względem terminu frazeologia: jej pole badawcze wykracza daleko poza granice tradycyjnie postrzeganej frazeologii¹⁷. Frazemami są nie tylko idiomy (czyli jednostki, których całościowe znaczenie nie jest sumą znaczeń ich komponentów, takie jak pl. *drzeć z kimś koty* ‘być z kimś w niezgodzie, kłócić się; nienawidzić się wzajemnie’. SFWP), ale również przysłowia (np. cz. *V zdravém těle zdravý duch*), terminy złożone (sr. *ciljna grupa*), skrzydlate słowa (pl. *Śpiewać każdy może*), formuły etykietalne (np. cz. *Všechno nejlepší k narozeninám!*, pl. *Szerokiej drogi*), wtrącenia metatekstowe (pl. *jeśli się tak można wyrazić*, sr. *rekao bih da*), zwroty wykrzyknikowe (pl. *zašto da ne!*), schematy składniowe (nazywane również matrycami frazeotwórczymi, np. *~ , ale zawsze*) i inne.

Na gruncie czeskim, podobnie szeroko pojmował zasoby frazeologiczne František Čermák, czego dowodem jest jego pięcioczęściowy *Slovník české frazeologie a idiomatiky*, uwzględniający m.in. wspomniane przeze mnie formuły etykietalne czy zwroty wykrzyknikowe. Z drugiej strony, badacz ten podkreślał, iż wiele jednostek (m. in. terminy złożone czy niektóre wyrażenia z jednym zdesemantyzowanym komponentem, np. *dávat pozor*) znajduje się na granicy frazeologii i języka regularnego. Te „peryferyjne” jednostki określał mianem quasi-frazemów i quasi-idiomów (*kvazifrazémy* i *kvaziidiomy*)¹⁸. Z kolei na gruncie serbskim, za istotne dla niniejszego badania należy uznać ujęcie Ranka Bugarskiego. Dzieli on frazeologię na trzy klasy. Pierwszą z nich są idiomy. Do drugiej grupy należą kolokacje, czyli utrwalone połączenia leksemów typu *vedro nebo* czy *srdaćan pozdrav*. Pokazują one na przykład który przymiotnik często łączy się z danym rzeczownikiem. Kolokacje często przeistaczają się w klisze, stanowiące trzecią grupę jednostek frazeologicznych. Klisze powstają poprzez częste powtarzanie lub zrastanie się i kostnienie ich składników (np. *mali ekran*, *kardinalna*

¹⁶ W. Chlebda, *Frazematyka...*, s. 336-337.

¹⁷ Z drugiej strony, jak niekiedy podkreśla Chlebda, frazematyka jest jedną z możliwych frazeologii, w związku z czym w pracy nie rezygnuję ze stosowania terminu *frazeologizm* czy *jednostka frazeologiczna* (są one bowiem najbardziej zrozumiałymi i rozpowszechnionymi określeniami na omawiane tutaj jednostki języka), ale stosuję je wymiennie z terminami *frazem*, *jednostka odtwarzalna języka*, *utrwalone połączenie wyrazów* itd.

¹⁸ F. Čermák, *Frazeologie a idiomatika česká a obecná. Czech and General Phraseology*, Karolinum Praha 2017, s. 42.

greška)¹⁹. Ponadto Bugarski, jako jeden z nielicznych serbskich badaczy, podkreślał rolę odtwarzalności jednostek frazeologicznych – cechy tak istotnej w teorii Chlebdy²⁰.

WYBRANE TYPY POŁĄCZEŃ FRAZEOLOGICZNYCH W JĘZYKU BLOGÓW PODRÓŻNICZYCH

Frazeologizmy obrazujące zachowania niewerbalne

Język blogów podróżniczych nie obfituje w klasyczne frazeologizmy idiomatyczne (np. internacjonalizmy, biblizmy czy frazeokulturomy). Wśród jednostek, które można byłoby jednak zaliczyć do grupy określanej przez Chlebdę mianem „standardowej frazeologii idiomatycznej”²¹, dominują frazeologizmy, których motywację stanowią zachowania niewerbalne człowieka, czyli jednostki zawierające nazwy części ciała lub organów, obrazujące ruchy, gesty itp: „Neboli sloní hora je velmi oblíbeným vyhlídkovým místem. Celé město tak máte **jak na dlani**”²²; „Ponad trzymiesięczna podróż z dziećmi [...] i ciągle **życie na walizkach dały mi trochę w kość**”²³; „W 2011 roku poleciliśmy do Tajlandii w swoją pierwszą daleką podróż **na własną rękę**”²⁴; „Vadim telefon da napravim još par slika ovog ostrva magije i shvatim – **srce mi se steže kao nikad do sada**”²⁵.

Tego typu związki frazeologiczne odzwierciedlają naturalną skłonność człowieka do metaforyzowania najbliższych mu elementów rzeczywistości, ich motywacji nie można więc nazwać wyszukaną. Wśród nich występują także jednostki bardzo kolokwialne: „Rádi poznáváme nová místa, země, chutě, lidi. Prostě **nesedíme doma na zadku**”²⁶; „Lety se společností Cathay Pacific Airways byly skvělé, ale ty s Czech Airlines **stály za prd**”²⁷; „Mana je što postoji praktično samo jedan kafić-restoran koji je sjajan, ali malo **deru po ušima**”²⁸. Wszystkie

¹⁹ R. Bugarski, *Uvod u opštu lingvistiku*, Čigoja štampa, Beograd 2003, s. 199-200.

²⁰ H. Jaroszewicz, *Derywacja frazeologiczna w języku polskim i serbskim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, 2016, s. 51.

²¹ Zob. klasyfikację wg: W. Chlebda, *Szkice o skrzydlatych słowach. Interpretacje lingwistyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2005, s. 81-82.

²² *Taiwan*, 05.01.2021, <http://eaglesnacestach.cz/cestovani/taiwan/>, [12.06.2023].

²³ *O nas*, <https://zbierajsie.pl/o-nas/>, [12.06.2023].

²⁴ *O nas*, <https://101countriesbefore50.com/o-nas/>, [12.06.2023].

²⁵ *Maldivi – sve što treba da znate za samostalnu organizaciju puta*, 26.01.2021, <https://danicassmallworld.com/2021/01/26/maldivi-sve-sto-treba-da-znate-za-samostalnu-organizaciju-puta/>, [12.06.2023].

²⁶ *O nas*, <http://eaglesnacestach.cz/onas/>, [12.06.2023].

²⁷ *Taiwan...*

²⁸ *Borovec iz mog ugla za skijanje i zimovanje*, 18.02.2022, <https://putuj.rs/borovec/>, [12.06.2023].

wymienione tu frazeologizmy mogą z jednej więc strony odzwierciedlać zjawisko potoczności frazeologii i ogólnego spłaszczenia stylistycznego języka, z drugiej zaś strony mogą pełnić funkcję wzmacniającą obrazowość tekstu lub hiperbolizującą znaczenie opisywanych przez autora przeżyć (tak jak np. w następującym fragmencie: „Znam da me svako planiranje putovanja **pomeri iz koloseka, ubrza puls, ispuni isčekivanjem i pozitivnom tremom, pokrene žmarce i zagolica stomak** i znam da me sva ta osećanja vode i prilikom stvaranja ovog bloga”²⁹).

Neofrazeologizmy idiomatyczne

Neofrazeologizmami są nowopowstałe frazeologizmy, charakteryzujące się nowością strony formalnej i merytorycznej³⁰. Poniższe wyekscerpowane z języka blogów jednostki opierają się na obrazowych metaforach, których tworzenie stanowi naturalny sposób powstawania frazeologii³¹. Pierwsze z nich to czeskie wyrażenie *s mojitem v ruce*. Robić coś „z mohitem w ręce” oznacza tak naprawdę relaksować się, nie wykonywać żadnej konkretnej czynności. W cytowanym fragmencie autorka opowiada o sytuacji, w której ze względu na brak odpowiedniego stroju do joggingu na plaży mogła jedynie siedzieć na leżaku i obserwować z daleka innych biegaczy: „Běhací podprsenka mi je po čtvrt hodině pohybu tak malá, že mám nutkání si ji svlíknout. Takže [...] musím smutně koukat na běžce z plážového lehátka **s mojitem v ruce**”³². Proweniencję wyrażenia trudno ustalić, posiada ono jednak także swoje ekwiwalenty w innych językach, m. in. w angielskim oraz hiszpańskim i pojawia się w mediach społecznościowych takich jak TikTok czy Instagram, często w towarzystwie zdjęć przedstawiających np. osobę pijącą drinka przy basenie (np. „When all you need is **a mojito in your hand, sand between your toes and sunshine on your face**”³³; „Con **mojito en mano** y un outfit chulito”³⁴). Inny neofrazeologizm, również opierający się na metaforze, to *hotel miliona gwiazdek*, oznaczający nocleg w namiocie, pod rozgwieżdżonym niebem („**Hotel miliona gwiazdek** – jak wybrać sprzęt campingowy”³⁵).

²⁹ *O meni*, <https://danicassmallworld.com/omeni/>, [12.06.2023].

³⁰ W. Sosnowski, *Studium konfrontatywne...*, s. 10-13.

³¹ T. Piekot: *Problem analizy frazeologii socjolektalnej (na przykładzie socjolektu kulturystów nieprofesjonalnych)*, „Poradnik językowy”, 2000, nr 4, s. 53.

³² *Španělské babí léto*, <http://www.luckycesta.cz/spanelskebabileto/>, 12.06.2023.

³³ Instagram: Post: Sofie's Sunset, [@sofiessunset]. (02.07.2020). <https://www.instagram.com/p/CCJproInH0c/>, [04.06.2023].

³⁴ Instagram: Post: Pantoja Gutierrez, K. /Krys [@krys_pantoja]. (10.11.2022). <https://www.instagram.com/p/CkyYX2TrEM3/?ref=homeexchange.com>, [04.06.2023].

³⁵ *Hotel miliona gwiazdek – jak wybrać sprzęt campingowy*, 10.06.2020, <https://hiha.pl/pl/jak-wybrac-sprzet-campingowy/>, [12.06.2023].

Również ta metafora pojawia się często w mediach społecznościowych (np. opis zdjęcia na Instagramie: „Najlepší hotel?! Ten s milionem hvězd”³⁶).

Oba związki są odtwarzalne na poziomie ponadjęzykowym (co wpisuje się w postępujący proces internacjonalizacji i globalizacji frazeologii³⁷), a pod względem semantycznym noszą cechy idiomatyczności. Nie bez znaczenia wydaje się fakt, że odsyłają one do pewnej nowej symboliki, co może stanowić przesłankę do pochylenia się nad językowym obrazem świata nie tylko blogerów-podróżników, ale i użytkowników wszystkich modnych aktualnie serwisów społecznościowych. Istotną w nich rolę pełnią bowiem zdjęcia, które mogą w pewien sposób determinować mechanizmy frazeotwórcze.

Innym neofrazeologizmem jest zwrot *mieszkać w plecaku*: „No i dalej nie wiem, jak kupować pożywienie do własnych pojemników, kiedy **mieszkam w plecaku** i bez lodówki”³⁸. Możliwe jednak, iż jest to niedokładna kalka pojawiającego się w Internecie anglojęzykowego zwrotu *to live out of a backpack*, oznaczającego przenoszenie się z miejsca na miejsce nosząc wszystkie niezbędne do życia rzeczy w plecaku.

Frazeologiczne innowacje modyfikujące

Na blogach podróżniczych nierzadko pojawiają się innowacje modyfikujące, powstające „w wyniku naruszenia ustabilizowanej struktury frazeologizmu: jego płaszczyzny leksykalnej (składu komponentów) i płaszczyzny gramatycznej (formy gramatycznej komponentów, powiązań składniowych między nimi)”³⁹. Na ogół stanowią one efekt celowo podejmowanego przez autorów blogów zabiegu. Często występują w nazwach blogów, nagłówkach lub innych szczególnie widocznych dla czytelnika miejscach – ich funkcją jest więc pozyskanie uwagi odbiorcy. Przykładowo, „**Jovanin život u koferu**”⁴⁰ to nazwa jednego z blogów, stanowiąca modyfikację serbskiego związku *život u koferima*. Podtytuł bloga *Hiha*, „**Podróż za niejeden uśmiech**”, to modyfikacja wyrażenia *podróż za jeden uśmiech*, stanowiącego przykład skrzydlatych słów (połączenie to ma swoje źródło w tytule popularnego polskiego serialu). Z kolei zdanie „**Jedan**

³⁶ Instagram: Post: Lucie Palíková/[@ luci_palikova]. (30.07.2020). <https://www.instagram.com/p/CDRkHS2DY6m/>, [05.06.2023].

³⁷ Zob. W. Sosnowski, *Studium konfrontatywne...*, s. 73-87.

³⁸ *Zero waste w podróży – jak przez przypadek zostałam eko-podróżniczką*, 30.03.2020, <https://hiha.pl/pl/zero-waste-w-podrozy/>, [12.06.2023].

³⁹ S. Bąba: *Frazeologiczne innowacje modyfikujące*, „Nurt” 1983, nr 4, s. 24.

⁴⁰ <http://www.jovaninzivotukoferu.com/>, [12.06.2023].

je Trem!” nawiązuje do sloganu reklamowego produkowanego w Serbii kremu czekoladowego („Jedan je Eurocrem”) ⁴¹. Kolejnymi przykładami modyfikacji wymieniających są: „**Plecaku, otwórz się!**” ⁴² (od słów „Sezamie, otwórz się!” z bajki o Ali-Babie i czterdziestu rozbójnikach) oraz „PONIDZIE – **KRAINA WINEM I MIODEM PŁYNAĆA**” ⁴³ (od biblizmu *krajina mlekiem i miodem płynąca*). Pojawiają się także modyfikacje rozwijające, np.: „Znajdziesz tu przygodę, sarkazm, autostop, humor, egzotykę i opowieść – **wszystko pod jednym dachem, najczęściej namiotu**” ⁴⁴).

O potrzebie uwzględniania innowacji modyfikujących w badaniach nad frazeologizmami socjolektalnymi pisał m. in. Tomasz Piekot. Tradycyjne myślenie o frazeologii socjolektalnej obejmuje głównie neologizmy frazeologiczne. Tymczasem równie istotną rolę we frazeologii środowiskowej pełnią konstrukcje frazeologiczne, w których nastąpiło naruszenie wewnętrznej struktury formalno-znaczeniowej ⁴⁵. Z kolei Sosnowski w swoich badaniach nad neofrazeologią wskazuje na tendencję do modyfikowania związków frazeologicznych jako jeden z przejawów tzw. bumu frazeologicznego, czyli procesu intensywnego wzbogacania zasobów frazeologicznych, charakterystycznego dla ery internetu, który sprzyja szybkiemu rozprzestrzenianiu się wyrażen ⁴⁶.

Terminy i quasi-terminy złożone

Opis tej grupy utrwalonych połączeń wyrazów należy rozpocząć od samego pojęcia *travel blog*, które na dobre zadomowiło się w internetowym dyskursie podróżniczym i na bazie którego powstało określenie *travel bloger* („**Travel blogerzy**. Jak można zarabiać na podróżach?” ⁴⁷; „TOP čestí **travel blogerři**” ⁴⁸). Pojęcie to, używane przez samych autorów blogów w celu identyfikacji z pewną odrębną, w ich odczuciu zapewne elitarną grupą, bywa także obiektem kpín, czego przykładem jest fragment wpisu zatytułowanego „Ovo nije **travel blog**” na jednym

⁴¹ *Trem. Suva Planina*, <https://nestvarna.blog/2015/12/07/suva-planina-trem/>, [12.06.2023].

⁴² <https://hiha.pl/pl/category/kacik-dobrej-rady/plecaku-otworz-sie/>, [12.06.2023].

⁴³ *Ponidzie – krajina winem i miodem płynąca. Poznaj najsmaczniejsze atrakcje Ponidziańskiego Duktu*, 23.08.2022, <https://101countriesbefore50.com/polska/regionalne-smaki-ponidzia/>, [12.06.2023].

⁴⁴ *Pierwszy raz?*, <https://hiha.pl/pl/pierwszy-raz/>, [12.06.2023].

⁴⁵ T. Piekot: *Problem...*, s. 50.

⁴⁶ W. Sosnowski, *Studium konfrontatywne...*, s. 110.

⁴⁷ *Travel blogerzy. Jak można zarabiać na podróżach?*, 18.02.2023, <https://trojka.polskieradio.pl/artykul/3121589>, [12.06.2023].

⁴⁸ Jarovská, A. *TOP čestí travel blogerři*, 16.07.2019, <https://www.vyvolej.to/magazin/top-travel-blogeri>, [12.06.2023].

z serbskich blogów dotyczących podróży: „**Travel blogeri** ne pišu putopise, oni pišu stories za followerse na instagramu i friends na fejsbuku”⁴⁹.

W języku blogów podróżniczych najczęściej występującymi terminami są oczywiście te związane ściśle z podróżniczą rzeczywistością. Wśród nich występuje wiele „surowych anglicyzmów” definiowanych przez Tvrtka Prčića jako jednostki, które zaczęły funkcjonować w językach docelowych bez żadnej adaptacji, zachowały oryginalną pisownię i wymowę (sr. *sirovi anglicizmi*)⁵⁰, np. *visa run* (krótki przejazd przez granicę międzynarodową, dający podróżującemu możliwość pozostania w danym kraju dłużej, niż pozwalała na to jego pierwsza wiza: „Jediny způsob, jak si pobyt na Bali prodloužite, je rozběhnout «**visa run**»”⁵¹), *city break* (krótki wyjazd do atrakcyjnego turystycznie miasta: „Jedno z najbardziej przyjaznych miast w Niemczech jest idealną propozycją na weekendowy **city break** [...]”⁵²), *free camping* (obozowanie w miejscu innym niż np. wyznaczone pole namiotowe: „První **free camping** s miminkem”⁵³). Elementem łączącym autorów blogów podróżniczym jest posiadanie tzw. *bucket list*. Termin ten oznacza listę rzeczy, które dana osoba chciałaby zrobić przed śmiercią⁵⁴. Na listach podróżników znajdują się oczywiście głównie miejsca, które chcieliby odwiedzić w ciągu swojego życia. Termin ten zapisywany jest na różne sposoby, co świadczy o wciąż aktualnym procesie jego adaptacji w językach słowiańskich. Zwykle bywa odmieniany według odpowiedniego wzoru deklinacyjnego. W przeciwieństwie do języka czeskiego, w którym jest to na ogół wzór męski („Lisabon je na mém **bucket listu** od té doby, co jsem si zamilovala Barcelonu”⁵⁵), w języku polskim i serbskim zastosowanie znajduje wzór żeński, zapewne ze względu na funkcjonujący w obu językach wyraz *lista*: „Tak, wiem, że moja lista się w kilku punktach pokryje z każdą inną podróżniczą **bucketlistą**”⁵⁶; „Jedna od stavki na «**bucket**»

⁴⁹ *Ovo nije travel blog*, <https://putovanja50plus.rs/ovo-nije-travel-blog/>, [12.06.2023].

⁵⁰ Prčić, T. *Engleski u srpskom. Treće, elektronsko izdanje*, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2019, s. 145.

⁵¹ *Cestovatelský tipy – Jak na Bali?*, <http://www.luckycesta.cz/cestovatelsky-tipy-jak-na-bali/>, [12.06.2023].

⁵² *Lipsk – najbardziej przyjazne miasto w Niemczech*, 10.09.2021, <https://101countriesbefore50.com/niemcy/lipsk-atrakcje/>, [12.06.2023].

⁵³ *První free camping s miminkem*, 13.06.2021, <http://eaglesnacestach.cz/cestovani/prvni-free-camping-s-miminkem/>, [12.06.2023].

⁵⁴ Zob. anglojęzyczna definicja *bucket list* <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/bucket-list>, [12.06.2023].

⁵⁵ *Portugalsko*, <http://www.luckycesta.cz/category/portugalsko/>, 12.06.2023.

⁵⁶ *35 najpiękniejszych przeżyć: podróżnicza bucketlista dla leniwych*, 21.12.2020, <https://hiha.pl/pl/podroznicza-bucketlista/>, [12.06.2023].

listi mi je bio dolazak na jednu posebnu plažu⁵⁷; „Petra je na mojoj **Bucket listi** već 5 godina, otrpilike⁵⁸. Niezależnie jednak od sposobu zapisu i odmiany, wygląda na to, że w świecie *travel blogerów* podróżniczą *bucket list* wypada mieć.

Prócz bezpośredniego zapożyczenia połączeń anglojęzycznych, równie żywą tendencją jest wzbogacanie zasobów frazeologicznych poprzez kalkowanie, czyli tłumaczenie z języka angielskiego, np. *cyfrowy nomadyzm* („Zastanawiam się, czy **cyfrowy nomadyzm** może być moim marzeniem i ciągle nie mogę sobie na to odpowiedzieć⁵⁹). Według angielskiej definicji cyfrowym nomadą jest „osoba, która zarabia na życie pracując online w różnych, wybranych przez siebie lokalizacjach⁶⁰. Kalka ta nie jest notowana przez czeskie, polskie ani serbskie słowniki, choć jej istnienie potwierdzają m. in. korpusy językowe (cz. *digitální nomád*, pl. *cyfrowy nomada*, sr. *digitalni nomad*). Na podobnej zasadzie funkcjonują liczne inne kalki, np. *visoka sezona* (od określenia *high-season*, oznaczającego okres w roku, kiedy w danym miejscu turystów jest najwięcej, a ceny są najwyższe⁶¹), czy kalka niedokładna *opieka nad domem* (odpowiednik *house-sitting*, oznaczającego przebywanie w czyimś domu podczas jego nieobecności w celu zapewnienia bezpieczeństwa⁶²: „Po powrocie do Europy mieszkaliśmy przez miesiąc we Włoszech w ramach **opieki nad domem**”⁶³). Kalkowane są także terminy nienotowane przez angielskie słowniki, pojawiające się jednak w źródłach internetowych, np. *świadome podróżowanie* (sformułowanie *conscious travelling* określa model podróżowania wymagający od osoby podróżującej m. in. wiedzy na temat ekologii, świadomości różnic kulturowych, reguł zachowania i sposobów komunikacji w odwiedzanych miejscach)⁶⁴.

W języku blogów pojawiają się też często jednostki hybrydowe, w których jeden człon stanowi bezpośrednio zapożyczenie z angielskiego, drugi zaś jest wyrazem rodzimym lub zapożyczeniem całkowicie zasymilowanym. Na uwagę zasługują szczególnie te, które odzwierciedlają wpływ języka angielskiego na

⁵⁷ *Krstarenje Karibima*, 17.04.2020, <https://www.jovaninzivotukoferu.com/krstarenje-karibima>, [12.06.2023].

⁵⁸ *Daleka putovanja sa bebom – Jordan*, 16.12.2019, <https://danicassmallworld.com/2019/12/16/daleka-putovanja-sa-bebom-jordan/>, [12.06.2023].

⁵⁹ *O nas*, <https://zbierajsie.pl/o-nas/>, [12.06.2023].

⁶⁰ Zob. *digital nomad*, <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/digital-nomad>, [12.06.2023].

⁶¹ <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/high-season>.

⁶² Zob. *house sitting*, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/house-sitting>, [12.06.2023].

⁶³ *O nas*, <https://zbierajsie.pl/o-nas/>, [12.06.2023].

⁶⁴ Zob. *Świadome podróżowanie, czyli jak nie rozwalić świata*, 18.05.2020, <https://hiha.pl/pl/swiadome-podrozowanie/>, [12.06.2023].

konstrukcje gramatyczne języków słowiańskich, tzn. terminy, w których przed rzeczownikiem występuje inny rzeczownik i pełni funkcję przymiotnika: „Z tohoto evropského **vanlife dobrodružství** můžete shlédnout několik videí na našem YT”⁶⁵; „Mapa i **GPS trasa** neodpovídají skutečnosti a jsou vedeny dost nesmyslně”⁶⁶; „Borovec – skijalište i **ski staze**”⁶⁷; „**Low-cost kompanije** strogo vode računa o tome i vrlo retko će vam dozvoliti da unesete veći kofer od dovoljenog”⁶⁸. Co istotne, konstrukcje tego typu nie występują w materiale polskim i częściej występują w blogach serbskich niż czeskich. Na zjawisko to w języku serbskim zwraca uwagę Prčić⁶⁹. Wybrane przykłady z serbskich blogów podróżniczych to: „Bratislava, idealna **vikend destinacija**”⁷⁰; „[...] javite mi se putem ovog **kontakt formulara**”⁷¹; „Direktnih **avio letova** iz Beograda do Tirane ima [...]”⁷²; „Nakon pasoške došli smo na **Covid kontrolu**”⁷³; „Ukupna cena [...] je bila 1200 EUR za nas troje za **Full Board opciju** [...]”⁷⁴ i najbardziej chyba emblematiczny przykład: „**Aheron reka** i izvor je nešto što ne bi trebalo da preskočite”⁷⁵. Nie bez powodu w serbskiej literaturze pisze się niekiedy o „hybrydyzacji języka”⁷⁶. Za główny powód namnożenia zapożyczeń z języka angielskiego uważa się pewną modę i postrzeganie angielskich terminów przez użytkowników języka jako bardziej prestiżowych, brzmiących mądrzej i bardziej specjalistycznie⁷⁷.

Wszystkie wyekscerpowane terminy (nie tylko te przejmowane z języka angielskiego) można podzielić ze względu na dziedzinę, której dotyczą: terminy związane z turystyką, infrastrukturą turystyczną i transportem (m. in. cz. *letecká společnost, masový turismus, místní kuchyně, mobilní domky*; pl. *baza noclegowa*,

⁶⁵ *O nas*, <http://eaglesnacestach.cz/onas/>, [12.06.2023].

⁶⁶ *HDT 39. den*, 01.05.2022, <https://jakubuvcestovnik.cz/2022/05/01/hdt-39-den/>, [12.06.2023].

⁶⁷ *Borovec iz mog ugla...*

⁶⁸ *Trikovi za pakovanje stvari u ručni kofer za putovanje od 5 dana*, 25.09.2017, <https://danicasmallworld.com/2017/09/25/trikovi-za-pakovanje-stvari-u-rucni-kofer-za-putovanje-od-5-dana/>, [12.06.2023].

⁶⁹ T. Prčić, *Engleski u srpskom...*, s. 81.

⁷⁰ *Bratislava, idealna vikend destinacija*, 12.10.2019, <https://putovanja50plus.rs/bratislava-idealna-vikend-destinacija/>, [12.06.2023].

⁷¹ *Letovanje u Albaniji – kako doći i šta je važno da znate*, 27.05.2021, <https://putuj.rs/letovanje-u-albaniji-uvod/>, [12.06.2023].

⁷² *Ibidem*.

⁷³ *Borovec iz mog ugla...*

⁷⁴ *Maldivi – sve što treba da znate...*

⁷⁵ *Kružno putovanje – od Makedonije, preko Grčke i Albanije do Srbije*, 23.06.2022, <https://danicasmallworld.com/2022/06/23/kruzno-putovanje-od-makedonije-preko-grcke-i-albanije-dosrbije/>, [12.06.2023].

⁷⁶ C. Elčić, *Łeksika u jeziku blogowa ustowlena anglicizacijom*, „Filolog. Czasopis za jezik, kniževnost” 2013, nr IV(8), s. 91.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 90.

baza wypadowa, platforma widokowa; sr. *jednodnevni izlet, obeležena staza, seoski turizam, spomenik prirode, staza zdravlja*), gastronomią (m. in. cz. *místní speciality, pouliční stravování*; pl. *menu degustacyjne, opcja vege*; sr. *a-la-cart restoran, etno restoran, uključen doručak*), epidemią koronawirusa (m.in. cz. *covidový pas, období pandemie*; pl. *sytuacja epidemiologiczna, test na covid*; sr. *negativan test, potvrda o vakcini*), nowoczesnymi technologiami (cz. *on-line marketingu*; pl. *praca zdalna, translator Google*; sr. *društvene mreže*) i psychologią (cz. *duševní hygiena*, sr. *pozitivna trena*).

Klisze

W zgromadzonym materiale wyróżnić można cały szereg mało oryginalnych, oklepanych i często powtarzanych kolokacji – klisz językowych. W założeniu mają one zapewne sprzyjać efektownej kreacji podróżniczej rzeczywistości i projekcji pozytywnych odczuć związanych z podróżą, która często przedstawiana jest jako wyjątkowe duchowe doznanie. Stąd odwiedzane miejsca są często opisywane przy pomocy frazeologizmów zawierających wyraz *raj* („Na vás už jen bude, aby ste si vybrali tu svou vysněnou pláž či místo na útesech, kde strávíte svůj vysněný **den v ráji**”⁷⁸, „Nadam se da sam vam probudila želju i hrabrost da istraživate ovo **parče raja**”⁷⁹; „Maldivi. **Raj na zemlji**, do skoro nedostižan velikom broju ljudi”⁸⁰) lub oazy („Lukovska Banja – **oaza mira** na istočnim padinama Kopaonika”⁸¹, „Ova mala, **zelena oaza** smeštena je na jugu Srbije, na istočnoj padini planine Kopaonik”⁸²). Widoki zaś zwykle *zapierają dech w piersiach* i są *warte zobaczenia*: „**Uřčitě stojí za to** si vyrazit na jedno z vyhlídek nad městečkem, aby ste si dopřáli **dechberoucí výhled** na zátoku”⁸³; „Každá z tych panoram **zapiera dech w piersiach** i jest **warta zobaczenia!**”⁸⁴. Często są też kolokacje zawierające wyrazy oznaczające kolory: „Na mapě tuhle **tyrkysovou lagunu** naleznete pod názvem Cala Molto”⁸⁵; „**Szmaragdowe jezioro**, w którym niczym w lustrze

⁷⁸ *Španělsko, Mallorca: tip na výlet k jedné z nejúchvatnějších lagun na ostrově*, 29.07.2021, <http://www.dovolenkarka.cz/spanelsko-mallorca-tip-na-vylet-k-jedne-z-nejuchvatnejsich-lagun-na-ostrove/>

⁷⁹ *Maldivi – sve što treba da znate...*

⁸⁰ *Maldivi*, 08.12.2018, <http://www.jovaninzivotukoferu.com/maldivi>, [12.06.2023].

⁸¹ *Lukovska Banja – oaza mira na istočnim padinama Kopaonika*, 04.03.2021, <https://danicassmallworld.com/2021/03/04/lukovska-banja-oaza-mira-na-istocnim-padinama-kopaonika/>, [12.06.2023].

⁸² *Lukovska Banja...*

⁸³ *Co dělat v Dalmácii v Chorvatsku: 10 nejkrásnějších míst*, 19.09.2021, <https://loudavymkrokem.cz/dalmacie-tipy-na-vylet/>, [12.06.2023].

⁸⁴ *Lipsk...*, [12.06.2023].

⁸⁵ *Španělsko, Mallorca...*

przeglądają się blade szczyty Dolomitów [...]”⁸⁶; „Pešćano ostrvce [...] okruženo **beskrajnim plavetnilom**”⁸⁷.

Autorzy blogów często korzystają też z utartych kolokacji w celu samookreślenia się: „Ja sam Danica, Software Tester, **pasionirani putnik** i Mihailova mama i Vladina supruga”⁸⁸; „Paweł [...] – **Miłośnik podróży i fotograf amator**”⁸⁹; „Od prawie 10 lat smakowanie świata przeżywam wspólnie z mężczyzną mojego życia, a już od ponad 7 lat również z naszym synkiem Maksem, dzięki któremu stałam się **podróżującą mamą**”⁹⁰.

Ponadto, charakterystyczne są wszelkie kolokacje zawierające wyrazy pokrewne czasowników cz. *cestovat*, pl. *podróżować* i sr. *putovati*, np.: „**CESTOVATELSKÉ TIPY: UZBEKISTÁN**”⁹¹; „Dzielimy się tam **podróżniczymi tipami**, polecamy ciekawe miejsca nie tylko w Europie i na świecie ale i również w naszej przepięknej Polsce [...]”⁹²; „**Pasja podróżowania** napędza nas do [...] poszukiwania tego co na świecie piękne [...]”⁹³; „Za ovih 7 godina [...] imala sam prilike da uživam u **putničkim blagodetima** sa različitim ljudima”⁹⁴. Uwagę zwracają także kolokacje z przymiotnikami odrzeczownikowymi utworzonymi od nazwy własnej *Instagram*: „To najpopularniejsze **Instagramowe miejsce** w całych włoskich Dolomitach!”⁹⁵; „Idemo skroz do Frišman plaže, **najinstagramičnijeg dela grada**”⁹⁶.

Odtwarzalne schematy składniowe

Ostatnim zjawiskiem charakterystycznym dla języka blogów podróżniczych są powtarzające się, utarte schematy składniowe. Schemat składniowy (syntaktyczny) to „jednostka języka w postaci układu pozycji składniowych [...]”,

⁸⁶ *Włochy samochodem – dwutygodniowy plan zwiedzania Dolomitów i Toskanii*, 16.04.2019, <https://101countriesbefore50.com/wlochy/wlochy-samochodem/>, [12.06.2023].

⁸⁷ *Maldivi...*

⁸⁸ *O meni...*

⁸⁹ <https://101countriesbefore50.com/>, [12.06.2023].

⁹⁰ *O blogu*, <https://www.tasteaway.pl/o-blogu/>, [12.06.2023].

⁹¹ *Cestovatelské tipy: Uzbekistán*, <http://www.luckycesta.cz/cestovatelske-tipy-uzbekistan/>, [12.06.2023].

⁹² <https://101countriesbefore50.com/>, [12.06.2023].

⁹³ *O nas*, <https://101countriesbefore50.com/o-nas/>, [12.06.2023].

⁹⁴ *Koji tip putnika si ti?*, 20.07.2017, <https://danicassmallworld.com/2017/07/20/koji-tip-putnika-si-ti/>, [12.06.2023].

⁹⁵ *Włochy samochodem...*

⁹⁶ *Izrael*, 13.02.2019, <http://www.jovaninzivotukoferu.com/izrael/>, [12.06.2023].

wymagających podczas zdarzenia komunikacyjnego uzupełnienia elementami leksykalnymi w odpowiedniej formie gramatycznej [...]”⁹⁷.

Przykładowymi jednostkami tego typu są wyróżniani przez Dorotę Kopczyńską schemat *perla* + *TOPONIM_{GEN}*⁹⁸ oraz *X dla ubogich*, pojawiający się w opracowaniu Joanny Szerszunowicz i Ivany Vidović Bolt⁹⁹. Materiał zebrany na blogach podróżniczych wykazał, że istnieją też ekwiwalenty tych schematów w języku czeskim i serbskim: „Rovinj: **perla Istrie**”¹⁰⁰; “Nakon 4 sata vožnje i malo stresa [...] stižemo u plavi **biser Maroka**”¹⁰¹; „[...] *obzirom da trećina albanskog mora leži na Jonskoj obali [...] imamo **Lefkadu za siromašne***”¹⁰². Analiza pozwoliła także na wyodrębnienie schematu cz. *ráj pro někoho*; pl. *raj dla kogoś*; sr. *raj za nekoga*: „Nikde to není veřejně psáno, ale malé soukromé pláže kolem laguny jsou **rájem i pro naturisty**”¹⁰³; „**RAJ DLA DZIECI W LUBUSKIEM: PLANETARIUM VENUS I MAJALAND KOWNATY**”¹⁰⁴; „Duge peščane obale i veliki talasi koji ih zapljuskuju predstavljaju **raj za surfere**”¹⁰⁵.

Na podporządkowanie pewnemu schematowi (choć dopuszczającemu znacznie większą swobodę doboru komponentów) wskazują także wszechobecne w języku blogów podróżniczych konstrukcje typu: „**Jedną z nejmějších atrakcí** Kaohsiungu jsou Dračí a Tygří pagoda [...]”¹⁰⁶; „**Španělsko, Mallorca: tip na výlet k jedné z nejmějších lagun na ostrove**”; „Ten okazały budynek [...] **uważany jest za jedną z najpiękniejszych renesansowych budowli w Niemczech**”¹⁰⁷; „Ponadto w pasażu mieści się kawiarnia Kandler – **jedna**

⁹⁷ M. Podlecki, *Schemat składniowy jako idiom – prolegomena do frazeologii operacyjnej*, „Linguistica Copernicana” 2021, nr 18, s. 184.

⁹⁸ D. Kopczyńska, *Metafory nazwiskowe w konstrukcjach z pogranicza frazeologii i składni*, „Poradnik Językowy” 2002, nr 6, s. 36-37; cyt. za: M. Podlecki, *Schemat składniowy...*, s. 184.

⁹⁹ J. Szerszunowicz, I. Vidović Bolt: *Konwencjonalne peryfrazy zastępujące antroponimy w ujęciu kontrastowym (na przykładzie polskich wyrażeni omownych i ich chorwackich odpowiedników)*, „Poznańskie Studia Słowistyczne”, 2019, 15, s. 289-291; cyt. za: M. Podlecki: *Schemat składniowy jako idiom – prolegomena do frazeologii operacyjnej*, „Linguistica Copernicana”, 2021, nr 18, s. 184.

¹⁰⁰ *Rovinj: perla Istrie*, 16.04.2023, <http://www.dovolenkarka.cz/rovinj-perla-istrie/>, [12.06.2023].

¹⁰¹ *Maroko-Fes, Šešsauen, Tanger*, 30.03.2019, <https://www.jovaninzivotukoferu.com/maroko-fes-sefsauen-tanger/>, [12.06.2023].

¹⁰² *Letovanje u Albaniji...*

¹⁰³ *Španělsko, Mallorca...*

¹⁰⁴ *Úrlop w kraju lubuskim – 8 dni pełne przygód. Zobacz i... zbieraj się w lubuskie*, 18.07.2022, <https://zbierajsie.pl/urlop-w-kraju-w-lubuskim/>, [12.06.2023].

¹⁰⁵ *Šri Lanka*, 21.11.2018, <http://www.jovaninzivotukoferu.com/sri-lanka/>, [12.06.2023].

¹⁰⁶ *Taiwan...*

¹⁰⁷ *Lipsk...*

z najpopularniejszych kawiarni w Lipsku”¹⁰⁸; „Danas je to **jedno od najpoznatijih hodočasničkih mesta**”¹⁰⁹.

Ponadto, niemalże we wszystkich blogach biorących udział w analizie (najczęściej w nagłówkach i tytułach wpisów) pojawiają się różne realizacje schematu składniowego, który w roboczej wersji mógłby wyglądać następująco: cz. *co + dělat/navštívit/vidět v/na + TOPONIM_{LOK}*; pl. *co + robić/zobaczyć/zwiedzić w/na + TOPONIM_{LOK}*; sr. *šta + posetiti/raditi/videti u/na + TOPONIM_{LOK}*. Przykładowo: „Cestovateľské tipy: **Co dělat na HAVAJI – Oahu**”¹¹⁰, „**Co zobaczyć w Žmigrodzie?** Czy warto odwiedzić Žmigród?”¹¹¹, „**Šta posetiti u Banji?**”¹¹², „**Šta videti na Malti: Valeta, Mdina, Rabat, Gozo**”¹¹³.

Obszerniejsze badania zapewne pozwoliłyby na wyodrębnienie kolejnych schematów składniowych, realizujących się poprzez różnego rodzaju konstrukcje składające się z przysłówka i bezokolicznika („Đavolja varoš – **kako stići**”¹¹⁴; „**Gdzie nocować** w Lipsku?”¹¹⁵) i wszelkie równoważniki zdań („**Jak levně** na Maledivy”¹¹⁶; „**Gde za vikend?** Kopaonik – Kopko apartmani”¹¹⁷; „**Šta, kako i koliko?**”¹¹⁸).

Oczywiście kwestia możliwości włączania wymienionych jednostek w obręb badań frazeologii pozostaje kwestią polemiczną (pozostają one na pograniczu frazeologii i składni), bez wątpienia jednak spełniają one kryterium utrwalenia, odtwarzalności i do pewnego stopnia spetryfikowania w języku. Mają określoną funkcję pragmatyczną, pełnią zwykle rolę nagłówków i wskazują czytelnikowi jakiego typu informacji może spodziewać się w danym poście czy akapicie. Pełnią także funkcję indeksującą, podobnie jak słowa kluczowe. Planując bowiem

¹⁰⁸ *Ibidem*.

¹⁰⁹ *Vitlejem i Crkva Hristovog rođenja*, 07.01.2022, <https://nataniatravel.com/sr/vitlejem-i-crkva-hristovog-rodjenja/>, [12.06.2023].

¹¹⁰ *Cestovateľské tipy: co dělat na Hawaji – Oahu*, <http://www.luckycesta.cz/cestovateľske-tipy-co-delat-na-havaji-oahu/>, [12.06.2023].

¹¹¹ *Co zobaczyć w Žmigrodzie? Czy warto odwiedzić Žmigród?*, 27.10.2022, <https://zbierajsie.pl/warto-odwiedzic-zmigrod/>, [12.06.2023].

¹¹² *Vila Emilia – Vrnjačka Banja*, 03.06.2021, <https://danicassmallworld.com/2021/06/03/vila-emilia-vrnjacka-banja/>, [12.06.2023].

¹¹³ *Šta videti na Malti: Valeta, Mdina, Rabat, Gozo*, 08.09.2018, <https://putuj.rs/malta-2/>, [12.06.2023].

¹¹⁴ *Đavolja varoš, prirodni fenomen u Srbiji*, 31.07.2021, <https://nataniatravel.com/sr/djavolja-varos-prirodni-fenomen-u-srbiji/>, [12.06.2023].

¹¹⁵ *Lipsk...*, 12.06.2023.

¹¹⁶ *Jak levně na Maledivy*, 29.01.2023, <http://www.dovolenkarka.cz/jak-levne-na-maledivy/>, [12.06.2023].

¹¹⁷ *Gde za vikend? Kopaonik – Kopko apartmani*, 08.06.2018, <https://danicassmallworld.com/2018/06/08/gde-za-vikend-kopaonik-kopko-apartmani/>, [12.06.2023].

¹¹⁸ *Maldivi – sve što treba da znate...*

podróż i poszukując w Internecie np. inspiracji na wycieczkę, dysponujemy pewną listą gotowych, odtwarzalnych połączeń wyrazowych, które po wpisaniu w wyszukiwarkę pozwolą nam na szybkie odnalezienie informacji na konkretny temat. Stosowanie tego typu sformułowań w blogach podróżniczych skutkuje pewnym spłaszczeniem stylistycznym języka, z drugiej jednak strony zapewnia autorom blogów dotarcie do większej ilości odbiorców. Można więc pokusić się wniosek, iż w procesie powstawania i utrwalania połączeń wyrazowych w języku, istotną rolę odgrywa sposób działania wyszukiwarek internetowych.

PODSUMOWANIE

Przeprowadzony rekonesans pozwolił na wyodrębnienie pewnych grup odtwarzalnych połączeń wyrazów, które mogą stanowić punkt wyjścia do szerzej zakrojonych badań nad frazeologią środowiskową blogerów-podróżników. Najobszerniejszą grupę stanowią terminy złożone, które wspomagają wywołanie wrażenia „fachowości” języka blogów podróżniczych i odgrywają istotną rolę w procesie kreowania eksperckiego wizerunku przez ich autorów. Niektóre z terminów odznaczają się nawet pewną hermetycznością znaczeniową (np. *visa run, city break*). Na istnienie frazeologii środowiskowej wskazują także różnego rodzaju modyfikacje powszechnie znanych połączeń frazeologicznych (np. pl. *Plecaku, otwórz się!*) oraz neofrazeologizmy idiomatyczne (np. pl. *hotel miliona gwiazd*).

Rosnąca popularność blogów podróżniczych, znajduje odzwierciedlenie w kliszowym charakterze języka, determinowanym m.in. przez charakterystyczne dla omawianego dyskursu idiomy obrazujące zachowania niewerbalne, kolokacje, klisze i sztampowe metafory oraz odtwarzalne schematy składniowe. Przeprowadzone badanie nie wykazało istotnych różnic między jednostkami frazeologicznymi pojawiającymi się w języku czeskich, polskich i serbskich blogów podróżniczych. Wyekscerpowane jednostki są nawet często względem siebie ekwiwalentne (np. cz. *perla Istrie*; pl. *perła Tien Szanu*; sr. *biser Maroka*). Może to świadczyć o istnieniu pewnej konwencji pisania o podróżach, łączącej blogerów-podróżników na poziomie międzyjęzykowym. Na odtwarzalność schematów składniowych może mieć wpływ odczuwana przez autorów blogów potrzeba przynależności do grupy innych podróżujących blogerów (lub aspiracja do miana tzw. *travelebriety*). Istotnym czynnikiem może być także mechanizm działania wyszukiwarek internetowych i wynikające z niego konstruowanie komunikatów w taki sposób, aby docierał on do jak największej grupy odbiorców. Skutkuje to utrwalaniem się w języku połączeń wyrazów o charakterze „hasłowym” (np. sr. *Gde za vikend?*).

Zaobserwowane w blogach podróżniczych zjawiska wpisują się także w ogólne tendencje rozwojowe frazeologii języków słowiańskich, takie jak potocyzacja, wzbogacanie zasobów frazeologicznych poprzez masowe zapożyczanie i kalkowanie z języka angielskiego (najbardziej podatny na wpływ angielszczyzny, zwłaszcza na poziomie struktur gramatycznych, wydaje się być język serbski, np. *Aheron reka, vikend destinacija*), terminologizacja odmian ogólnych języków, internacjonalizacja frazeologii i wychodzenie z użycia tzw. frazeokulturomów, czyli frazeologizmów o silnym osadzeniu w danej kulturze.

BIBLIOGRAFIA

- Bąba, S., Frazeologiczne innowacje modyfikujące, „Nurt” 1983, nr 4, s. 23–24.
- Bugarski, R., *Uvod u opštu lingvistiku*, Čigoja štampa, Beograd, 2003.
- Chlebda, W., *Elementy frazematyki. Wprowadzenie do frazeologii nadawcy*, Oficyna Wydawnicza LEKSEM, Łask 2003.
- Chlebda, W., *Frazematyka*, [w:] *Współczesny język polski*, Bartmiński, J. (red.), Wydawnictwo Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2012, s. 335-342.
- Chlebda, W., *Szkice o skrzydlatych słowach. Interpretacje lingwistyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2005.
- Čermák, F., *Frazeologie a idiomatika česká a obecná. Czech and General Phraseology*, Karolinum, Praha 2017.
- Elčić, C., Łeksika u jeziku blogova uslovljena anglicizacijom, „Fiłolog. Časopis za jezik, kniževnost” 2013, nr IV (8), s. 88-97.
- Ficek, E., *Podróż (i podróżowanie) oczyma blogerów: refleksje nie tylko lingwistyczne*, [w:] *Wędrownka, podróż, migracja w języku i kulturze*, Biłas-Pleszak, E., Przyklenk, J., Rejter, A., Sujkowska-Sobisz, K. (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2018, s. 283-295.
- Jaroszewicz, H., *Derywacja frazeologiczna w języku polskim i serbskim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2016.
- Kidawa, M., Maryl, M., Niewiadomski, K., *Teksty elektroniczne w działaniu: typologia gatunków blogowych*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 2016, nr LIX (2), s. 51-73.

Klimentić, E., *Frazeološka dilema: Dvokomponentnost i/ili autosemantičnost*, „DHS – društvene i humanističke studije” 2018, nr 1(4), s. 195-206.

Koturbasz, B., *Multimedialne podróžopisarstvo czyli narodziny travelebrity*, „Panoptikum” 2009, nr 8(15), s. 117-124.

Morozova, I., *Blog podróžniczy jako przestrzeń dla kreowania i komunikowania wzorców podróży*, „Folia Turistica” 2016, nr 40, s. 119-133.

Olcoń, M., *Blogi jako przejaw współczesnego trybalizmu*, https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/1450/Blogi_jako_przejaw_wspolczesnego_trybalizmu_Olco%20-Kubicka.pdf?sequence=1, 2006, [29.05.2023].

Piekot, T., *Problem analizy frazeologii socjolektalnej (na przykładzie socjolektu kulturyistów nieprofesjonalnych)*, „Poradnik językowy” 2000, nr 4, s. 50-56.

Podlecki, T., *Schemat składniowy jako idiom – prolegomena do frazeologii operacyjnej*, „Linguistica Copernicana” 2021, nr 18, s. 179-199.

Prčić, T., *Engleski u srpskom. Treće, elektronsko izdanje*, Filozofski fakultet, Novi Sad 2019.

Sosnowski, W., *Studium konfrontatywne frazeologii bułgarskiej, polskiej i ukraińskiej*. Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2021.

Szczepkowska, E., *Grand Tour XXI wieku – o blogach z podróży*, „Prace Literaturoznawcze” 2003, nr 1, s. 101-111.

Bąba, S., Liberek, J., *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*, Wydawnictwo PWN Warszawa 2001.

Wykaz blogów

Countries Before 50, <https://101countriesbefore50.com/>, [12.06.2023].

Danica's Small World, <https://danicassmallworld.com/>, [12.06.2023].

Dovolenkárka, <http://www.dovolenkarka.cz/>, [12.06.2023].

Eagles na cestách, <http://eaglesnacestach.cz/>, [12.06.2023].

Hasające Zające, <https://hasajacezajace.com/>, [12.06.2023].

Hiha, <https://hiha.pl/>, [12.06.2023].

Jakubův cestovní deník, <https://jakubuvcestovnidenik.cz/>, [12.06.2023].

Jovanin život u koferu, <http://www.jovaninzivotukoferu.com/>, [12.06.2023].

Loudavým krokem, <https://loudavymkrokem.cz/>, [12.06.2023].

Lucky Cesta, <http://www.luckycesta.cz/>, [12.06.2023].

Natania Travel, <https://nataniatravel.com/sr/>, [12.06.2023].

Nestvarna mesta, <https://nestvarna.blog/>, [12.06.2023].

Putovanja 50 plus, <https://putovanja50plus.rs/>, [12.06.2023].

Putuj.rs, <https://putuj.rs/>, [12.06.2023].

Tasteaway, <https://www.tasteaway.pl/>, [12.06.2023].

Zbieraj się, <https://zbierajsie.pl/>, [12.06.2023].

PHRASEOLOGY IN CZECH, POLISH AND SERBIAN TRAVEL BLOGS: INTRODUCTORY REMARKS

The subject of the reconnaissance are phraseological units present in the texts of selected Czech, Polish and Serbian travel blogs. The material studied includes units falling within the scope of phraseology in a broad sense: idioms, phraseological innovations, compound terms, noun collocations and syntactic models, among others. The aim of the study is to verify the hypothesis about the existence of phraseology specific to travel bloggers. The researched units also illustrate selected general development trends in terms of phraseological resources of the discussed Slavic languages.

Keywords: Slavic phraseology, phrasematics, blogs language, travel blogs, travelebrity

ZANIK SŁOWIAŃSKIEGO DOPEŁNIACZA PO NEGACJI W JĘZYKU CHORWACKIM NA PRZYKŁADZIE PIERWSZEGO CHORWACKIEGO PRZEKŁADU NOWEGO TESTAMENTU

1. WPROWADZENIE

Dzisiejsza slawistyka może poszczycić się obszerną literaturą na temat tzw. słowiańskiego dopełniacza po negacji, natomiast przyznać należy, że zdecydowana większość tekstów dotyczy stanu synchronicznego. Badań na temat diachronicznego rozwoju użycia dopełniacza lub biernika po zanegowanym czasowniku przechodnim jest mniej, choć kłamstwem byłoby stwierdzenie, że takowa literatura nie istnieje – jej początki sięgają już XIX wieku². Zdecydowana większość literatury skupiającej się na rozwoju diachronicznym służy jednak przedstawieniu różnic w zakresie występowania wspomnianych przypadków, nie skupiając się na wyznaczeniu kontekstów, które jako pierwsze mogły wymusić w zdaniach zanegowanych przechodnich wyrównanie analogiczne dopełniacza do biernika. Szczególnie widoczne jest to na przykładzie języków zachodnio-południowo-słowiańskich, dla których brak szerzej zakrojonych, diachronicznych badań na ten temat. Niniejsza praca stara się odpowiedzieć na tę lukę w literaturze, poprzez udzielenie choćby częściowej odpowiedzi na pytanie badawcze: Jakie konteksty składniowe, tudzież semantyczne (np. orzeczenia), jako pierwsze zaczęły

¹ Uniwersytet Jagielloński w Krakowie; adrian.kedzior23@gmail.com

² A. Meillet, *Recherches sur l'emploi genitif-accusatif en vieux-slave*, É. Bouillon, Paryż, 1897.

wywoływać zmianę dawnego dopełniacza po zanegowanym czasowniku przechodnim w biernik w języku chorwackim?

Aby spróbować odpowiedzieć na to pytanie, autor tekstu sięgnął po pierwsze chorwackie tłumaczenie Nowego Testamentu, wydane w 1562 r. w niemieckim Tübingen. Z tekstu zostały wyekscerpowane przykłady zdań z zanegowanym czasownikiem przechodnim, których odpowiedniki twierdzące miałyby za jeden z argumentów dopełnienie w postaci biernikowej. Na podstawie tych zdań stworzony został korpus, który posłużył za podstawę przeprowadzonej analizy. Szersze uzasadnienie wyboru tego tekstu i jego opis znajduje się w rozdziale czwartym.

Artykuł, z wyłączeniem niniejszego wstępu, został podzielony na pięć części. Rozdział drugi przedstawia definicję opisywanego zjawiska, wraz z dotychczasowym stanem badań nt. jego pochodzenia, aż do epoki prabalto-słowiańskiej. Rozdział trzeci skupia się na stanie współczesnym występowania dopełniacza po negacji w największych językach bałto-słowiańskich. W rozdziale czwartym zawarty został opis badanego materiału, przede wszystkim w świetle jego cech wyróżniających. Ponadto, postawione zostały dwie hipotezy badawcze. Rozdział piąty stanowi sedno całego badania – zawarta w nim została analiza materiału językowego wraz z danymi liczbowymi dotyczącymi użycia konkretnych przypadków w danych kontekstach. Ostatni rozdział to podsumowanie wyników analizy, krótkie omówienie jej niedoskonałości i perspektyw na dalsze badania.

2. OPIS ZAGADNIENIA I JEGO PROWENIENCJA

Punktem wyjściowym dla nakreślenia stanu badań nad zanikiem słowiańskiego dopełniacza po negacji dla języka chorwackiego będzie zdefiniowanie tego zjawiska:

Dopełniacz po negacji to bałto-słowiańska zasada syntaktyczna, która wywołuje transformację biernikowych komplementów czasowników przechodnich lub podmiotów w zdaniach egzystencjalnych twierdzących w komplementy dopełniaczowe w zdaniach przeczących. [...] Dopełniacz po negacji jest terminem obejmującym wszystkie instancje występowania dopełniacza, które wywołane zostały samą tylko obecnością zanegowanego czasownika i odpowiadają formom niedopełniaczowym w zdaniach twierdzących³.

³ Ž. Pirnat, *Genesis of the Genitive of Negation in Balto-Slavic and Its Evidence in Contemporary Slovenian*, "Slovenski jezik" 2015, nr 10, s. 3-52; Wszelkie tłumaczenia cytatów z dzieł napisanych w języku innym niż polski zostały sporządzone przez autora niniejszego artykułu na jego potrzeby.

Jak wynika z przytoczonej definicji, zakres badań nad dopełniaczem w negacji dotyczy wyłącznie tych komplementów czasownikowych, których występowanie w dopełniaczu jest uwarunkowane samą negacją; odrzuca się tu zatem komplementy, w których dopełniacz wymusza rekcja czasownika lub inne uwarunkowania morfo-syntaktyczne.

Występowanie dopełniacza po zanegowanym czasowniku przechodnim w miejsce biernika jest szeroko poświadczone w zabytkach staro-cerkiewno-słowiańskich – około 90% relevantnych dopełnień bliższych po negacji występuje w nich w dopełniaczu⁴, co ilustruje poniższy przykład:

(1) błодите не věдоште күнигŭ_{GEN} ni sily_{GEN} бžижѣ_{GEN}.

„Jesteście w błędzie, nie znając Pisma ani mocy Bożej.” (*Codex Marianus*, Mt (22) 29)⁵

Co istotne w kontekście niniejszego artykułu, zabytki SCS zachowują również (choć nie w tak szerokim zakresie) tzw. *long-distance* dopełniacz po negacji, a więc zmianę przypadku komplementu zanegowanego czasownika przechodniego pomimo składniowego „oddzielenia” czasownika od dopełnienia⁶ (szerzej o tym zjawisku zob. rozdział 4).

Na podstawie wspomnianej wysokiej frekwencywności występowania dopełniacza po negacji w najstarszych zabytkach SCS badacze są zgodni, że występowanie tej zasady należy rekonstruować już dla epoki prąsłowiańskiej⁷. Interpretacyjne niepewności pojawiają się jednak w kwestii występowania tej zasady dla epoki prabałto-słowiańskiej. Dzisiejszy język litewski w pełni zachował zasadę występowania dopełniacza po negacji, choć nie widzimy jej już w języku łotewskim. Historycznie jednak, posiadamy dowody świadczące o jej występowaniu i w tym języku⁸. Peryferyjny dla łotewskiego język/dialekt łatgalski zachował

⁴ R. Večerka, *Strídání záporového genitivu se záporovým akusativem v staroslověnině*, [w:] *Studie ze slovanské jazykovědy: Sborník k 70. narozeninám akademika Františka Trávníčka*, V. Máček (red.), Státní Pedagogické Nakladatelství, Praha 1958, s. 185–200.

⁵ Przykład zaadaptowany na podstawie: D. Willis, *Negation in the history of the Slavonic languages*, [w:] *The History of Negation in the Languages of Europe and the Mediterranean, Vol. I Case Studies*, D. Willis, Ch. Lucas & A. Breitbarth (red.), OUP, Oxford, 2013, s. 341–398.

⁶ R. Večerka, *Strídání záporového...*, s. 188.

⁷ D. Willis, *Negation in the history...*, s. 350.

⁸ I. Andrejevs, *The Genitive of Negation in Latvian: Theory and Quantitative Analysis of Dainas*. (S1448412). [praca magisterska, Leiden University], Leiden, 2015.

tę zasadę w pełni do dnia dzisiejszego, na wzór litewski⁹. W teorii mamy więc dowody, które pozwalają rekonstruować zasadę dopełniacza po negacji dla całej gałęzi wschodniobałtyckiej, natomiast wyzwanie stanowi dla badaczy materiał staropruski, tj. gałąź zachodniobałtycka. Spośród wszystkich zachowanych zabytków staropruskich jedynie jeden przykład wskazuje bez wątpliwości na dopełniacz po negacji odpowiadający biernikowi w zdaniu afirmatywnym:

(2) Quai niturrilai ainontin mīlinan_{ACC/GEN} adder senskrepūsnan_{ACC/GEN}
 adder steison_{GEN} deicktas_{GEN}

„Który nie będzie miał ani plam, ani zmarszczek, ani niczego podobnego.”¹⁰

Taki stan rzeczy mógłby sugerować, że paralelna dla języków słowiańskich konstrukcja z dopełniaczem po negacji nie jest cechą ogólnobałto-słowiańską, a jedynie wpływem zewnętrznym, np. fińskim, na języki wschodniobałtyckie, gdyż w gałęzi fińskiej języków uralskich również zaobserwować można paralelną konstrukcję, tzw. *partitive of negation*¹¹. Jednakże, szersza analiza wpływów bałtyckich na języki fińskie każe przyjąć odwrotny kierunek rozprzestrzenienia się tej zasady, tj. wschodniobałtycki > fiński¹². To jednak nie rozwiązuje zaskakującego braku dopełniacza po negacji w języku staropruskim. Potencjalne rozwiązanie tej zagadki leży w analizie arealnego rozprzestrzenienia dopełniacza po negacji w żmudzkich dialektach języka litewskiego, począwszy od terenów leżących najbliżej dawnej granicy pruskiej (a więc pod silnym wpływem niemieckim), do tych od niej oddalonych. Jak zauważył Ambrazas¹³, występowanie biernika po zanegowanym czasowniku przechodnim na Żmudzi zaczęło być cechą dystyngtywną dopiero w wieku XVIII, gdy przeważającą część lokalnej ludności była niemieckojęzyczna. Zarówno dzisiejsze, jak i historyczne wahania pomiędzy użyciem biernika/dopełniacza po negacji na Żmudzi wyjaśnia się zatem wpływem niemieckim. Biorąc pod uwagę ten fakt, jak również kontekst powstawania zabytków staropruskich (pisane przez uczonych niemieckojęzycznych, nieznających natywnie staropruskiego)¹⁴, identyczny proces założyć można również dla gałęzi

⁹ N. Nau, *Differential Object Marking in Latgalian*, [w:] *Grammatical Relations and their Non-Canonical Encoding in Baltic*, red. A. Holvoet i N. Nau, John Benjamins, Amsterdam, 2014, 207-255.

¹⁰ Przykład zaadaptowany z: J. Endzelin, *Altpreussische Grammatik*, Verlag Latvju Grāmata, Ryga, 1944.

¹¹ L. Campbell, *Typological and Areal Issues in Reconstruction*. [w:] *Linguistic Reconstruction and Typology*, J. Fisiak (red.), Mouton de Gruyter, Berlin 1997, s. 49-72.

¹² *Ibidem*, s. 63-68.

¹³ V. Ambrazas, *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė*, Lietuvių kalbos institutas, Wilno 2006.

¹⁴ Ž. Pirnat, *Genesis...*, s. 19.

zachodniobałtyckiej. Znając już te fakty, nic nie stoi na przeszkodzie, by występowanie dopełniacza po zanegowanym czasowniku przechodnim rekonstruować już dla okresu bałto-słowiańskiej wspólnoty językowej.

Wszelkie próby rekonstruowania dopełniacza po negacji dla wcześniejszych faz proto-języka są jednak obarczone zbyt dużą dozą spekulacji, by można było wyciągnąć z nich jakiegokolwiek rozstrzygające wnioski¹⁵. Mimo iż istnieją pojedyncze poświadczenia dla wykorzystania zanegowanego dopełnienia bliższego w dopełniaczu w zabytkach gockich, staro-wysoko-niemieckich, czy też starogreckich, są one zbyt sporadyczne i kontekstualnie dwuznaczne, by móc na ich podstawie wysnuć przekonujące hipotezy. Badacze dopatrują się proveniencji takiego użycia dopełniacza w językach bałto-słowiańskich w praindoeuropejskim *ablatusie* lub dopełniaczu partytywnym. Dominująca dziś jest druga z tych hipotez, aczkolwiek problem jest na dobrą sprawę nie do rozstrzygnięcia, ponieważ w prajęzyku oba te przypadki mogły występować w funkcji partytywnej. Ponadto, w praindoeuropejskim występował szeroko zakrojony synkretyzm końcówek dopełniacza i ablatiwu w rdzeniach atematycznych¹⁶, co dodatkowo utrudnia interpretację. Na potrzeby tego artykułu wystarczy musi konkluzja, że dopełniacz po negacji to cecha unikalna dla języków bałto-słowiańskich.

3. WYSTĘPOWANIE ZJAWISKA WE WSPÓŁCZESNYCH JĘZYKACH BAŁTO-SŁOWIAŃSKICH

Poniższa tabela ukazuje współczesny stan występowania dopełniacza po negacji w największych językach bałto-słowiańskich. Bardziej szczegółowe omówienie informacji w niej zawartych znajduje się poniżej.

SŁOWIAŃSKIE	polski i słoweński	Wciąż obligatoryjne
	bułgarski i macedoński	Utrata systemu przypadków
	BCSM	80:20 na korzyść ACC
	rosyjski	Akceptowalne, obciążone stylistycznie
	czeski	Zupełna utrata na wczesnym stadium rozwoju
	białoruski i słowacki	Uznawane za archaizm
	ukraiński	Stan przejściowy między rosyjskim a polskim
	jęz. łużyckie	Użycie opcjonalne
BAŁTYCKIE	litewski	Wciąż obligatoryjne
	łotewski	Zupełnie zatracone

Tab. 1: Występowanie dopełniacza po negacji we współczesnych językach bałto-słowiańskich.

¹⁵ Szczegółowy opis dotychczasowej dyskusji na ten temat wraz z źródłami w: *Ibidem*, s. 20-28.

¹⁶ Zob. np. A. Sihler, *New Comparative Grammar of Greek and Latin*, OUP, Oxford 1995.

Do dziś jedynie trzy języki zachowują użycie opisywanej zasady bezwyjątkowo, również w kontekstach *long-distance*: polski, słoweński i literacki litewski. Poniższy przykład (3) obrazuje ten fakt dla jęz. litewskiego.

(3) Aš nenoriu pirkti naujo_{GEN} dviračio_{GEN}

„Nie chcę kupować nowego_{GEN} roweru_{GEN}”

Wschodnia gałąź języków południowosłowiańskich nie wymaga komentarza – pod wpływem tureckim zarówno bułgarski, jak i macedoński, zupełnie zatraciły przypadki rzeczownikowe już przed XVII wiekiem¹⁷.

Języki zachodniosłowiańskie wykazują dość duże rozbieżności. Choć staroczeski zachowywał jeszcze dystynkcję biernik-dopełniacz pomiędzy zdaniem twierdzącymi i przeczącymi (patrz przykład 4), to po roku 1620 jej zachowanie gwałtownie spada, aż w końcu w roku 1730 nie jest prawie wcale zachowywana¹⁸. Dzisiejszy język słowacki również w dużym stopniu ograniczył użycie dopełniacza na rzecz biernika; użycie dopełniacza jest nadal możliwe, jednak jest bardzo obciążone stylistycznie. Z drugiej strony języki łużyckie zachowały użycie dopełniacza, jednak jest ono w odwrocie, tak że dziś zarówno dopełniacz jak i biernik są akceptowalne z normatywnego punktu widzenia. Liczby sugerują, że bardziej konserwatywny w tej kwestii jest język dolnołużycki¹⁹.

(4) nekazuj nám přejiti Jordana_{GEN}

„Nie każ nam przekraczać Jordanu” (*Biblia Olomoucká*, 32:5, 1417)

W grupie wschodniosłowiańskiej białoruski opisać można identycznie, jak słowacki powyżej. Na podstawie przykładów z białoruskich gramatyk z końca ubiegłego wieku Pirnat odnotowuje, że użycie genetiwu po zanegowanym czasowniku przechodnim jest w odwrocie i dziś już natywni użytkownicy odczuwają je jako archaizujące²⁰. Ciekawy przykład wahania pomiędzy dopełniaczem a biernikiem wykazuje język rosyjski, co w ubiegłych dekadach stało się przedmiotem wielu prac starających się zgłębić ten temat. Jedna z nich wprowadziła do dyskursu pojęcie „wyindywidualizowania” (*individuation*) dopełnienia bliższego pod negacją, według którego użycie konkretnego przypadku uwarunkowane

¹⁷ M. Walhström, *The Loss of Case Inflection in Bulgarian and Macedonian*, University of Helsinki, Helsinki 2015.

¹⁸ D. Willis, *Negation in the history...*, s. 361-2.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Ž. Pirnat, *Genesis...*, s. 17.

jest całą serią hierarchii dotyczących semantyki dopełnienia, orzeczenia oraz kontekstu składniowego, które oddziałują na siebie i wymuszają dany przypadek²¹. Szerzej koncept ten został wyłożony w rozdziale 4. Zdaniem Willisa²² ukraiński zajmuje pozycję „przejściową” między polskim a rosyjskim, co w uproszczeniu znajduje swoje odbicie w pracach autorów ukraińskich. Użycie dopełniacza po negacji jest po ukraińsku najczęściej wykładnikiem nieokreśloności dopełnienia, a ponadto, często towarzyszy predykatom oznaczającym percepcję²³. Biernik szerzy się w zdaniach pytajnych oraz w trybie rozkazującym, co zgadza się z hierarchiami Timberlake’a.

Języki nowosztokawskie, a więc te opisane w tabeli poprzez skrót BCSM (od ang. *Bosnian-Croatian-Serbian-Montenegrin*), wykazują znaczną przewagę wykorzystania biernika – 80% przypadków, przy ledwie 20% obecności dopełniacza. Stan ten pozostał właściwie niezmienny w przeciągu ostatnich czterdziestu lat²⁴. Najnowsze dostępne badania sugerują, że dzisiejsze użycie dopełniacza po negacji sprowadza się przede wszystkim do funkcji partytywnej oraz do sytuacji, w których dopełniacz sugeruje brak zaznajomienia mówiącego z denotowanym dopełnieniem (*weak familiarity*)²⁵. Dowodzi temu fakt, że badaczki sprawdziły również użycie przypadków po negacji w wyrażeniach anaforycznych, z których wynika, że w takich parach wyrażen właściwie nie zdarza się para dopełniacz- dopełniacz; przy powtórzeniu dopełnienia wystąpi już biernik, co podkreśla ten związek przypadku z „zaznajomieniem” mówiących z referowanym obiektem. Do tego dołączyć należy też emfazę, która zawsze będzie powiązana z preferencją genetiwu.

4. PODSTAWA ANALIZY I HIPOTEZY BADAWCZE

Korpus, który stanowił podstawę przeprowadzonej analizy tekstowej, został sporządzony na podstawie pierwszego chorwackiego tłumaczenia Nowego

²¹ A. Timberlake, *Hierarchies in the Genitive of Negation*, "Slavic and East European Journal" 1975, nr 19/2, s. 123-138.

²² D. Willis, *Negation in the history...*, s. 361.

²³ Ju. I., Bielaew, *Rodowyj czy znachidnyj?*, *Kultura mowy na szczodeń*, Instytut ukraińskojęzycznej mowy NAN Ukrainy, [http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine19-16.pdf?fbclid=IwAR1W2ahmXpykEZtHrVlt4V7cgWsozhaBTlBm3WSQH8GuKhhbghH_dihbRy8\[01.06.2023\]](http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine19-16.pdf?fbclid=IwAR1W2ahmXpykEZtHrVlt4V7cgWsozhaBTlBm3WSQH8GuKhhbghH_dihbRy8[01.06.2023]).

²⁴ A. Menac, *Slavenski genitiv u suvremenom hrvatskom književnom jeziku*, "Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika" 1979, nr 26(3), s. 65–76; D. Stolac, *Genitive of negation in the Croatian language*, "Jezikoslovlje" 2017, nr 18/1, s. 101-123.

²⁵ H. Husić, A. Renans, *The accusative/genitive alternation in Bosnian/Croatian/Serbian*, "Glossa: a journal of general linguistics" 2022, nr 7(1), s. 1–30.

Testamentu z roku 1562 (*Prvi del Novog Testamenta*). Autorami tłumaczenia byli Stjepan (woryginalie Stipan) Konzul Istranin oraz Anton Dalmatin, protestanccy głągolaszce. Ich praca została wydana w 2013 r. w transkrypcji na łacinę i to właśnie z tego wydania korzystał autor artykułu²⁶. Uzasadnienie wyboru konkretnie tego tekstu jest natury czysto pragmatycznej – jest to pierwszy tak obszerny, a zarazem nieprawniczy tekst chorwackiego piśmiennictwa, na podstawie którego wyciągnąć można konkretne wnioski dotyczące użycia dopełniacza po negacji.

Z uwagi na fakt, że tłumaczenie to stanowi bezpośredni efekt reformacji, pisane było językiem wysoce eklektycznym, tak aby dotrzeć do jak najszerszego grona odbiorców (co sami przyznają autorzy w Przedmowie). Zarówno Konzul jak i Dalmatin pochodzili z terenów pierwotnie czakawskich, jednakże wplatali w rodzimą sobie czakawszczyznę elementy sztokawskie, tworząc w ten sposób tekst niejednorodnej natury. Cechy typowe dla obu wariantów, np. uproszczenie grup $čr > cr$ lub jego brak, czakawska palatalizacja $d+j > j$, mieszają się czasem nawet w obrębie jednego zdania. Grafia odzwierciedla wymowę ikawsko-ijekawską, choć przeważają ikawizmy (*čovik*, *tilo*, *misto*). Co zastanawiające, w tekście brak cech typowo kajkawskich, choć zdarzają się pożyczki leksykalne typowe dla północy Chorwacji, np. *hiža* < germ. *xūs-, czy też *varoš* < węg. város. W grafii zdarzają się również archaizmy, wywołane najprawdopodobniej piśmiennictwem SCS, jak np. zachowanie w niektórych wyrazach *l-sonans* (*slnce*, *slza*). W czasie powstawania tłumaczenia dawne *l* słowotwórcze przeszło już w jęz. chorwackim w *u*²⁷.

Z tekstu wyekscerpowane zostało 158 zdań z zanegowanym czasownikiem przechodnym, którego dopełnienie bliższe w zdaniu twierdzącym występowałoby w bierniku. Następnie każde ze zdań zostało poddane analizie kontekstualnej i składniowej, tak aby wyznaczyć te konteksty, które jako pierwsze zaczęły akceptować dopełnienie po negacji w bierniku w miejsce dawnego dopełniacza. Wyniki analizy zostały zestawione ze sobą i podsumowane kwantytatywnie (zob. rozdziały 5 i 6). Analiza przeprowadzona została na podstawie dwóch hipotez badawczych, które opierają się na artykułach dotyczących dopełniacza po negacji, tj. *Long Distance Genitive of Negation in Polish* Adama Przepiórkowskiego²⁸ oraz wspomniana już praca Alana Timberlake'a *Hierarchies in the*

²⁶ D. Matak, (red.), *Novi Testament, I. dio, 1562. Latinički prijepis glagoljskog izvornika*, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb 2013.

²⁷ R. Matasović, *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008.

²⁸ A. Przepiórkowski, *Long Distance Genitive of Negation in Polish*, "Journal of Slavic Linguistics" 2000, nr 8(1/2), s. 119–158.

Genitive of Negation. Pierwszy z artykułów opisuje występowanie *long-distance* dopełniacza po negacji, który to definiuje następująco: „[...] jest to (w innych wypadkach biernikowy) argument zanurzonego czasownika występujący w dopełniaczu, podczas gdy pod negacją znajduje się czasownik główny”²⁹. Zjawisko to jest właściwie nieograniczone, tj. argument w dopełniaczu może być oddzielony od negacji teoretycznie nieskończoną liczbą innych elementów.

(5) Nie musisz_{NEG.V} zamierzać przestać studiować algebry_{GEN}.³⁰

Robocza hipoteza wysnuta na podstawie tego artykułu brzmiała następująco: W wypowiedzeniach, w których dopełnienie jest oddzielone od zanegowanego orzeczenia innym elementem, a więc wpasowuje się w definicję Przepiórkowskiego, wyrównanie analogiczne do biernika (na podstawie zdań twierdzących) zaczęło zachodzić wcześniej niż w innych kontekstach.

Wspomnianą hierarchię „wyindywidualizowania” dopełnienia Timberlake dzieli na trzy duże podgrupy. W każdej z nich wyróżnia binarne opozycje, których jeden człon preferuje biernik, drugi natomiast dopełniacz. W poniższym spisie tych opozycji człon lewy częściej występuje w bierniku, natomiast prawy w dopełniaczu. Cytowany artykuł dotyczy współczesnego języka rosyjskiego, jednak z uwagi na fakt, że rosyjski przedstawia niejednoznaczne preferencje dotyczące przypadku dopełnienia pod negacją, przyjęta została hipoteza, według której jego hierarchizacja może rzucić światło na zrozumienie kontekstów które jako pierwsze zaczęły wymuszać biernik w miejsce dopełniacza.

A. Hierarchie dotyczące obiektu:

- nazwy własne – appellativa
- rzeczowniki konkretne – abstrakta
- rzeczowniki policzalne – rzeczowniki niepoliczalne
- rzeczowniki ożywione – rzeczowniki nieożywione
- dopełnienie w liczbie pojedynczej – dopełnienie w liczbie mnogiej
- rzeczowniki określone – rzeczowniki nieokreślone

B. Hierarchie dotyczące kontekstu składniowego:

- brak nacechowania – emfaza
- topikalizacja dopełnienia – „standardowa” składnia

²⁹ *Ibidem*, s. 122.

³⁰ *Ibidem*, s. 123.

- przydawki określające dopełnienie – brak przydawek
- C. Hierarchie dotyczące orzeczenia:
- bezokolicznik – czasownik w formie finitywnej
 - aspekt dokonany – aspekt niedokonany
 - tryb rozkazujący – tryb oznajmujący
 - czasowniki ditranzytywne – czasowniki z jednym dopełnieniem

5. PRZYKŁADY Z KORPUSU I ANALIZA

Kierując się wspomnianymi w poprzedniej części hipotezami, pierwsze przytoczone przykłady z korpusu dotyczą *long-distance* dopełniacza po negacji. Pogrubieniem zaznaczony jest czasownik zanegowany, orzeczenie oraz dopełnienie. W indeksie dolnym przy dopełnieniu znajduje się informacja o użytym przypadku.

(6) Gospodine, **nisi** li dobro **sime**_{ACC} **sijal** u nivu tvoju?

„Panie, czy nie posiadałeś dobrego nasienia na swej roli?” [Mt (13) 27, 18B [56], s. 100]

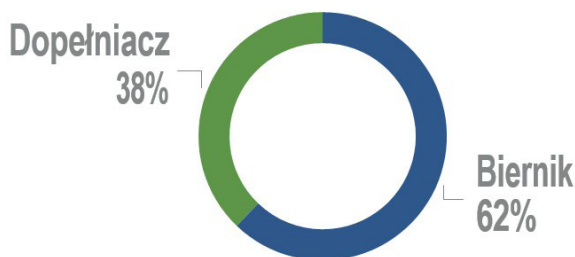
(7) Licimiri, obličje neba znate suditi, a **zlamenja**_{GEN} od vrimen **ne morete**?

„Wygląd nieba umiecie rozpoznawać, a znaków czasu nie możecie?” [Mt (16) 3, 23A [65], s. 109]

(8) I zapoveda njim da što_{ACC} na put **ne vazmu**, listo samo šćap, ne tašku, ne kruha, ni pinez u pasu.

„I przykazał im, żeby nic z sobą nie brali na drogę prócz laski: ani chleba, ani torby, ani pieniędzy w trzosie.” [Mk (6) 8, 54A [127], s. 171]

Wyniki liczbowe użycia dopełnienia oddzielnego od zanegowanego czasownika przedstawiają się następująco:

Ten wynik ogólny, nie dzielący jeszcze dopełnień *long-distance* na konkretne podtypy, w dużej mierze pokrywa się z pierwotnymi założeniami – pomimo, że tekst poprzedza badania

A. Menaca i D. Stolic o ponad 400 lat, wyniki przedstawiają tendencję wykorzystania biernika w miejsce dopełniacza. Różnica między przedstawionymi liczbami a współczesnym stanem ogólnym wynosi 18%.

Znamienne dla dopełnień typu *long-distance* jest użycie go w formie topikalizowanej, co zgodnie z założeniami A. Timberlake’a powinno wymuszać biernik (przykłady 7 i 8). Kolejne przykłady na topikalizację dopełnienia znajdują się poniżej.

(9) I koi ovako ne veruže, **svoi stan**_{ACC}, i živlienje **svoje**_{ACC} **ne pela**, i ne dr’ži [...].
„Kto tak nie wierzy i nie kontroluje swojego istnienia i życia, [...]” [Summa, 62 [18]]

(10) Koi reče njim. **Ovo govorenje**_{ACC} **ne mogu** svi prieti, nego oni koim je dano.
„Lecz On im odpowiedział: «Nie wszyscy to pojmują, lecz tylko ci, którym to jest dane.»” [Mt (19) 11, 27B [74], s. 118]

Oba załączone powyżej przykłady wykorzystują biernik w miejsce dopełniacza z uwagi na topikalizację, co pokrywa się z założeniami A. Timberlake’a. Choć konkretne wyniki nie są jednoznaczne z uwagi na synkretyzm rodzajowy biernika i dopełniacza dla rzeczowników żywotnych rodzaju męskiego, widoczna jest wyraźna tendencja na rzecz biernika.

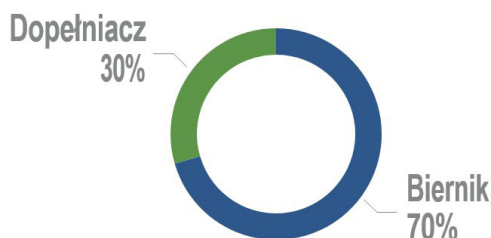
Kolejnym kontekstem składniowym, w którym przeważa użycie dopełnienia oddzielnego od negacji, są wypowiedzenia w czasach gramatycznych *perfekt* i *futurum*, z uwagi na konieczność użycia czasowników posiłkowych. Gdy czasownik posiłkowy przyjmuje negację, a po nim następuje odpowiednio dawne participium na *-l* lub bezokolicznik, biernik również przeważa, choć kilkukrotnie zdarza się dopełniacz (przykład 12).

(11) [...] Amen govoru vam, **neće biti dano zlamente**_{ACC} narodu ovomu.
„[...] Zaprawdę powiadam wam: żaden znak nie będzie dany temu plemieniu.»” [Mk (8) 12, 58A [135], s. 179]

(12) I u dni oně po tigu onoi, Slnce pomrknuti hoće: i Luna **neće dati svitlosti**
svoc_{GEN},

„W owe dni, po tym ucisku, słońce się zaćmi i księżyc nie da swego blasku.” [Mk (13) 24, 68A [155], s. 199]

Proporcje użycia dopełniacza/biernika w takich kontekstach są zbliżone do stanu ogólnego dla *long-distance* dopełnienia po negacji, choć tendencja jest jeszcze większa na korzyść biernika:

Spośród wszystkich wymienionych przez A. Timberlake’a hierarchii „wyindywidualizowania” obiektu, jedynie kilka z nich pozwala na wyciągnięcie wniosków. W pozostałych przypadkach przykładów jest zbyt mało (np. nazwy własne), lub kilka hierarchii miesza się ze sobą w jednym wypowiedzeniu (podpunkt A), tak że nie wiadomo, która z hierarchii przeważa nad pozostałymi.

Jednym z elementów hierarchii, na które można się bez wątpliwości powołać przy analizie materiału językowego, okazało się być wykorzystanie emfazy:

(13) Ni po glavu tvoju ne zaklinai se, zač **ne moreš** jednoga **samoga vlasa**_{GEN} bela ili črna učiniti.

„Ani na swoją głowę nie przysiegaj, bo nie możesz nawet jednego włosa uczynić białym albo czarnym.” [Mt (5) 36, 6b [32], s. 76]

(14) Ne budet karati se ni vapiti, i nigdore **ne budet slišati** na placih **glasa negova**_{GEN}.

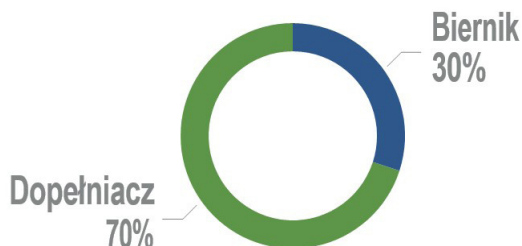
„Nie będzie się spierał ani krzyczał, i nikt nie usłyszy na ulicach Jego głosu.” [Mt (12) 19, 16A [51], s. 95]

(15) Ako li **ni crikav**_{GEN} **ne bude slišati**, budi ti kakono poganin, i očitnik.

„A jeśli nawet Kościoła nie usłucha, niech ci będzie jak poganin i celnik!” [Mt (18) 17, 26A-26B [71-72], s. 115-116]

Co przykuwa uwagę przy analizie wypowiedzeń emfaticznych to fakt, że emfaza niemalże zawsze „przewyższa” inne hierarchie: w przykładzie (14) mamy do czynienia z dopełnieniem *long-distance* oraz negacją czasownika

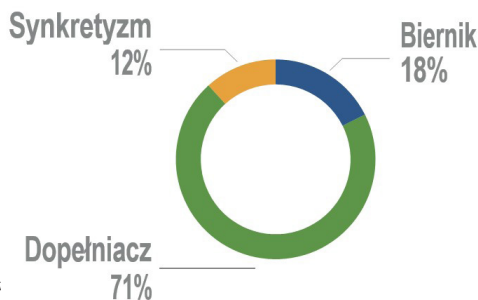
posiłkowego *budget* przed bezokolicznikiem, a mimo to emfaza wymusiła użycie dopełniacza. Podobnie w przykładzie (15), topikalizacja również nie zdecydowała o użyciu biernika, właśnie z powodu emfazy. Nie powinno to być jednak zaskakujące, ponieważ i w dzisiejszym języku chorwackim emfaza preferuje *genitivus*. Proporcje użycia dopełniacza/biernika w wypowiedzeniach emfaticznych przedstawiają się następująco:

Kolejną z opozycji, dla której zebrany materiał przedstawia wyraźną tendencję w jedną ze stron, jest rozróżnienie na dopełnienia w liczbie pojedynczej/mnogiej. Zdaniem A. Timberlake'a „dla rzeczownika w liczbie mnogiej akceptowalny jest zarówno dopełniacz, jak i biernik, natomiast występowanie dopełniacza z rzeczownikiem w liczbie pojedynczej jest marginalne”³¹. Użycie przypadków na dopełnieniu zanegowanego czasownika przechodniego w liczbie mnogiej w szesnastowiecznym chorwackim nie jest jednak zupełnie dobrowolne, o czym świadczą poniższe liczby.

(16) i budući Slnce izašlo, od vručine uvenu, i zato ča **ne imiaše korena**_{GEN}, usahnu, „Lecz po wschodzie słońca przypaliło się i nie mając korzenia, uschło.” [Mk (4) 6, 51A [121], s. 165]

(17) I kad Farisei slišaše, govorahu: Ovi **ne izganja djavle**_{ACC}, nego krozi Belzebuba poglavice od djavlov. „Lecz faryzeusze, słysząc to, mówili: «On tylko przez Belzebuba, władcę złych duchów, wyrzuca złe duchy».” [Mt (12) 24, 16B [52], s. 96]

³¹ A. Timberlake, *Hie*.

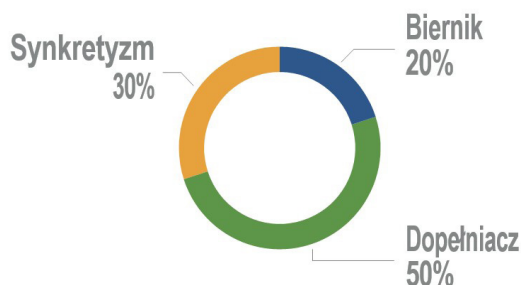
Timberlake wspomina również, że w wypowiedzeniach w trybie rozkazującym dużo rzadziej spotyka się dopełniacz po negacji niż biernik, jednakże zebrany na potrzeby tej pracy korpus przedstawia stan dwuznaczny:

(18) **Nemoite posesti Zlata^{GEN} ni Srebra^{GEN}, ni pinez^{GEN} u mošnah, vaših, ni tašku^{ACC} na puti, ni dviju Sukan^{GEN}, ni postol^{GEN} ni šćapa^{GEN}.**

„Nie zdobywajcie złota ani srebra, ani miedzi do swych trzosoś. Nie bierzcie na drogę torby ani dwóch sukien, ani sandałów, ani laski!” [Mt (10) 9-10, 13A [45], s. 89]

(19) **Nemoi imati niedno dugovanje^{ACC} suprot tomu pravadnomu.**

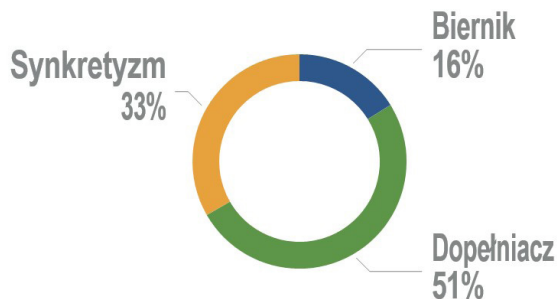
„«Nie miej nic do czynienia z tym Sprawiedliwym,»” [Mt (27) 19, 42B [104], s. 148]

Ostatnim elementem hierarchii Timberlake’a, na podstawie których da się wyciągnąć niejednoznaczne wnioski, jest aspekt orzeczenia. Choć aoryst nie pozwala na żadne wyraźne konkluzje, imperfekt preferuje zachowanie dopełniacza.

(20) A drugo pade na kamenito, kadi **ni** dosta **zemlje^{GEN} imelo**, i tudie zniknu začto **ne imiaše dubočine^{GEN}** od zemlje [...].

„Inne padło na miejsce skaliste, gdzie nie miało wiele ziemi, i wnet wzeszło, bo nie było głęboko w glebie.” [Mk (4) 5, 51A [121], s. 165]

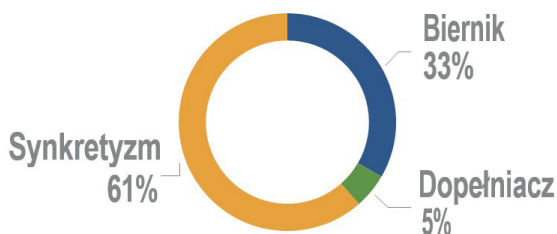
Odchodząc już od przedstawionych w rozdziale czwartym hipotez, wspomnieć należy o jeszcze jednym kontekście, który zdecydowanie przejawia tendencje do jednego z dwóch możliwych przypadków. Otóż w sytuacjach, w których dopełnienie zanegowanego czasownika jest zaimkiem, dopełnienie to występuje regularnie w bierniku. Jedynym wyjątkiem pozostaje zaimek wskazujący *to*, który zawsze pozostaje w dopełniaczowej postaci *toga*. Wszystkie inne zaimki w dopełnieniu ulegają wyrównaniu analogicznemu do zdań twierdzących, a więc do biernika. Jest to obserwacja identyczna z tym, co zaobserwowała D. Stolac we współczesnym chorwackim³². Choć podane tłumaczenia na język polski również wykorzystują zaimek w bierniku (*nic*), to zaimek w dopełniaczu byłby również gramatycznie poprawny.

(21) Ništar bo ni skrovito što_{ACC} **se ne očitue**, ni je bilo otaino, da otkriveno ne bude.
„Nie ma bowiem nic ukrytego, co by nie miało wyjść na jaw.” [Mk (4) 22, 51B [122], s. 166]

(22) I zapoveda njim da što_{ACC} **na put ne vazmu**, listo samo šćap, ne tašku, ne kruha, ni pinez u pasu.
„i przykazał im, żeby nic z sobą nie brali na drogę prócz laski: ani chleba, ani torby, ani pieniędzy w trzosie.” [Mk (6) 8, 54A [127], s. 171]

(23) Što je u dva Bog skupil, **toga**_{GEN} čovik **ne razluči**.
„Co więc Bóg złączył, tego człowiek niech nie rozdziela!” [Mk (10) 9, 61B [142], s. 186]

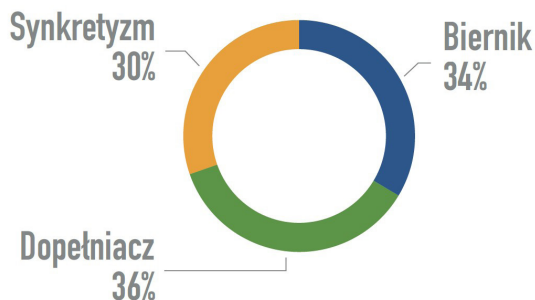
Wysoki procent synkretyzmu w przypadku zaimków wynika z ujednolicenia dopełniacza i biernika zaimków osobowych żywotnych w rodzaju męskim.

³² D. Stolac, *Genitive of negation...*, s. 114.

6. WNIOSKI I PERSPEKTYWY DALSZYCH BADAŃ

Rozkład wykorzystania biernika/dopełniacza w całym analizowanym materiale przedstawia się następująco:

Wyniki analizy przeprowadzonej na konkretnych kontekstach składniowych pozwalają na wyznaczenie pewnych ich typów, które były bardziej konserwatywne w kwestii zachowania pierwotnego przypadku po zanegowanym czasowniku przechodnim oraz tych, w których wyrównanie analogiczne do biernika zaczęło zachodzić wcześniej. Te wyniki podsumowuje poniższa tabela:

Kontekst:	Preferencja:
Ogólne dane	Brak wyraźnych preferencji
Dopełnienie zaimkowe	Biernik
Long-distance	Biernik
Neg. czasownika posiłkowego	Biernik
Emfaza	Dopełniacz
Liczba mnoga	Dopełniacz
Tryb rozkazujący	Dopełniacz
Imperfekt	Dopełniacz

Tab. 2: Dominujący przypadek w konkretnym kontekście składniowym.

Mimo iż przeprowadzona analiza pozwala na nakreślenie kilku kontekstów, w których zmiana z pierwotnego dopełniacza w biernik zaczęła zachodzić wcześniej, konieczne są dalsze badania, które odpowiedzą w bardziej wyczerpujący sposób na napotkane problemy.

Po pierwsze, z przytoczonych danych nie sposób wywnioskować, jak konkretne hierarchie Timberlake'a oddziałują na siebie w wypowiedzeniach, gdzie kilka z nich nachodzi na siebie. Jest to kluczowa kwestia, która najprawdopodobniej

pozwoлиłyby dokłádniej odpowiedzieć na pytanie, które z danych hierarchii miały decydujący wpływ na preferencję biernika nad dopełniaczem w początkowych fazach zachodzenia tej zmiany. Ponadto, aby wnioski z niniejszego badania zyskały potwierdzenie swojej słuszności, należałoby porównać je z tekstami z późniejszych lat, aż do XIX wieku, gdyż danymi dopiero z tego okresu dysponujemy w literaturze przedmiotu. Ostatnim problemem pozostaje sama natura tekstu – możliwe jest, że czakawskie pochodzenie autorów tłumaczenia, wraz z zadeklarowaną przez nich chęcią stworzenia języka eklektycznego, zrozumiałego przez szersze grono odbiorców, mogło odbić się na używanych przez nich konstrukcjach. Jest to jednak pytanie, na które najprawdopodobniej nie będziemy w stanie uzyskać odpowiedzi.

BIBLIOGRAFIA

- Ambrazas, V., *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė*, Lietuvių kalbos institutas, Wilno 2006.
- Andrejevs, I., *The Genitive of Negation in Latvian: Theory and Quantitative Analysis of Dainas*. (S1448412), [Praca magisterska, Leiden University], 2005, <https://studenttheses.universiteitleiden.nl/access/item%3A2609882/view>
- Bielaeu Ju. I., *Rodowyj czy znachidnyj?*, *Kultura mowy na szczerzeń*, Instytut ukrajinskoji mowy NAN Ukrainy, http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine19-16.pdf?fbclid=IwAR1W2ahmxykEZtHrVlt4V7cgWs0zhaBTIBm3WSQH8GuKhbgfH_di7hbRy8 [01.06.2023].
- Campbell, L., *Typological and Areal Issues in Reconstruction*, [w:] *Linguistic Reconstruction and Typology*. Mouton de Gruyter, Fisiak (red.), Berlin 1997.
- Endzelin, J., *Altpreussische Grammatik*, Verlag Latvju Grāmata, Ryga 1944.
- Husić, H. & Renans, A., *The accusative/genitive alternation in Bosnian/Croatian/Serbian*, „Glossa: a journal of general linguistics” 2022, nr 7(1), s. 1–30.
- Matak, D. (Red.), *Novi Testament, I. dio, 1562. Latinički prijepis glagoljskog izvornika*, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb 2013.
- Matasović, R., *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*, Matica hrvatska, Zagreb 2008.
- Meillet, A., *Recherches sur l'emploi genitif-accusatif en vieux-slave*, É. Bouillon, Paryż 1897.

Menac, A., *Slavenski genitiv u suvremenom hrvatskom književnom jeziku*. „Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika” 1979, nr 26(3), s. 65–76.

Nau, N., *Differential Object Marking in Latgalian*, [w:] *Grammatical Relations and their Non-Canonical Encoding in Baltic*, Holvoet & Nau (red.), John Benjamins, Amsterdam 2014.

Pirnat, Ž., *Genesis of the Genitive of Negation in Balto-Slavic and Its Evidence in Contemporary Slovenian*. „Slovenski jezik” 2015, nr 10, s. 3-52.

Przepiórkowski, A., *Long Distance Genitive of Negation in Polish*, „Journal of Slavic Linguistics” 2000, nr 8(1/2), s. 119–158.

Sihler, A., *New Comparative Grammar of Greek and Latin*, Oxford University Press, Oxford 1995.

Stolac, D., *Genitive of negation in the Croatian language*, „Jezikoslovlje” 2017, nr 18(1), s. 101-123.

Timberlake, A., *Hierarchies in the Genitive of Negation*, „Slavic and East European Journal” 1975, nr 19(2), s. 123-138.

Večerka, R., *Střídání záporového genitivu se záporovým akusativem v staroslověnině*, [w:] *Studie ze slovanské jazykovědy: Sborník k 70. narozeninám akademika Františka Trávníčka*, Máček (red.), Státní Pedagogické Nakladatelství, Praha 1958.

Walhström, M., *The Loss of Case Inflection in Bulgarian and Macedonian*, University of Helsinki, Helsinki 2015.

Willis, D., *Negation in the history of the Slavonic languages*, [w:] *The History of Negation in the Languages of Europe and the Mediterranean, Vol. I Case Studies*. Willis, Lucas & Breitbarth (red.), Oxford University Press, Oxford, 2013.

LOSS OF THE SLAVIC GENITIVE OF NEGATION IN CROATIAN ON THE BASIS OF THE FIRST CROATIAN TRANSLATION OF THE NEW TESTAMENT

Presented paper deals with the problem of the loss of the so-called Slavic genitive in the Croatian language. On the basis of the first translation of the New Testament in Croatian (1562), the paper presents contexts, which induced the change from genitive to accusative after negated transitive verbs, and which of them presented a more conservative status. The analysis, wherein examples from the corpus are presented, as is the quantitative summary of selected contexts with accusative/genitive marking, serves to address the hitherto lack of similar research on Croatian material.

Keywords: genitive of negation, Old Croatian, bible, slavic genitive, shtokavian, čakavian

GLAGOLSKI PRILOZI U SVETLU PRIRODNE SINTAKSE

UVOD

Tema ovog rada jeste jedna novija teorija u sintaksi, prirodna sintaksa. U prvom delu rada biće prikazana teorija i principi prirodne sintakse. Drugi deo se sastoji iz objašnjenja razvoja glagolskih priloga u srpskom jeziku pomoću spomenute sintaksičke teorije.

O FUNKCIONALNOJ JEZIČKOJ TEORIJI

U lingvistici XX veka vladali su funkcionalizam i formalizam. Funkcionalističke teorije predstavljaju suprotnost strukturalističkim. Strukturalističke teorije smatraju da upotreba jezika nije suštinska prilikom određivanja određenog gramatičkog oblika, a funkcionalističke teorije određuju oblike u jezicima u odnosu na upotrebu određenog jezika². Među formalnim, generativnim lingvistima XX veka, ističe se Noa Čomski. Među zastupnicima funkcionalizma najistaknutiji je Talmi Givon.

Između ova dva jezička pravca postoji više razlika. Generativisti smatraju da je ljudska jezička sposobnost jedinstvena i urođena, a funkcionalisti govore o holističkim, konceptualnim i vanjezičkim faktorima koji neposredno utiču na

¹ University of Szeged; d.lilla96@gmail.com

² M. Ladányi, *A grammatikalizáció kutatása és a modern nyelvelméletek*, [u:] *Budapesti Uráli Műhely 4. Uráli grammatizáló*. MTA, Oszkó, Sípós (red.), Nyelvtudományi Intézet, Budapest 2005, s. 7-32.

gramatičke konstrukcije³. Prema Mariji Ladanji, funkcionalističke teorije govore o komunikativnim i kognitivnim jezičkim funkcijama koje imaju važnu ulogu u nastanku, operaciji i usvajanju gramatičkih struktura⁴.

Funkcionalistička jezička teorija zasniva se na ideji da je jezik sistem motivisan prilagođavanjem te zbog toga nije proizvoljan⁵. Samo poimanje da misli na neki način reflektuju spoljašnju stvarnost i da se sve ovo reflektuje i u jeziku potiče od Aristotela⁶. Ovo shvatanje je nastalo na osnovu Persove teorije prema kojoj u sintaksi jednog jezika postoje logički ikonički znaci vođeni konvencionalnim pravilima. Ikoničnost nije apsolutna, već postepena. U jezičkom sistemu mešaju se ikonički i simbolički elementi⁷.

Suprotno ovome, strukturalisti, prema sosirovskom poimanju jezika, smatraju da je jezik proizvoljan sistem⁸, a Čomski u okviru generativne gramatike govori o inatizmu, sposobnosti koja je rođena s ljudima i koja se ne vezuje za kognitivne sposobnosti i za prehumansku komunikaciju, te ona razlikuje ljudski jezik od životinjskog:

...every animal communication system that is known... either consists of a fixed, finite number of signals, each associated with a specific range of behavior... or it makes use of a fixed, finite number of linguistic dimensions, each of which is associated with a particular non-linguistic dimension in such a way that selection of a point along the linguistic dimension determines and signals a point along the associated non-linguistic dimension... When I make an arbitrary statement in human language... I am not selecting a point along some linguistic dimension that signals a corresponding point along an associated nonlinguistic dimension...⁹.

Interesovanje za ikoničnost u sintaksi ponovo raste nastankom funkcionalizma, prema čijoj ideji konstrukcija nije proizvoljna, već u skladu sa svojom namenom označavanja funkcije, na neki način struktura sama pokazuje

³ C. I. Dér, *Grammatikalizáció*, Akadémiai Kiadó, Budapest 2019, https://mersz.hu/dokumentum/m554g__1/ [03.06.2023]; O. Fischer, A. Rosenbach, D. Stein, *Pathways of Change: Grammaticalization in English (Studies in Language Companion Series)*, John Benjamins Publishing Company 2000, s. 12–13.

⁴ M. Ladányi, *A grammatikalizáció kutatása és a modern nyelvemléletek...*, s. 7-32.

⁵ T. Givón, *Syntax. An Introduction. Volume I*, John Benjamins Publishing Co., Amsterdam 2001, s. 34.

⁶ T. Givón, *Isomorphism in the Grammatical Code: Cognitive and Biological Considerations*, "Studies in Language" 1991, br 15(1).

⁷ T. Givón, *Syntax. An Introduction. Volume I. ...*, s. 34.

⁸ T. Givón, *Syntax: A Functional-typological Introduction, Volume II*, John Benjamins Publishing Co., Amsterdam 1990, s. 967.

⁹ N. Chomsky, *Language and Mind*, New York 1968, s. 69-70; T. Givón, Talmy. *Syntax: A Functional-typological Introduction, Volume II. ...*, s. 967.

funkciju koju označava¹⁰. Roman Jakobson je uveo u lingvistiku Persovu teoriju o znakovima, tj. ideju da se znakovi dele na ikone, indekse i simbole¹¹.

Jedan od glavnih elemenata ove teorije jeste izomorfizam. Naime, kodirana funkcija glavnog konstituenta i konstituenata u vezi s njim odgovara kodiranoj strukturi tih elemenata¹².

Prema Bolingeru, izomorfizam je prirodno stanje jezika. On čuva činjenicu da jedan oblik mora imati jedno značenje i jedno značenje mora posedovati jednu formu¹³. Međutim, prirodni jezici često krše ovo pravilo, što se uočava prema postojanju sinonimije, polisemije, homonimije, prazne morfeme i nulte morfeme¹⁴.

PERSOV SEMIOTSKI SISTEM

Pojam ikoničnosti u funkcionalnoj lingvistici potiče od Čarls S. Persa, američkog filozofa. Pers znakove deli na ikon, indeks i simbol. Ikon kao oznaka pokazuje sličnost sa označenim, dok na indeks označeni vrši nekakav uticaj i indeks na taj način označava taj predmet. Simbol je znak koji je konvencionalnog karaktera i svojom operacijom utiče na to da ga smatramo kao znak povezan s određenim predmetom¹⁵.

Ikoni su u srpskom jeziku onomatopejske reči, na primer: *bum, tras, zujiti, cvrčati*, dok je indeks na primer, *dim*, jer je povezan s vatrom, tj. sa označenim. Simbole predstavljaju, na primer, saobraćajni znaci, poput znaka *stop*.

Za prirodne jezičke teorije najvažniji su ikoni. Međutim, u sintaksi određenog jezika uvek postoje takvi ikoni koje vode konvencionalna pravila¹⁶. Prema mišljenju R. Jakobsona, ikoničnost u jeziku je veoma značajna i potrebna. Naime, svaki trud da se znaci razumeju samo kao konvencionalni proizvoljni simboli, zapravo se može smatrati obmanjujućim pojednostavljivanjem¹⁷.

¹⁰ T. Givón, *Isomorphism in the Grammatical Code...*

¹¹ S. Pavlović, *Ikoničnost u sintaksičkoj strukturi starosrpskih padežnih sistema*, [u:] *Gramatika i leksika u slovenskim jezicima: zbornik radova s međunarodnog simpozijuma*, Tanasić (red.), Matica srpska, Institut za srpski jezik SANU, Novi Sad – Beograd 2011, s. 488.

¹² T. Givón, *Isomorphism in the Grammatical Code...*

¹³ T. Givón, *Syntax: A Functional-typological Introduction, Volume II...*, s. 966.

¹⁴ J. Haiman, *Natural Syntax. Iconicity and Erosion*, Cambridge University Press, Cambridge 1985, s. 11.

¹⁵ C. Peirce, *Philosophical Writings of Peirce*, Dover Publications, New York 1955, s. 29.

¹⁶ *Ibidem*, s. 106.

¹⁷ R. Jakobson, *Hang-jel-vers*, Gondolat Kiadó, Budapest 1972, s. 99.

POJAM MARKIRANOSTI U SINTAKSI

Pojam markiranosti u sintaksu su uveli zastupnici Praške lingvističke škole. Binarna pravila su u jeziku i u fonologiji asimetrična. Markiranost znači da jedan od dva elementa poseduje određenu osobinu, dok drugi ne. Međutim, sve ovo možemo posmatrati u zavisnosti od konteksta, budući da određeni elementi u jednom kontekstu mogu biti markirani, a u drugom ne¹⁸. „U tom smislu, stepen semantičke markiranosti određene jezičke kategorije u obrnutoj je srazmeri sa stepenom njene prirodosti”¹⁹.

Stepen markiranosti možemo tumačiti prema sledećim kriterijumima²⁰:

- a) Kriterijum strukturne složenosti: markirana konstrukcija je komplikovanija i veća od nemarkirane.
- b) Kriterijum učestalosti: markirani elemenat je ređi nego nemarkiran, tj. kognitivno se ističe.
- c) Kriterijum kognitivne složenosti: markirana kategorija je kognitivno kompleksnija nego nemarkirana, za razumevanje markiranih elemenata potrebno je više napora i više vremena.

Markiranost je glavna pokretačka snaga metaikoničnosti zato što ona izražava odnos između forme i funkcije: „Categories that are structurally more marked tend to also be substantively more marked”²¹.

Markiranost se u okviru sintakse može analizirati na različitim područjima, Givon²² ju je na sledeći način analizirao: markiranost u diskursima, u klauzalnim tipovima, u verbalnim kategorijama i u imenskim kategorijama.

a) Markiranost u diskursu

Markiranost se razlikuje u zavisnosti od diskursa. Pisani, formalni tekst je više markiran nego svakodnevni, usmeni govor. Prema kriterijumima markiranosti, morfologija pisanog teksta je kompleksnija, u pogledu učestalosti, pisani tekst je, takođe, više markiran i najzad, u pogledu kognitivnog kriterijuma, usmeni govor je nemarkiran. Što se tiče kognitivnog kriterijuma, o nemarkiranosti usmenog govora nam svedoči i to da deca prvo usvajaju neformalni govor. Uporedivši

¹⁸ T. Givón, *Syntax: A Functional-typological Introduction, Volume II...*, s. 945, *idem*, *Syntax. An Introduction. Volume I...*, s. 38.

¹⁹ S. Pavlović, *Ikoničnost u sintaksi Brižinskih spomenika*, "Slavistična revija" 2012, br 60(2), s. 153.

²⁰ T. Givón, *Syntax: A Functional-typological Introduction, Volume II...*, s. 947.

²¹ T. Givón, *Syntax. An Introduction. Volume I...*, s. 38.

²² T. Givón, *Syntax: A Functional-typological Introduction, Volume II...*

razgovor i narativni diskurs ne može se ustanoviti sa sigurnošću koji je više markiran, zato što nemamo dovoljno podataka o učestalosti. Ako uporedimo svakodnevnu ljudsku komunikaciju i tekst pisan u akademskom stilu, možemo jasno videti da je prema gorenavedenim kriterijumima svakodnevna komunikacija nemarkirana, dok je tekst markiran²³.

b) Markiranost u različitim tipovima klauza

Nemarkirano	Markirano
upravna rečenica / nezavisna rečenica	subordinacija
izrična rečenica	naredba, pitanje
potvrдна rečenica	odrična rečenica
aktiv	pasiv
kontinuirana koherencija teksta	nekontinuirana koherencija teksta

Markiranost u različitim tipovima klauza²⁴

Kod ispitivanja tipova klauza, sama konstrukcija nije uvek verodostojan dokaz, budući da zavisna rečenica može biti isto tako jednostavna i kratka kao i upravna ili nezavisna klauza. Zbog ovoga se može reći da konstruktivna markiranost zavisi od norme. Učestalost određenih tipova zavisi i od diskursa. U neformalnim tekstovima nalazimo više prostih rečenica, dok je u akademskom stilu češća subordinacija²⁵.

Među izričnim i manipulativnim (pitanja i naredbe) govornim činovima pitanja su uvek kompleksnija u pogledu konstrukcije, međutim, ovde postoji i jedna nelogičnost u jezicima. Naime, često se imperativ, najprostiji glagolski oblik, najkraće izražava, što znači da je i ovde reč o zavisnosti od norme u pogledu markiranosti. Učestalost određenih tipova klauza se takođe razlikuje u pojedinim diskursima, ali u svakodnevnoj ljudskoj komunikaciji su izrične rečenice najfrekventnije. S kognitivne strane, ovde je reč o razvoju ljudske kulture. Kako je ljudska kultura evoluirala, tako se menjalo i prenošenje informacije. Danas je deklarativnost dominantna, što reflektuje potrebu za komunikacijom među strancima u današnjem društvu. Manipulativne rečenice reflektuju ostatak

²³ *Ibidem*, s. 948-51.

²⁴ *Ibidem*, s. 952.

²⁵ *Ibidem*, s. 952-3.

nekadašnjeg prastarog društva u evolucionarnom smislu. Ovo pokazuje i da je komunikacija dece i sisara manipulativna²⁶.

Kad uporedimo potvrdne i odrične rečenice, uviđa se da su potvrdne rečenice prema svim kriterijumima nemarkirane²⁷.

Upoređujući aktiv i pasiv, pasivne konstrukcije su često kraće i prostije nego aktivne jer se kod pasiva često ne označava agens²⁸.

Primer: *Ivan je napisao pismo.* – aktiv; *Pismo je napisano.* – pasiv,

Međutim: *Pismo je napisano od strane Ivana.*

Ukoliko se u pasivnoj rečenici izražava agens u nekom zavisnom padežu, dobijamo kompleksniji izraz. U pogledu frekventnosti, ponovo je učestalost zavisna od diskursa. U naučnim tekstovima je frekventniji pasiv (ali nije posebno dominantan), a u svakodnevnoj komunikaciji je češći aktiv. Prema kognitivnom kriterijumu, pasiv je kompleksniji, što podržava i njegovo kasnije usvajanje kod dece²⁹. Nemarkiranost aktiva je povezana s ljudskom kulturom, budući da se prototipom smatra iskaz u kom je agens u topiku. Ovo reflektuje orijentaciju ka antropocentrizmu u ljudskoj komunikaciji³⁰.

c) Markiranost u nominalnim kategorijama

U semantičkim ulogama padeža postoji hijerarhija, a ovim semantičkim ulogama odgovara i hijerarhija u gramatičkim ulogama.

Hijerarhija u semantičkim ulogama padeža³¹:

AGT > DAT/BEN > PAT > LOC > INSTR > OSTALO

Hijerarhija u gramatičkim ulogama³²:

SUBJ > DIR. OBJECT > OSTALO

Prema ovom redosledu, najmanje su markirani subjekat i objekat (u nominativnim jezicima). Ovim se dokazuje i da su u tekstovima subjekti

²⁶ *Ibidem*, s. 954-7.

²⁷ *Ibidem*, s. 957.

²⁸ *Ibidem*, s. 957.

²⁹ *Ibidem*, s. 857-8.

³⁰ *Ibidem*, s. 958.

³¹ *Ibidem*, s. 959.

³² *Ibidem*, s. 959.

i objekti najučestaliji te da su oni iskazani nemarkiranim semantičkim ulogama (AGT, DAT/BEN, PAT), kao i da je njihovo usvajanje kod dece ranije³³.

Referencijalnost i individualnost su povezani s topikalnošću. Kod opisivanja jednog prototipskog događaja, individualne i referencijalne imenice će biti glavne³⁴.

U kategoriji određenosti, određeni NP (nounphrase) je više markiran. U slučaju anaforskog brisanja nulte anafore, i neakcentovane zamenice su nemarkirane³⁵. Topikalnost jezičkog elementa zavisi od toga da li je reč o kontinuiranom ili nekontinuiranom referentu. Kontinuirani topikalni referent (nulta ili anaforska zamenica) je nemarkirana, dok je nekontinuirani referent (ceo NP) nemarkiran onda kada nije u topiku. Ako je u topiku, biće markiran³⁶.

d) Markiranost verbalnih kategorija

Nemarkirane kategorije su realni način, svršenost, kompaktnost, sekvencijalnost i način u kome je centralnost događaja. Prema tome, u narativnim tekstovima u kojima je fokus na radnji, prototip je tranzitivna klauza³⁷.

U modalitetu (među načinima) je realnost nemarkirana, tj. ono što se dešava u realnom vremenu i na realnom mestu. Ovo je u vezi s tim da su za čoveka događaji koje neposredno vidi svojim očima, lakši za pamćenje. Zato je istaknutija prošlost od hipotetske budućnosti³⁸.

U kategoriji perfektnosti (svršenosti) postoje dve grupe ograničenja. Ako ne postoji krajnja granica – markirana je, a ako postoji – nemarkirana glagolska kategorija. U zavisnosti od stepena temporalnog širenja, kompaktno – nemarkirano, difuzno – markirano. Ovo znači da je događaj koji je jasno ograničen, kognitivno istaknutiji³⁹.

Prema sekvencijalnosti, događaji koji su u sekvencijalnom nizu su nemarkirani. U sekvencijalnosti, povezanost vremena i radnji je u kontinuitetu, odnosno dešava se u logičnom redosledu⁴⁰.

³³ *Ibidem*, s. 959.

³⁴ *Ibidem*, s. 960.

³⁵ *Ibidem*, s. 961.

³⁶ *Ibidem*, s. 961-2.

³⁷ *Ibidem*, s. 963.

³⁸ *Ibidem*, s. 964.

³⁹ *Ibidem*, s. 964.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 965.

Prema kategoriji relevancije, radnja je nemarkirana ukoliko je preteritalna, odnosno aktuelna je kada je završena. Markirana je ukoliko se odvija u momentu govora ili posle tog momenta i aktuelna je u prošlosti⁴¹.

PRIRODNA MORFOLOGIJA

Pojam naturalizma, osim u sintaksi, prisutan je i u fonologiji i morfologiji. Teorija prirodne morfologije se razvila 70-ih godina XX veka. Prirodni fonološki model Stampa (1969) je proširen na morfologiju i na ispitivanje promena u jeziku. Najistaknutije pristalice ove teorije su Dresler, Majertaler i Vurcel⁴². Prirodna morfologija je nastala u okviru funkcionalne lingvistike. Zasniva se na spoljašnjim dokazima, osvajanju i menjanju jezika suprotstavljajući se time generativnoj gramatici⁴³. Slično sintaksičkim principima, i u morfološkoj teoriji se naturalnost zasniva na ljudskoj percepciji. U morfologiji, takođe, važi princip da će se semantička i kognitivna kompleksnost elementa odraziti i na kodiranje⁴⁴. Teorija prirodne morfologije razlikuje pet nivoa u analizi jezika:

- I. Univerzali (jezička sposobnost)
- II. Tip
- III. Specifična jezička kompetencija
- IV. Norma
- V. Performancija

Principi prirodne sintakse

Prema Givonu⁴⁵, principi prirodne sintakse su sledeći:

- a) Princip kvantiteta:

U ovom principu su formulisane sledeće tvrdnje: jezička informacija koja je manje predvidiva i manje važna ima veću količinu kodnog materijala, tj. duža je u kodiranju⁴⁶. Kognitivna osnova ovog principa se ogleda u pažnji i mentalnom naporu, kao i u specijalnoj meri. Naime, veći elementi zauzimaju veći prostor

⁴¹ *Ibidem*, s. 965.

⁴² L. Gaeta, *Natural Morphology*, [u:] *The Oxford Handbook of Morphological Theory*, Audring, Masini (red.), Oxford University Press, Oxford, New York 2019, s. 244.

⁴³ *Ibidem*, s. 245.

⁴⁴ M. Ladányi, *Produktivitás a szóképzésben: a természetes morfológia elveinek alkalmazhatósága a magyarra*, "Magyar Nyelv" 1999, br 95, s. 166-179.

⁴⁵ T. Givón, *Syntax: A Functional-typological Introduction, Volume II...*

⁴⁶ *Ibidem*, s. 969.

(map-space) u čovekovom mozgu⁴⁷.

Primer:

a) *Ja hoću da pijem kafu.*

b) *Ja ću piti kafu.*

U primeru a) glagol hteti ima voluntativno značenje, time je i važniji i zbog toga je kodiran u akcentovanom obliku, dakle, duži je. U primeru b) isti taj glagol je u ulozi pomoćnog glagola u futuru I. Ovo se odražava i na kodiranje. U ovom primeru je kraći i nema akcenat, tj. stoji u enklitičkom obliku.

b) Princip proksimalnosti:

Elementi koji funkcionalno, konceptualno i kognitivno stoje bliže jedan drugom, stoje bliže i spacijalno i temporalno. Prema ovoj tvrdnji, funkcionalni operatori će biti najbliže po mestu i vremenu u kodiranju onom elementu za koji se najviše vezuju. Ovaj princip reflektuje glavne uslove asocijativne memorije, odnosno širenje aktivacije i prajming⁴⁸.

Princip proksimalnosti možemo uočiti u akcenatskoj celini određenih klauza kada je reč o jednom događaju. Nasuprot tome, kada je reč o odvojenim događajima, između klauza je pauza⁴⁹.

Odvojeni događaji:

Marija je pričala sa Jovanom i posle sa Markom, onda sa Milicom.

Jedan događaj:

Marija je pričala sa Jovanom, Markom i Milicom.

Iz ovih primera se vidi da se odvojenost događaja održava i u kodiranju – elementi su dalje jedan od drugog, a kada je reč o jednom događaju, elementi stoje bliže jedan drugome.

c) Princip sekventivnosti:

Prema ovom principu, redosled i pozicija klauza odgovaraju vremenskom redosledu događaja. Kognitivna osnova je ista kao i kod principa proksimalnosti. Naime, lakši su za obradu jedinstveni mentani elementi ukoliko su bliži i u kodiranju⁵⁰. Ovo mišljenje je ranije imao i R. Jakobson. Prema njemu, redosled

⁴⁷ T. Givón, *The grammar of referential coherence as mental processing instructions*, „Linguistics” 1992, br 30(1), s. 6.

⁴⁸ T. Givón, *Isomorphism in the Grammatical Code: Cognitive and Biological Considerations*, "Studies in Language" 1991, br 15 (1).

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ T. Givón, Talmy. *Syntax: A Functional-typological Introduction, Volume II...*, s. 971-2.

pripovedanih radnji odgovara njihovom stvarnom temporalnom i hijerarhijskom redosledu⁵¹.

Primer:

Došavši, Nikola se javio svima.

Navedeni primer pokazuje redosled događaja u vremenu, prema kojem se prva klauza ostvarila pre druge klauze.

d) Princip sekventivnosti i topikalnosti:

Informacija koja je važnija, urgentnija i manje dostupna stoji ispred drugih elemenata. Važnom se smatra informacija koja je kognitivno manje frekventna, markirana i privlači pažnju slušaoca. Prema psiholingvistici, materijal koji je na početku niza zahteva više pažnje i lakše se memoriše, te je zato ova pozicija rezervisana za važne i manje predvidive elemente⁵².

Primer: *Šta si uradila?*

U primeru upitna reč stoji na prvom mestu jer taj konstituent sadrži važniju i urgentniju informaciju.

IKONIČNOST I EKONOMIČNOST U SINTAKSI

Prema principu ekonomičnosti, elementi jednog jezika koji sadrže poznatu, predvidivu informaciju, imaju redukovani oblik. Ekonomičnost oslabljuje ikoničnost budući da vodi do alomorfizma, redundancije i dvosmislenosti. Ona je potpuna suprotnost ikoničnosti. Postoje dve vrste ekonomičnosti: paradigmataska – smanjuje elemente u jednom sistemu; sintagmatska – uprošćava ono što se govori⁵³. U prirodnim jezicima na snazi su oba principa.

PRIRODNA SINTAKSIČKA ISPITIVANJA JANEZA OREŠNIKA

Janez Orešnik je u svojim sintaksičkim analizama formulisao slične principe kao Givon, no ipak postoji nekoliko razlika među njima. Prema Orešniku, prirodna sintaksa je pseudo-deduktivna teorija⁵⁴. Prema ovoj teoriji, prirodan je

⁵¹ R. Jakobson, *Hang-jel-vers...*, s. 119.

⁵² T. Givón, *Syntax: A Functional-typological Introduction, Volume II...*, s. 972-3.

⁵³ J. Haiman, *Natural Syntax...*, s. 150, 157.

⁵⁴ J. Orešnik, *Natural Syntax: An Introduction and Application to Special Linguistic Properties*. "Journal of Modern Linguistics" 2011, br 21, s. 2.

materijal koji je prirodan za govornika, a materijal koji je prirodan za slušaoca se ne smatra prirodnim⁵⁵.

- a) Principi govornika / slušaoca: prema ovom parametru element koji je prirodan za govornika manje je prirodan za slušaoca. Za govornika je prirodno više osobina, nego za slušaoca budući da u centru komunikacije stoji govornik. Na primer, prirodne su sledeće osobine 1. l. jd., 1. l. mn.; biti subjekat; +živo, +muški rod, jednina, određenost, referencijalnost...⁵⁶;
- b) Princip najmanjeg napora: ono što je kognitivno jednostavno i formalno se izražava prostije i lakše se pamti⁵⁷;
- c) Princip mere prilagođavanja konstrukciji: element koji se više prilagođava konstrukciji, prirodniji je za govornika. Elementi koji su na početku ili kraju određene konstrukcije, prirodni su za slušaoca (npr. topik, rema)⁵⁸;
- d) Učestalost: učestaliji materijal je prirodniji, a ono što je kognitivno jednostavno samim tim je i učestalije. Učestalost nadmašuje prirodnost zato što će materijal koji je učestaliji, biti i prirodniji, dok materijal koji je prirodan, ne mora biti i frekventan⁵⁹;
- e) Princip malog vs. velikog razreda (razred – grupa reči koja pripada jednom tipu, npr. lične zamenice): upotreba manjeg razreda je prirodnija od upotrebe većeg – ovo se zove tipska frekvencija⁶⁰;
- f) Kriterijum kontinuiranosti: svaki proces je prirodan⁶¹;
- g) Prihvatljiva vs. neprihvatljiva upotreba: ono što je prihvatljivo, prirodno je za govornika⁶²;
- h) Tipološki kriterijum: ono što je tipološki rasprostranjenije, to je i prirodnije⁶³.

Orešnik ocenjuje prirodnost jezičkih elemenata prema tzv. skalama prirodnosti i pravilima izjednačenja, prema kojima se svaka morfosintaksička situacija reprezentuje sa dve uporedive varijante. Osnovni oblik ove skale je postojanje dva elementa (A i B) od kojih je A prirodniji nego B. Pored ove skale,

⁵⁵ *Ibidem.*

⁵⁶ *Ibidem.*

⁵⁷ *Ibidem*, s. 3.

⁵⁸ *Ibidem.*

⁵⁹ *Ibidem.*

⁶⁰ *Ibidem*, s. 3-4.

⁶¹ *Ibidem*, s. 4.

⁶² *Ibidem.*

⁶³ *Ibidem.*

on govori i o skali koja ima tri vrednosti, na primer, ovakva skala je i poređenje gramatičkog broja (jedinina, množina i dvojina) u slovenačkom jeziku⁶⁴.

ISPITIVANJA SLOBODANA PAVLOVIĆA PREMA PRINCIPIMA GIVONA U ISTORIJI SRPSKOG JEZIKA

Slobodan Pavlović je upotrebio principe prirodne sintakse na ispitivanju starosrpskih spomenika iz XII–XIV veka. On je u ovim istorijskim dokumentima istraživao ikoničnost u padežnom sistemu kod različitih značenja padeža: komplementarnost, spacijalnost, kvalifikativnost i kauzalnost⁶⁵. Pored toga, koristeći ove principe, pokazao je i ikoničnost u Brižinskim spomenicima⁶⁶.

Prirodna sintaksa je odgovarajuća kao teorija u istorijskim istraživanjima zato što jezik dijahronijskim promenama vidljivo teži ikoničnosti i ove promene se mogu objasniti principima ove teorije. Među promenama u jeziku neće biti svaka promena ikonična stoga što se kombinacija ikoničnih i konvencionalnih elemenata reflektuje i na jezičkim promenama. Naime, ne možemo reći da svaku promenu motiviše ikoničnost, čak postoje promene koje protivreče ovome i ovakve promene su motivisane apsolutnim principima.

PRIRODNA SINTAKSA I GLAGOLSKI PRILOZI

Prema principima prirodne sintakse, glagolski prilozi su manje ikonični zato što protivreče određenim principima:

Princip kvantiteta: informacija koja je nova za slušaoca treba da raspoláže većom količinom kodnog materijala. Glagolski prilozi, međutim, sastoje se od jedne reči.

Princip proksimalnosti: prema ovim principima, trebalo bi da glagolski prilozi stoje bliže primarnom predikatu u rečenici, međutim, ovo se ne ostvaruje svaki put budući da glagolski prilog često stoji daleko od predikata.

Princip sekventivnosti: prema ovom principu, redosled klauza treba da odgovara realnom temporalnom redosledu događaja. U analiziranim primerima bez obzira na to što su anteriorni u odnosu na predikat, ipak su postpozitivni. Prema tome, ovaj princip se ne ostvaruje maksimalno.

⁶⁴ J. Orešnik, *Natural Syntax: Three-value naturalness scales*, "Slovenski jezik – Slovene Linguistic Studies" 2007, br 6, s. 238-9.

⁶⁵ S. Pavlović, *Ikoničnost u sintaksičkoj strukturi starosrpskih padežnih sistema...*, s. 487-497.

⁶⁶ S. Pavlović, *Ikoničnost u sintaksi Brižinskih spomenika...*, s. 151-164.

Princip sekventnosti i topikalnosti: prema ovom principu, ukoliko glagolski prilozi sadrže važnu informaciju, trebalo bi da stoje na početku rečenice. Za ovo ima svega nekoliko primera, međutim, može se reći da glagolski prilozi i nisu u svakom primeru najvažniji elementi rečenice.

Rečenice sa glagolskim priložima su redukovane klauze koje možemo preformulisati u punoznačne naporedne rečenice prema Džonu Hejmanu. Prema njemu, ove rečenice su na nekom signifikantnom nivou naporedne budući da obe rečenice imaju isto značenje, sa tek malo razlika između njih. Ove klauze konceptualno stoje veoma blizu glavnoj rečenici zato što su subjekti koreferentni, vreme i način glagolskog priloga i predikata su isti⁶⁷.

U srpskom jeziku rečenice sa glagolskim priložima, nevezano za njihova značenja, mogu se preformulisati u složene rečenice (naporedne ili zavisne). Vreme glagolskog priloga i predikata je isto ukoliko je reč o simultanim radnjama.

Analizirajući klauze, prema principima prirodne sintakse, ako klauza nije odvojena od druge, odnosno nema pauze između njih, biće simultana sa glavnom rečenicom, dok je odvojena klauza anteriorna ili posteriorna u pogledu vremena. Pauza ima ikoničnu funkciju, označava udaljenost – temporalnu separaciju⁶⁸. Posmatrajući iz tipološkog aspekta, ukoliko rečenice s glagolskim priložima dolaze iza glavne rečenice, temporalno se razlikuju iz nje. Ukoliko su ispred glavne rečenice, najčešće se radi o simultanoj radnji koja se vezuje za isti događaj. Prema tome, u ovakvim primerima glagolski prilog vrlo često ima modalno značenje.

Ukoliko između dva elementa postoji veća formalna razlika, onda je i konceptualna razlika koju prezentuju veća. Prema tome, ako su u dve klauze subjekti jednaki – kao i kod glagolskih priloga – onda oni stoje bliže jedan prema drugom u konceptualnom smislu i zbog toga između takvih klauza ne stoji veznik⁶⁹.

Rečenice sa glagolskim priložima označavaju sporedni događaj. One nisu vremensko-ikonične. Budući da redosled klauza ne pokazuje realan redosled među radnjama, tačno je ova odlika ta koja reflektuje da je reč o sporednom događaju. U ovakvim rečenicama se takmiče međusobno tri motivacije: a) starija informacija stoji ispred novije informacije, b) elementi koji su usko povezani stoje zajedno, c) elemenat koji je u momentu govora najvažniji za govornika stoji na prvom mestu. Ove tri motivacije protivreče jedne drugima. Naime,

⁶⁷ J. Haiman, *Natural Syntax...*, s. 196-198.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 103.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 106, 111.

ovde se radi o principima prirodne sintakse⁷⁰. Prema Hejmanu, kada u jednoj gramatičkoj kategoriji postoje motivacije koje se takmiče, onda je to u vezi sa tipološkim odstupanjima. Naime, kod ovakvih gramatičkih kategorija postoje tipološke razlike u jezicima, dok kod kategorija kod kojih nema motivacija koje se takmiče, u jezicima nalazimo samo jedan oblik⁷¹.

ZAKLJUČAK

Glagolski prilozi su motivisani ekonomičnošću zato što iskazuju jednom rečju informaciju koju preformulisano možemo izraziti i složenim rečenicama. Sve ovo protivreči ikoničnosti zato što su ovakvi izrazi komplikovaniji, dvosmisleni i nisu transparentni.

Sobzirom na to da ista značenja možemo iskazati i različitim tipovima klauza a ne samo glagolskim prilozi, tj. da za jedno značenje raspoložemo većim brojem oblika za izražavanje, ovo ne odgovara principu ekonomičnosti. Iz svega navedenog proizlazi da glagolski prilozi ne odgovaraju sasvim ni principu ekonomičnosti ni ikoničnosti i upravo ovo motiviše njihovo nestajanje iz srpskog i drugih slovenskih jezika.

BIBLIOGRAFIJA

Dér, C. I., *Grammatikalizáció*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2019, https://mersz.hu/dokumentum/m554g__1/ [03.06.2023].

Fischer O., Rosenbach A., Stein D., *Pathways of Change: Grammaticalization in English (Studies in Language Companion Series*, John Benjamins Publishing Company 2000.

Gaeta, L., Natural Morphology [in:] *The Oxford Handbook of Morphological Theory*, Audring, Masini (Ed.), Oxford University Press, Oxford, New York 2019.

Givón, T., *Isomorphism in the Grammatical Code: Cognitive and Biological Considerations*, "Studies in Language" 1991, no 15(1), p85-114, <https://doi.org/10.1075/sl.15.1.04giv> [03.06.2023].

Givón, T., *Syntax. An Introduction. Volume I.*, John Benjamins Publishing Co., Amsterdam 2001.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 216-17, 228, 237-8.

⁷¹ *Ibidem*, s. 250.

- Givón, T., *Syntax: A Functional-typological Introduction, Volume II.*, John Benjamins Publishing Co., Amsterdam 1990.
- Givón, T., *The grammar of referential coherence as mental processing instructions*, „Linguistics” 1992, br 30(1), p.5–55.
- Haiman, J., *Natural Syntax. Iconicity and Erosion*, Cambridge University Press, Cambridge 1985.
- Jakobson, R., *Hang-jel-vers*, Gondolat Kiadó, Budapest 1972.
- Ladányi, M., *A grammatikalizáció kutatása és a modern nyelvelméletek*, [u:] *Budapesti Uráli Műhely 4. Uráli grammatizáló*, Oszkó, Sípos (red.), MTA, Nyelvtudományi Intézet, Budapest 2005, s. 7-32.
- Ladányi, M., *Produktivitás a szóképzésben: a természetes morfológia elveinek alkalmazhatósága a magyarra*, "Magyar Nyelv" 1999, br 95, s. 166-179.
- Orešnik, J., *Natural Syntax: An Introduction and Application to Special Linguistic Properties*, "Journal of Modern Linguistics" 2011, br 21, s. 1-17.
- Orešnik, J., *Natural Syntax: Three-value naturalness scales. Slovenski jezik – "Slovene Linguistic Studies"* 2007, br 6, s. 235-249.
- Pavlović, S., *Ikoničnost u sintaksi Brižinskih spomenika*, "Slavistična revija" 2012, br 60(2), r. 151-164.
- Peirce, C., *Philosophical Writings of Peirce*, Dover Publications, New York 1955.
- Pavlović, S., *Ikoničnost u sintaksičkoj strukturi starosrpskih padežnih sistema*, [u:] *Gramatika i leksika u slovenskim jezicima: zbornik radova s međunarodnog simpozijuma*, Tanasić (red.), Matica srpska, Institut za srpski jezik SANU, Novi Sad – Beograd 2011, s. 487-498.

CONVERBS IN THE FRAMEWORK OF NATURAL SYNTAX

The present paper aims at investigating the development of converbs in Serbian in the framework of Natural Syntax. Examining converbs with natural theory is a new kind of approach. The aim of the research is to use this theory to highlight upon the syntactic, morphological and semantic diachronic changes of converbs. According to natural principles, converbs are less iconic, which may be one of the reasons why they are rarely used in contemporary Slavic languages, including Serbian. At the same time, they correspond to the principle of economy, so here we find two competing motivations.

Keywords: serbian language, syntax, converb, natural syntax, naturalness

O NIEPROTOTYPOWYCH ZNACZENIACH CZASOWNIKÓW PERCEPCJI DOTYKU W JĘZYKU POLSKIM I SERBSKIM

Badania nad naturą poznania oraz poznaniem poprzez umysł a światem zewnętrznym jest przedmiotem zainteresowania badaczy od czasów starożytnych, a początków można doszukiwać się już u Arystotelesa, który interesował się ogólnie wpływem umysłu na ludzkie doświadczenie.

Ludzkie poznanie odbywa się na poziomie świadomym i nieświadomym, konkretnym i abstrakcyjnym, intuicyjnym i konceptualnym, a percepcja odgrywa centralną rolę w rozwoju poznawczym. Jednocześnie każdy zmysł ma swój własny, szczególny sposób zbierania różnych informacji, ich analizy oraz rozumienia. Przyczyny tych różnic mają charakter biologiczny, ale również kulturowy – przykładowo: w niektórych kulturach ludzie polegają bardziej na jednym zmysle, a w innych na całkiem innym, co znajduje odzwierciedlenie również w samym języku.

W społeczeństwach zachodnich wzrok jest uważany za najbardziej niezawodny ze wszystkich zmysłów. Ta wyższość wielokrotnie w historii była podkreślana, zwłaszcza przez filozofów, którzy uważali, że oko to organ nauki, a wzrok to dokładny, precyzyjny i niezawodny zmysł, na którym polegają nauki ścisłe. Istnieją jednak kultury, które podkreślają inne zmysły jako bardziej znaczące: u Aborygenów np. zmysł słuchu ma najważniejszą rolę w codziennym życiu, u Tzotzilów meksykańskich dotyk reprezentuje jedną z podstawowych sił we wszechświecie.

Percepcja to złożony proces odbierania i przetwarzania informacji za pomocą zmysłów wzroku, słuchu, dotyku, smaku i węchu. Percepcja zmysłowa jest

¹ Uniwersytet Warszawski, z.peric@uw.edu.pl.

podstawowym sposobem doświadczania otaczającego nas świata. Język właśnie reprezentuje szczególny sposób w jaki poznajemy i konceptualizujemy rzeczywistość. Ze względu na to, że osoby posługujące się różnymi językami postrzegają rzeczywistość w różne sposoby – poprzez pryzmat własnej tożsamości narodowej czy zaś mentalności kulturowej – każdy język własnymi środkami tworzy własny obraz świata.

W klasycznym podziale zmysłów sens lub modalność sensoryczna dzieli się na dwie grupy: tzw. zmysły niższe i wyższe. Do niższych zmysłów należą zmysły węchu, smaku i dotyku, które nazywane są również zmysłami bliskimi ze względu na kontakt podmiotu doznania lub doświadczającego z przedmiotem doznania. Z drugiej strony do wyższych zmysłów zaliczamy zmysł wzroku i zmysł słuchu – te dwa zmysły nazywamy też odległymi, ponieważ nie ma bezpośredniego kontaktu między doświadczającym a bodźcem. Pięć tradycyjnych ludzkich zmysłów można opisać jako kanały, przez które otrzymujemy informacje o otaczającym nas świecie oraz jako różne sposoby przekazywania informacji o świecie fizycznym.

Percepcja dotykowa wynika z kontaktu skóry z podmiotami zewnętrznymi w postaci np. różnych przedmiotów, w wyniku czego bodziec mechaniczny wytwarza impulsy nerwowe. Dotyk jest jednak złożonym zestawem wielu zmysłów, z których niektóre mają specjalne zakończenia nerwowe w skórze, mięśniach i innych miejscach, a które reagują na różne bodźce i przekazują je do mózgu, który dalej je przetwarza. Dotyk jest swego rodzaju uzupełnieniem wzroku, smaku, węchu, często na nim polegamy, kiedy chcemy sprawdzić prawdziwość tego, co podpowiadają nam inne zmysły. Dotyk także może w znacznej mierze zastąpić jakiś inny zmysł: na przykład umożliwia niewidomym czytanie pisma Braillea opuszkami palców.

Współczesne badania z zakresu psychologii pokazują, że dotyk faktycznie zajmuje bardzo ważne miejsce w rozwoju człowieka, a konkretnie w rozwoju dziecka. Jest to zmysł, który najpierw rozwija się u dziecka w łonie matki i dlatego często jest uważany za pierwotny zmysł.

People who are blind or deaf from birth will for the most part develop normal bodies and brains [...]. But deprive a newborn of social touch [...] and a disaster unfolds: Growth is slowed, compulsive rocking and other self-soothing behaviors emerge, and [...] emergent disorders of mood, cognition and self-control can persist through adulthood. [...] Touch is not optional for human development. [...] If our long childhoods are not filled with touch, particularly loving, interpersonal touch, the consequences are dramatic.²

² D.J. Linden, *Touch: The science of the sense that makes us human*, Penguin Books, London 2016, s. 28.

Dotyk odbywa się na całym ciele za pomocą różnych receptorów w skórze. Często łączy te sygnały z informacjami zwrotnymi z mięśni i ścięgien, gdy aktywnie poruszamy się i odkrywamy świat, oraz z proprioceptywnymi informacjami o położeniu naszych powierzchni dotykowych.³

Ludzkie ciało w całości jest pokryte skórą, co oznacza, że jesteśmy w stanie dotykać i w ten sposób postrzegać całym swoim ciałem. Skóra to punkt między naszymi światami wewnętrznymi i zewnętrznymi. Oprócz przepuszczania informacji otrzymanych przez dotyk, skóra ma za zadanie „odrzucać” wszystkie groźne elementy. Ten największy organ ludzki działa jak bariera ochronna między naszymi wewnętrznymi cielesnymi systemami a światem zewnętrznym.

Zmysł dotyku dostarcza naszemu mózgowi bogactwo informacji o środowisku naturalnym, w tym o temperaturze, wilgotności i ciśnieniu powietrza; pozwala nam odczuwać fizyczny ból – niezbędny do uniknięcia obrażeń, chorób i niebezpieczeństw. Dotyk to czynność zazwyczaj intymna, bliska, na której wykonanie istnieje zgoda i pozwolenie. W przypadku braku zgody, lub jeśli dotykanie odbywa się poza wymiarem bliskości, znajomości, dotyk jest uznawany jako społecznie nie do zaakceptowania. O takim stosunku do dotyku świadczą przykłady wyrażen w języku polskim oraz serbskim, które są często używane w konstrukcjach z negacją: *nie dotykaj moich rzeczy, nie dotykać eksponatów, nie tykajcie nic; не дирјай ме, не пипај његове ствари, ни прстом да нису пипнула*.

W odróżnieniu od wzroku i słuchu, zmysł dotyku ściśle jest związany z polem emocjonalnym⁴, co jest również odzwierciedlone w języku: *dotknęły mnie jego słowa, dotknięta do żywego, дирнуо ме је њихов гест, такнула ме је у живаца*.

Czasowniki oznaczające percepcję były przedmiotem badań wielu naukowców, a wśród najwybitniejszych w tym polu niewątpliwie są Ake Viberg, Eve E. Sweetser i Iraide Ibarretxe-Antuñano.

W swojej pracy pragnę podkreślić oraz uwydatnić znaczenie zmysłu dotyku w naszej codziennej rzeczywistości. Skupiłam się wyłącznie na czasownikach oznaczających percepcję dotykową w języku polskim i serbskim. Materiał badawczy został zaczerpnięty z *Narodowego korpusu języka polskiego*⁵, *Kорпуса савременог српског језика*⁶ oraz innych źródeł internetowych jak gazety, portale, blogi. Jako

³ M. Fulkerson, *Touch*, 2015, <https://plato.stanford.edu/entries/touch/>, [12.05.2023].

⁴ E.E. Sweetser, *From Etymology to Pragmatics. Metaphorical and Cultural Aspects of Semantics*, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 37.

⁵ *Narodowy korpus języka polskiego*, <http://nkjp.pl/>, [11.06.2023].

⁶ *Kорпус савременог српског језика*, <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/prezentacija/korpus.html>, [11.06.2023].

podstawa leksykograficzna posłużyły słowniki jak *Wielki słownik języka polskiego*⁷, *Пољско-српски речник*⁸ i *Речник српскога језика Матице српске*⁹.

Jako punkt wyjścia w swojej pracy wybrałam metodę Ibarretxe-Antuñano, która na podstawie języka baskijskiego, angielskiego i hiszpańskiego przedstawiła szczegółową analizę kroslingwistyczną ekstenzji semantycznych oraz opracowała schematy w jakie domena percepcji dotykowej jest na poziomie konceptualnym odwzorowana w innych domenach naszego doświadczenia. W wymienionych językach zidentyfikowała cztery główne rozszerzenia semantyczne czasowników oznaczających dotyk: 1) *to affect (physically and metaphorically)*, 2) *to partake of*, 3) *to reach* i 4) *to deal with*. „These semantic extensions represent four different ways in which the domain of tactile perception is conceptually linked to different experiential domains.”¹⁰

Czasowniki oznaczające percepcję zmysłową są niezwykle polisemiczne, a jeśli chodzi o ich semantykę, możemy rozróżnić znaczenia prototypowe, czyli podstawowe znaczenia fizyczne oraz nieprototypowe znaczenia, czyli znaczenia rozszerzone, które w większym lub mniejszym stopniu odbiegają od podstawowych znaczeń prototypowych. Na przykład: a) *Piotr dotknął książkę*. b) *Jutro mam egzamin, a ja nawet nie dotknęłam książki*; a) *Петар је додирнуо књигу*. b) *Сутра имам испит, а нисам ни тиннула књигу*.

Zmysł dotyku związany jest głównie z polem znaczeniowym emocji, dlatego też konstrukcje typu *dotknęły mnie jego słowa* czy serbskie *дубоко сам дирнута њеним потезом* przedstawiają bardzo liczne przykłady znaczeń nieprototypowych.

Pierwsze z rozszerzeń semantycznych Ibarretxe-Antuñano to *to affect*, przedstawione poniżej w przykładach z języka polskiego i serbskiego.

- (1) *Niczego więcej nie dotykaj bez mojego pozwolenia.*
- (2) *Не дирaј више ништа без моје дозволе.*
- (3) *Kto dotykał mojego seffu?*
- (4) *Ko је дирaо моје ствари?*

⁷ *Wielki słownik języka polskiego*, <https://wsjp.pl/>, [11.06.2023].

⁸ Dimitrijewić, D. (red.), *Пољско-српски речник*, *Zawod za udžbenike i nastavna sredstva*, Beograd 1999.

⁹ Nikolić, M. (red.), *Речник српскога језика*, Matica srpska, Novi Sad 2011.

¹⁰ I. Ibarretxe-Antuñano, *Cross linguistic polysemy in tactile verbs*, „Human Cognitive Processing: Cognitive Linguistics Investigations: Across Languages, Fields, and Philosophical Boundaries” 2006, nr 15, s. 240.

Powyższe przykładowe zdania pokazują, że w danych sytuacjach nie doszło tylko do kontaktu fizycznego, lecz również do innych konsekwencji tego właśnie dotyku, a mianowicie ‘zmiany lokalizacji’. W (1) i (2) podmiot nie pozwala, żeby druga osoba wykonywała jakichkolwiek zmian, a w (3) i (4) podmiot chce dowiedzieć się kto otwierał sejf, kto poruszał rzeczy osobiste, kto zmieniał pozycję lub lokalizację tych przedmiotów.

Jak widać z danych przykładów, czasowniki percepcji dotykowej w rozszerzonym znaczeniu *to affect* mogą mieć znaczenie fizyczne, natomiast interpretacje metaforyczne również są możliwe:

(5) *Przepraszam pana za pytanie. Nie chciałam pana dotknąć...*

(6) *Дирнуле су ме њене речи.*

(7) *Jeśli ktoś poczuł się dotknięty moimi wcześniejszymi wypowiedziami, to przepraszam.*

(8) *Мислим да је ова фотографија дотакла многа срца.*

Zdania (5), (6), (7) i (8) wskazują na wymiar emocjonalny osoby, która jest przedmiotem dotknięcia metaforycznego. W (5) (zresztą w (8) również) podmiot pragnie przeprosić drugą osobę za ewentualne przykre emocje czy reakcje jakie mogły wywołać zadane pytanie. Jeżeli zaś chodzi o (6) brakuje informacji o tym w jaki sposób słowa jednej osoby wpłynęły na drugą osobę – czy to były słowa niemiłe, przykre, czy może jednak wzruszające. W (8) jest podobna sytuacja jak w (6). Wszystkie powyższe zdania sugerują, że poprzedni stan (emocjonalny) był poruszony, zmieniony.

Kolejne rozszerzenie semantyczne to *to reach*, które obejmuje kilka różnych poddomen: spacialne, temporalne i metaforyczne w ścisłym znaczeniu.

(9) *Musiata dotknąć dna, by zrozumieć, że tak się nie da żyć.*

(10) *Својом незауштављивом креативошћу дотакли сам врх филмског неба.*

(11) *Пре доласка међу црно-беле, са којима је дотакао врхунац каријере када је освојио Куп европских шампиона 1992. године, наступио је за подгоричку Будућност.*

Te cztery zdania implikują, że w danych sytuacjach istnieje punkt najwyższy lub najniższy, końcowy, cel, który powinien być osiągnięty, a poza którym już nie ma nic więcej. Takie rozszerzenia odnoszą się zazwyczaj do osiągania jakiegoś sukcesu w pracy, karierze, sporcie, życiu itd. Natomiast obejmują także sytuacje opisujące niepowodzenia, porażki, klęski (9). Trzeba jednak podkreślić,

że w języku serbskim jest dużo więcej przykładów z rozszerzeniem semantycznym *to reach*. W języku polskim w takich sytuacjach językowych mamy do czynienia z innymi czasownikami jak np. *osiągnąć*.

(12) *Owszem, jak tamten samolot dotknął ziemi, musiał być niezły lotot.*

(13) *Kada je Aeroflotov avion dotakao pistu, nekaко je u Душану u Мирјани лакнуло.*

W powyższych zdaniach (12) i (13) zawarta jest informacja o tym, że samolot wylądował, zakończył swój lot na twardym gruncie.

To deal with to kolejne znaczenie metaforyczne czasowników oznaczających dotyk.

(14) *Polityka rusyfikacji dotknęła też kwestii religijnych.*

(15) *Prelegenci dotknęli tematu obecności duchownych w szeregach Polaków walczących o niepodległość w czasie II wojny światowej i po jej zakończeniu.*

(16) *W szerszym sensie eksperci dotknęli jednak problemu miejsca człowieka (jako pracownika, pracodawcy i nie tylko) we współczesnym świecie.*

(17) *Dotakli smo se свих отворених питања колико год емотивна и тешка била.*

(18) *Висока представница и премијери dotakli су се и самита ЕУ и Западног Балкана који ће одржати у Софији 17. маја.*

(19) *Михаиловићев роман је тако постао једно од првих уметничких дела која су додирнула тему Информбироа.*

W zdaniach (14)-(19) czasowniki dotyku mają znaczenie 'zająć się jakimś tematem, problemem, kwestią poprzez rozmowę, dyskusję, działanie'. Nie mamy informacji o tym czy całość danego tematu została omówiona, czy wszystkie aspekty zostały roztrząsnięte.

Ostatnie z rozszerzonych znaczeń ustalonych przez Ibarretxe-Antuñano jest *to partake of food or drink*.

(20) *Ani nie tknął jedzenia.*

(21) *Ale wtedy, gdy już wytrzeźwiał, nigdy więcej nie tknął alkoholu.*

(22) *Amy Winehouse od początku wakacji na Karaibach nie tknęła narkotyków.*

(23) *Ниједан од њих није пипиуо алкохол никада.*

(24) *Ја сам једина која је нешто појела, остали храну нису ни пипиули.*

(25) *Нису такнули ништа са стола.*

W tych sześciu przykładowych zdań wyraźne jest użycie czasowników dotyku w formie negatywnej. Znaczenia odnoszą się do konsumpcji, kosztowania

jedzenia, picia, papierosów oraz wszelakich innych substancji, które mogą być spożywane. Ze wszystkich wyżej wymienionych przykładów możemy się dowiedzieć, że podmiot nie spożył jedzenia lub picia. Na podstawie zdań (21), (22) i (23) można nawet wyodrębnić osobne znaczenie opisujące abstynencję, powstrzymywanie się od czegoś, najczęściej od spożycia alkoholu lub substancji psychoaktywnych. Jeżeli dodamy partykułę *prawie* w tych zdaniach ((26) *Prawie nie tknął jedzenia.* (27) *Готово да није пињула ручак.*), znaczenie przyjmuje nowe wartości i całkiem się zmienia: podmiot coś spożył, ale nie do końca, nie spożył wszystkiego.

Na podstawie zbadanego materiału językowego można stwierdzić, że w języku polskim i serbskim możliwe jest wyodrębnianie dodatkowych znaczeń nieprototypowych jak na przykład: brać udział w czynnościach/aktywnościach, uderzyć lub w inny sposób fizyczny wpłynąć na zmianę pozycji lub stanu drugiej osoby itd.

W języku polskim i serbskim istnieją również specyficzne wyrażenia zawierające czasowniki percepcji dotykowej, które także zasługują na szczególne omówienie. Jednym z tych wyrażen jest serbskie: *не дирџај у осинье гнездо*.

(28) *Дирнула сам у осинье гнездо твитом о Ђоковићима.*

W tym przypadku mamy do czynienia ze znaczeniem: ‘poruszyłam coś, wspomniałam o czymś co jest czynnością, tematem zabronionym, tabu, coś czego się nie robi, ponieważ konsekwencje mogą być przykre’. W języku polskim istnieje obrazowe wyrażenie ‘macać komuś żebra’, które oznacza ‘bić, lać kogoś’. W swoim nieprototypowym znaczeniu czasownik ten cieszy się znaczeniem negatywnym, agresywnym wręcz. Kolejny przykład z języka serbskiego to bardzo często używane wyrażenie *не дирџај лава док спава*. Nie oznacza ono dosłownego, bezpośredniego kontaktu, dotykania śpiącego zwierzęcia, a abstrakcyjną niebezpieczną sytuację, którą reprezentuje właśnie ten lew oraz konsekwencje z jakimi się wiąże poruszanie tego lwa. Wyrażenie to wyraźnie i dosadnie mówi: ‘nie szukaj kłopotów, nie ruszaj nic, zostaw rzeczy takimi jakie są, ponieważ tak jest bezpieczniej’.

Omówione mapowania odbywają się na poziomie konceptualizacji, w którym jest zawarta informacja o tym, w jaki sposób pojmujemy otaczający nas świat, jakie są nasze doświadczenia z rzeczywistością wokół nas. Doświadczenia, które otrzymujemy poprzez zmysł dotyku, jakość i ilość informacji, które nam

udostępnia ten zmysł – wszystko to determinuje podstawę konceptualną dla rozszerzeń semantycznych.

Kultura pewnie ma największy wpływ na konceptualizację. Język polski oraz język serbski stanowią część tej samej kultury, kultury słowiańskiej, europejskiej. Czasowniki percepcji dotykowej pokazują, że – przynajmniej na poziomie znaczeń nieprototypowych – mają wspólną, bliską konceptualizację percepcji dotykowej.

Analizowane przeze mnie czasowniki polskie i serbskie pokazują, że jest o wiele więcej znaczeń nieprototypowych niż prototypowych zarówno w języku polskim jak i w serbskim. Przeprowadzone badania ukazały, że istnieje potrzeba dogłębniejszego podejścia analitycznego do czasowników oznaczających percepcję dotykową. Niniejsza praca nie przedstawia pełnego ani finałowego opisu danego zagadnienia, natomiast mogą stanowić punkt wyjścia do kolejnych badań nad nieprototypowymi znaczeniami czasowników dotyku w języku polskim i serbskim, a zwłaszcza z perspektywy kontrastywnej.

BIBLIOGRAFIA

Fulkerson, M., *Touch*, 2015, <https://plato.stanford.edu/entries/touch/>, [12.05.2023].

Ibarretxe-Antuñano, I., *Cross linguistic polysemy in tactile verbs*, "Human Cognitive Processing: Cognitive Linguistics Investigations: Across Languages, Fields, and Philosophical Boundaries," 2006, nr 15, s. 235-253.

Linden, David J., *Touch: The science of the sense that makes us human*, Penguin Books, London 2016.

Sweetser, E.E., *From Etymology to Pragmatics. Metaphorical and Cultural Aspects of Semantics*, Cambridge University Press, Cambridge 1990.

Viberg, Å., *The verbs of perception: A typological study*, "Linguistics: An Interdisciplinary Journal of the Language Sciences" 1884, nr 21, s. 123-162.

Źródła

Narodowy korpus języka polskiego, <http://nkjp.pl/>, [11.06.2023].

Wielki słownik języka polskiego, <https://wsjp.pl/>, [11.06.2023].

Dimitrijewić, D. (red.), *Polsko-srpski rečnik, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva*, Beograd 1999.

Korpus sawremenog srpskog jezika, <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/prezentacija/korpus.html>, 11.06.2023.

Nikočić, M. (red.), *Recznik srpskoga jezika*, Matica srpska, Nowi Sad, 2011.

ON NON-PROTOTYPIC MEANINGS OF THE VERBS OF TACTILE PERCEPTION IN POLISH AND SERBIAN LANGUAGE

This paper deals with the semantic extensions in Polish and Serbian. Verbs of touch, as verbs representing tactile perception, show that there're numerous semantic extensions across languages. Semantic analysis has been performed based on the Ibarretxe-Antuñano mappings from the tactile perception domain to other human experience domains which include four main meaning extensions of tactile verbs. Studies assume that culture has the most significant influence on these mappings – since Polish and Serbian belong to the same European culture, they share similar tactile sense conceptualization.

Keywords: *tactile perception, tactile verbs, Polish, Serbian, sensory perception, semantic extensions, touch, conceptualization*

WYRAZ *VZPOURA* ORAZ JEGO SYNONIMY W JĘZYKU CZESKIM

Przedmiotem niniejszej pracy było dokonanie analizy językowej wybranych czeskich odpowiedników polskiego leksemu *bunt*, celem której było zbadanie i pokazanie, jaki jest ich związek z socjologiczną definicją buntu Roberta K. Merton'a oraz z różnymi typami buntu. Celem analizy korpusowej było odkrycie znaczenia czeskich ekwiwalentów wyrazu *bunt*, aby w dalszej kolejności zbadać czy zjawisko buntu, w rozumieniu tego słowa z punktu widzenia języka czeskiego, jest obecne w znaczeniu buntu artystycznego. Na potrzeby analizy językowej jako narzędzie badawcze wykorzystano Czeski korpus narodowy. Przytoczono wyniki badań korpusowych, które potwierdziły istnienie różnic znaczeniowych między tymi ekwiwalentami, a także różnic w sytuacjach językowych, w których są one używane.

W języku czeskim wyraz *bunt* ma kilka odpowiedników. Najczęściej występującym oraz najbardziej oddającym sens tego zjawiska jest wyraz *vzpoura*. W słowniku *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (SSČ) są podane dwie definicje wyrazu *vzpoura*: 1. *prudký hromadný odpor proti režimu ap.* 2. *vzepření se proti autoritě*². W słowniku *Slovník spisovného jazyka českého* (SSJČ) definicja wyrazu *vzpoura* jest podobna: 1. *prudké hromadné vzepření se autoritě, režimu ap* 2. *vůbec prudké vzepření se autoritám i v jiných oborech činnosti, proti ustáleným zvyklostem apod*³.

Jednym z synonimów leksemu *vzpoura*, wymienionym między innymi w słowniku SSJČ, jest wyraz *povstání*, którego definicja jest następująca: *ozbrojená vzpoura proti držitelům moci* (SSJČ). Obcojęzycznym odpowiednikiem

¹ Uniwersytet Warszawski; a.sokolowsk2@student.uw.edu.pl

² J. Filipec, J. Machač, i in., *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, Academia, Praha 1978.

³ B. Havránek, *Slovník spisovného jazyka českého*, ČSAV, Praha 1960-1971.

leksemu *vzpoura*, również wymienionym w słowniku SSJČ jako jego synonim, jest wyraz *revolta*. Leksem *revolta* pochodzi z języka francuskiego oraz jego definicja znacząco nie różni się od definicji rodzimych ekwiwalentów. Analiza tych definicji prowadzi do wniosku, że wyraz *vzpoura* oraz jego synonimy: wyraz *poústání* oraz wyraz *revolta* w języku czeskim zazwyczaj oznaczają akt zbrojny oraz rzadziej bunt młodzieży przeciwko tradycjom. Akt zbrojny może być skierowany przeciwko reżimowi w celu wymuszenia na nim zrealizowania swoich żądań, może dotyczyć buntu niewolniczo wykorzystywanych rolników przeciwko bogatym panom oraz buntu niższych jednostek wojska przeciwko swojej władzy. Akt buntu może dotyczyć również przemocy na samym sobie, czyli na przykład strajk głodowy. Najważniejszą jednak, powtarzającą się we wszystkich wymienionych słownikach języka czeskiego oraz dotyczącą wszystkich odpowiedników wyrazu bunt w języku czeskim, jest definicja buntu jako spontanicznego oraz - zazwyczaj - zbrojnego aktu przeciwstawienia się reżimowi.

Socjologiczna definicja buntu Roberta K. Mertona znacząco różni się od definicji słownikowych zarówno w języku czeskim, jak również w języku polskim. Według tej definicji buntem możemy nazwać każdy akt odrzucenia zarówno norm jak i wartości panujących w danym społeczeństwie, jeżeli odrzucenie to doprowadzają aktywne działania na rzecz zmiany tychże norm i wartości⁴. Możemy zatem znaleźć wspólną zmienną definicji socjologicznej oraz definicji słownikowych, którą będzie akt na rzecz zmiany, jednak w definicjach słownikowych akt ten dotyczy głównie spontanicznego aktu zbrojnego, podczas gdy socjologiczna definicja nie precyzuje jakiego rodzaju jest to akt.

W celu zbadania, które odpowiedniki wyrazu *bunt* w języku czeskim występują najczęściej, posłuży InterCorp v12 - Polish zrównany z InterCorp v12 - Czech, natomiast jak się ma kontekst użycia danych odpowiedników do definicji słownikowych oraz definicji socjologicznej posłuży aplikacja Kontext w Korpusie Języka Czeskiego⁵.

Korzystając z aplikacji Treq w Korpusie Języka Czeskiego⁶ można zobaczyć, że najczęstszymi czeskimi rodzimymi ekwiwalentami wyrazu *bunt* są wyrazy *vzpoura*, *poústání*, *vzdor*, *odpor*, które mają jednak różną frekwencję występowania w tekstach jako wspomniane ekwiwalenty. Istnieje w języku czeskim kilka innych odpowiedników, są one pochodzenia obcego lub mają

⁴ R. K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, The Free Press, New York 1968, s. 209.

⁵ M. Křen, V. Cvrček, i in., *SYN2020: reprezentativní korpus psané češtiny*, Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2020.

⁶ M. Vavřín, *Treq – databáze překladových ekvivalentů*, FF UK, Praha 2015.

postać czasownika. Z ekwiwalentów obcego pochodzenia można wymienić takie wyrazy jak: *revolta*, *rebelie*; natomiast ekwiwalenty, które mają postać czasownika to np.: *vzbouřit*, *bouřit*, *vzepřít*. Jak można zauważyć w poniższej tabelce (tab. 1), która przedstawia wyniki wyszukiwania ekwiwalentów w korpusie InterCorp v12 - Polish, najczęstszym ekwiwalentem polskiego wyrazu *bunt* jest w języku czeskim wyraz *vzpoura*, który stanowi 58.4% wszystkich ekwiwalentów. Wyraz *povstání*, który występuje jako ekwiwalent w 5.4% przypadków, podobnie jak leksem *revolta*, który jest równocześnie drugim po wyrazie *vzpoura* najczęstszym ekwiwalentem pochodzenia rodzimego. Jeśli spojrzymy na konteksty oraz teksty, w których występują wyrazy *vzpoura* oraz *povstání*, można zauważyć, że mają one bardzo podobny profil znaczeniowy, a mianowicie wyrazy te najczęściej pojawiają się w tekstach publicystycznych oraz w literaturze naukowej, najczęściej w znaczeniu buntu z użyciem siły fizycznej, przy czym siła fizyczna tutaj rozumiana jest nie tylko jako użycie przemocy przeciwko komuś, ale również na samym sobie w akcji protestu np. strajk głodowy, lub nawet samą (nie)obecnością fizyczną w jakimś miejscu np. demonstracja uliczna lub strajk robotników. Przykładami buntu z użyciem siły fizycznej są np.: bunt zbrojny, protesty i demonstracje uliczne, rewolucja przeciwko jakiemuś zwierzchnictwu, strajk głodowy itd.:

[...] V prvopočátku posuzovalo vedení věznice tuto demonstrativní hladovku jako **vzpouru** a snažilo se přitom využít mnoha psychopatů k tomu, [...].

[...] K veřejnosti samozřejmě nepronikly zprávy o stávce či snad dokonce **vzpouře** vietnamských veteránů z počátku 80 . let na Kladně. [...]

[...] Mnoho signatářů protestních dopisů , spisovatelů a intelektuálů bylo proto už od prvních minut **vzpoury** na ulicích. [...]

[...] Pod vedením Mustafy Barzáního začala ozbrojená **vzpoura** proti irácké vládě. [...]

[...] Štěstím Čechů a Slováků byl paradoxně tragický rok 1968 . Dvacet let opozice udělalo z těchto lidí jakési profesionály **vzpoury** a vedle Poláků je považujeme za své učitele. [...]

Wyraz *vzpoura* znacznie rzadziej pojawia się w znaczeniu buntu artystów, którzy swój bunt wyrażają zazwyczaj poprzez tworzoną przez nich sztukę. Bunt artystyczny nie jest zatem buntem z użyciem siły fizycznej, polega raczej na odejściu od konwencji czy tradycji lub wyrażeniu swoich odmiennych poglądów na jakiś temat np. na temat polityki, panującej władzy czy jakiegoś wydarzenia. Bunt artystyczny wyrażany jest często wykorzystaniem jakiejś przenośni, gry słów czy metafor, z tej przyczyny często trudno jest go uchwycić, szczególnie w oddaleniu

czasowym czy kulturowym. Twórczość artystyczna mianowicie zazwyczaj osadzona jest w kontekście kulturowym danego regionu oraz w kontekście okresu czasowego, w którym powstała. W języku czeskim wyraz *vzpoura* zazwyczaj nie jest wykorzystywany w znaczeniu buntu artystycznego, co pokazują wyniki z korpusu, wyraz *vzpoura* najczęściej występuje w kolokacji z takimi wyrazami jak: *vypuknout, potlačit, otrok, potlačení, podněcovat, rolnický, podnitit*. Wszystkie te kolokacje występują w znaczeniu buntu z użyciem siły fizycznej. Możemy jednak znaleźć kilka odpowiednich przykładów wyrazu *vzpoura* w znaczeniu buntu artystycznego:

[...] Společným jmenovatelem této mnohotvárné umělecké činnosti je **vzpoura** proti konvenci, proti všemu zaběhnutému, tupě a trpně přijímanému. [...]

[...] Saviniovo samozřejmě evropanství spojené se sounáležitostí národní, právě tak jako se v jeho díle pojí fantazie s formou, **vzpoura** proti liteře nebo mrtvé tradici s vážností k tradici živé a plodné, vyzývá improvizace a perzifláž se znalostí věci a míry. [...]

Przykłady te są jednak niemiarodajne nie tylko ze względu na ich znikomą liczbę, ale również dlatego, że pochodzą zazwyczaj z jednego tekstu, tak jak oba podane powyżej przykłady, pochodzące z jednego artykułu czasopisma *Lidové noviny - Literární noviny* z roku 1991. Po dokonanej analizie korpusowej, możemy stwierdzić więc, że najczęstszy czeski ekwiwalent wyrazu *bunt*, którym jest wyraz *vzpoura*, zazwyczaj występuje w kontekście buntu z użyciem siły fizycznej, natomiast bunt artystyczny ma w przypadku tego ekwiwalentu znikomą liczbę wystąpień.

Podobnie sytuacja wygląda w przypadku rodzimego ekwiwalentu wyrazu *bunt*, którym jest leksem *povstání*. Wyraz obcego pochodzenia *revolta* natomiast, mimo tego że ma mniejszą frekwencję występowania niż rodzimy wyraz *vzpoura* (tylko 5.6%), częściej niż oba rodzime wyrazy występuje w znaczeniu buntu w przenośnym znaczeniu, przy tym nie tylko buntu artystycznego, lecz także innych rodzajów buntu takich jak bunt młodzieńczy czy religijny. Wyraz *revolta* najczęściej łączy się z wyrazami takimi jak: *studentský, pubertální, imaginární, cenzura, autentický*. Oto kilka przykładów zdań z wyrazem *revolta* z Korpusu Języka Czeskiego:

[...] studentská **revolta** proti takzvanému kapitalismu a takzvanému socialismu měla společné rysy a já jsem si spolu s jinými myslel, že tím začíná něco nového. [...]

[...] jsou naprosto přirozené a určitá míra pubertálního opovržení a **revolty** patří ke zdravému vývoji osobnosti. [...]

[...] Tato **revolta** nebyla možná zcela uvědomělá, nicméně vyjádřená způsobem pro středověkého člověka nejpřirozenějším , totiž způsobem náboženským. [...]

[...] Postkomunistické etnické konflikty jsou velkou **revoltou** imaginárních světů. [...]

[...] **Revolta** proti útlaku a cenzuře světa zkamenělých autorit , fetišů , institucí a pověr , které tísní volnost rozvoje lidské osobnosti. [...]

[...] Jak vyplývá z charakteristiky státního zastupitelství , postihla cenzura zvláště kladná vyjádření o **revoltě** omladinářského hnutí. [...]

Ekwiwalentem wyrazu *bunt* w języku czeskim może być również konstrukcja z celownikiem oraz przyimkiem *proti* – *být proti někomu/něčemu*. Istnieje jeszcze inny wariant tej konstrukcji, który odpowiada ekwiwalentowi wyrazu *bunt*, konstrukcja *protestovat proti někomu/něčemu*. Konstrukcja *být proti někomu/něčemu* sama w sobie występuje również w zdaniach nacechowanych neutralnie: można być przeciwko czemuś, ale się przeciwko temu nie buntować, nie podejmować żadnych działań czy to działań artystycznych czy z wykorzystaniem siły fizycznej. Przykładem takiego zdania jest:

[...] jenom bych vám chtěl všem připomenout, že ctím rodinu a **jsem proti** drogám. [...]

Konstrukcja *být proti někomu/něčemu* występuje również w znaczeniu „być w odróżnieniu od kogoś”. Przykładem występowania w tym znaczeniu jest:

[...] Katka se jí snažila uklidnit, **byla proti** ní mírná a trpělivá. [...]

Wyraz *protestovat proti někomu/něčemu* natomiast zawiera w sobie funkcję czynu, którą w tym wyrazie pełni czasownik *protestovat*. Nie jest to już tylko „być” przeciwko czemuś, lecz podejmować w związku z tym jakieś działania. Kiedy spojrzymy na zdania, w których pojawia się ten wyraz, podobnie jak w przypadku rodzimych wyrazów *vzpoura* oraz *povstání*, dominować będą sytuacje, w których bunt występuje w znaczeniu buntu z użyciem siły fizycznej. Konstrukcja *protestovat proti někomu/něčemu* najczęściej łączy się z takimi wyrazami jak: *demonstrant*, *ostře*, *varšavský*, *důrazně*, *hlasitě*, *okupace*. Przykłady zdań, w których ten wyraz występuje:

[...] co se asi 1500 lidí shromáždilo před Kremlem, aby **protestovalo proti** věznění demonstrantů zadržaných v předvečer Putinovy inaugurace do třetího prezidentského období. [...]

[...] v Thajsku muslimská komunita ostře **protestovala proti** vládní podpoře amerického protiteroristického tažení i proti nasazení thajských vojenských jednotek v Iráku. [...]

[...] představitelé pokrokové části inteligence SSSR, která **protestovala proti** okupaci svobodnymilovného Československa. [...]

Konstrukcja *protestovat proti někomu/něčemu* więc w odróżnieniu od konstrukcji *být proti někomu/něčemu* odpowiada socjologicznej definicji buntu jako zjawiska, które wymaga nie tylko postawy nonkonformistycznej, czyli odrzucenie zarówno norm jak i wartości, ale również wymaga działania w kierunku zmiany, bez względu na to czy okażą się owe działania skuteczne. Konstrukcja ta nie odpowiada natomiast wyżej wymienionej definicji buntu artystycznego.

Podsumowując, w korpusie języka czeskiego możemy znaleźć liczne przykłady użycia wyrazu *vzpoura* oraz jego synonimów pasujących do ich definicji słownikowych, według których bunt to zazwyczaj zbrojny akt sprzeciwienia się jakiejś władzy. Zjawisko buntu artystycznego zarówno w definicjach słownikowych jak i w przykładach z korpusu nie występuje lub występuje w bardzo niewielkim stopniu, ekwiwalenty pochodzenia rodzimego zawierają znaczenie buntu artystycznego tylko w pojedynczych przykładach. Z czeskich odpowiedników wyrazu *bunt* jedynie ekwiwalent pochodzenia obcego, wyraz *revolta*, zawiera znaczenie buntu artystycznego w przykładach z korpusu, co jest również zgodne z jego definicją słownikową, która nie precyzuje rodzaju tego zjawiska, a więc wyraz *revolta* może dotyczyć zarówno buntu zbrojnego, jak i innych jego rodzajów.

W języku polskim wyraz *bunt*, który wyraża rodzaj uczucia, emocji i zachowania, pochodzi z języka niemieckiego. *Bund* (z niem. związek) odnosi się do buntu jako wspólnoty, w której łączą się buntownicy w celu zmiany norm i wartości, z którymi się nie zgadzają. Słownik WSJP podaje, że wyraz dawniej funkcjonował w polszczyźnie w znaczeniu 'przymierze, związek', zaś znaczenia 'zmowa, spisek', 'powstanie' oraz 'sprzeciw, opór' są wtórne⁷. W Wielkim słowniku języka polskiego (WSJP) w definicji wyrazu *bunt* jest on podzielony na dwie definicje ze względu na rodzaj buntu. Pierwszą z nich jest definicja buntu młodzieńczego, czyli: *stanowczy sprzeciw wobec kogoś lub czegoś*. Druga z nich to definicja buntu zbrojnego jako *wystąpienia przeciw władzy, dążące do jej obalenia lub ograniczenia*. W odróżnieniu od definicji słownikowych w języku czeskim pojawia się w definicjach w języku polskim podział na rodzaje

⁷ P. Żmigrodzki, *Wielki słownik języka polskiego*, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków 2007.

buntu. Przez długi czas wyraz bunt nie miał synonimów, funkcjonowało również rozróżnienie znaczenia wyrazu *bunt* na złe i dobre. W Słowniku języka polskiego Lindego, rozróżnienie to występuje: “W dobrem znaczeniu bunt to wiązanie się ze sobą, przymierze, sojusz; teraz używa się go w złym znaczeniu, spisek, spiknienie, porwanie się przeciw władzy prawnej”⁸. Słownikowa definicja buntu zmieniała się na przestrzeni lat, uzupełnienie podstawowej definicji następuje w słowniku Tadeusza Lehra-Spławińskiego z roku 1938, a mianowicie jako synonim wyrazu *bunt* podaje on wyraz *powstanie*. Wyraz *powstanie* niesie za sobą bardzo pozytywne konotacje w polskim obszarze kulturowym ze względu na historię Polski, dlatego również wyraz *powstanie* nie do końca ma w polskim obszarze kulturowym to samo znaczenie co wyraz *bunt*. Wyraz *powstanie* mianowicie kojarzy się w języku polskim głównie z wydarzeniami historycznymi oraz nie funkcjonuje jako neutralny wyraz określający jakikolwiek sprzeciwy. W słowniku Doroszewskiego z 1960 roku do podstawowej definicji dodane zostaje rosyjskojęzyczny wyraz *buntowszczyk*, co niesie za sobą negatywne znaczenie buntu szerzone przez propagandę radziecką.

Wyraz *bunt* w języku polskim ma zdecydowanie szersze pole znaczeniowe oraz jednocześnie mniej synonimów niż w języku czeskim. Wyraz ten zatem może występować w różnych kontekstach i w każdym z nich może oznaczać inny rodzaj buntu. Może on zatem wyrażać zarówno bunt artystyczny, jak i bunt z użyciem siły fizycznej. W Narodowym Korpusie Języka Polskiego możemy znaleźć przykłady użycia wyrazu *bunt* w różnych kontekstach. Przykład użycia wyrazu *bunt* w znaczeniu buntu zbrojnego:

[...] Więźniowie, przesłuchiwani w obozie przez Sojusz oraz Amerykanów, zabrali strażnikom broń - karabiny, broń maszynową i granaty - i wzniciłi zbrojny **bunt**. [...]

Przykład użycia wyrazu *bunt* w znaczeniu buntu młodzieżowego:

[...] Bunt młodzieżowy odznacza się tym, że skierowany jest przeciwko czemuś lub komuś, zaś bunt dojrzały to **bunt** w imię czegoś, zasad i wartości. [...]

Przykład użycia wyrazu *bunt* w znaczeniu buntu artystycznego:

[...] Kompozycje otwarte miały demaskować przypadkowość tej granicy, dzieła dadaistów wyrażały **bunt** wobec oddzielania od rzeczywistości tego, co powszechnie zwane jest dziełem sztuki, pokazywały, że sztuka jest sprawą oka, że można

⁸ S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1807.

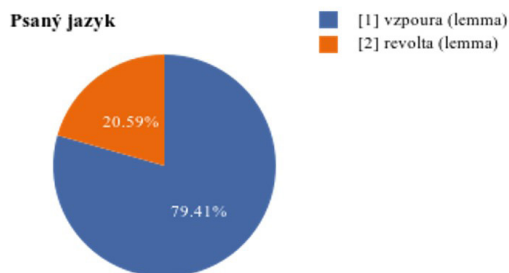
ją dostrzec w przypadkowości istnienia, w rzeczywistości samej. [...]

Pomimo tego, że wyraz *vzpoura* jest najczęstszym ekwiwalentem wyrazu *bunt* w języku czeskim nie należą one do wspólnego pola znaczeniowego. Wyraz *bunt* ma szersze pole znaczeniowe, może zatem określać różnego rodzaju bunt, zarówno bunt zbrojny, bunt młodzieńczy jak i bunt artystyczny. Z tego również powodu nie ma ten wyraz wielu synonimów w języku polskim. Czeski wyraz *vzpoura* natomiast ma węższe pole znaczeniowe, oznacza głównie bunt zbrojny. Aby wyrazić w języku czeskim znaczenie polskiego leksemu *bunt* potrzebnych jest kilka ekwiwalentów. Wyniki analizy korpusowej wykazały, że rodzime odpowiedniki wyrazu *bunt* w języku czeskim najczęściej oznaczają bunt z użyciem siły fizycznej, natomiast najszersze pole znaczeniowe posiada obcego pochodzenia ekwiwalent *revolta*, który jako jedyny z ekwiwalentów wyrażać może również bunt artystyczny.

Interpretacja wyników analizy nie należy do najprostszyc zadań. Brak zdefiniowania buntu artystycznego nie oznacza jednak, że nie jest on charakterystyczny dla czeskiego obszaru kulturowego. Wręcz przeciwnie może to oznaczać, że jest on bardziej naturalny w kulturze czeskiej. Kultura czeska mianowicie ma długą historię wyrażania buntu poprzez sztukę. Nie będzie przesadą stwierdzenie, że w podstawie kultury czeskiej leży sprzeciw nie tylko wobec władzy ale również tradycjom, a najbardziej powszechnym sposobem jego wyrażania w kulturze czeskiej jest humor, a więc posługiwanie się żartem, mistyfikacją oraz grą słów jako środkiem artystycznym. W warstwie językowej zatem nie znajdziemy wiele przykładów definiowania buntu artystycznego ani za pomocą pojedynczych leksemów, ani czasowników, ani innych środków językowych. Bunt artystyczny jest jednak bardziej niż tylko obecny w czeskiej kulturze, co spróbuję udowodnić na przykładzie poezji czeskiego undergroundu.

Podsumowując, dokonano analizy językowej wybranych czeskich odpowiedników polskiego leksemu *bunt*, celem której było zbadanie i pokazanie, jaki jest ich związek z socjologiczną definicją buntu Roberta K. Mertona oraz z różnymi typami buntu. Odkryto znaczenia czeskich ekwiwalentów wyrazu *bunt* oraz zbadano czy zjawisko buntu, w rozumieniu tego słowa z punktu widzenia języka czeskiego, jest obecne w znaczeniu buntu artystycznego. Na potrzeby analizy językowej jako narzędzie badawcze wykorzystano Czeski korpus narodowy. Przytoczono wyniki badań korpusowych, które potwierdziły istnienie różnic znaczeniowych między tymi ekwiwalentami, a także różnic w sytuacjach językowych, w których są one używane. Potwierdzono również istnienie zjawiska buntu

w znaczeniu buntu artystycznego w niektórych ekwiwalentach.

varianta	abs. f.	rel. frekvence
[1]	1049	79.41 (8.62 ppm)
[2]	272	20.59 (2.24 ppm)

Wykres 1. Aplikacja SyD – Český národní korpus. Frekwencja wyrazów *vzpoura* oraz *revolta* w czeskim języku pisanym.

Tabela 1 Aplikacja Treq – Český národní korpus. Czeskie ekwiwalenty wyrazu *bunt*.

Frekvence	Procenta	Polština	Čeština
429	58.4	bunt	vzpoura
40	5.4	bunt	revolta
40	5.4	bunt	povstání
24	3.3	bunt	vzdor
18	2.5	bunt	odpor
18	2.5	bunt	rebelie
14	1.9	bunt	vzbouřit
12	1.6	bunt	bouřit
9	1.2	bunt	nepokoj
8	1.1	bunt	buřičství
7	1.0	bunt	bouře
5	0.7	bunt	vzbouření
5	0.7	bunt	rebel
5	0.7	bunt	vzpurný
5	0.7	bunt	vzbouřenec

BIBLIOGRAFIA

- Filipec, J., Machač, J., Daneš, F. i Mejstřík, V., *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, Academia, Praha 1978.
- Havránek, B., *Slovník spisovného jazyka českého*, ČSAV, Praha 1960-1971.
- Křen, M., Cvrček, V., Henyš, J., Hnátková, M., Jelínek, T., Koček, J., Škrabal, M., *SYN2020: reprezentativní korpus psané češtiny*, Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2020.
- Linde, S. B., *Słownik języka polskiego*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1807.
- Merton, R. K., *Social Theory and Social Structure*, The Free Press, New York 1968.
- Vavřín, M., *Treq – databáze překladových ekvivalentů*, FF UK, Praha 2015.
- Żmigrodzki, P., *Wielki słownik języka polskiego*, Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków 2007.

LEXEME VZPOURA AND ITS SYNONYMS
IN CZECH LANGUAGE

Rebellion is an important part of social balance. According to Robert K. Merton's definition, rebellion is not only the rejection of prevailing norms and values, but also proposing new ones and taking action to bring them into reality. We can divide rebellion into artistic rebellion and rebellion with physical force, with physical force being understood here not only as violence on another person, but also on oneself, e.g. a hunger strike, or the mere presence or absence in some places, e.g. a street demonstration or a workers' strike. The purpose of the linguistic analysis was to examine the equivalents of the word rebellion in Czech, to show how they relate to Robert K. Merton's sociological definition of rebellion and the different types of rebellion. The Czech Language Corpus was used as a research tool. The research revealed differences in the meaning of these equivalents and the contexts in which they are used. An example of differences in meaning is the difference between the word *vzpoura*, which is usually used in the sense of armed rebellion, and the word *revolta*, which is often used in the sense of artistic rebellion.

Keywords: rebellion, revolt, corpus linguistics, Czech language, Polish language, lexemes, synonyms.

ADAPTACJE POLSKICH NAZW WŁASNYCH W SŁOWIANOSERBSKIM PERIODYKU - „SLAVENNO-SERBSKIJA VĚDOMOSTI”

Tematem niniejszego artykułu jest wybór nazw własnych pochodzących z wydawanego w Wiedniu periodyku „Slavenno-serbskija vědomosti”. Tekst, który stanowi podstawę źródłową części praktycznej, pochodzi z końca XVIII wieku i jest jednym z nielicznych napisanych w języku słowianoserbskim. Analizie poddano w głównej mierze nazwiska i nazwy miejsc, które znajdowały się w obrębie Rzeczypospolitej do czasu II rozbioru. W pracy ujęto także występujące w tekście terminy ustrojowe, wojskowe i polityczne dające świadectwo tamtego okresu. Tytułowy przymiotnik “polski” w wielu wypadkach nie powinien być rozumiany w sensie etnicznym, lecz należy pojmować go w kategoriach przynależności geopolitycznej do ówczesnej Rzeczypospolitej, gdyż opisywane leksemy mogą pochodzić z obcych języków i stanowić o różnorodności etnicznej w Polsce tamtego okresu.

Celem pracy było ustalenie sposobu adaptacji polskich nazw. Całość objęła toponimy, hydronimy, nazwiska oraz terminy opisujące polską rzeczywistość końca XVIII wieku w języku słowianoserbskim (*slavenosrpski*). Podjęto próbę ustalenia, które języki pośredniczyły podczas powstawania danego zapisu oraz czy istniała możliwość, że elementy przedostały się do tekstu czasopisma w oparciu o polskie źródła (np. zostały przepisane bezpośrednio z nich lub redaktor gazety miał wiedzę na temat oryginalnego brzmienia danych wyrazów w języku polskim lub innym, który funkcjonował na terenie Rzeczypospolitej). Wstępna znajomość kontekstu, w którym powstawał tekst pozwoliła na utworzenie wstępnej

¹ Katedra Filologii Słowiańskiej, Uniwersytet Łódzki; anna.stosio@edu.uni.lodz.pl.

hipotezy, zgodnie z którą sposób adaptacji był najczęściej uwarunkowany przez języki niemieckie. Założono też, że znaczną rolę mógł odegrać język rosyjski. Podjęto także próbę ustalenia, jaki typ zapożyczenia stanowią wyekscerpowane.

Z części historycznej zostały wyłączone szczegółowe informacje na temat cech słowianoserbskiego, gdyż były przedmiotem wielu prac poświęconych analizie języka poszczególnych tekstów pod kątem ustalenia proporcji między jego składowymi, tj. serbskim, cerkiewnosłowiańskim i rosyjskim. Tej tematyce dedykowane były między innymi badania Aleksandra Mladenovicia - *Slavenosrpski jezik. Studije i članci* z 1989 roku, a także praca magisterska Iwony Skałeckiej, *Język „slavenosrpski” jako efekt pluralizmu językowego w XVIII-wiecznej Serbii (na materiale „Novin srpskih” 1815)* z 2009 roku, która powstała w Katedrze Filologii Słowiańskiej na Uniwersytecie Łódzkim. Klasyfikację elementów systemowych języka przedstawił także Aleksandar Milanović w tekście *Kratka istorija srpskog književnog jezika* z 2004 roku, zaś szczegółową charakterystykę języka periodyku zawarł Aleksandar Albin w monografii *Jezik novina Stefana Novakovića (1792-1794)*.

JĘZYK SŁOWIANOSERBSKI

Słowianoserbski był ostatnim językiem literackim, który poprzedzał reformy Vuka Karadžicia. W historii języka serbskiego bywa opisywany jako pomost łączący ruską redakcję cerkiewszczyzny (serb. *ruskoslovenski*) z początkami współczesnego języka w XIX w. Określa się go mianem hybrydowego, ponieważ składał się z dwóch-trzech komponentów, takich jak ludowy język serbski, rosyjski i cerkiewnosłowiański. Od samego jednak powstania w latach 60. XVIII wieku był skoncentrowany na elemencie serbskim. O kształcie samego słowianoserbskiego w danym tekście stanowiła proporcja między jego składowymi, która nie była uniwersalnie ustalona i mogła wynikać z rozmaitych czynników. Była warunkowana m.in. przez tematykę tekstu, to, kim byli potencjalni czytelnicy. W bardzo dużej mierze zależała także od stosunku autora tekstu do stosowania ruskosłowiańskich elementów i cech języka ludowego.

Tęm, na którym funkcjonował język słowianoserbski był pluralizm językowy społeczności serbskiej. W jego ramach wyodrębniana jest też sytuacja nazywana dualizmem, który polegał na jednoczesnym funkcjonowaniu dwóch typów języka literackiego. Równolegle istniały wtedy, zarezerwowana dla sfery sacrum i tekstów religijnych, serbska redakcja cerkiewszczyzny oraz język ludowy (serb. *narodni jezik*), który był szeroko stosowany w dokumentach świeckich.

Jednakże cerkiewszczyzna zachowywała swoją uprzywilejowaną pozycję dzięki upadkowi serbskiej władzy świeckiej, co skutkowało przejściem przywództwa przez stan duchowny w wielu obszarach życia codziennego. Można uznać, że stosowana była właściwie we wszystkich drukowanych księgach w okresie od XV do XVII wieku. Poza tym istotną cechą rozwoju języka serbskiego do wdrożenia reformy Karadžicia była dyglosja, oznaczająca której posługiwanie się dwoma odmianami języka posiadającymi odrębny zakres zastosowania. Zagadnienia związane ze słowianoserbskim w pracy *Słowiańskie języki literackie* opisała Barbara Popiołek, zaś na gruncie serbskim tą tematyką zajmował się m.in. wspomniany we wstępie Aleksandar Mladenović.

PRASA SERBSKA W XVIII WIEKU

XVIII wiek był czasem stopniowego budzenia się świadomości narodowej. Wówczas nasiliły się dążenia do wprowadzenia języka narodowego do szkół. To również okres wzmożonej działalności wydawniczej, powstawania drukarni i pierwszych regularnie ukazujących się publikacji. Siłą sprawczą większości tych działań było południowosłowiańskie mieszczaństwo. Terytorium południowych Węgier, dzisiejszej Prowincji Autonomicznej Wojwodiny, zamieszkiwała duża serbska diaspora. Głównymi centrami kulturalnymi Serbów w Austro-Węgrzech były wówczas duże ośrodki miejskie: Wiedeń i Peszt, a poza nimi Wenecja². Osiemnaste stulecie, na które przypadło serbskie oświecenie, upłynęło pod znakiem starań Serbów o stworzenie w Wojwodinie drukarni, która by była wyłączanie w rękach diaspory, jednak efekt tych zabiegów pojawił się dopiero w ostatnim ćwierćwieczu. Przez pierwszą połowę XVIII wieku dzieła drukowano w Rosji, a później także w Republice Weneckiej, istniejącej do 1797 roku. W 1770 roku w Wiedniu ukazał się pierwszy nakład serbskich dzieł, niemniej do tego czasu wsparcie rosyjskojęzyczne było dominujące i determinujące językowo.

W związku z tym, właśnie w Wenecji wydrukowano pierwsze serbskie czasopismo - „Slaveno-serbskij magazin”. Jego autor, Zaharije Orfelin, był propagatorem posługiwanie się językiem słowianoserbskim. Do działalności wydawniczej przystąpił z założeniem, aby była ona realizowana w języku, który będzie zrozumiały dla szerszego grona czytelników. Obserwując stopniowe wycofywanie się Europejczyków z używania, znajomej jedynie uczonym, łaciny na rzecz języków narodowych, już na łamach swojego czasopisma Orfelin zachęcał wszystkich

² Bjelica M., Jevtović Z., *Istorija novinarstva*, Niš 2006, s. 155.

piśmiennych do prób tłumaczenia, przepisywania tekstów na język możliwie najbardziej zbliżony mówionej serbszczyźnie. To wydarzenie z 1768 roku zapoczątkowało historię serbskiej, a nawet i szerszej postrzeganej, południowosłowiańskiej prasy. Idee pokrewne tej, którą upowszechniał Orfelin, popularyzowali później inni myśliciele doby oświecenia – Jovan Rajić, a także Dositej Obradović.

PERIODYK „SLAVENNO-SERBSKIJA VĚDOMOSTI”

Pod koniec XVIII wieku na terenie południowych Węgier ukształtowała się liczna serbska diaspora. Głównymi centrami kulturalnymi, w których Serbowie zdobywali wykształcenie, były przede wszystkim Peszt i Wiedeń³. Przedstawicielem społeczności drugiego z tych miast był Stefan Novaković. Korzystając z pozwolenia władz austriackich na prowadzenie własnej działalności wydawniczej, w 1791 roku przejął drukarnię należącą wcześniej do Josefa von Kurzböcka i zaczął tworzyć drugą serbską gazetę. Periodyk „Slavenno-serbskija vědomosti” wydawany był w okresie od sierpnia 1792 roku do grudnia 1794 roku. Ukazywał się z częstotliwością dwóch razy w tygodniu. Tekst pisany był zrozumiałym „alfabetem obywatelskim”, tj. *građanskom azbukom*. Novaković i Kurzböck do pracy przy periodyku zatrudniali serbskich zecerów i korektorów tekstu. Większość tej grupy stanowili młodzi intelektualiści, którzy studiowali w Wiedniu i wykazywali dobrą znajomość języka słowianoserbskiego

Główną tematykę czasopisma stanowiły wydarzenia ze świata polityki. Poza przeważnie bardzo rozbudowaną sekcją dotyczącą Monarchii Habsburgów, w każdym wydaniu periodyku występował podział na części poświęcone informacjom z innych europejskich państw. Poszczególne kolumny posiadały odpowiednie nagłówki, przez co łatwiejsze było np. namierzenie bloku z wiadomościami z Polski. Oprócz tych części, które dotyczyły zdarzeń z konkretnego kraju, istniała sekcja na temat działań zbrojnych - *военный слуцаи*.

Podczas pracy nad materiałem zauważono, że niespójności występowały na poziomie interpunkcji oraz że rozprzestrzenione jest w nim zjawisko zapisywania jednego wyrazu na kilka odmiennych sposobów. Na przestrzeni dwóch lat funkcjonowania tego wydawnictwa zmieniała się też wzajemna proporcja komponentów z różnych języków, składających się na słowianoserbski.

³ Lopusina M., *Svi Srbi Sveta. Vodič kroz dijasporu*, Beograd 1994.

ANALIZOWANY MATERIAŁ, TYPY ZAPOŻYCZEŃ, PRZYKŁADY

Źródłem materiału, w oparciu o który powstała część praktyczna, jest periodyk „Slavenno-serbskija vědomosti”. Pochodzące z lat 90. XVIII wieku czasopismo jest jednym z niewielu napisanych w języku słowianoserbskim. Tekst ten jest dostępny w zasobach cyfrowych Biblioteki Maticy serbskiej. Zbiory obejmują wszystkie, w sumie 102, numery czasopisma, które wydawano dwa razy w tygodniu przez okres od 28 grudnia 1792 roku do 22 grudnia 1794 roku. Proces wybierania przykładów do pracy objął ręczne przepisanie wszystkich toponimów, antroponimów oraz pozostałych pojęć, które zdawały się być związane z ówczesną Rzeczpospolitą. Elementy te pochodzą z kolumn periodyku, poświęconych wiadomościom z Polski, sekcji *военный слухаи*, oraz w mniejszej mierze z działów dotyczących Rosji i Prus. Po ich wynotowaniu, stworzono tabelę, w której przeprowadzono wstępną klasyfikację pod kątem domniemanego języka zapożyczenia, a także, gdy było to możliwe, podano postać w języku polskim. Nie wszystkie elementy miały poświadczoną w tekście postać mianownika, dlatego zostały one przedstawione w oryginalnej postaci gramatycznej, wraz z przyimkiem lub adnotacją dotyczącą przypadku, który ustalono na podstawie rekcji w zdaniu.

Analizie poddano wybrane z periodyku określenia związane z państwowością, terminy opisujące polską rzeczywistość końca XVIII wieku, toponimy, hydronimy oraz nazwiska. Celem tego działania była weryfikacja hipotez zerowych oraz próba ustalenia czy redaktorzy gazety mogli mieć bezpośrednią styczność z nazwami własnymi zapisanymi w języku polskim, a także, czy orientowali się w zasadach polskiej fonetyki i morfologii. W ramach tej sekcji porównywano postaci graficzne leksemów w poszczególnych językach, próbowano stworzyć rekonstrukcje fonetyczne oraz wyjaśnić na tej podstawie, czym autorzy danego zapisu mogli motywować swoje wybory

Podczas przygotowań do badania przewertowano prawie 600 stron periodyku (z całości pozostało około 300) i ręcznie przepisano wszystkie toponimy, antroponimy oraz pozostałe pojęcia, które zdawały się być związane z ówczesną Rzeczpospolitą. Elementy ujęto w tabeli (około 90 elementów), w której przeprowadzono wstępną klasyfikację pod kątem domniemanego języka zapożyczenia, a także, gdy było to możliwe, podano postać polską. Format publikacji nie pozwolił na uwzględnienie wszystkich znalezionych form spełniających kryteria tematyczne, dlatego też wybrano takie, które są reprezentatywne dla całego tekstu, bądź zostały uznane za mniej oczywiste.

Analiza procesów adaptacyjnych zapożyczeń z polskiego do języka słowianoserbskiego odbyła się na podstawie propozycji Władysława Cyrana⁴ i Elżbiety Mańczak-Wohlfeld⁵. Wśród mechanizmów fonetyczno-graficznych Cyran wyróżnił następujące typy:

- a) zapożyczenia fonetyczne, co oznacza przejmowanie wyrazów drogą słuchową na zasadzie naśladowania ich brzmienia w języku źródłowym;
- b) zapożyczenia graficzne, przy zachowaniu obcej pisowni, wyrazy odczytywane są wedle polskich zasad, co wiąże się z ich przejmowaniem za pośrednictwem pisma;
- c) zapożyczenia fonetyczno-graficzne, zgodnie z czym wyrazy tylko częściowo zachowują oryginalne brzmienie, zaś częściowo pozostaje obcy zapis, który jest odczytywany w drugim języku.

Za charakterystyczny i odrębny typ autorzy uznają kalkę językową, którą nazywane są złożone jednostki leksykalne (pojedyncze słowa lub stałe wyrażenia frazeologiczne), utworzone poprzez, zazwyczaj dosłowne, tłumaczenie pozycja po pozycji jednostki źródłowej⁶ za pomocą rodzimych elementów. Wyróżnia się dwa główne typy kalk: wyrazowe oraz frazeologiczne.

Zapożyczenia fonetyczne

- Prusy

Toponim wystąpił w dwóch wariantach: 1) кодъ Прайза i 2) с четами Прусии. Postać nr 1 zdaje się pochodzić od niemieckiego toponimu *Preußen*, który na przestrzeni dziejów służył do określania różnych bytów państwowych. Forma ta jest bardzo dobrze zakorzeniona w niemieckim, a do tekstu słowianoserbskiego przeszła najprawdopodobniej ze źródła w tym języku. Toponim zapisano częściowo fonetycznie, dyftong <eu> uproszczono i oddano za pomocą głosek <aj>, chociaż brzmienie lepiej by odzwierciedlał zapis <oj>. Postać nr 2 zdaje się pochodzić z języka rosyjskiego, w którym współcześnie zapisywana jest

⁴ Cyran W., *Mechanizm zapożyczania wyrazów w języku polskim*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 1974, t. XX, s. 23–37; cyt. za: Olkowska, K. M. *Angielskie zapożyczenia fonetyczne i graficzne w polszczyźnie ogólnej przełomu XX i XXI wieku*, „Studia językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny” 2010, nr 9, s. 163–164.

⁵ E. Mańczak-Wohlfeld, *Tendencje rozwojowe współczesnych zapożyczeń angielskich w języku polskim*, Kraków 1995, s. 24–30; cyt. za: Olkowska, K. M. *Angielskie zapożyczenia fonetyczne i graficzne w polszczyźnie ogólnej...*, s. 163–154

⁶ Haspelmath M., *II Lexical borrowing: Concepts and issues II*, „Loanwords in the World's Languages: A Comparative Handbook”, Berlin, New York 2009, s. 39.

jako *Пруссия*. Zapis w formie poświadczonej w periodyku różni się od tej, która występuje w języku dawcy - rosyjskim, jedynie konwencją graficzną i nie narzuca odmiennej wymowy.

- Warszawa - 1) у Варшави, 2) изъ Варшаве i 3) у Варшаву (дойти)

We wszystkich przypadkach uwzględnionych w tekście, tj. w miejscowniku, dopełniaczu i bierniku, jest rodz. żeńskiego. Podlega standardowej w języku serbskim odmianie dla rzeczowników III deklinacji, tym samym dla tego przykładu nie zostały poświadczone formy pochodzące z języka rosyjskiego.

- Wiśła - преко Вайксле

Na gruncie słowianoserbskim hydronim w tym wariantcie jest traktowany jako odmienny i poświadczony został w formie dopełniacza. Postać ta częściowo czerpie z niemieckiego *Weichsel*. Zapis zdaje się naśladować niemieckie brzmienie toponimu, jednakże względem języka dawcy różni się z powodu otrzymania końcówki fleksyjnej. Domniemana postać mianownika miałaby formę †Вайксла, ponieważ morfem końcowy wyrazu w dopełniaczu, w świetle odmiany serbskiej, oznacza rodz. żeński. Postrzeganie hydronimu, który na gruncie niemieckim nie ma istotnie zdefiniowanego rodz. gramatycznego, jako rzeczownika rodz. żeńskiego może być spowodowane zarówno wpływem łacińskim, jak i rosyjskim lub polskim.

Zapóżyczenia graficzne

- Działdowo - до Солдау (niem. *Soldau*, prus. *Saldawa*, ros. *Зольдау* lub *Дзялдово*)

Przykład stanowi zapóżylenie graficzne z języka niemieckiego lub z rosyjskiego, w którym odnotowano wariant pochodzący z pierwszego języka. Miasto dłużej znajdowało się na obszarze Prus, dlatego toponim ten jest dobrze zakorzeniony w języku, z którego przeszedł do tekstu słowianoserbskiego jako nazwa nieodmienna.

- Małachowski i Sapięha

Ponizej przedstawione zostały postaci nazwisk, których adaptacja do tekstu słowianoserbskiego mogła polegać na transliteracji: Малаховски - na gruncie słowianoserbskim forma możliwie najbardziej zbliżona do postaci w języku dawcy; Сапиеха - forma mogła zostać przetransliterowana zarówno z polskiego, jak i niemieckiego – o przepisywaniu z alfabetu łacińskiego świadczy oddanie

polskiego <h> przez <x>, a także pol. <ie> przez <ие>; pośrednictwo rosyjskiego wykluczają oba czynniki, gdyż formą istniejącą w tym języku jest *Санеза*.

Zapożyczenia fonetyczno-graficzne

- Gdańsk

Тороним wystąpił w dwóch formach: 1) из Данцика oraz 2) Данцигъ, до Данцига. Obydwie formy bazują na niemieckim egzonimie *Danzig*. Postać nr 1 od postaci nr 2 różni się tym, że uwzględniono w zapisie ubezdźwicznienie spółgłoski w wygłosie absolutnym w domniemanej formie mianownika (†Данцик), co przełożyło się na zapis formy dopełniacza - Данцика, ponieważ w tym przypadku w wygłosie nie zachodzą alternacje. Prawdopodobniejsze jest jednak to, że forma из Данцика została oparta na niemieckiej wymowie - zgodnie z zasadami fonetyki tego języka wygłosowe -g zostaje ubezdźwicznione i w formach odmienionych także nie będzie dźwięczne (wyjątek tutaj stanowią tylko derywaty typu *Danziger*). Zatem w postaci nr 1 końcówki fleksyjne są dodawane do formy toponimu odwzorowującej wymowę. W zapisie postaci nr 2 w wygłosie został zapisany jer, który w tekstach słowianoserbskich miał przede wszystkim wartość graficzną. Obie poświadczony w zapisie formy są pożyczkami fonetyczno-graficznymi z języka niemieckiego, gdyż zamiana spółgłoski z na c w słowianoserbskich przykładach stanowi odwzorowanie brzmienia toponimu i wyklucza pełne zastosowanie zapisu niemieckiego.

- Grudziądz - у Градъ Грауденць (niem. *Graudenz*, ros. *Грудзѣндз*)

Powyższy przykład to pożyczka fonetyczno-graficzna z języka niemieckiego, w którym z czytane jest jak serbskie c. Taka zamiana spółgłoski w zapisie ma na celu oddanie brzmienia toponimu. Toponim wystąpił wyłącznie w tej formie. Zapis w tekście słowianoserbskim powstał najprawdopodobniej pod wpływem języka niemieckiego, bądź został wprowadzony wtórnie za pośrednictwem języka rosyjskiego.

Przykłady spoza klasyfikacji

- Kościuszko

Nazwisko wystąpiło w tekście periodyku w kilku wariantach: 1) Кошціуско, 2) Кошціузко, 3) Кошціузко i 4) Косціюско. Wszystkie wymienione postaci

traktowane były jako nieodmienne, co jest, i drzewiej było, spotykane też na gruncie polskim w wypadku wielu nazwisk kończących się na *-o*.

Postać nr 1 zdaje się polegać na transliterowaniu z pisma łacińskiego, możliwe, że nawet z oryginalnego zapisu, na cyrylicę, ponieważ polski digraf <ci> nie otrzymał odpowiednika na poziomie fonetyki, lecz został wiernie oddany przez cyryliczne znaki. Być może pominięcie dwuznaku <sz> wynikało z wpływu ortografii węgierskiej, która mogła być znajoma redaktorom działającym na terenie monarchii austro-węgierskiej.

W postaciach nr 2 i 3 zapis końcówki przybrał identyczną formę: -йузо, która nie jest wierna brzmieniu w języku dawcy i może polegać na błędnym odczytaniu digrafu <sz>. Grafem <щ> zdaje się jednak najlepiej odzwierciedlać brzmienie antroponomu w języku polskim.

W postaci nr 4 zastanawiająca jest zmiana bliższych oryginałowi <ш> lub <щ> na <c>, która może wynikać z próby zorientowania zapisu w stronę wymowy białoruskiej, co ma swoje uzasadnienie w etymologii nazwiska. Sekcja <цїю>, która występuje tu zamiast spodziewanych <цю> lub <чю>, zdaje się częściowo opierać na przepisywaniu w oparciu o polską ortografię. Zabieg ten jednak nie doprowadził do uzyskania zapisu cyrylicznego, który oddawałby brzmienie zbliżone do tego, jakie antroponom ma w języku polskim. Końcowa część <цїю> przez użytkowników serbskojęzycznych była zapewne czytana jako dwie oddzielne sylaby.

- Raclawice

Toponim ten wystąpił w jednej formie: кодъ Раславице. Jeśli przykład słusznie identyfikowany jest jako Raclawice - a ze względu na kontekst historyczny większości wydarzeń opisywanych w kolumnach na temat Polski, najprawdopodobniej można tak założyć - zapis nasuwa skojarzenie z błędem popełnianym przy transliterowaniu pisma łacińskiego na cyrylicę. Przekształcenie nie znajduje uzasadnienia na poziomie fonetyki, o ile nie doszło do adideacji do prefiksu *raz-* (tu fonetycznie *ras-*).

- Rzewuski i Zakrzewski

Adaptacje nazwisk, w których wystąpił dwuznak <rz> stanowią ciekawy przykład próby radzenia sobie redaktorów gazety z polską ortografią. Postaci Ржевускїи і Закржевскїи zdają się świadczyć o tym, że autorzy danych zapisów słyszeli oryginalne brzmienie nazwisk, a przynajmniej mieli świadomość występowania w nich dźwięku [ż]. Mimo to, można w powyższych przykładach dostrzec

dążenie do wiernego oddania zapisu z języka polskiego, dlatego też zachowano grafem <p>, którego istnienie nie jest zasadne w sąsiedztwie grafemu <ж> spełniającego rolę polskiego digrafu.

WNIOSKI

Na podstawie analizy udało się dojść do następujących wniosków. Hipotezy zerowe zostały w dużej mierze zweryfikowane pozytywnie, jednakże do przewidywanych czynników można dodać kolejne, które miały wpływ na to, w jaki sposób zaadaptowane zostały polskie elementy do tekstu słowianoserbskiego. Udało się potwierdzić, że duża część obecnego w czasopiśmie materiału została przejęta za pośrednictwem języków niemieckiego oraz rosyjskiego. Dodatkowo zauważono rolę łaciny, która jako język komunikacji międzynarodowej miała swój udział przy powstawaniu kilku adaptacji. Na podstawie obserwacji poczynionych podczas pisania niniejszego tekstu, można stwierdzić, że udział pozostałych języków obecnych na ziemiach II Rzeczypospolitej był niewielki w odniesieniu do powstawania wybranych form. Nie udało się jednoznacznie potwierdzić, czy redaktorzy periodyku mogli mieć styczność z formami z języka polskiego w oryginalnym zapisie lub na poziomie fonetyki. Badanie jest pierwszą próbą opisu wspomnianego materiału źródłowego pod kątem zapożyczeń z języka polskiego; dotychczas istniejąca literatura nie wykracza poza opisanie w słowianoserbskim wpływów cerkiewnosłowiańskich redakcji ruskiej (*ruskoslovenski*) oraz redakcji serbskiej (*srpskoslovenski*). Na wiele pytań, spowodowanych poszczególnymi zapisami, jeszcze nie udało się znaleźć odpowiedzi, jednak dogłębniejsze badania poświadczonych w tekście adaptacji zapewne umożliwią jeszcze lepsze poznanie kontekstu historycznego i kulturowego powstawania periodyku. Ponadto pozostaje przestrzeń do zbadania wszystkich wyekscerpowanych elementów pod względem typu zapożyczenia, co w dalszej perspektywie pozwoli na dokonanie charakterystyki liczbowej tego zjawiska.

BIBLIOGRAFIA

Tekst źródłowy: *Slavenno-serbskija vedomosti* (serb. Славено-сербскија вједомости), Digitalna Biblioteka Matice Srpske.

Albin A., *Jezik novina Stefana Novakovića (1792-1794)*, Matica Srpska, Novi Sad 1968.

Bjelica M., Jevtović Z., *Istorija novinarstva*, Niš 2006.

Cyran W., *Mechanizm zapożyczenia wyrazów w języku polskim*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 1974, t. XX, s. 23–37.

Dorđević K., *Jezička reforma Vuka Karadžića i stvaranje srpskog književnog jezika (istorijski pogled i aktuelno stanje)*, „Slavica Slovaca” 2018, no 2, s. 164–173.

Etimološki rječnik hrvatskoga jezika, Matasović R. (red.), 2016.

Haspelmath M., *II Lexical borrowing: Concepts and issues II*, [w:] „Loanwords in the World's Languages: A Comparative Handbook”, s. 35–54, Berlin–New York 2009.

Ivanova N., *Slavenosrpski jezik između „prostote” i „soveršenstva”*, Beograd 2010.

Ivić P., *Pregled istorije srpskog jezika*, Novi Sad 1998.

Lista ICOS kluczowych terminów onomastycznych, tłum. i oprac. A. Gałkowski, U. Bijak, Grupa Terminologiczna ICOS International Council of Onomastic Sciences, Łódź – Kraków 2018.

Lopušina M., *Svi Srbi Sveta. Vodič kroz dijasporu*, Beograd 1994.

Mańczak-Wohlfeld E., *Morfologia zapożyczeń angielskich w językach europejskich*, „Studia Linguistica Universitatis Jagellonicae Cracoviensis” 2008, nr 125.

Mladenović A., *Slavenosrpski jezik*, Novi Sad 1989.

Mladenović A., *Istorija srpskog jezika. Odabrani radovi*, Beograd 2008.

Oczkova B., *Zarys historii języka serbsko-chorwackiego*, "Uniwersytet Jagielloński. Skrypty uczelniane" 1983, nr 458.

Olkowska K. M., *Angielskie zapożyczenia fonetyczne i graficzne w polszczyźnie ogólnej przełomu XX i XXI wieku*, „Studia językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny” 2010, nr 9, s. 161–207.

Popiołek B., *Język serbski*, [w:] *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, Oczkova B. (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011, s. 247–269.

Rzetelska-Feleszko E., Cieślíkowa A., Duma J., *Słowiańska onomastyka t.2*, Warszawa - Kraków 2003.

Słowiańska onomastyka. Encyklopedia t. II, Rzetelska-Feleszko E., Cieślíkowa A., Duma J. (red.), Warszawa-Kraków 2003.

Słownik języka polskiego, Doroszewski W. (red.), Warszawa 1996.

Skątecka I., *Język „slavenosrpski” jako efekt pluralizmu językowego w XVIII-wiecznej Serbii (Na materiale „Novin serbskih”)* [Niepublikowana praca magisterska], Uniwersytet Łódzki 2009.

Sorbet P., *Propozycja nowej kategorii zapożyczeń w językoznawstwie diachronicznym*, „Linguistica Copernicana” 2012, nr 1(7), s. 243-253.

Šumarevič S., *Štampa u Srba do 1839*, Beograd 1936.

Tolstoj N. I., *Studije i članci iz istorije srpskog književnog jezika*, Beograd 2004.

Wolnicz-Pawłowska E., *Standaryzacja nazw geograficznych poza granicami Polski. Problematyka językowa. Egzonimy, endonimy, nazwy tradycyjne*, „Prace Językoznawcze” 2006, nr 8, s. 79 -93.

ADAPTATIONS OF POLISH PROPER NOUNS IN SLAVONIC-SERBIAN PERIODICAL - „SLAVENNO-SERBSKIJA VĚDOMOSTI”

The text describes the way of adapting Polish names (toponyms, hydronyms, surnames) in Slavonic-Serbian. The source basis are excerpts from the periodical „Slavenno-serbskija vědomosti” written in Slavonic-Serbian. The aim was to clarify which languages might have taken part in adaptation and what type of borrowing the excerpted names represent. The null hypothesis assumed a significant influence of the German language. Ultimately, it was possible to confirm that and that a major part of the material was adopted through Russian; the editors' lack of knowledge of Polish was also confirmed to a large extent. The study is the first attempt to describe the aforementioned source material in terms of borrowings from Polish; the existing literature does not go much further than describing the influence of the Russian and Serbian redaction [Ivić 1998 s. 162-166] in Slavonic-Serbian.

Keywords: Slavonic-Serbian language, loanwords, Polish language, 18th century, toponyms, anthroponyms, press

ГУМОР ПІД ЧАС ВІЙНИ ТА МОВНІ ЗАСОБИ ЙОГО ТВОРЕННЯ (НА МАТЕРІАЛІ ІНТЕРНЕТ-КОМУНІКАЦІЇ)

24 лютого 2022 року Росія розпочала повномасштабне вторгнення на територію України. Ця війна залишила свій слід не лише у вигляді смертей, розтрощених будинків, зруйнованого мирного укладу життя людей, а й завдала кривди моральному та психологічному стану кожного громадянина України. Щоб не втратити здоровий глузд, українці почали створювати різні жарти та меми. Адже коли ми жартуємо, ми створюємо нову реальність. Навіть якщо вона абсолютно абсурдна, вона потрібна нам для того, аби створити якусь альтернативу негативу. Саме в цьому і полягає гумор як основа психотерапії під час війни та навіть під час самих воєнних дій². Через жарти набагато простіше говорити про складні речі. Гумор уможливорює спостереження за ситуацією певною мірою відсторонено, завдяки чому ми долаємо свій страх. Сміючись, ми знецінюємо ворога³. Самоіронійність, добре почуття гумору – одна з визначальних рис українців поряд з гостинністю і толерантністю.

Жарти під час війни утворюються стихійно і поширюється зі швидкістю епідемії, завдяки чому виникають їхні численні варіанти. Різні види комічного завжди привертала увагу філологів як об'єкт дослідження. Особливо цікаво з'ясувати, за допомогою яких мовних

¹ Kyiv National Linguistic University; sofia.teliuk@knlu.edu.ua

² Н. Більовська, *Мему у ЗМІ як спосіб творення нової лексики (за період повномасштабного вторгнення)*, Журналістика майбутнього: виклики, тенденції, перспективи розвитку: матеріали Міжнар. науково-практ. конф., м. Львів, 18 жовт. 2022 р., Львів, 2022, с. 246.

³ Я. Дворак, Н. Стеблина, *Гумор на війні як інструмент противу (на матеріалі популярних українських телеграм-каналів) | Прикладні аспекти сучасних міждисциплінарних досліджень*. <https://jpasmd.donnu.edu.ua/article/view/12903>, с. 26.

засобів створюють жарти та що саме допомагає досягти комічного ефекту.

1. Одними із жартів періоду повномасштабної агресії РФ є меми, коментарі про біолабораторії і біозброю. Підґрунтям для їх створення стало твердження російських високопосадовців, пропагандистів ЗМІ про начебто наявність в нашій країні спеціальних медичних установ – таємних біолабораторій, фінансованих США, де розробляють новітню біологічну зброю, що має здатність розпізнавати росіян і заражати їх смертельними вірусами, 22 березня 2022 року. Попри абсурдність таких заяв (голуби, гуси, комарі, що здатні визначити національність і летіти в напрямі Росії, щоб саме там атакувати її жителів), багато громадян країни-агресора активно й серйозно обговорювали цю тему. Натомість українці не стали нічого доводити та спростовувати, а, навпаки, вдало підіграли нездоровій уяві та найбільшим страхам ворога, створивши відповідні жарти про новітню біологічну смертельну зброю – голубів, гусей, котів, кротів, мишей, бджіл, комарів і навіть ... слимаків, розваживши таким чином один одного, піднявши настрій і вселивши віру в обов'язкову перемогу України. Наприклад: кіт – «український воїн з приладом нічного бачення» (тут обіграно наявність котів на бойових позиціях разом із захисниками України та природну здатність kota бачити вночі, чого не може людина, проте що можливо зробити за допомогою приладу нічного бачення). Ця категорія жартів утворена за допомогою обігрування іншомовного префікса – **біо**:

- *Український воїн з приладом нічного бачення (тримає kota на руках). Унікальна розробка українських біолабораторій.*
- *Важливо! Міноборони просить не поширювати інформацію про місцезнаходження та вигляд птахів з біолабораторій в Україні. Передайте знайомим, будь ласка.*

Часто можемо спостерігати на форумах подібні відповіді українців на російські коментарі:

- *Ех! Скільки всього було втрачено на одних виборах в 2019. Добре, що хоч біогуси та біомиші лишилися...*

3 лютого 2023 року, Сергій Стерненко публікує пост у своєму твіттері, про те, як російські військові не вигадали нічого кращого,

як «замаскувати» ракетний зенітний комплекс «Тор» на даху однієї з адмінбудівель у Москві зеленою маскувальною сіткою, яка не призначена для використання в міських умовах, що одразу ж стало приводом для українців покпинити в коментарях з нетямущості росіян:

- *То, щоб екіпаж **біо**комарі не покусали!*

- *То від **біо**гусей чи **біо**голубів?!*

2. Обігрування префіксів дуже продуктивне для українських жартів періоду повномасштабного вторгнення. У цьому можна переконатися на прикладах таких новотворів – **Недодержава**, **Недокраїна**, **Недорейх**, **Недоімперія**, **Недоросія** тощо:

- *Не бійтеся цієї болотної **недо**імперії*

- *Нападе азіопський **недорейх** чи, зважаючи на реакцію світу, все ж не наважиться?*

- ***Недоросія!** Дорости до України!*

Комічність полягає у тому, що префікс – **недо** вказує на неповну міру вияву стану та неповноцінне вираження якості. Це дозволяє, жартуючи, вкотре наголосити на нікчемності ворога, а також невідповідності його гоноровитості сучасним реаліям: економіка – сировинна, політичний устрій – тоталітарний, громадянське суспільство не перебуває навіть у зародку⁴.

3. Українці уже понад рік висміюють цілі «спеціальної воєнної операції», а саме **денацифікацію** та **демлітаризацію**. Їх швидко підхопили інтернет-комуніканти і почали створювати власні цілі, такі як: **деросіянізація**, **дерядянізація**, **депушкінізація**, **десвіфтизація** тощо. Такі слова утворені за допомогою префіксально – суфіксального способу, адже префікс - **де** вказує на віддалення, видалення, виділення, скасування, припинення, усунення чого-небудь, а суфікси – **ація** , **-ізація**, **-изація**

⁴ В. П. Заскалета, Л. В. Гмиря, Г. Б. Мінчак, *Сувереноніми як нові засоби творення образу держави-агресора в українській інтернет-комунікації*, "Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія: зб. наук. праць. – К." 2022, Т. 25, № 2, с. 36.

беруть участь у творенні нових слів, які позначають назви абстрактних дій, процесів, ознак⁵.

- Очікування: **денацифікація** та **демлітаризація**. Реальність: дефолт.
- Все на що здатна **денацифікація** рф, це **денацифікувати** вуличний туалет та черв'яків поряд.
- Більшість командирів русні не оминула **демлітаризація** як жесту доброї волі.

4. В Україні є велика кількість міст та сіл, які загарбники намагалися окупувати. Одним з найвідоміших є село Чорнобаївка Херсонської області, у якому українські військові завдавали поразки росіянам не менш ніж двадцять шість разів. Саме тому виникло нове дієслово – **відчорнобаїти**. За цією ж аналогією було утворено низку синонімів, таких як **відірпінити**, **нагостомелити**, **відізюмити**, **забучити** зі значенням «дати відсіч ворогові». Їх утворено від назв звільнених від окупації населених пунктів Ірпінь, Гостомель, Ізюм, Буча. Такі дієслова також утворені префіксально-суфіксальним способом, адже додаються префікси **від-**, **на-**, **за-** зі значенням усунення чогось та дієслівний суфікс **-и-**. Комічний ефект виникає тоді, коли ці слова починають входити до активного вжитку українців та починають використовуватися в побуті⁶.

5. На своїх новинних телеканалах пропагандисти відмовляються визнавати втрати з боку Росії, тому весь час повторюють вислів **потерь нет**, тобто стверджують буцімто відсутність бойових утрат у лавах їхніх військ. В українських мережевих текстах функціонує композит **потерьнет**. Також росіяни не втрачають можливості похизуватися своїми новітніми розробками зброї, якій, начебто – **анологовнет**⁷. Українці підхопили цей вислів та активно використовують його в коментарях під постами росіян. Під світлиною вулиці одного з селищ росії, по якій неможливо проїхати через багно на дорозі, вони пишуть:

⁵ В. П. Заскалета, Л. В. Гмиря, *Морфологічні та дериваційні особливості неологізмів воєнного часу*, "Актуальні питання гуманітарних наук" 2023, Т. 1, № 60, с. 163.

⁶ М. Є. Хар, *Воєнний дискурс: процеси неологізації*, "Закарпатські філологічні студії" 2022, Т. 1, № 24, с. 166.

⁷ там же, с. 168.

- *Рідкий асфальт, у світі аналоговнет!*

А на заяви, про те, що росія не має втрат на фронті, жартують:

- *Потєрьнет – тєрять немає чого!*

Ці слова утворені за допомогою лексико-синтаксичного способу творення (зрощення).

6. Особливе місце серед українського гумору посідають жарти на основі паронімії.

- *Звідки ви дізнаєтесь новини про втрати росіян?*

- *Із тепловізора*

- *Ви мали на увазі телевізора?*

- *Ні*

У цьому жарті комічність вияскравлено за допомогою пари слів *телевізор – тепловізор* з нятяком на те, що українці ведуть чесний підрахунок «двохсотих», а не видають бажане за дійсне, як країна-агресорка.

Це саме явище можна спостерігати у паронімічній парі *Леді Гага – Леді Гаага*. Як ми знаємо, *Леді Гага* – одна з найвідоміших американських співачок, а президент рф – найвідоміший злочинець та кривдник в історії, який має постати перед судом в Гаазі. Жарти на основі паронімії також не оминули дружбу двох диктаторів – володимира путіна та *Кім Чен Ина*, породжуючи різні гіпотези. Інтернет-комуніканти стверджують, що, якби володимир путін був президентом Північної Кореї, його ім'я звучало б – *Кон Чен Ий*. Очевидно, що ці паронімічні пари хоч і мають різницю у звучанні, але вони близькі за значенням, за рахунок цього створюється комічність.

7. Комічний ефект створюється також за допомогою використання слів у невласливому їм контексті, завдяки чому розширюється семантика цих слів, наприклад прикметників. Слово *бойовий* за СУМом має значення того, що пов'язане з виконанням воєнних операцій, веденням бою⁸, проте ніколи раніше не вживалося з назвою тварини чи комахи, як, наприклад, у таких висловлюваннях:

⁸ І. К. Білодід, *Словник української мови: в 11 томах*, Наук. думка, Київ 1970, т. 1, с. 212.

- *Це вони ще наших **бойових** котиків не знають!*
- ***Бойові** голуби ЗСУ святкують після того, як рознесли чуму над московитами.*
- *Українська **бойова** синичка – стане отруйною російська водичка.*
- *Український **бойовий** горобчик – не повернеться в Бурятію граду наводчик.*

Аналогічно можна говорити про розширення семантики слова **розлютити(ся)**. Згідно із СУМом, це слово має значення ставати дуже роздратованим, лютим, озлобленим; дуже сердитися, гніватися на когось⁹ і аж ніяк не могло раніше стосуватися взагалі одягу, проте російська агресія «внесла корективи» в значення слова розлютити/розлючений. У мемі «Український піксель – **розлючена** вишиванка» актуалізовано інформацію про те, що нині національним вбранням українців став військовий однострій, оскільки значна частина наших громадян має такий одяг на тілі, а ще більша – на душі.

8. Дуже популярними в перші місяці війни були жарти з обігруванням слів із кінцевими **-иц'а, -ниц'а**. Корінні росіяни вимовляють звук **ц** твердо, а російськомовні українці можуть вимовити його м'яко, оскільки всі вони знають українську мову, у якій в абсолютному кінці слова та передя, ю, і цей звук м'який. Знаючи таку орфоепічну особливість російської мови, можна відрізнити російськомовного українця від ворога росіянина. Відома російська пропагандистка Ольга Скабеєва називала примушування росіян вимовити слова на кшталт **полуниця, паляниця** катуванням полонених. Варто сказати, що сама пропагандистка так і не змогла правильно вимовити слово **паляниця**. У зв'язку із зазначеним інтернет-комуніканти навперебій почали створювати чистомовки зі словами на **-ця**, що поліпшувало настрій жертв агресії, коли вони читали ці чистомовки й уявляли собі, як їх намагаються вимовити корінні росіяни.

- *Маленьке телятко **цям**кало нісенітницю.*
- *Лисиця Укрзалізницею везе палянці та верзе нісенітницю.*
- *Кропивницькі паляниці зі смаком полуниці продаються у крамниці біля Укрзалізниці.*

⁹ І. К. Білодід, *Словник української мови: в 11 томах...*, т. 8 с. 732.

9. Частина жартів пов'язана з уявленням про потужність різних армій світу станом до широкомасштабного вторгнення РФ в Україну та зі спростуванням відомого ранжування, а також висміюванням невідповідності декларацій про вишкіл, озброєння російських військових та реального стану. Комічний ефект виникає завдяки обігруванню **кількісних** та **порядкових числівників** для вираження невідповідності заяв і намірів та можливостей їх здійснити, розвінчання міфу про аналоговнетну зброю тощо.

Друга армія світу.

- *Найсильніша армія світу (США) перелякано спостерігає, як друга армія світу (РФ) просить допомоги харчами та зброєю третю армію світу (Китай), щоб якось продовжити наступ проти двадцять другої армії світу.*
- *Друга армія світу могла б перетворити Америку на ядерний попіл, але не мала часу, бо відгрібала в селі на Сумщині. (відгрібала – 'азнавала поразки')*
- *Друга армія світу впевнено перетворюється на двохсоту... (двохсотий – мовою військових 'убитий')*

За даними інформаційного агентства УНІАН, станом на 2 травня 2022 року російська федерація не є другою найсильнішою армією у світі, збройні сили країни провалилися за багатьма параметрами. Таку думку висловив колишній командувач армії США у Європі генерал Бен Ходжес під час телемарафону.

Взяття Києва за три дні.

- *Коли сказали росіянам поїхати та захопити Київ за три дні – Та щось уже їй не сильно хочеться...*
- *А за вікном майже весна і 370 доба як Київ бере Росія за три дня.*

Українці на такі гучні заяви відповідають приказками на кшталт – хвалився кіт, що він у брід Дніпро перепливе, балакає густо – а виходить пусто та порожній колосок вище всіх стоїть.

Два-три тижні.

Автором цього вислову є колишній радник президента Олексій Арестович. На початку війни, будучи гостем прямих ефірів, він відповідав на питання щодо того, коли закінчиться війна. Найімовірніше за все,

не знаючи точної дати, заспокоював глядачів тим, що лишилось ще два-три тижні. На основі цього утворилося багато жартів воєнної та побутової тематики.

- *Коли ми вже домовимось про те ембарго? – Десь за **два-три тижні**, не більше.*
- *Мойсей, а чи довго нам ще йти? – **Два-три тижні** максимум!*
- *Коли ти вже нарешті одружишся? – **Два-три тижні**, максимум місяць.*
- *Через скільки я схудну? – **Два-три тижні** максимум.*

10. Українська бавовна. Наприкінці 2010-х російський уряд дав вказівки всім ЗМІ називати вибухи (переважно газу) **лясками** (рос. хлопками). У російського слова **хлопок** є омограф **хлопок**, який українською означає '**бавовна**'. 25 квітня 2022 року в російському місті Брянську пролунали вибухи у військовій частині та на нафтобазі. Новину про цю подію, перекладену з російських джерел за допомогою онлайн-перекладачів, опублікували в телеграм-каналі «Оперативний ЗСУ». Онлайн-перекладач сплутав російські омографи, через що в тексті новини було написано, що «перед початком пожежі **чулася потужна бавовна**»¹⁰.

- *Знову **бавовна**? Гарно...*
- *Є хороші новини? У Белгороді знову чули **бавовну**!*
- *Собака любить м'ясо, ворона любить сир. А я люблю **бавовну** з доставкою у Крим!*
- *Тобі личить моя **бавовна**...*

З часом лексема бавовна стала твірним словом для деривата **бавовнятко** – міфічного персонажа, що спричиняє вибухи у російських військових частинах, на складах зброї, авіабазах тощо.

11. На фоні жартів про бавовну та неочікувані спалахи на російських нафтобазах, президент України звернувся до окупантів:

- *Досить палити **де попало**! Паліть там, де ще **не попало**!*

¹⁰ Н. Більовська, *Мему у ЗМІ як спосіб творення нової лексики...*, с. 247.

Комічний ефект створюється за рахунок полісемії слова – *попало*. Найпопулярніше значення слова за СУМом це кидати щось або стріляти, досягати цілі; влучати. Відповідно *не попало* – де ще не влучило. Де попало означає байдуже, де прийдеться¹¹. Отже, можемо зробити висновок, що Володимир Зеленський закликає окупантів, не палити біля військових об'єктів по яким уже влучило чи в будь-якому іншому місці. Він закликає їх палити поряд з військовими об'єктами, де ще не влучило, на випадок, якщо хтось забуде погасити недопалок і відбудеться займання або вибух, що лише на руку українським військовим.

12. В Україні батьки почали називати дітей на честь американського протитанкового ракетного комплексу Javelin, який наші військові використовують для боротьби з ворожою технікою. Про це повідомили у Міністерстві юстиції України. Дві сім'ї – з Вінниччини та Києва – назвали новонароджених хлопчика й дівчинку Яном Джавеліном та Джавеліною відповідно. Перехід від найменування зброї до найменування людини здійснюється за допомогою вторинної номінації, в основі якої лежить асоціативний характер людського мислення. В актах вторинної номінації встановлюються асоціації за подібністю або за суміжністю між деякими властивостями елементів позамовного ряду і властивостями нового позначуваного.

Асоціативні ознаки, які актуалізуються в процесі вторинної номінації, можуть відповідати: 1) компонентам переосмислюючого значення; 2) таким смисловим ознакам, які не співвідносяться з фоновим знанням носіїв мови про певну реалію або про внутрішню форму значення. Смислові компоненти, які переходять при переосмисленні імені у вторинні значення, формують внутрішню форму цього значення. Залежно від збереження або забуття внутрішньої форми розрізняють мотивовані або немотивовані значення слів.

Українці часто жартують і на цю тему та додають нових ідей для іменування новонароджених. Такими є, наприклад, *Байрактар* (ударний оперативно-тактичний середньовисотний безпілотний літальний апарат), *Нептун* (протикорабельна крилата ракета), *Стінгер* (переносний зенітно-ракетний комплекс), *Стугна* (протитанковий

¹¹ І. К. Білодід, *Словник української мови: в 11 томах...*, т. 7, с. 178.

ракетний комплекс), *Вільха* (тактичний ракетний комплекс), *Енлов* (NLAW —переносна протитанкова керована ракета малої дальності.)

Іменування дітей назвами зброї – ще один з виявів незламного духу українців, їхнього прагнення вільно жити у власній країні та, безперечно, неабиякого почуття гумору.

13. Ще одну групу жартів становлять назви озброєння та похідні від них поняття. Соцмережі стали джерелом таких новотворів, як *«байрактарити»*, *«джавелінити»*, *«стінгерити»*, *«хаймарсити»*, *«енлоїти»*, які усі мають спільне значення – «нищити ворога». Такі ж дефініція визначає і слова *«задвохсотити»* або *«затрьюхсотити»*. Також цікавим є утворення слова «заукраїнити» яке виникло у відповідь на повномасштабну агресію рашистів проти українського народу¹². Значення слова пояснюється як *«спробувати забрати щось силою у невинного й отримати жорстку і сильну відповідь»*. До цієї категорії можемо також віднести слова *«чорнобайти»* (постійно повторювати одну й ту ж саму дію безрезультатно), *«макронити»* (висловлювати стурбованість, але нічого на робити по суті), *«шойгувати»* (вдавати, що все гаразд). Усі ці неологізми утворені за допомогою морфологічного способу творення (суфіксація та конфіксація) на позначення рис людей, їх ставлення до певних ситуацій, об'єктів дійсності та процесів.

Як бачимо, українці воюють не лише зброєю, а й словом. Дотепне, дошкульне, "смачне" українське слово свідчить про відсутність песимізму в українців, адекватність, їхню сміливість, неабияке почуття гумору, креативність і вже більш ніж рік справляє терапевтичний ефект, зцілюючи душі, рятуючи психіку жертв російської агресії, стверджуючи обов'язковість перемоги України над ворожою державою. Автори жартів для употужнення гумористичного, саркастичного, іронічного ефекту послуговуються різними ресурсами української мови — графічними, словотвірними, лексико-семантичними та морфологічними.

Отже, гумор під час війни – це «сміх крізь сльози», проте він надважливий у такий складний для народу, нації, окремої людини час. Завдяки йому вдається дещо абстрагуватися від жахів війни і певною мірою зберегти психічну рівновагу¹³. Крім того, це своєрідна зброя.

¹² Н. Більовська, *Мему у ЗМІ як спосіб творення нової лексики...*, с. 247.

¹³ Р. І. Сивак, К. М. Родигін, *Мему як засіб інформаційного опору в російсько-українській війні (на прикладі мему "могилізація")*, м. Вінниця 2022, с. 57.

Доказом того є лист українських козаків турецькому султанові, який майже 350 років є символом незламного духу українського народу. Гумор стає зброєю завдяки підвищенню морального духу власних військ, підризу авторитету ворога та впливу на ширшу аудиторію, ніж сторони конфлікту.

БІБЛІОГРАФІЯ

Білодід І. К., *Словник української мови: в 11 томах.*, Наук. думка, Київ 1970, 8527 с.

Більовська Н., *Мемі у ЗМІ як спосіб творення нової лексики (за період повномасштабного вторгнення). Журналістика майбутнього: виклики, тенденції, перспективи розвитку*, Матеріали Міжнар. науково-практ. конф., Львів, 18 жовт. 2022 р., Львів, 2022, с. 246–248.

Дворак Я., Стеблина Н., *Гумор на війні як інструмент спротиву (на матеріалі популярних українських телеграм-каналів) | Прикладні аспекти сучасних міждисциплінарних досліджень*. <https://jpasmd.donnu.edu.ua/article/view/12903>

Заскалета В. П., Гмиря Л. В. Мінчак Г. Б., Сувереноніми як нові засоби творення образу держави-агресора в українській інтернет-комунікації", *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія: зб. наук. праць. – К.* 2022, Т. 25, № 2, с. 32–42.

Заскалета В. П., Гмиря Л. В. Морфологічні та дериваційні особливості неологізмів воєнного часу. Актуальні питання гуманітарних наук. 2023. Т. 1, № 60, с. 159–165.

Сивак Р. І., Родигін К. М., *Мемі як засіб інформаційного опору в російсько-українській війні (на прикладі мему "могилізація")*, м. Вінниця 2022, с. 55–57.

Хар М. Є., *Воєнний дискурс: процеси неологізації, "Закарпатські філологічні студії"* 2022, Т. 1, № 24, с. 160–166.

HUMOR DURING THE WAR AND LINGUISTIC MEANS OF ITS CREATION (BASED ON THE MATERIAL OF INTERNET COMMUNICATION)

The article will reveal the role of humor in the lives of Ukrainians during the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, the causes of the so-called black humor, and find out what language resources are used by Internet communicators to create a humorous effect of messages spread on social networks, and the productivity of these resources.

Keywords: jokes, humor, weapons, enemy, language resources, war, psyche, laughter

TATRZAŃSKIE NAZWY WŁASNE W JĘZYKU POLSKIM I SŁOWACKIM

WPROWADZENIE

Tatry są jedynymi górami o charakterze alpejskim w Europie Środkowo-Wschodniej. Są również najwyższym pasmem górskim w Karpatach. Dzielą się na Tatry Zachodnie, Tatry Wysokie oraz Tatry Bielskie. Odgrywają bardzo ważną rolę w krajobrazie Polski i Słowacji oraz są łącznikiem między tymi dwoma państwami. Stanowią popularny kierunek zarówno wśród turystów, jak i badaczy. Zdecydowałam się na analizę właśnie tatrzańskich nazw własnych w języku polskim i słowackim, ponieważ jestem górolazem i każdą wolną chwilę spędzam w górach, a także jestem słowacystką.

NAZWY WŁASNE I ICH PODZIAŁ

Onomastyka jest dziedziną językoznawstwa, która zajmuje się badaniem nazw własnych. Istnieje wiele definicji nazw własnych. W moim badaniu przyjąłam następującą definicję, którą posługuje się Ernst Hansack: „Nazwa własna przedstawia wiele informacji o danym przedmiocie, a co więcej nie dotyczy tylko konkretnego obiektu, ale kreuje naukę o nim. Inaczej mówiąc, łączy się z nieograniczoną liczbą pojęć”².

Nazwy własne (*nomina propria*) w przeciwieństwie do nazw pospolitych (*nomina appellativa*), na podstawie których się je tworzy, odnoszą się do jednostek, a nie do ogółu danych przedmiotów. Co więcej, muszą one odnosić się nie

¹ Uniwersytet Warszawski; marta.wawrzyniak@student.uw.edu.pl.

² V. Blánár, *Vlastné meno vo svetle teoretickej onomastiky*, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, Bratislava 2008, s. 15.

tylko do danego kodu językowego, ale również przestrzegać zasad tworzenia nazw własnych w danym języku.

Toponimia jest to nauka zajmująca się badaniem nazw geograficznych (toponimów), w tym obiektów zamieszkałych (ojkonimy), tj. nazwy osad, wsi, miast oraz niezamieszkałych (anojkonimy) tzw. obiekty terenowe, tj. pola, łąki, pagórki, doły, drogi, stawy, potoki. *Toponim* to w językoznawstwie nazwa własna obiektu geograficznego.

Do badania przyjęto podział toponimów zaprezentowany przez Roberta Mrózka³:

- nazwy miejscowe (toponimy właściwe) – nazwy jednostek zamieszkałych
- nazwy terenowe (mikrotoponimy) – jednostki niezamieszkałe
- nazwy miejskie (urbanonimy) – nazwy powiązane z topografią miasta
- nazwy wodne (hydronimy) – nazwy obiektów wodnych (potoki, stawy)
- nazwy górskie (oronimy) – nazwy gór, pasm, szczytów, grzbietów, siodła, bram, przełęczy
- nazwy krajów, regionów (choronimy) – nazwy krajów oraz części świata.

Ze względu na specyfikę badania, które obejmowało obiekty górskie najbardziej z tego podziału interesowały mnie hydronimy oraz oronimy.

CEL BADANIA

Głównym celem badania była analiza konfrontatywna tatrzańskich nazw własnych w języku polskim i słowackim. Analiza była prowadzona na podstawie stworzonej wcześniej tabeli, która składała się z 254 nazw własnych. Następnie wybrano z niej najbardziej różniące się między sobą pary, które zostały szczegółowo przeanalizowane.

Prowadząc to badanie, dążyłam do znalezienia motywacji wybranych oronimów oraz hydronimów. Badałam i analizowałam nazwy własne w celu wyjaśnienia różnic między motywacjami słowackimi, a polskimi oronimami i hydronimami tatrzańskimi oraz, aby lepiej zrozumieć, skąd się one wywodzą, a także wskazać powiązania między nimi i je porównać.

³ R. Mrózek, *Nazwy geograficzne w zróżnicowaniu motywacyjno-funkcjonalnym*, [w:] *Nazwy własne w języku, kulturze i komunikacji społecznej*, R. Mrózek (red), Katowice 2004, s. 65-66.

EKSCERPCJA NAZW WŁASNYCH Z MATERIAŁÓW ŹRÓDŁOWYCH

Materiały źródłowe użyte przy tworzeniu słownika nazw własnych to wybrane mapy,

przewodniki górskie, książki, atlasy oraz strony internetowe o tematyce górskiej obejmujące obszar Tatr Zachodnich, Bielskich oraz Wysokich zarówno po polskiej, jak i po słowackiej stronie. Przy tworzeniu słownika użyto źródeł zarówno polsko-, jak i słowackojęzycznych. Słownik składa się z oronimów – nazw górskich (szczytów, przełęczy, dolin) oraz hydronimów - nazw wodnych (potoków, stawów). Przeanalizowano w nim 254 nazwy własne, które uznano za najbardziej reprezentatywne. Przy wyszukiwaniu oraz analizie par różniących się od siebie najbardziej przydatne okazały się poniższe źródła:

- Wielka Encyklopedia Tatrzańska, która zawiera wiele informacji o genezie nazw tatrzańskich. Jest to do tej pory najbardziej szczegółowe źródło dotyczące tego zagadnienia.
- Bedeker Tatrzański wydawnictwa PWN, pod redakcją Ryszarda Jakubowskiego, który ma na celu popularyzację obszaru tatrzańskiego. Przewodnik zawiera wiele ciekawostek, dotyczących obiektów tatrzańskich, które okazały się bardzo przydatne przy analizie oronimów oraz hydronimów.
- Aplikacja Google Earth, która umożliwia odniesienie toponimów do morfologii danej góry lub doliny poprzez obserwację wysokiej jakości zdjęć satelitarnych.
- Mapy wydawnictwa Comfort! Map w języku słowackim oraz w języku polskim, które były bardzo przydatne w wyszukiwaniu nazw własnych znajdujących się w tabeli.
- Słownik Gwary Podhalskiej, w którym można było odnaleźć regionalizmy, co miało kluczowe znaczenie w interpretacji nazw.
- Wielki Słownik Języka Polskiego oraz Slovníkový portál Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV (oba w wersji internetowej), które okazały się bardzo pomocne przy interpretacji różnic gatunkowych w nazwach polskich i słowackich.

METODOLOGIA

W badaniu posługiwałam się stworzoną przeze mnie tabelą, która powstała na podstawie przeróżnych map, atlasów, opracowań oraz fotografii. Najwięcej nazw jest zaczerpniętych z map Tatr Wysokich, Zachodnich i Bielskich w języku polskim oraz słowackim. W głównej mierze skupiłam się nie na tym, aby wyszukać dosłowne tłumaczenia nazw własnych, ale właśnie znaleźć jak najbardziej różniące się między sobą oronimy oraz hydronimy w tych dwóch językach.

Aby wyniki dawały jak najwięcej informacji, tabela została podzielona na nazwy własne w Tatrach Wysokich, Zachodnich oraz Bielskich. Każda nazwa własna zawiera odpowiednik w języku polskim i słowackim, jeżeli takowy udało się znaleźć. Dodatkowo zaznaczone jest, czy nazwa obiektu znajduje się na granicy polsko-słowackiej, czy w całości na terytorium Polski lub Słowacji. Będzie to miało kluczowe znaczenie w dalszej analizie.

Materiał zebrano w tabeli, w której znajdują się 254 nazwy oronimów i hydronimów tatrzańskich w języku polskim i słowackim. Częściami tabeli są kolumny, w których wyznaczono kategorie reprezentujące różnice pomiędzy jednostkami słowackimi i polskimi. W tabeli zastosowano następujące z nich:

- rozszerzenie komponentów w języku polskim
- rozszerzenie o komponent gatunkowy polski
- rozszerzenie komponentów w języku słowackim
- rozszerzenie o komponent gatunkowy słowacki
- różnica w nazwach gatunkowych
- kompletnie inne nazwy w polskim i słowackim
- pozornie inne nazwy w języku polskim i słowackim
- brak odpowiednika w języku polskim
- brak odpowiednika w języku słowackim
- takie same nazwy w języku polskim i w języku słowackim.

Według tych różnic otagowany był zebrany materiał.

Poniżej ukazany jest fragment stworzonej przeze mnie tabeli na potrzeby tego badania.

Kraj	Nazwa polska	Nazwa słowacka	rozszerzenie komponentów w języku polskim	rozszerzenie o komponent gatunkowy polski	rozszerzenie komponentów w języku słowackim	rozszerzenie o komponent gatunkowy słowacki	różnica w nazwach gatunkowych	kompletnie inne nazwy w polskim i słowackim	pozornie inne nazwy	brak odpowiednika w języku polskim	brak odpowiednika w języku słowackim	takie same nazwy
sk	Dolina Cicha Liptowska	Tichá dolina	v									
sk	Gerlach	Gerlachovský štít				v						
sk	Lomnica	Lomnický štít				v						
sk	Lodowy Szczyt	Ľadový štít										v
pl/sk	Rysy	Rysy										v
pl/sk	Mięguszowiecki Szczyt Wielki	Veľký Mengusovský štít										v
pl/sk	Mięguszowiecki Szczyt Pośredni	Prostredný Mengusovský štít										v
pl/sk	Mięguszowiecki Szczyt Czarny	Východný Mengusovský štít						v				
pl/sk	Mięguszowiecka Przełęcz pod Chłopciami	Mengusovské sedlo	v									
sk	Żabie Stawy Mięguszowieckie	Žabie plesa Mengusovské										v
sk	Kieżmarski Szczyt	Kežmarský štít										v
sk	Durny Szczyt	Pyšný štít						v				
pl	Kozi Wierch	Kozi vrch										v

SZCZEGÓŁOWA ANALIZA WYBRANYCH PAR RÓŻNIĄCYCH SIĘ OD SIEBIE

1) *Gerlach – Gerlachovský štít*

W tych dwóch nazwach występuje rozszerzenie o komponent gatunkowy w języku słowackim. W języku polskim Gerlach jest głównym egzonimem. Istnieje też egzonim wariantowy - Gierlach, jednak nie jest on często używany. Na mapach takiego wariantu nie znalazłam, jednakże w Wielkiej Encyklopedii Tatrzańskiej (dalej – WET) Zofia i Witold H. Paryscy posługują się właśnie tym egzonimem. Według nich szczyt najpierw nazywano Gerlach lub Gierlachowski Szczyt. Istniał również błędny wariant Garłuch lub Garłuchowski Szczyt – nazwa ta wzięła się od słowa gardło lub od błędnie wymawianej nazwy Garłuchów (oryginalnie wieś nazywała się Gierlachów). Niektórzy uważali tę nazwę za staropolską. Nazwa Gierlach, którą WET uważa za najbardziej poprawną wywodzi się od wsi Gierlachów, która znajduje się na Spiszu⁴. Góra składa się z kilku wierzchołków, dlatego bardzo prawdopodobne, że w języku słowackim poprzez dodanie nazwy gatunkowej – štít, chciano podkreślić, że ten wierzchołek jest najwyższy.

2) *Mięguszowiecka przełęcz pod Chłopciami – Mengusovské sedlo*

Nazwa w języku polskim została rozszerzona o komponent "pod Chłopciami", odnoszący się do nazwy turni znajdującej się ponad rzeczoną przełęczą.

⁴ Z. Radwańska-Paryska, W.H. Paryski, *Wielka encyklopedia tatrzańska*, Wydawnictwo Górskie, Poronin 1995.

3) *Dolina Pięciu Stawów Spiskich – Kotlina Piatich Spišských plies*

Zarówno nazwa polska, jak i słowacka nawiązuje do Pięciu Stawów Spiskich, które znajdują się w tej dolinie: Pośredni Staw Spiski – Prostredné Spišské pleso, Wielki Staw Spiski – Veľké Spišské pleso, Zadni Staw Spiski – Vyšné Spišské pleso, Niżni Staw Spiski – Nižné Spišské pleso oraz Mały Staw Spiski – Malé Spišské pleso⁵. Występuje tutaj inna nazwa gatunkowa: w języku polskim *dolina*, natomiast w języku słowackim *kotlina*. Według Wielkiego Słownika Języka Polskiego *dolina* oznacza “podłużne wgłębienie terenu powstałe w wyniku działania wody płynącej”⁶ *Kotlina* według Współczesnego Słownika Języka Słowackiego oznacza “uzavreté znížené miesto v teréne, obklopené vyvýšeninami, vrchmi”⁷.

Dolina w opracowaniu Krátky slovník slovenského jazyka to “pozdĺžna zníženina zemského povrchu medzi kopcami (obyč. s vodným tokom)”⁸. Natomiast *kotlina* według Wielkiego Słownika Języka Polskiego oznacza obniżenie terenu, które jest otoczone wzniesieniami⁹. Po przeanalizowaniu tych definicji nie znajdują uzasadnienia, dlaczego nazwa słowacka brzmi *kotlina*, a nie *dolina*.

4) *Zadnia Kopa – Nižná Bystrá*

Nižná Bystrá wzięła swoją nazwę od lokalizacji, bowiem jak wskazuje przymiotnik *nižná* leży obok szczytu *Bystra* (sł. *Bystrá*) i jest od niego niższa. Polski termin wskazuje, że szczyt znajduje się za czymś. *Zadnia Kopa* patrząc od polskiej strony Tatr, znajduje się za szczytem *Bystra*. Wierzchołek szczytu ma kopulasty kształt, prawdopodobnie dlatego w języku polskim określany jest jako *kopa*.

5) *Mała Bystra – Grúň*

Mała Bystra leży w bocznej grani *Bystrej*, stąd jej polska nazwa. Natomiast słowacka może pochodzić od słowa *groń*, które w gwarze podhalańskiej oznacza “rozłożysty, połogi grzbiet wzgórza”¹⁰.

⁵ *Ibidem*, s. 909-910.

⁶ Wielki Słownik Języka Polskiego PAN, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/3855/dolina/638757/w-terenienie>, [04.06.2022].

⁷ Slovníkový portál Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV, <https://slovník.juls.savba.sk/?w=kotlina&cs=exact&c=xb09&cs=&d=ksj4&d=psp&d=ogs&d=sss&d=orter&d=scs&d=sss&d=peciar&d=ssn&d=hssj&d=bernoľak&d=noundb&d=orient&d=locutio&d=obce&d=priezviska&d=un&d=pskfr&d=pskcs&d=psken#>, 4.06.2022.

⁸ *Ibidem*,

⁹ Wielki Słownik Języka Polskiego PAN, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/4029/kotlina/1491399/obnizenie>, [04.06.2022].

¹⁰ B. Dembowski, *Słownik gwary podhalańskiej*, nakładem Akademii Umiejętności, skład główny w Księgarni Spółki Wydawniczej Polskiej, Kraków 1894, s. 20.

6) *Goryczkowa Przełęcz nad Zakosy – Východné goričkové sedlo*

W gwarze podhalańskiej zakosy oznaczają ‘zakręty’, ‘zygzaki’ na szlaku¹¹. Taki właśnie kształt ma szlak na tę przełęcz. Przymiotnik goryczkowa nawiązuje do Hali Goryczkowej, która znajduje się nieopodal. Hala ta wzięła zaś nazwę od podhalańskiego nazwiska Goryczka¹².

7) *Klin – Malý Baranec*

Klin oznacza “obszar w kształcie trójkąta”, czyli nawiązuje do kształtu szczytu.¹³ Terminologia słowacka nawiązuje do szczytu Baraniec (sł. Baranec), który znajduje się na tej samej grani. Co ciekawe, szczyt Mładky, który znajduje się na tej samej grani, w języku polskim nosi nazwę Mały Baraniec.¹⁴

8) *Kasine Turnie – Vráta*

W zgromadzonym materiale nie znalazłam wytłumaczenia tych dwóch nazw, jednak analizując zdjęcia satelitarne można spostrzec, że Kasinie Turnie, dwa ostre szczyty, które są rozdzielone wąską przełęczą, tworzą swego rodzaju bramę, czyli wrota. W języku polskim istnieje też nazwa Wrota, która oznacza żleb, który znajduje się pomiędzy wspomnianymi turniami.

9) *Turnia nad Jaworem – Štrky*

Polski oronim pochodzi od Polany pod Jaworem (sł. Javorova poľana). Wywodzi się on od jaworu – drzewa z rodziny klonowatych, z którego górale wyrabiali przeróżne rzeczy¹⁵. Štrk po słowacku oznacza żwir, możliwe że Turnia nad Jaworem pokryta jest drobnym rumoszem skalnym, co przełożyło się bezpośrednio na słowacką nazwę.

10) *Przełęcz pod Kopą – Kopské sedlo*

Przełęcz znajduje się w pobliżu Kopy Bielskiej, stąd wywodzi się jej nazwa. Dawniej Kopę Bielską nazywano zwyczajnie *Kopą*¹⁶.

¹¹ *Ibidem*, s. 99.

¹² <https://z-ne.pl/t/haslo,1499,goryczki.html>, [10.06.2022].

¹³ Wielki Słownik Języka Polskiego PAN, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/15660/klin/5022332/obszar>, [14.06.2022].

¹⁴ Własna obserwacja na podstawie mapy.

¹⁵ Z. Radwańska-Paryska, W.H. Paryski, *Wielka encyklopedia tatrzańska...*, s. 468.

¹⁶ *Ibidem*, s. 556.

11) *Dolina Cicha Liptowska – Tichá dolina*

Nazwa doliny wywodzi się od Cichej Wody Liptowskiej, potoku, który przepływa przez nią¹⁷. W języku polskim rozszerzono nazwę o komponent *liptowska*, aby odróżnić ją od drugiej Doliny Cichej znajdującej się na Orawie.

12) *Grzeš – Lúčna*

Nie wiadomo dokładnie skąd wziął się polski oronim. Prawdopodobnie pochodzi on z gwary góralskiej i określa rodzaj grzędy. Lúčna oznacza trawiastą równinę Łucznia, która jest usytuowana na południowo-zachodnim zboczu Grzesia¹⁸.

13) *Szpiglasowy Wierch – Hrubý štít*

Polska terminologia powstała od zniekształcenia niemieckiej nazwy antymonu – *Spießglanz*, który wydobywano z jego zboczy¹⁹. Jego pierwotna nazwa brzmiała jednak inaczej – *Gruby Wierch, Hruby Wierch Miedziany oraz Liptowskie Mury*, która była bezpośrednim przekładem niemieckiej nazwy – *Liptauer Grenzberg*²⁰. Obecnie nazwa Liptowskie Mury tyczy się całej grani od Wrót Chałubińskiego do Gładkiej przełęczy. W 1951 r. aktualną nazwę nadał Witold H. Paryski^{21,22}. Słowacka nazwa może wynikać z wyglądu szczytu. Jest on bardzo obszerny.

14) *Skrajna Turnia – Krajná kopa*

Skrajna Turnia znajduje się najbardziej na zachód na Głównej Grani Tatr Wysokich²³. Oznacza to, że jest ona najbardziej skrajnym punktem Grani. Prawdopodobnie stąd wzięła się jej nazwa. Występuje inna nazwa gatunkowa w języku polskim i słowackim. Zapewne wynika to z tego, że od strony południowej (słowackiej) góra ma łagodnie opadające zbocza i widok jej przywodzi na myśl kopę. Natomiast od strony północnej (polskiej) jest to skalne urwisko²⁴.

¹⁷ *Ibidem*, s. 155-156.

¹⁸ R. Jakubowski (red.), *Bedecker tatrzański*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000, s. 110-111.

¹⁹ *Ibidem*, s. 61.

²⁰ Z. Radwańska-Paryska, W.H. Paryski, *Wielka encyklopedia tatrzańska...*, s. 1195-1196.

²¹ Witold Henryk Paryski - ukończył medycynę na Uniwersytecie Jagiellońskim, następnie został przewodnikiem tatrzańskim, później naczelnikiem TOPR. Od 1929 r. poświęcił się pracy naukowej. Zajmował się m.in. nazewnictwem Tatr ich kulturą ludową, historią oraz przyrodą. Do jego najważniejszych dzieł należą: *Wielka Encyklopedia Tatrzańska* (1995) oraz 25-tomowy przewodnik taternicki - *Tatry Wysokie*, http://www.nyka.home.pl/gaze_gor/pl/200012.htm, [23.05.2022].

²² J. Nyka, *Tatry przewodnik*, Wydawnictwo Sport i Turystyka, Warszawa 1972, s. 565.

²³ *Ibidem*, s. 59.

²⁴ Takie wnioski nasuwają się po skorzystaniu z aplikacji Google Earth i przeanalizowaniu rzeźby terenu.

15) *Zadni Mnich – Druhý mních*

Zadni Mnich znajduje się za szczytem, który nazywa się Mnich. Mnich jest bardzo charakterystyczny w swoim wyglądzie, ponieważ przypomina modlącego się Mnicha w kapturze. Stąd zaznaczenie, że od polskiej strony znajduje się on za tym głównym Mnichem. Po słowacku *druhý* oznacza, że jest on mniej ważny, niż główny Mnich.

16) *Durna Igła – Loktibrada*

Motywacją stworzenia nazwy było upamiętnienie słowackiej, ludowej bajki *Loktibrada*²⁵. Polska nazwa nawiązuje do kształtu szczytu, który przypomina igłę sąsiadującą z dużo większymi szczytami zarówno na zachodzie, jak i na wschodzie. Przymiotnik *durna* wziął się od Durnego Szczytu.

17) *Dolina Wierchcicha – Zadná Tichá dolina*

Polski termin pochodzi z gwary podhalańskiej, w której oznacza “najwyższą część Doliny Cichej”²⁶. *Zadná* po słowacku oznacza ‘tylna’. Nawiązuje to prawdopodobnie do tego, że jest to tylna część tej doliny, patrząc od słowackiej strony Tatr.

ŹRÓDŁA ODMIENNEJ MOTYWACJI NAZW POLSKICH I SŁOWACKICH

Szczegółowa analiza oronimów i hydronimów skłania ku przypuszczeniu, że istnieje wiele odmiennych motywacji nazewnictwa tatrzańskiego.

Pierwszy ogólny podział, jaki można by było zastosować to motywacja dotycząca geografii, nazwisk, gwar, legend i tradycji.

- a) Motywację geograficzną bardziej szczegółowo można podzielić na nazwy własne związane z:
- pobliskim występowaniem innych obiektów (*Przełęcz pod Kopą – Kopské sedlo*)
 - lokalizacją danego obiektu (*Skrajna Turnia – Krajná kopa*)
 - jego wyglądem (*Mnich*)
 - położeniem względem obserwatora (*Zadni Mnich – Druhý mních*)

²⁵ R. Jakubowski (red.), *Bedecker tatrzański...*, s. 407.

²⁶ J. Nyka, *Tatry przewodnik...*, s. 311.

- rozróżnieniem od innego obiektu o pierwotnie tej samej nazwie (*Dolina Cicha Liptowska*)
 - materiałami wydobywanymi w przeszłości w omawianym terenie (*Szpigławsowy Wierch*)
- b) Motywacja ze względu na nazwisko związana jest zazwyczaj z osobami, które zdobyły dany obiekt po raz pierwszy, jak i z ziemiami przekazywanymi z pokolenia na pokolenie, czy majątkach rodzin (*Hala Goryczkowa*).
- c) Nawiązująca do legend i tradycji, czyli czerpanie inspiracji z postaci fikcyjnych osadzonych w danej kulturze (*Loktibrada – Durna Igła*).
- d) Czerpanie inspiracji z języka, tj. nadawanie nazw na bazie starych dokumentów, tłumaczenie nazwy obcej na ojczysty język, korzystanie ze słownictwa gwarowego, czy regionalizmów (*Dolina Wierhcicha*).

STATYSTYKA

Analizę statystyczną zrobiono na podstawie utworzonego wcześniej słownika, który ma formę tabeli. Znajdują się w nim 254 nazwy oronimów i hydronimów tatrzańskich w języku polskim i słowackim. Jeżeli odpowiednika nie udało się znaleźć to oznaczono to w tabeli, jako '-'. Taka sytuacja miała tylko miejsce w języku słowackim, dla 25 obiektów znajdujących się w granicach Polski.

Dane statystyczne przedstawiają się następująco:

a) rozszerzenie komponentów w języku polskim:

- wystąpiło w **37** nazwach, co stanowi **14,6%** wszystkich nazw zawartych w tabeli
- obiekty znajdujące się na terytorium Polski (PL): **1**
- obiekty znajdujące się na terytorium Słowacji (SK): **23**
- obiekty znajdujące się na granicy (PL/SK): **13**

b) rozszerzenie o komponent gatunkowy polski:

- wystąpiło w **5** nazwach, co stanowi **2%** wszystkich nazw zawartych w tabeli
- obiekty znajdujące się na terytorium Polski (PL): **0**
- obiekty znajdujące się na terytorium Słowacji (SK): **4**
- obiekty znajdujące się na granicy (PL/SK): **1**

c) rozszerzenie komponentów w języku słowackim:

- wystąpiło w **4** nazwach, co stanowi **1,6%** wszystkich nazw zawartych w tabeli

- obiekty znajdujące się na terytorium Polski (PL): **0**
- obiekty znajdujące się na terytorium Słowacji (SK): **1**
- obiekty znajdujące się na granicy (PL/SK): **3**

d) rozszerzenie o komponent gatunkowy słowacki:

- wystąpiło w **2** nazwach, co stanowi **0,8%** wszystkich nazw zawartych w tabeli

- obiekty znajdujące się na terytorium Polski (PL): **0**
- obiekty znajdujące się na terytorium Słowacji (SK): **2**
- obiekty znajdujące się na granicy (PL/SK): **0**

e) różnica w nazwach gatunkowych:

- wystąpiło w **4** nazwach, co stanowi **1,6%** wszystkich nazw zawartych w tabeli

- obiekty znajdujące się na terytorium Polski (PL): **0**
- obiekty znajdujące się na terytorium Słowacji (SK): **3**
- obiekty znajdujące się na granicy (PL/SK): **1**

f) kompletnie inne nazwy w polskim i słowackim:

- wystąpiły w **51** przypadkach, co stanowi **20,1%** wszystkich nazw zawartych w tabeli

- obiekty znajdujące się na terytorium Polski (PL): **0**
- obiekty znajdujące się na terytorium Słowacji (SK): **35**
- obiekty znajdujące się na granicy (PL/SK): **16**

g) pozornie inne nazwy:

- wystąpiło w **2** nazwach, co stanowi **0,8%** wszystkich nazw zawartych w tabeli

- obiekty znajdujące się na terytorium Polski (PL): **0**
- obiekty znajdujące się na terytorium Słowacji (SK): **0**
- obiekty znajdujące się na granicy (PL/SK): **2**

h) brak odpowiednika w j. polskim **nie zaobserwowano w żadnym przypadku (0%)**

i) brak odpowiednika w słowackim:

- wystąpiło w **25** nazwach, co stanowi **9,8%** wszystkich nazw zawartych w tabeli
- obiekty znajdujące się na terytorium Polski (PL): **25**
- obiekty znajdujące się na terytorium Słowacji (SK): **0**
- obiekty znajdujące się na granicy (PL/SK): **0**

j) takie same nazwy:

- wystąpiły **124** razy, co stanowi **48,8%** wszystkich nazw zawartych w tabeli
- obiekty znajdujące się na terytorium Polski (PL): **9**
- obiekty znajdujące się na terytorium Słowacji (SK): **97**
- obiekty znajdujące się na granicy (PL/SK): **18**

Wnioski

1. Dla zgromadzonego zbioru danych nie zaobserwowano, aby nazwa słowacka nie miała polskiego odpowiednika. Sytuacja odwrotna wystąpiła 25 razy (9,8%).
2. Zaobserwowano dużą dysproporcję w liczbie nazw posiadających rozszerzenie komponentu w języku polskim (37; 14,6%) do nazw w języku słowackim (4; 1,6%).
3. Nie zaobserwowano różnic w częstości pojawiania się rozszerzenia o komponent gatunkowy. W języku polskim rozszerzenie wystąpiło 5 razy (2%), a w języku słowackim 2 (0,8%).
4. Różnica w nazwach gatunkowych praktycznie nie występuje (4 razy co stanowi <2% zbioru danych).
5. Często obserwowana była różnica w nazewnictwie polskim i słowackim, która wystąpiła w 51 nazwach, co stanowi 1/3 analizowanego materiału. Co ciekawe, wszystkie te przypadki dotyczyły obiektów znajdujących się na terenie Słowacji lub na granicy polsko-słowackiej.
6. Dla 124 obiektów, co stanowi połowę zbioru nie zaobserwowano różnic w nazewnictwie.

PODSUMOWANIE

Z analizy zgromadzonego materiału wynika, że zaledwie połowa nazw jest taka sama w obydwóch językach, jednak nie sposób wskazać jednoznacznej przyczyny różnic. Jest to spowodowane m. in. położeniem danego obiektu względem innego, np. *Mięguszowiecki Szczyt Czarny*, którego polska nazwa nawiązuje do Czarnego Stawu pod Rysami. Staw jest jednak niewidoczny od strony słowackiej, dlatego też słowacki wariant nazwy brzmi *Východný Mengusovský štít*; za punkt odniesienia przyjęto najwyższy szczyt Masywu Mięguszy, względem którego jest usytuowany po wschodniej stronie.

Inny kontrast stanowią różnice gatunkowe występujące w nazwach. Przykładem może być *Skrajna Turnia*, która widziana od polskiej strony ma ostry wierzchołek i strome ściany, stąd taka nazwa gatunkowa (turnia). Oronim słowacki brzmi *Krajná kopa* i jest nawiązaniem do łagodnie opadających zboczy widocznych od strony słowackiej (kopa).

Zdarza się też, że nazwy zaczerpnięte są z narzecza góralskiego, jak *Durny Szczyt*, który w gwarze oznacza ‘dumny’, ‘pyszny’, ‘hardy’. Tłumaczenie z gwary natomiast nawiązuje bezpośrednio do słowackiego oronimu – *Pyšný štít*.

Niekiedy nazwy upamiętniają ważne postaci. Wrota Chałubińskiego (sł. *Chaľubińského brána*) zostały nazwane na cześć polskiego lekarza, taternika, wybitnego badacza Tatr i założyciela Towarzystwa Tatrzańskiego - Tytusa Chałubińskiego²⁷. Mogą nawiązywać też do kultury popularnej danego kraju, jak np. *Loktibrada* (pol. *Durna Igła*), która to nazwę wzięła od słowackiej bajki.

Wyjaśnienia nazewnictwa można się też doszukiwać w wyglądzie danego obiektu i tak *Klin* (sł. *Malý Baranec*) swoją polską nazwę zawdzięcza ukształtowaniu zbocza, które ma kształt trójkąta dzielącego koniec doliny.

PERSPEKTYWY BADAWCZE

Badania dotyczące nazewnictwa tatrzańskiego otwierają szerokie perspektywy badawcze, między innymi ze względu na etymologię nazewnictwa, która w wielu przypadkach nie jest jeszcze znana. Konfrontacja nazw polskich ze słowackimi jest kolejnym tematem, który można by było wyjaśnić w bardziej szczegółowy sposób np. poprzez analizę większej ilości danych.

²⁷ A. Jurczyńska-Kłosok, *Mural w Parku Miejskim*, 2017, <https://www.zakopane.pl/zawartosc/artykuly/kultura/mural-w-parku-miejskim/tytus-chalubinski>, [24.06.2022].

Nazwy własne przyciągają uwagę obserwatora oraz wartościują dany obiekt. Uruchamiają również mechanizm skojarzeń, pewne konotacje, które pozwalają rozszyfrować daną nazwę, nie zaglądając od razu do słownika, czy przewodnika.

Mam nadzieję, że dla każdego miłośnika gór to badanie będzie ciekawym źródłem wiedzy o tych unikatowych i najwyższych górach w Polsce i na Słowacji oraz zachęci do pogłębienia wiedzy na ten temat.

BIBLIOGRAFIA

Blanár, V., *Vlastné meno vo svetle teoretickej onomastiky*, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, Bratislava 2008.

Dembowski, B., *Słownik gwary podhalskiej*, nakładem Akademii Umiejętności, skład główny w Księgarni Spółki Wydawniczej Polskiej, Kraków 1894.

Google Earth, <https://www.google.com/intl/pl/earth/>, [10.05.2022].

Jakubowski, R. (red.), *Bedecker tatrzański*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.

Jurczyńska-Kłosok, A. *Mural w Parku Miejskim*, 2017, <https://www.zakopane.pl/zawartosc/artykuly/kultura/mural-w-parku-miejskim/tytus-chalubinski>, [24.06.2022].

Mrózek, R. *Nazwy geograficzne w zróżnicowaniu motywacyjno-funkcjonalnym* [w:] *Nazwy własne w języku, kulturze i komunikacji społecznej*, R. Mrózek (red), Katowice 2004.

Nyka, J. *Tatry przewodnik*, Wydawnictwo Sport i Turystyka, Warszawa 1972.

Radwańska-Paryska, Z., Paryski, W. H., *Wielka encyklopedia tatrzańska*, Wydawnictwo Górskie, Poronin 1995.

Serwis Tatrzański, <https://z-ne.pl/t,haslo,1499,goryczki.html>, [10.06.2022].

Slovníkový Portal Jazykovedného Ústavu Ľ. Štúra Sav, <https://slovník.juls.savba.sk/?w=kotlina&cs=exact&c=xb09&cs=&d=kssj4&d=psp&d=ogs&d=sss&d=orter&d=scs&d=sss&d=peciar&d=ssn&d=hssj&d=bermolak&d=nounb&d=orient&d=locutio&d=obce&d=priezviska&d=un&d=pskfr&d=pskcs&d=psken#>, [04.06.2022].

Slovníkový Portal Jazykovedného Ústavu L. Štúra Sav, <https://slovník.juls.savba.sk/?w=dolina&cs=exact&c=O642&cs=&d=kssj4&d=psp&d=ogs&d=sss&d=order&d=scs&d=sss&d=peciar&d=ssn&d=hssj&d=bernolak&d=noundb&d=orient&d=locutio&d=obce&d=priezviska&d=un&d=pskfr&d=pskcs&d=psken#>, [04.06.2022].

Wawrzyniak, M., *Tatrzańskie nazwy własne w języku polskim i słowackim*, [Niepublikowana praca licencjacka], Uniwersytet Warszawski 2022.

Wielki Słownik Języka Polskiego PAN, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/4029/kotlina/1491399/obnizenie>, [04.06.2022].

Wielki Słownik Języka Polskiego PAN, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/3855/dolina/638757/w-terenie>, [04.06.2022].

Wielki Słownik Języka Polskiego PAN, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/15660/klin/5022332/obszar>, [14.06.2022].

PROPER NAMES OF THE TATRA MOUNTAINS IN POLISH AND SLOVAK

This study is titled "Proper names of the Tatra Mountains in Polish and Slovak." The main aim of the thesis is to analyze Tatra oronyms and hydronyms. It explains the genesis, motivations and describes the differences. The names of 254 objects were collected as a material for analysis. The results of the research show that almost half of the collected names are similar in both languages. The differences in names of the second part have various sources, which are a result of naming motivations, location in relation to another object, morphology of the summit, or linguistic influences - dialect.

Keywords: Polish Tatras, Slovak Tatras, Western Tatras, Belianske Tatras, High Tatras, proper name, oronym, hydronym, onomastics, toponymics

MITOTWÓRCZA FUNKCJA „SŁOWIAŃSKIEGO PISMA RUNICZNEGO” W KONTEKŚCIE PROCESÓW NARODOWOTWÓRCZYCH

Pismo oraz wywodzące się z niego alfabety stanowią jeden z obiektów badań językoculturowych, gdyż są wyrazem działania na rzecz zachowania kulturowej niepodległości i obrony tożsamości ich użytkowników². Za przykład podkreślenia zarówno swojej kulturowej, jak i narodowościowej odrębności można uznać uwydatnienie ukraińskiej litery *ї* jako symbol tegoż kraju w odróżnieniu od rosyjskiej odmiany cyrylicy, w której ten znak graficzny nie występuje. Rozróżnia się także zakres użycia cyrylicy i łacinki we współczesnym języku serbskim, gdzie to cyrylica pojmowana jest jako część serbskiego dziedzictwa kulturowego oraz nieodłączny element prawosławnej tożsamości Serbów oraz ich tożsamości narodowej³.

Podobnie zaprojektowanie przez Cyryla i Metodego pisma odpowiadającego słowiańskiej fonetyce związane było z przyznaniem Słowianom narzędzia do wyrażania własnej tożsamości. Była to decyzja dwukierunkowa, bowiem z jednej strony głągolica stanowiła medium, za pomocą którego Słowianie mogli przyswoić kulturę chrześcijańską w odpowiedni i wygodny dla nich sposób, z drugiej zaś pismo bazujące na minuskule greckiej pozwalało zachować

¹ Uniwersytet Warszawski, antonizalevski@gmail.com.

² R. Caldarelli, *Języki, alfabety, tożsamość: rozważania o chrystianizacji Słowian*, "Fundamenta Europaea" 2008, nr V, 8-9, s. 9.

³ N. Urbańczyk-Adach, *Jeden język – dwa alfabety. Zakres użycia cyrylicy i łacinki we współczesnym języku serbskim*, [w:] *Balkany w oczach młodego człowieka. Materiały z Międzynarodowej Naukowej Konferencji Studenckiej*, Łódź 2006, s. 60-61.

bizantyjskie skojarzenia (choć nie były one na tyle widoczne, by cecha ta przeszkadzała w przeprowadzeniu chrystianizacji)⁴.

Pierwszym zastosowaniem pisma w ogóle było utrwalenie dokumentów, dopiero w czasie późniejszym zaczęto wykorzystywać je do wyrażania mowy⁵. Tak samo dla Słowian pismo stanowiło najpierw narzędzie liturgiczne, dlatego też i współcześnie granice alfabetów używanych pomiędzy członkami tej grupy etnolingwistycznej skorelowane są z zasięgiem wpływów odpowiednio kościoła katolickiego z używanym przez niego alfabetem łacińskim oraz prawosławnego z cyrylicą.

Fakt wypierania u Słowian ich rodzimej wiary przez sukcesywnie przeprowadzony proces chrystianizacji oraz idąca za tym niezgoda na odziedziczoną bądź narzuconą obcą kulturę wiąże się z wyrażaniem chęci odzyskania prawa do utraczonych słowiańskich wierzeń, obrządków i języka. Wiążą się z tym działania zarówno jednostkowych badaczy, jak i całych grup propagujących teorię o istnieniu mocarstwa Wielkiej Lechii⁶, która zyskawszy popularność już w XVIII wieku, pozostaje znana po dziś dzień, choć aktualnie ma to miejsce głównie w przestrzeni internetowej. Narracja ta propaguje istnienie niezwykle potężnego i rozwiniętego cywilizacyjnie Imperium, w którym Polska przedstawiana jest jako serce świata, którego trzeba bronić⁷. Pomimo różnicy czasowej oraz historycznej intencji oraz cele jej zwolenników pozostają podobne.

W rozważaniach Turbolechitów (Turbośłowian) widocznym elementem jest przeciwstawianie się allochtonicznej koncepcji pochodzenia Słowian. Pragnienie odkrycia historii przedmieszkowskiej, w której Polska rzekomo tworzyła mocarstwowe państwo zwane Imperium Lechitów⁸, łączy się z próbami uzyskania odpowiedzi na pytanie o istnienie słowiańskiego pisma przedchrześcijańskiego. Miałoby ono świadczyć o rozwoju cywilizacyjnym Słowian oraz stanowić element słowiańskiej tożsamości, który w ramach chrystianizacji został celowo odebrany, zniszczony.

Kwestia run słowiańskich nie gra w narracji turbolechickiej najważniejszej

⁴ R. Caldarelli, *Języki, alfabety, tożsamość...*, s. 10-11.

⁵ J. C. Scott, *Jak udomowiono człowieka. U początków historii pierwszych państw*, Warszawa 2020, s. 24, s. 194-206.

⁶ W rozważaniach tych używane zostaną wzajemnie nazwy Słowianin, Lechita oraz Polak, gdyż w rozumieniu propagatorów istnienia Wielkiej Lechii wyrażenia te są w większości synonimiczne. Przywołać można rozważania na temat różnicy pomiędzy określeniami polski oraz lechicki, w którym dawniej polski związany był z pospółstwem, lechicki zaś łączył się z egzotycznym pochodzeniem szlachty za: A. Małecki, *Lechici w świetle historycznej krytyki*, Lwów 1987, s. 1-4.

⁷ A. Wójcik, *Fantazmat Wielkiej Lechii. Jak pseudonauka zawładnęła umysłami Polaków*, Oświęcim 2019, s. 2628.

⁸ M. Napiórkowski, *Pocztówka z imperium Lechitów*, „Tygodnik Powszechny” 2017, nr 12(3532).

roli, jednak wykorzystywana jest dla poparcia tez o rozwiniętej kulturowo Polsce (Lechii).

Badania przeprowadzane w ramach udowodnienia potęgi Imperium bazują jednak na wygodnej interpretacji faktów historycznych, fałszerstwie zabytków, przekłamaniach. Zarówno teorie na temat słowiańskiego pisma runicznego, jak i rzekome pamiętki je poświadczające wielokrotnie zostały poddane ocenie oraz naukowej weryfikacji. Pod koniec XVIII wieku historyk i językoznawca Antoni Małecki zasygnalizował bezzasadność polemiki z *lechistycznym działem dziejopisarstwa*, gdyż polemizowanie z ich teoriami *na śmieszność zakrawało*. Ponadto wyraził przekonanie o tym, iż *mrzonki lechickie* nie są tematem zainteresowań badawczych już od kilkunastu lat⁹. Ostateczne wyjaśnienie kwestii run słowiańskich było dla badaczy niezwykle istotne, gdyż *wiara w autentyczność tych odkryć, dopóki nie będzie obaloną, będzie dawała powód do coraz nowych urojeń w zakresie archeologii*¹⁰. O niemijającej popularności teorii o Wielkiej Lechii świadczą zarówno tworzone współcześnie przez Turbosłowian blogi oraz wydawane publikacje, jak i prace badawcze polemizujące z ich tezami.

Dyskusję na temat run słowiańskich zapoczątkował pod koniec XVIII wieku Jan Potocki, opisując tzw. bałwanki przyłwickie (idole prillwickie), które przedstawiać miały wyobrażenia bóstw słowiańskich. To od nich rozpoczęła się kariera słowiańskich run jako jednego z głównych elementów konstrukcji wizji słowiańskiej przyszłości w XIX wieku¹¹. Bałwanki rzekomo zostały znalezione we wsi Prillwitz, która dawniej stanowić miała centrum kultu słowiańskiego Radogoszcz. Wsparciem dla tej teorii miały być słowa kronikarza Thietmara, który w XI wieku zwrócił uwagę, że w świątyni tej znajdowały się rzeźby bogów z wyrytymi u spodu imionami. Choć nie zostało sprecyzowane, jakim pismem zapisano owe imiona, pismo używane przez sąsiadów sugerować mogło runy¹². Odkrycie run słowiańskich było zjawiskiem oczekiwanym¹³ oraz *zwykłą kolejną rzeczą ludzkich*¹⁴.

Na fali odkrycia bałwanków zaczęły powstawać prace, które zawierały obrazki odnalezionych boskich figurek. Następnie podjęto próby odczytania rzekomych napisów runicznych. Już wtedy Potocki zauważył konieczność wstrzymania

⁹ A. Małecki, *Lechici w świetle historycznej krytyki...*, s. 1-4.

¹⁰ A. Szczebra, *Z dziejów polskiej archeologii. Fałszywe zabytki runicznego pisma słowiańskiego*, "Analecta. Studia z Dziejów Nauki" 2014, nr XXIII(1), s. 7.

¹¹ *Ibidem*, s. 9.

¹² *Ibidem*, s. 2.

¹³ P. Boroń, *Ku pradawnej Słowian wielkości. Fałszywe zabytki runicznego pisma słowiańskiego*, [w:] *Fałszerstwa i manipulacje w przeszłości i wobec przeszłości*, J. Olko (red.), Warszawa 2012, s. 83.

¹⁴ W. Cybulski, *Obecny stan nauki u runach słowiańskich*, "Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego" 1860, t. 1, s. 434.

się ze zbyt daleko idącymi interpretacjami odczytów, gdyż nieostrożność mogła *wyrzucić szkodę najznakomitszemu dziełu*¹⁵. Pierwsza partia bałwanków przylickich pokrywała się z datą wydania jednej z pierwszych rozpraw o runach skandynawskich¹⁶.

To, że przedchrześcijańskie pismo bazować miało na runach pochodzenia germańskiego można rozumieć z jednej strony jako fakt posiadania przez Słowian własnego alfabetu w ogóle, jednak z drugiej strony świadczyć by to musiało o dyfuzji kulturowej. Pomimo ewentualnych, gdyby założyć autentyczność run słowiańskich, zapożyczeń, kategoria pisma przestała stanowić to rezultat przenikania się kultur, a stała się elementem walki politycznej.

W dyskusjach tych kierunek powstania run jest albo nieważny, bądź odwrotny do naukowo wykazanego – i tak słowiańskie runy powstać miały nawet na dwa tysiące lat przed narodzinami Chrystusa, *gdy Słowianie znajdowali się jeszcze w swoich azjatyckich siedzibach*¹⁷ oraz stanowić miały podstawę do stworzenia alfabetu greckiego oraz łacińskiego¹⁸. Choć ich pismo nie było ustalone, mieli pisać oraz czytać za pomocą *rezów*, które miały odwzorowywać aparat mowy¹⁹. Co więcej, samo słowo *runa* łączyć się miało z dolnołużyckim słowem *gron*, oznaczającego mowę²⁰ bądź ze słowem *runo* (tłumaczone jako *rosnąc, stwarzac*), co znowuż powiązane miałyby być z nazwą boga słowiańskiego Peruna jako *stworzycielem*²¹.

Rzekome runiczne odczytanie imienia bóstwa słowiańskiego Czernoboga skomentowano słowami, iż *potrzeba było tam arcysłowiańskich oczu Kollára*²², *aby coś podobnego do run zauważyły*²³, bowiem według Kollára do prawidłowego odczytania napisów potrzeba *oczu wprawnego Słowianina*²⁴.

Rzekoma autentyczność napisów słowiańskich na znalezionych bałwankach została nazwana *wymysłem jego hyperłowiańskiej fantazji*²⁵. Podobnie napisy runiczne znalezione na trzech hełmach w Styrii w 1812 roku rozwiązać miały

¹⁵ A. Szczebra, *Z dziejów polskiej archeologii...*, s. 5.

¹⁶ *Ibidem*, s. 8.

¹⁷ *Ibidem*, s. 31.

¹⁸ Dariusz, *Słowiańskie runy*, YouTube, 2016.11.01, https://www.youtube.com/watch?v=SzN_n4SL6Gs, 08:058:50, [09.06.2023].

¹⁹ *Ibidem*, 4:10-6:45.

²⁰ A. Szczebra, *Z dziejów polskiej archeologii...*, s. 11.

²¹ Dariusz, *Słowiańskie runy...*, 1:55-3:00.

²² Ján Kollár – słowacki duchowny, profesor archeologii słowiańskiej, który w swojej pracy *Die Götter von Rhetra oder mythologische Alterthümer der Slaven, besonders imwestlichen und nördlichen Europa* dowodził autentyczności bałwanków przylickich i na nowo odczytał pokrywające je runy; za: A. Szczebra, *Z dziejów polskiej archeologii...*, s. 7.

²³ *Ibidem*, s. 15.

²⁴ P. Boroń, *Ku pradawnej Słowian wielkości...*, s. 88.

²⁵ *Ibidem*, s. 89.

wątpliwości *przeciwników Słowian*. Andrzej Kucharski, autor opublikowanego odkrycia zapewniał, że to znalezisko udowodni, iż Słowianie nie byli tak dzicy, jak ich chcą mieć zawistni im sąsiedzi. Wiarygodność napisów *było widać oczami ciała i duszy*²⁶. Pradawni Słowianie utożsamiani są w tych polemikach z pra-Polakami, z którymi obrońcy run słowiańskich się identyfikowali – Ignacy Kraszewski bronił Słowian, twierdząc, żeśmy znali pismo i używali go tak, jak inne w owych czasach narody²⁷.

Słowianie również mieli ukryć w języku tajemny kod, który czekał na odszyfrowanie: *Całe szczęście miałem już doświadczenie z tłumaczeniem takich starych tekstów, i to wskazywało na to, że starożytni Słowianie lubowali się w zagadkach słownych*²⁸. W tym duchu prowadzony jest blog oraz kanał na platformie YouTube Pierwszy Język, którego autor przekonuje, iż każdy dźwięk w języku polskim niesie za sobą znaczenie, a każda głoska posiada własną symbolikę i *jest w pewnym sensie niezależnym słowem*. Zapisanie język polskiego zaprezentowanymi przez autora bloga runami ma być dla mózgu wydatniejsze niż używanie do tego pisma łaćńskiego, a użytkownicy pisma runicznego mają uważniej dobierać w piśmie słowa. Autor przekonuje, że kolejną właściwością języka polskiego jest również czytanie na wspak (przykładowo: *szum* czytane od tyłu daje *muszla* lub *wiesna – na siew*)²⁹.

Odpowiedzenie się po którejś z stron w dyskusji o runach słowiańskich zarówno na przełomie XVIII i XIX wieku, jak i współcześnie stanowi agitację polityczną, powiązaną z walką o znaczenie kultury słowiańskiej. Wyrażenie wątpliwości co do autentyczności napisów runicznych podczas czasu zaborów lub jawna ich krytyka uważane były za zdradę narodową, antynarodowość³⁰, zazdrość bądź kwalifikację jako przedstawiciela przeciwnej narodowości³¹. Brak wiary w wiarygodność kamieni mikorzyńskich spotkał się z zarzutem lekceważenia kultury Słowian i Polaków jako swojskiej oraz bagatelizowanie ich wysokiego stopnia cywilizacji. Agresja względem sceptyków powiązana była z narodowym patriotyzmem nacjonalistów, dla których przeciwnicy interesu narodowego kierowali się ignorancją, złą wolą lub byli członkami antynarodowych spisków, na których

²⁶ A. Szczebra, *Z dziejów polskiej archeologii...*, s. 10.

²⁷ P. Boroń, *Ku pradawnej Słowian wielkości...*, s. 95.

²⁸ Kryształowy Wszczęchświat, *Wiadomość dla Boga*, 2016.09.30, Blogspot.com, <https://kryształowyszczęchświat.blogspot.com/2016/09/>, [09.06.2023].

²⁹ Pierwszy Język, <https://pierwszyjezyk.pl/>, [10.06.2023].

³⁰ P. Boroń, *Ku pradawnej Słowian wielkości...*, s. 95-96.

³¹ *Ibidem*, s. 97.

czyle stać mieliby Żydzi i masoni³². Wyrażanie wątpliwości co do rzekomych znalezisk wiązało się z zaznaczeniem intencji i przekonywaniem, iż nie czyni się tego w myśli antysłowiańskiej czy w ruchu ewolucyjnego burzenia³³. Co więcej, to nie fałszerze uznawani byli za winnych, lecz uczeni niemieccy, którzy dowiedli mistyfikacji³⁴. Oskarżanie drugiej strony spotykane jest również dzisiaj – naukowcy, niezgadający się z turbolechicką narracją, mają być skorumpowani, *wychowani z piętnem niewolnika, człowieka niższej kategorii oraz zaślepieni, wpatrzeni bałwochwalczo w kulturę Zachodu*³⁵.

Wykorzystanie niepewnych źródeł związane było z chęcią udowodnienia, że Słowianie nie byli rozwinięci kulturowo gorzej niż ich sąsiedzi i tak jak Germanie oraz Skandynawowie, mieli własne pismo. Związane jest z tym obrazowanie Słowian jako ludu suprematystycznego, który mógł być *panem otaczających go bliższych i dalszych ludów*. Słowianie byli idealizowani, przedstawiani jako naród spokojny, który nie podbił innych krajów oraz który *sam jeden wzniósł się do najwyższego pojęcia bóstwa w trójcy jedyne*³⁶. Germanie mieli zazdrościć Słowianom dostatków i wyrobów³⁷. Pradawna wizja odebranej przeszłość była przedstawiana w superlatywach, gdy nie doszło jeszcze do jej upadku i zepsucia. Ludy słowiańskie przedstawiane są jako te z wyższością moralną (bądź równorzędną wobec kultur innych narodów), *nieupośledzone*³⁸. W ich rozumieniu wysoki poziom cywilizacyjny musiał się wiązać ze zdobyciem umiejętności pisma, wtedy jeszcze nieskażonego późniejszymi chrześcijańskimi³⁹ – *inni uważają, iż przy takich stycznościach z różnymi narodami sztuka pisania nie doszła do ich znajomości, byłoby nierozważną, rozmaite ludy słowiańskie miały także swoje napisy runiczne, gdyż przed przyjęciem chrztu stan cywilizacji u niektórych Słowian doszedł do tego stopnia, do jakiego trudno było dojść bez znajomości sztuki pisania i liczb*. Naród polski

³² P. Wandycz, *Odrodzenie narodowe i nacjonalizm (XIX-XX wiek)*, [w:] *Historia Europy Środkowo-Wschodniej t.2.*, Lublin 2000, s. 151.

³³ A. Szczebra, *Z dziejów polskiej archeologii...*, s. 13.

³⁴ P. Boroń, *Ku pradawnej Słowian wielkości...*, s. 99.

³⁵ W. Kossakowski, *Polskie runy przemówiły – wydanie internetowe, poprawione (część 1)*, <https://bialczynski.pl/slowianie-tradycje-kultura-dzieje/runy-slowianskie-pismo/winicjusz-kossakowski-polskieruny-przemowily-wydanie-internetowe-poprawione-czesc-1/>, s. 3, [09.06.2023].

³⁶ P. Boroń, *Ku pradawnej Słowian wielkości...*, 95-96.

³⁷ *Ibidem*, s. 100.

³⁸ J. Radwański, *Krótką rzecz mitologii słowiańskiej w ogólności a w szczególności jednej zabawy ludowej w Polsce turońiem zwanęj dotycząca, z powodu materyji tegoż turońia mieszczącęj się w części artykułu "Z przeszłości (okolice Kielc, Pinczowa i Chmielnika)" w n. 15 czasu d. 19 stycznia 1862 r. ogłoszonego przez Józefa Lępkowskiego*, Kraków 1862, s. 36.

³⁹ P. Boroń, *Ku pradawnej Słowian wielkości...*, s. 98-99.

miął niezawodnie posiadać swoje polskie runy⁴⁰, a wzniosły przekaz i kunszt ich ułożenia miał być sztuką⁴¹.

Odkrycie przekonujących dowód na istnienie przedchrześcijańskiego pisma Słowian mogłoby, jak w przypadku odkrycia przez Pavla Križkę napisów kremnickich, przesunąć jednocześnie chronologię miasta Kremnicy oraz obecność Słowian na terenie obecnej Słowacji o około dwa stulecia⁴². Podobną funkcję pełnić mógł napis *runiczny* z chrzcielnicy w kościele św. Jana w Toruniu, który Andrzej Kucharski nazwał ogłosił najstarszym zabytkiem polszczyzny⁴³. Zabytki te mogłyby dowieść, iż Słowianie mają odwieczne prawo do posiadania określonych terenów, co również łączy się z modelem jedności etnicznej.

Starożytnicy drugiej połowy XIX wieku byli wychowankami romantyzmu, co z jednej strony łączyło się z poszukiwaniem śladów przeszłości kultury słowiańskiej, z drugiej: dostosowaniem narracji do sytuacji Polski pod zaborami⁴⁴. Wiara w istnienie run słowiańskich powiązana była z kształtowaniem świadomości narodowej w obliczu braku państwowości. Runy świadczyć miały o wysokim poziomie kulturowym oraz stanowić miały dowód na starożytne pochodzenia Słowian. Brak run stawiał Polaków jako prosperujący naród w słabym świetle, gdyż brak wczesnego, przedchrześcijańskiego pisma wykazywał, że byli oni jedyną dużą grupą etniczną w Europie bez wykształcenia takiej umiejętności⁴⁵. Stanowi to objaw kompleksu niższości, toteż celem wielkolechickiej narracji jest zarówno potrzymanie własnej identyfikacji etniczno-narodowej, jak i udowodnienie prestiżu i pozycji Słowian na tle kultur sąsiadujących.

Łączy się z tym forma nacjonalizmu w Europie Środkowo-Wschodniej, która powiązana jest z wyobrażeniem ojczyzny idealnej, której przyszłość ściśle powiązana jest z przeszłością, a terażniejszość pełni funkcję pomocniczą (dla przyszłości buforową), stanowiąc czas, który czeka na urzeczywistnienie⁴⁶. W tej koncepcji naród sam w sobie jest wrodzoną ideą, którą członkowie starają się urzeczywistnić. Dodatkowo czynnikiem determinującym rozwój ruchu narodowego jest przerwana państwowość. Naród pojmowany jest jako wyraz woli politycznej w relacji do ideału etycznego. Wyobrażenie to łączy się z prymordialną wizją

⁴⁰ Abramowicz A., *Wiek archeologii. Problemy polskiej archeologii dziewiętnastowiecznej*, Warszawa 1967.

⁴¹ Pierwszy Język, *Znaczenie wszystkich liter obiecadła Lechii*, <https://pierwszyjezyk.pl/znaczenie-wszystkichliter-obiecadla-lechii/>, [10.06.2023].

⁴² P. Boroń, *Ku pradawnej Słowian wielkości...*, s. 94.

⁴³ *Ibidem*, s. 90.

⁴⁴ A. Szczebra, *Z dziejów polskiej archeologii...*, s. 13.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 1-2.

⁴⁶ P. Wandycz, *Odrodzenie narodowe i nacjonalizm (XIX-XX wiek)...*, s. 144.

narodu, która zakłada obowiązkową dla każdej osoby tożsamość narodową oraz narody same w sobie jako naturalny rezultat polityczno-historyczny.

Istotną funkcję w konstruowaniu określonej wizji przyszłości inspirującej do działań i poszukiwań własnej tożsamości pełni mit. Mit, tak jak wyobrażenie ojczyzny idealnej, dzieje się pomiędzy wczoraj a dzisiaj, pomiędzy przeszłością a teraźniejszością i zaczyna się głęboko w początkach, by mówić o związkach teraźniejszych z odległą przeszłością⁴⁷.

Uznać można, iż mit stanowi część kultury (bądź mieści się między uporządkowaną tradycją a bezładem)⁴⁸, jednakże w przypadku budowy suprematystycznego mitu Wielkiej Lechii, grupa pielęgnująca ów mit dokonała manipulacji historycznych oraz świadomych fałszerstw w celu wzmocnienia swojej narracji. Mit w tym rozumieniu jest elementem wojny kulturowej. Wielka Lechia stanowi jednocześnie mit złotych czasów i mit pochodzenia, który, tak jak mit sarmacki, stawia wyżej korzenie niż osiągnięcia⁴⁹. Kreowany w micie obraz słowiańskiej przeszłości wykorzystywany jest w celu paranaukowych konstrukcji wizji dawnych czasów⁵⁰, wyrażając zapotrzebowania określonej grupy społecznej na wytłumaczenie zakresu rzeczywistości społecznej, w tym swojej genezy, statusu i losu⁵¹. Mit staje się "kryptonimem wspólnoty" różnych zjawisk, które scala w jednorodną postać⁵².

Wielka Lechia – jak inne teorie spiskowe – bazuje na podstawowym założeniu mitologii skrzywdzonych, której narracja polega na obarczaniu winą *złych sił* za odebranie prawdy o *dobrym*⁵³. Wrogą siłą mogą być Niemcy (*Wielcy Znieważyciele Dziejów Polskich*)⁵⁴. W micie tym powstaje wizja państwa polskiego zbudowana na elemencie siły i charyzmy, silnego, opierającego się zaborcom. Z drugiej zaś strony widoczny staje się mesjanizm, który dopełnia romantyczny mit. Warunkiem odrodzenia Polaków w czasie zaborów miało być zrzeczenie się osobistej pychy i zawiści, a przejście się uczuciem godności i sprawy narodowej⁵⁵. Wobec tego narracja o Imperium Wielkiej Lechii jest przykładem mitu w modelu *wschodnim*, który miał na celu inspirować uciemiężone narody, starające się

⁴⁷ M. Golka, *Atrakcyjność mitu*, "Kultura Współczesna" 1996, nr 1(2), s. 45.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 42.

⁴⁹ P. Wandycz, *Odrodzenie narodowe i nacjonalizm (XIX-XX wiek)*..., s. 148.

⁵⁰ P. Boroń, *Ku pradaawnej Słowian wielkości*..., s. 88.

⁵¹ M. Golka, *Atrakcyjność mitu*..., s. 41.

⁵² *Ibidem*, s. 45.

⁵³ A. Wójcik, *Fantazmat Wielkiej Lechii*..., s. 26-28.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 24.

⁵⁵ A. Szczebra, *Z dziejów polskiej archeologii*, s. 31.

odzyskać lub uzyskać swoją tożsamość i pełnoprawny status⁵⁶, a także wywoływać w ludziach poczucie zdumienia⁵⁷. Stopień fikcyjności tych mitów często wzrastał proporcjonalnie do stopnia uciemnienia⁵⁸.

Motywacje dzisiejszych Turbolechitów również jawią się jako wyraz walki o utraconą bądź zakłamaną przeszłość. Poszukiwanie przez nich odpowiedzi na pytanie o pochodzenie Polaków wiąże się z chęcią poszerzania wiedzy w ogóle, lecz także stoi w kontrze do efektów badań naukowców akademickich, którzy ich zdaniem w większości wyznawać mają narrację filogermańską i konserwatywną. Autorzy *lubostowiańskich* publikacji zwracają uwagę na cenzurę akademickich historyków w próbach *dotarcia do bezsprzecznej prawdy historycznej*. Badania te nie są raczej powiązane z praktykowaniem kultu pogańskiego, choć zauważalne są w nich tendencje antykatolickie, bowiem katolicyzm miał zniszczyć słowiańską tradycję oraz lechickiego ducha. Polacy mają być narodem, który powinien sprzeciwić się dominującej nauce niemieckiej. Przyszłość Słowian łączona jest z wizją stworzenia organizmu federacyjnego, który byłby konkurencyjny względem innych grup na rynku europejskim⁵⁹. Przywoływana jest również międzywojenna koncepcja Międzymorza, która dałaby Słowianom szansę stać się wiodącym obszarem cywilizacji europejskiej wobec kryzysu duchowego *starej Europy Zachodniej*⁶⁰. Krytycy publikacji na temat Wielkiej Lechii nazywani są hejterami, wierzącymi w swoje antylechickie posłannictwo, a ich zachowania mają być wyrazem niekompetencji, chamstwa, agresji antypolonizmem oraz wrogości skierowaną w stronę słowiańskości⁶¹.

Mit i jego pryncypia powodować mogą chęć sankcjonowania przywilejów pewnych grup społecznych⁶². I tak mit Wielkiej Lechii jako mit etniczny oraz mit plemiennej tożsamości stał się pożywką a XX-wiecznego nacjonalizmu – przedwojenne idea rodosławizmu (która łączy w sobie naród i rasę) oraz zadругi (jako wspólnoty rodowej stanowiącej wzór dla przyszłej wspólnoty narodowej) są popularne również współcześnie i łączą się z odrzuceniem katolicyzmu oraz

⁵⁶ P. Wandycz, *Odrodzenie narodowe i nacjonalizm (XIX-XX wiek)*..., s. 146.

⁵⁷ M. Golka, *Atrakcyjność mitu*..., s. 43.

⁵⁸ P. Wandycz, *Odrodzenie narodowe i nacjonalizm (XIX-XX wiek)*..., s. 146.

⁵⁹ T. Kosiński, *Rola niezależnych badań i wkład pasjonatów w odbudowę wiedzy o naszym słowiańskim dziedzictwie*, 2002, Researchgate.net, https://www.researchgate.net/publication/363538835_Rola_niezaleznych_badan_i_wklad_pasjonatow_w_odbud_owe_wiedzy_o_slowianskim_dziedzictwie [10.06.2023], s. 2-6.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 13.

⁶¹ *Ibidem*, s. 20-21.

⁶² M. Golka, *Atrakcyjność mitu*..., s. 43.

powrotem do pogaństwa. Neofaszyści określają Zachód jako zgniły i wielorasowy, Sławia zaś w ich pojmowaniu jest nadzieją dla Białej Rasy⁶³.

Mit narodowościowy jest mitem romantycznym, idealizującym przeszłość oraz zakładającym określoną jej wizję, stając się projekcją grup pielęgnującej mit na lud. Idealizacja własnej wspólnoty łączyć się może z megalomanią, która również zawiera aspekt funkcjonalny, zwiększając poczucie własnej wartości w odniesieniu do chwalebnych dziejów narodu. Wyznawanie mitu pomaga odnaleźć tożsamość narodową zarówno jednostce, jak i szerszej grupie, której potrzebą jest identyfikacja i odnalezienie się w sferze kulturowej. Mit służy jednoczeniu grupy społecznej, a jego grupy go wyznającej jest dobro narodowe⁶⁴. Podobnie celem badań runicznego alfabetu słowiańskiego nie było odkrycie prawdy, lecz ukazanie wspaniałej przeszłości oraz *przeprowadzenie narodowej terapii*⁶⁵, a także podtrzymywanie porządku społecznego poprzez stworzenie *systemu koordynacyjnego* przekonań obecnych w danej zbiorowości. Mit bywa wręcz imperatywny, rozkazujący, w swoim działaniu bardzo zaborczy⁶⁶.

Mówić można w tym przypadku również o micie osobistym, w którym subiektywna perspektywa zwolenników i propagatorów narracji ma znaczenie funkcjonalne zarówno w odniesieniu do kształtowania się bądź ekspresji zarówno tożsamości narodowej konkretnej jednostki⁶⁷. Mit kulturowy bowiem dostarczyć może człowiekowi zewnętrznych wobec nieco samego źródeł autoidentyfikacji⁶⁸.

W narracji współczesnych Turbolechitów doszło jednak do reinterpretacji (zawłaszczenia) mitu sarmackiego, gdyż mit sarmacki zakłada triadę pojęć Polak-Sarmatakatolik, podczas gdy we współczesnych przekonaniach wyraźna jest tendencja do podejścia antychrześcijańskiego. Cecha Polaka jako katolika przestała odpowiadać potrzebom tożsamościowym przedstawicieli państwa polskiego, lecz mit jako taki przetrwał⁶⁹.

Podsumowując, pismo jako składowa kultury oraz tożsamości etnicznej i narodowej stanowić miało dowód na rozwój tychże, stając się elementem walki kulturowej pomiędzy Słowianami (Polakami) jako grupą opresjonowaną a zbiorowościami względem niej uprzywilejowanymi bądź nad nią dominującymi. Związane jest z tym tworzenie wyobrażeń na temat przyszłości, w której

⁶³ M. Janion, *Niesamowita Słowiańszczyzna*, Kraków 2007, s. 22-23.

⁶⁴ K. Kośnik, *Internetowe narracje historyczne a słowiańska tożsamość Polaków. Prolegomena teoretyczna*, "Sensus Historiae" 2018, nr XXX, 1, s. 61.

⁶⁵ P. Boroń, *Ku pradawnej Słowian wielkości...*, s. 95.

⁶⁶ M. Golka, *Atrakcyjność mitu...*, s. 42-44.

⁶⁷ K. Kośnik, *Internetowe narracje historyczne a słowiańska tożsamość Polaków...*, s. 58-59.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 60-61.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 63-64.

Lechia miałyby być globalnym hegemonem oraz idące za tym manipulacje, takie jak falsyfikacja zabytków mających przedstawiać słowiańskie pismo runiczne jako wyznacznik postępu kulturowego i cywilizacyjnego. Wiąże się z tym tworzenie romantycznego mitu narodowego, który właściwy jest grupom uciemżonym, mającego na celu motywację do odnalezienia własnej tożsamości w obliczu odebranej państwowości bądź poczuciu zagrożenia ataku na inny element tożsamości.

BIBLIOGRAFIA

- Abramowicz A., *Wiek archeologii. Problemy polskiej archeologii dziewiętnastowiecznej*, Warszawa 1967.
- Boroń P., *Ku pradawnej Słowian wielkości. Falszywe zabytki runicznego pisma słowiańskiego*, [w:] *Falszerstwa i manipulacje w przeszłości i wobec przeszłości*, J. Olko (red.), Warszawa 2012, s. 83-102.
- Caldarelli R., *Języki, alfabety, tożsamość: rozważania o chrystianizacji Słowian*, "Fundamenta Europaea" 2008, nr V, 8-9, s. 9-17.
- Cybulski W., *Obecny stan nauki u runach słowiańskich*, "Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego" 1860, t.1, s. 401-464.
- Dariusz, 2016.11.01, *Słowiańskie runy*, YouTube, https://www.youtube.com/watch?v=SzN_n4SL6Gs, [09.06.2023].
- Golka M., *Atrakcyjność mitu*, "Kultura Współczesna" 1996, nr 1 (2), s. 41-49.
- Janion M., *Niesamowita Słowiańszczyzna*, Kraków 2007.
- Kośnik K., *Internetowe narracje historyczne a słowiańska tożsamość Polaków. Prolegomena teoretyczna*, "Sensus Historiae" 2018, vol. XXX(1), s. 57-68.
- Kossakowski W., *Polskie runy przemówiły*, <https://bialczynski.pl/slowianie-tradycje-kulturadzieje/runy-slowianskie-pismo/winicjusz-kossakowski-polskie-runy-przemowily-wydanieinternetowe-poprawione-czesc-1/>.
- Kosiński T., *Rola niezależnych badań i wkład pasjonatów w odbudowę wiedzy o naszym słowiańskim dziedzictwie*, 2002, Researchgate.net, https://www.researchgate.net/publication/363538835_Rola_niezaleznych_badan_i_wklad_pasjonatow_w_odbudowe_wiedzy_o_slowianskim_dziedzictwie, [10.06.2023].

Kryształowy Wszechświat, 2016.09.30, *Wiadomość dla Boga*, Blogspot.com, <https://krysztalowywszechswiat.blogspot.com/2016/09/>, [09.06.2023].

Małecki A., *Lechici w świetle historycznej krytyki*, Lwów 1987.

Napiórkowski M., *Pocztówka z imperium Lechitów*, „Tygodnik Powszechny” 2017, nr 12(3532).

Pierwszy Język, <https://pierwszyjezyk.pl/>, [10.06.2023].

Pierwszy Język, *Znaczenie wszystkich liter obiecadła Lechii*, <https://pierwszyjezyk.pl/znaczenie-wszystkich-liter-obiecadla-lechii/>, [10.06.2023].

Radwański J., *Krótką rzecz mitologii słowiańskiej w ogólności a w szczególności jednej zabawy ludowej w Polsce turo niem zwanęj dotycząca, z powodu materji tegoż turo nia mieszczącej się w części artykułu "Z przeszłości (okolice Kielc, Pinczowa i Chmielnika)" w n. 15 czasu d. 19 stycznia 1862 r. ogłoszonego przez Józefa Łepkowskiego*, Kraków 1862.

Scott J. C., *Jak udomowiono człowieka. U początków historii pierwszych państw*, Warszawa 2020.

Szczebra A., *Z dziejów polskiej archeologii. Falszywe zabytki runicznego pisma słowiańskiego*, "Analecta. Studia z Dziejów Nauki" 2014, nr XXIII(1), s. 1-37.

Urbańczyk-Adach N., *Jeden język – dwa alfabety. Zakres użycia cyrylicy i łacinki we współczesnym języku serbskim*, [w:] Bałkany w oczach młodego człowieka. Materiały z Międzynarodowej Naukowej Konferencji Studenckiej, Łódź 2006.

Wandycz P., *Odrodzenie narodowe i nacjonalizm (XIX-XX wiek)*, [w:] Historia Europy Środkowo-Wschodniej t.2., Lublin 2000.

Wójcik A., *Fantazmat Wielkiej Lechii. Jak pseudonauka zawładnęła umysłami Polaków*, Oświęcim 2019.

THE MYTH-MAKING FUNCTION OF SLAVIC RUNIC SCRIPT IN NATIONAL CREATIVE PROCESSES

An analysis is conducted of the function played by the alleged existence of Slavic runes in the historical and cultural process of the formation of the Polish state organization. It is essential to emphasize that the Slavic runic alphabet, during the pre-Christian period, was intended to manifest the highly organized socio-political identity of the Lechites (Slavs) as a nation. This implies that a progressive social organization could only fully function with the aid of writing, as writing served important cultural functions and symbolized political power.

Keywords: Slavic writing, runes, founding myth, Slavs, Great Lechia

KULTURA
I SZTUKA

PRZECIWIW PODZIAŁOM – MUZYKA POPULARNA PO ROZPADZIE JUGOSŁAWII

O okrucieństwach wojny po rozpadzie Jugosławii można mówić bez końca. Jest to bardzo złożony i wciąż emocjonujący problem. Powstało mnóstwo artykułów i książek próbujących wyjaśnić podłoże konfliktu – jego przyczyny i warunki zaistnienia. Badacze zajmowali się również kwestią wpływu muzyki popularnej na masy i jej rolę zarówno w promowaniu wartości pozytywnych, jak i w rozpowszechnianiu ksenofobicznych wyobrażeń². Turbofolk niejednokrotnie postrzegany był jako muzyka propagująca kontrowersyjne treści (teksty miały zagrzewać do walki i pogłębiać nacjonalistyczne stereotypy)³. Choć nie wszyscy twórcy turbofolku mieli takie przesłanie (np. Lepa Brena, która wykonała słynny utwór *Jugoslovenka*, a w teledysku wystąpiła z wielką flagą Jugosławii – czyli symbolem jedności Słowian południowych), to jednak treść narodowo-patriotyczna jest częsta w tego typu utworach. Oddziaływanie tej muzyki na nastroje społeczne jest niezaprzeczalne, dlatego stanowi ciekawy przedmiot badawczy.

Muzyka popularna może mieć duży wpływ na perswadowanie pewnych treści. Muzykę popularną w niniejszym tekście nie utożsamiam z gatunkiem (pop), ale rozumiem ją szerzej: jako utwory, które odniosły sukces i dotarły do szerokiego

¹ Uniwersytet Jagielloński, julia.globnik@student.uj.edu.pl

² A. Gucka, *Motywy narodowe w tekstach współczesnych pieśni i piosenek chorwackiej – patriotyzm czy nacjonalizm?*, „Sprawy narodowościowe” 2005, nr 26, s. 193-199; P. Jagnjatović, R. Rossig, *Rola rock and rolla w wojnie i pokoju w byłej Jugosławii*, przeł. T. Wyszowski, „Krasnogruda” 1997, nr 7, s. 150-154; G. Pavošević, *Na obrzeżach kultury popularnej. Falszowana historia chorwackiego rocka*, przeł. K. Giel, [w:] *Widzieć Chorwację. Panorama literatury i kultury chorwackiej 1990-2005*, K. Pieniążek-Marković, G. Rem, B. Zieliński (red.), Poznań 2005, s. 349-355.

³ Aleksandra Wojtaszek zauważa, że choć turbofolk bywa utożsamiany z serbskim nacjonalizmem, to zyskał popularność na obszarze całej byłej Jugosławii; A. Wojtaszek, [w:] *Fjaka. Sezon na Chorwację, eadem*, Wołowiec 2023, s. 259.

grona odbiorców. Pomijam zatem kwestie estetyczne, nie jest też ważny gatunek czy forma danego utworu. Chodzi o szerokie zasięgi i funkcjonowanie w świadomości członków społeczeństwa jako swego rodzaju punkt odniesienia i wszystkim znane treści.

Działanie w ten sposób pojmowanej muzyki popularnej wyjaśnia Maciej Falski, analizując twórczość Marka Perkovicia Thompsona: *tego typu twórczość cechuje prosta, łatwo wpadająca w ucho i najczęściej popularna melodia oraz nieskomplikowany tekst; dzięki temu szybko jest ona przyswajana przez publiczność*⁴. Teksty te są też często pisane wprost, bez odnoszenia się do wyszukanych aluzji czy metafor, co czyni je jeszcze łatwiejszymi w odbiorze. Nie trzeba się wówczas zastanawiać nad przesłaniem – jest ono jasno podane. Muzyka popularna nie szuka zatem krytycznego odbiorcy, nie stawia właściwie wobec słuchacza szczególnych wymagań. Dlatego może mieć tak znaczący wpływ na społeczeństwo.

W tym artykule analizie zostaną poddane piosenki, które powstały po epoce turbofolku⁵ i były odpowiedzią na nacjonalistyczny wydźwięk tamtejszych tekstów. To zwięzły przegląd, który można poddać dalszej analizie. Za cezurę przyjęto wojnę i rozpad Jugosławii, które to wydarzenia pokazały destrukcyjne działanie narodowego radykalizmu. Epokę, która nadeszła potem, można robczo nazwać „epoką rozrachunku”. Był to czas (właściwie nadal jest), w którym przyszło się zmierzyć z ciężarem przeszłości. Omówieni poniżej twórcy postulują postawę otwartą, wolną od nacjonalizmu oraz stereotypowych podziałów na ustażę i czetników.

Na początek przeanalizowane będą teksty serbskiego zespołu Kanda, Kodža i Nebojša. Grupa działa z przerwami od lat 90. XX wieku. Albumy poddane tutaj analizie to *Igračka placka* z 1998 roku oraz *Prekidi stvarnosti* z roku 2005. Piosenki na obu albumach mają różną tematykę – od miłości romantycznej po teksty społecznie zaangażowane. Podmiot liryczny wyraża swoją krytykę poprzez opisywanie świata wokół niego:

Ravnoteža je poremećena
Strah je trajao suviše dugo

Šalf, 1998

⁴ M. Falski, *Aktualizacja przeszłości w chorwackiej muzyce popularnej. Studium przypadku*, „Slavia Meridionalis” 2005, nr 5, s.218.; zob. też. I. Puškarić, *Marko Perković Thompson i jego świat*, [w:] *W poszukiwaniu nowego kanonu. Reinterpretacja tradycji kulturalnej w krajach postjugosłowiańskich po 1995 roku*, M. Dąbrowska-Partyka (red.), Kraków 2005, s. 205-234.

⁵ Turbofolk „zaczyna zdobywać popularność, kiedy Jugosławia wchodzi w fazę agonialną, prawdziwą karierę robi jednak w kolejnej, naznaczonej wojną dekadzie”; A. Wojtaszek, *Śpiewa rock and roll cała Jugosławia...*, s. 259.

Born in **Babylon** and I ain't got some more
Reason to fight against the control

Right direction, 1998

Nemoj mi reći da je
Vavilon jedini odgovor

Proći će i njihovo, 1998

Hiljadu dana brojim **kao da smo svi u snu**
Opasnost nije ništa a ja se ne sećam kad je postalo
Sve oko nas toliko ozbiljno
[...]
U noći sam uvek nekako zaključan
Mesec je na betonu mi smo na mesecu
Najgori svet je svuda napolju i ne znam ko je jači

Plaše dečake, 2005

Sa svetle strane oluje pali smo na sve ulice
I svaki sekund stvarnosti nas okuje
Sistem je ono najgore i protiv njega sam zauvek

Polako, 2005

Zacytowane fragmenty poszczególnych piosenek kreują obraz świata, w jakim żyje podmiot liryczny. Otoczenie jest wyjątkowo nieprzyjazne – określone jako *najgorszy świat jest wszędzie na zewnątrz*. Podmiot liryczny czuje się osaczony, co wyraża za pomocą metafory *zawsze jestem w jakiś sposób zamknięty w nocy/ciemności*. Rzeczywistość jest wypełniona strachem, wydaje się w pewien sposób snem. Motyw oniryczny pojawia się tutaj w postaci koszmaru, z którego nie sposób się wyrwać. Świat podmiotu jest do tego stopnia zdegradowany, że samo życie w nim jest toksyczne – każda sekunda spędzona tam jest swego rodzaju pogłębiającym się więzieniem.

Przyczyną tej sytuacji jest czynnik nazywany w tekstach *systemem (sistem)*. System jest tu rozumiany jako zestaw praw, według których działa ów świat. Są to jednak prawa, które zamiast regulować i ułatwiać życie obywateli, naruszają ich spokój. Wyrażona zostaje także wątpliwość co do poprawy tego systemu – tak jakby system był samoistną, niezależną od ludzi, demoniczną jednostką. Można to utożsamiać z systemem politycznym, którego zmiany są możliwe, ale bardzo utrudnione przez różne czynniki. To system sprawia, że owe środowisko jest nieznośne. Teksty głoszą sprzeciw wobec władzy, a podmiot liryczny jest buntownikiem, który nie zgadza się na taki stan rzeczy. To metaforyczny sprzeciw wobec poczynań władz w latach 90., które to doprowadziły do wojny. Co więcej,

podmiot liryczny niejednokrotnie nazywa przestrzeń, w której żyje Babilonem. Odwołanie się do symboliki Babilonu jest bardzo obrazowe i może mieć szerokie znaczenie, np. nieład, ucisk, niesprawiedliwość, zepsucie, degrengolada, podziały społeczne, upadek. Babilon jest antytezą świata, w którym chciałby żyć podmiot liryczny.

Wpływ takiego systemu na ludzi także jest podkreślony w piosenkach. Odbiera on rozum i chęci do życia, niejako degenerując człowieka:

Moraš da mi oprostiš što nemam razuma
Ovaj sistem najboljima život oduzima

Plaše dečake, 2005

Wobec tego, jak już zostało wspomniane, podmiot liryczny przybiera postawę buntowniczą:

Every nation gotta respect every nation`s freedom
But U turn on next sight frightened by the treason
Each generation said **for next generation no bloodshed**
Those on political scene should cool off about their countries
I say prosperity happens when tolerance respect
Knowledge love good intentions
[...]
Every nation free from pressure
Every nation end the aggression
No intension is an excuse for war
Every nation no matter how big or small and I`m not givin it

Every nation, 2005

Piosenka *Every Nation* jest manifestacją wyrażającą *explicite* poglądy podmiotu lirycznego, który jest porte-parole samych autorów (m. in. Olivera Nektarijevicia). To sprzeciw wobec wojny i nienawiści pomiędzy narodami. Apel o szanowanie wzajemnie swojej wolności oraz o tolerancję, bez której nie jest możliwa współegzystencja. Podkreślone zostaje, że dobrobyt nastąpi jedynie wówczas, gdy zapanuje tolerancja i wzajemny szacunek. Każdy naród, nieważne czy mały czy duży, powinien być wolny od ucisku i agresji. Podmiot liryczny kieruje swoje wezwanie także do polityków, którym radzi ochłoniąć i zwrócić uwagę na kondycję życia obywateli. Najważniejsze przesłanie wybrzmiewa na końcu: żadna idea, żaden cel nie usprawiedliwia wojny. Przez te słowa wyraża się pacyfistyczny manifest twórców zespołu Kanda, Kodža i Nebojša.

Inny serbski twórca, Marčelo, swoją działalność muzyczną rozpoczął jeszcze jako nastolatek pod koniec lat 90. Tworzy w obrębie gatunków takich jak

rap czy hip hop. Nie jest to zatem typowa muzyka pop, natomiast dzięki sławie, jaką zdobył zdecydowanie przeszedł do tzw. głównego nurtu (mainstreamu). Bardziej rozbudowane teksty, jakimi charakteryzują się wyżej wymienione gatunki, dają możliwość umieszczenia większej ilości treści w piosenkach. Dlatego też Marčelo jest ciekawym przypadkiem – nie operuje zawiłymi metaforami, ale opowiada w sposób bezpośredni i dosłowny całe historie.

Przykładem tego typu piosenki-opowieści jest utwór *Pegla* z płyty *Napet šou* wydanej w 2013 roku. Opowiada o serbskim chłopcu, Darku (o tytułowym przewisku Pegla – czyli żelazko), który dorastał w niezamożnej rodzinie:

Darko ima deset godina i nema užinu za vreme odmora
Njegovi nemaju posla, on ima 30 kila s knjigama

Sytuacja, w jakiej znalazła się rodzina Darka jest przytłaczająca – rodzice są bezrobotni, a chłopiec jest mizerny i wychudzony. Na tym nie kończą się jednak udręki Darka – w szkole jest dręczony przez kolegów, a sam jest zbyt słaby, aby się obronił. Pewnego dnia jednak ktoś mu pomaga:

Tog dana ga je spasao jedan debeli pegavi klinja
Malo stariji, verovatno iz srednje što je tu pored bila
Razjurio ona dva klinca, stao na njegovu stranu
I to je jedini put kad je neko bio dobar prema Darku

Nieznajomy, starszy chłopiec okazał współczucie wobec Darka i pomógł mu. Tak zostaje nakreślona historia życiowa Darka. W kolejnej strofie pokazany już jest jako dorosła osoba. Wyrósł na mężczyznę pełnego frustracji, nienawiści i chęci zemsty za własny, niezawiniony los. Upust dla wszystkich swoich negatywnych emocji znalazł w nacjonalizmie:

I zna da bije za ćirilicu, ali piše spojeno "ne znam"
On mrzi Hrvate, čuo da treba u pesmi omiljenog benda
On mrzi pedere, rekla mu crkva i dobri pastir Kačavenda
On voli svoj narod, voli Kosovo i život bi dao za njega

Bohater liryczny przedstawia się tutaj jako niezbyt bystry człowiek (nie zna poprawnej pisowni, choć ceni alfabet cyrylicy jako element tożsamości narodowej), o wąskich horyzontach, zacietrzewiony w swoich poglądach. Darko bez krytycyzmu przyjmuje rzeczywistość jaka do niego przychodzi – a więc nasilające się tendencje nacjonalistyczne i ksenofobię. Absorbują opinię „autorytetów” – zespołów muzycznych, wymienionego biskupa Kačavendy (wokół którego

gromadzą się liczne kontrowersje). Dla takiej postaci wystarczy jedynie impuls, aby swoje brutalne rządy urzeczywistnić. Tak też widząc w parku młodzieńca, który wydawał się słaby, brutalnie go pobił:

Za crkvu, za Boga, živela Srbija!
Vidi kako plače, bre, pička pegava!
Ček, stani... pa to je on... onaj iz školskoga...

Wszystkie czyny miały usprawiedliwienie w walce o ojczyznę i Boga (mężczyzna w parku wyglądał na homoseksualistę, który psuł tę „tradycyjną” wizję świata). Na końcu okazało się, że mężczyzna, którego pobił, był tym samym, który pomógł mu wówczas w szkole, gdy Darka dręczono.

Refleksja nadeszła poniewczasie, gdy już doszło do rękoczynów. W tym momencie utworu pojawiają się pytania retoryczne, stanowiące bardzo ważny element w wyrażaniu poglądów samego autora:

Gde je sad Bog, Pegla, kada vidiš oko što curi
Kada vidiš svu krv što šiklja, kada nema mase da divlja?
Ko je tvoj bog, Pegla? Za koga radiš to sve?
Je l' sad bolje tvojoj zemlji? Kako to da si sam i nem?

Podmiot liryczny zwraca się bezpośrednio do bohatera, pytając go, gdzie jest teraz (po tym haniebnym czynie) jego Bóg? Czy katując bezbronnego pomógł swojej ojczyźnie? Podważa tu ważność ideologii wobec zwyczajnych ludzkich, przyjacielskich relacji, współczucia i empatii. Pokazuje, że nieważna jest narodowość czy wygląd, ale ważne jest wnętrze. I to są prawdy oczywiste, jednak czasem bardzo trudne do zrozumienia...

Darko, będąc postacią fikcyjną, obrazuje jednak pewne tendencje obecne w serbskim społeczeństwie. Jest więc bohaterem skonstruowanym na zasadzie typowości. Jego postać zbudowana jest na stereotypach (ślepej nienawiści Serba do Chorwata, gotowości do walki za Kosowo, porywczowości, niedoedukowaniu, brutalności), ale mimo tego postać ta wyposażona została w pewne indywidualizujące ją elementy (imię, przydomek, osobista historia). Dzięki temu zabiegowi autor w postaci Darka ucieleśnił historie wielu, a dzięki ogólnemu zarysowi historii wiele osób może się z bohaterem utożsamić. Jednocześnie, doprecyzowując opowieść, umieszcza w niej pouczający morał (nie warto ślepo nienawidzić, warto krytycznie myśleć itd.).

Przesłanie piosenki *Pegla* obecne jest w wielu innych utworach Marčela. Jako chronologicznie wcześniejszy przykład można przywołać utwór *Suze* wydany

na płycie *De facto* w 2003 roku. Śpiewa tam o ideologicznym podłożu nienawiści (nacjonalizmu), który nie wynika z ludzkich potrzeb, tylko z pewnych trendów:

Pa svima je dosta rata
Mržnja nije naša
Već nam je data
 O tata, reci, zar danas treba da mrzim
 Hrvata ili Muslimana?
 Pa sve nas muči ista rana
 Iz starih dana
 Ljudi su ljudi, bez obzira sa ovog ili onog meridijana
 Iste nas stvari plaše
 Oprosti nam grehove naše

Autor zwraca uwagę na podobieństwa ludzi, a nie na różnice ich dzielące (religię czy narodowość). Śpiewa o banalnych rzeczach, które u wszystkich objawiają się tak samo – każdy ma zmartwienia, czegoś się boi, każdy boryka się z trudami dnia codziennego. Autor także krytycznie patrzy na swój naród:

Imamo vel'ke nacije sa malo mozga
 Tvrde očeve i vođe. Oni su nam k'o droga
 Celo vreme
 Biramo loše sisteme
 (...)
 Da **smo** u mentalitetu sela

Za pomocą oksymoronu przedstawia sprzeczne cechy narodów bałkańskich: że są wielkie (duchowo), jednak brak im racjonalizmu. Przedstawia tutaj swego rodzaju megalomanię, dążenie do wielkości, przy jednoczesnym braku samokrytycyzmu. Ślepe zaufanie do wielkich wodzów, autorytetów, którzy w istocie działają na szkodę społeczeństwa. To zaufanie podmiot liryczny określa nawet mianem *narkotyku* (*droga*), od którego naród jest uzależniony. Wspomina tutaj także o systemie, który jest przyczyną degrengolady: Artysta podsumowuje to słowami: *mamy mentalność wieśniaków*. Określa swój naród jako ślepy, uzależniony od silnej władzy i niepodważalnych autorytetów. Co więcej – nie wyklucza siebie z tego grona, używając formy *my* (*mi smo*).

Przenosząc się nieco bardziej na zachód, do Bośni i Hercegowiny, warto zwrócić uwagę na zespół Dubioza kolektiv. Został założony w 2003 roku, a teksty ich piosenek oscylują wokół tematów społecznych, zwłaszcza przemian w Bośni i Hercegowinie po ostatniej wojnie na Bałkanach. Świat, w którym przyszło im żyć jest pełen sprzeczności, kumoterstwa i biedy. Jak sami mówią: *Ta frustracija*

u našem slučaju jednio može izaći u formi pjesme⁶. Na tle głównej tematyki utworów zespołu, czyli krytyki sytuacji politycznej w Bośni, pojawiają się także tematy związane z podziałami narodowościowymi. Analizowane teksty pochodzą z płyt *Firma ilegal* (2008), *5 do 12* (2010) oraz *Apsurdistan* (2013).

Krytyka nacjonalizmu dokonuje się tu pośrednio, poprzez krytykę samego społeczeństwa. Postawy potępiane przez zespół są w istocie zaczątkami nacjonalizmu. To np. inercja, wyeksponowanie się na przekaz medialny, bierne konsumowanie faktów bez poddania ich krytycznemu przemyśleniu. Takie społeczeństwo nazywane jest w piosence *Svi u strajk* (2008) *masą bez głosu (masa bez glasa), uciskaną klasą (potlačena klasa)*, która nie jest w stanie zauważyć i przeciwdziałać autodestrukcyjnym zjawiskom.

Narod hipnotiziran
 Ideologije ne nestaju, niko nije kriv
 Rat nije počeo niko, niko nije kriv.
 [...]
 Ostajemo robovi, zaboravi slobodu

W piosence *Niko nije kriv* (2013) skrytykowano obojętność i bierność narodu, który określony jest jako *zahipnotyzowany*. Za pomocą takiej metafory autor przedstawia obrazowo stan odurzonej ideologiami ludności, która nie potrafi zauważyć tego, co się dzieje, a także nie ma siły do podjęcia próby sprzeciwu. W swojej ocenie społeczeństwa twórcy, zupełnie jak Marčelo, nie pomijają samych siebie: *O društvu nam govori da smo skupina licemjernih, visokokoruptivnih ljudi, koji ne vide dalje od lastitog nosa koji je iz dana u dan sve duži. Samo što mi za razliku od Pinokija lažemo sami sebe*⁷. Mówiąc o ogóle, używają pierwszej osoby liczby mnogiej – mówią jako *my*, nie zaś *oni*. Wszystkie wady przypisują także sobie, jako części społeczeństwa, o którym śpiewają. Przytoczona wyżej strofa mówi z kolei właśnie o braku samokrytyki wśród obywateli. O braku właściwie jakiegokolwiek krytycznego myślenia. Zresztą często wspominają o tym także w innych piosenkach, np. *Balkan funk* (2010):

Kako vođa svira ja moram da plešem
 Moj život je blank

⁶ A. Valjevac, *Alternativni pokreti i utjecaji na politiku (studija slučaja: rap i hip-hop muzika)*, Sarajevo 2019, s. 25.

⁷ *Ibidem*.

Wódz jest autorytetem, którego nie śmie się podważać. Człowiek w obliczu tak mocno ugruntowanej hierarchii społecznej w tekście piosenki staje się pusty – nie ma swoich opinii, swojego systemu wartości, nie ma zdolności samodzielnego oceniania faktów.

Z kolei brak rozrachunku (w którym spojrzano by na czasy wojny i nacjonalizmu z perspektywy samokrytycznej) uniemożliwia pójście dalej w przyszłość. Widać to w piosence o wymownym tytule *Recesija* (2010). Przedstawiony jest tam impas, z którego jako społeczeństwo nie są w stanie się wydostać:

Vlada uvjek isto svira
 Narod uvjek isto bira
 Ovdje nikad neće biti mira
 U novčaniku pola marke sija, RE CE SI JA

W tym ujęciu brak jest jakiegokolwiek nadziei. Władza zawsze postępuje tak samo (czyli niekorzystnie dla społeczeństwa), naród zawsze wybiera to samo (czyli nieprzemyślanie) – zdania te przedstawione są jako prawdy oczywiste, które odbierają nadzieję na zmiany. W ostatnim wersie z kolei poruszona zostaje kwestia ekonomii, która także stanowi poważny problem i często przyczynę pogarszających się stosunków społecznych.

Wreszcie bezpośrednia krytyka nacjonalizmu dokonuje się w piosence *Svi u strajk* (2008):

Meni je muka od vječne
 nacionalističke furke
 da me neko smješta
 u Bošnjake, balije il' Turke
 Želim biti Hercegovac,
 Želim bit Bosanac
 Zašto da u svojoj zemlji
 živim kao stranac
 ilegalac, vanzemaljac

Podmiot liryczny wyraża swoje oburzenie, dosłownie tłumacząc: *niedobrze mi od tych wiecznych, nacjonalistycznych paranoi*. Wszelkie podziały, czy to religijne czy narodowościowe uważa za bezsensowne. Czuje się jak kosmita, gdy nie chce się utożsamiać z narodową czy religijną nomenklaturą. Podmiot liryczny chce po prostu być sobą, po prostu Bośniakiem. Swoje niezadowolenie ze sztucznych podziałów wyraża także w piosence *Tranzicija* (2013):

Reklamne kampanje za neko novo sranje
 Neku novu kremu što otklanja dilemu

Teško je odlučit kad je širok asortiman
Dal' je bolje biti Srbin, Hrvat il' musliman
Hej, brate dragi
Vidi šta se radi

W zacytowanej strofie porównany zostaje szeroki asortyment półek sklepowych do możliwości wybrania swojej narodowości. Wielość i różnorodność produktów przypomina wielość i różnorodność tożsamości narodowych na Bałkanach. To prześmiewcze porównanie pokazuje irytację wywołaną nacjonalizmem. Wspomniany jest także krem, który rozwiązuje wszelkie dylematy – przez tę metaforę pokazana jest niechęć społeczeństwa do podejmowania samodzielnych decyzji (czy lepiej być Serbem, Chorwatem czy muzułmaninem?) i gotowość do kupienia specyfiku, który rozwiąże wszelkie wątpliwości.

Dubioza kolektiv jest przykładem bardzo aktywnego zespołu, który od dwudziestu lat w swoich utworach porusza właściwie te same tematy, a mimo tego nie przestaje być popularny. Wręcz przeciwnie – zyskuje nawet sławę poza granicami Bośni i Hercegowiny. Zespół śpiewa o bolączkach, z którymi cały czas boryka się bośniackie społeczeństwo. W ich piosenkach mnóstwo jest oskarżeń – wobec władzy i społeczeństwa. Tej pierwszej zarzuca się, że nie sprawuje należycie swojej funkcji; drugiej natomiast bierność i przyzwolenie na wszelkie poczynania władzy. Dubioza kolektiv swoimi tekstami wyrывa ze strefy komfortu i każe myśleć: *U mraku ste ? Imamo rješenje... Uključi um svoj (Vlast i policija, 2008)*. Tym wersem można by podsumować ich twórczość.

Jeszcze bardziej na zachód, w Chorwacji ciekawy jest młody (pierwsza płyta z 2018 roku) projekt Jeboton Ansambl. To pomysł zagrzebskich artystów z zespołów takich ja Porto Morto czy Antidepressiv. Dotychczas wydali dwa albumy: *Širi ljubav ili šuti* oraz *Ljubav je u KSET-u*. W samych tytułach albumów eksponowana jest miłość, a więc przeciwieństwo nienawiści. Interesujący jest zwłaszcza pierwszy tytuł, w którym w opartej na instrumentacji głoskowej grze słów (*širi* oraz *šuti*) wybrzmiewa agresywnie brzmiące ultimatum (*szerz miłość albo milcz*). Brzmi właściwie jak wyznanie wartości absolutnej – wszechogarniającej miłości. Teksty piosenek z owej płyty faktycznie skupiają się na zagadnieniu miłości, natomiast w nieco inny sposób niż można by się po takim tytule spodziewać.

Większość piosenek z albumu *Širi ljubav ili šuti* odnosi się do tematyki miłości romantycznej (ale niekoniecznie tej idealnej, czasem wręcz nieco perwersyjnej czy wypaczonej), natomiast kilka z nich porusza także problematykę społeczną. Bałkany jawią się tam jako miejsce dziwne i szalone.

Podmiot liryczny odznacza się także samoświadomością twórczą. Pragnie wypełniać rolę artysty, jako swego rodzaju sumienia społeczeństwa, zwracając uwagę na błędy i nawołując do poprawy:

Ali sam ovdje da vječito opominjem
 Podsjećam i stalno spominjem
 Vlastitu propast i nestanak smisla

Nisam rođen da bih umro od tumora, 2018

Osoba mówiąca jest zatem z jednej strony częścią wspólnoty, o której śpiewa, a z drugiej strony czasem ją opuszcza, aby spojrzeć nań z obiektywnym dystansem. Ta dwoista perspektywa daje efekt ciekawej samokrytyki.

Na szczególną uwagę zasługuje jednak piosenka *Ne bih se baš složio* (2018), w której wprost poruszana jest tematyka społeczna. W tym utworze wyrażona jest frustracja zastanym stanem rzeczy: złą sytuacją ekonomiczną (*Izagravamo hipije, idemo u dućan / kupimo osmijeh pa odemo van* – kupienie uśmiechu w sklepie jest równoznaczne z niekupieniem niczego), nienawiścią pomiędzy narodami i brakiem widocznych rozwiązań tej sytuacji. Pokrótkę omówię ważniejsze fragmenty:

Ne znate tko smo, ali ne znamo ni mi
Oni sve znaju, ali oni nisu **vi**

Tu z kolei poruszony jest problem tożsamości (jak wynika z dalszej części utworu – tożsamości narodowej). Wyraża tutaj negatywny stosunek wobec abstrakcyjnego kolektywu (*oni*), któremu z łatwością przychodzi określenie tożsamości podmiotu lirycznego. Określenie to z bliska (*my* nie wiemy, kim jesteśmy) nie jest już tak oczywiste. Dalsza osoba, patrząca z większym dystansem na podmiot liryczny, ma skłonność do upraszczania jego tożsamości. Niedostrzeżenie lub uogólnianie pewnych czynników zdecydowanie nie jest interesujące dla podmiotu lirycznego. Liczy się owa bliższa perspektywa, zauważająca złożoność i niełatwość określania tożsamości.

Ionako se ne zna što se smatra normalnim
 Četnici u Srbiji, ustaše kod nas
 U Sloveniji Slovenci, u crkvi Očenaš
 Teturam Balkanom pijan od rođenja
 Od silne gluposti meni se kenja

W przytoczonej strofie można zauważyć silną frustrację, wynikającą z życia w społeczeństwie, w którym *właściwie nie wiadomo, co się uważa za normalne*.

Czyli tam, gdzie nie ma jasnych zasad, nie ma stałej hierarchii wartości, na której można by oprzeć swoje życie. Wszystko staje się relatywne – wartości zależne są od epoki i od miejsca, w którym się jest. Za czasów Jugosławii ważna była jednolitość, natomiast z nadejściem lat 80. i potem wojny ważna stała się odrębność narodowa. To właśnie męczy podmiot liryczny, który wyśmiewa podziały na Serbów-czetników i Chorwatów-ustasy, racjonalnych Słoweńców, a także podziały religijne. W utworze pośrednio krytykowana jest retoryka wykorzystywana do tworzenia zamkniętych wspólnot opierająca się na zasadzie odmienności, homogeniczności i samowystarczalności⁸. W podsumowaniu strofy jeszcze bardziej podkreślone zostaje *szaleństwo* Bałkanów – tu od urodzenia jest się pijanym i lekkomyślnym. Jest to, oczywiście, hiperbola, która jednak zaznacza pewne problemy obecne w przestrzeni publicznej. Są to m. in. wspomniane już arbitralne podziały społeczne i wynikający z nich imperatyw nienawiści, nie pokrywający się z naturalnymi stosunkami międzyludzkimi. Podmiot liryczny wyraża tym samym wątpliwość w istnienie stałych cech narodowych i nawołuje do poddania refleksji tego typu stereotypów.

Da, baš tako, dvije su opcije
Il' ćeš štitit, il' se derat glasnije
Ni prvo ni drugo ne služi ničem
Reko sam lud sam, to ne poričem

Na końcu piosenki podjęta jest próba rozwiązania omówionych wyżej problemów. Podmiot liryczny dostrzega dwie opcje działania wobec rzeczywistości opartej na dychotomicznych podziałach – milczenie lub głośniejszy sprzeciw. Jednak nie wierzy w żadną z nich – nie wierzy tym samym w swoją sprawczość i możliwość zmian. Podsumowaniem jest ostatni wers, w którym określa siebie jako szaleńca niezdołnego w ogóle do kontestacji. To bardzo pesymistyczna i, tak jak wcześniej, mocno przejęskrawiona wizja. Piosenkę można więc uznać za swego rodzaju satyrę. Wyolbrzymia wady społeczeństwa, czyniąc z nich swego rodzaju karykaturę. Dzięki takim zabiegom owe wady stają się jednak bardziej widoczne.

Muzyka popularna odgrywa dużą rolę w kształtowaniu się opinii i nastrojów społecznych. Wszyscy muzycy, których utwory zostały tu przywołane – Kanda, Kodža i Nebojša, Marčelo, Dubioza kolektiv oraz Jebo-ton Ansambl – są przykładami twórców wyraźnie wyrażających sprzeciw wobec nacjonalizmu, choć każdy

⁸ Zob. I. Čolović, *Granice*, [w:] *Polityka symboli. Eseje o antropologii politycznej*, *idem*, przeł. M. Petryńska, Kraków 2001, s. 40-50.

robi to w nieco inny sposób. Często powtarzającymi się wątkami towarzyszącymi krytyce nacjonalizmu jest m.in. negatywna rola systemu. System zawsze przedstawiany jest jako do cna zepsuty, działający wbrew społecznym potrzebom. Brak także jakiegokolwiek nadziei na zmianę w przyszłości. Nieważne jacy politycy zasiadali by w sejmie, jakie partie by rządziły – zawsze będą działać tylko na swoją korzyść. To zupełne zwątpienie w dobrą przyszłość rodzimej polityki.

Kolejną podejmowaną kwestią jest człowiek w obliczu takiego systemu. Rozważany jest on dwojako – jako społeczeństwo i jako jednostka. Społeczeństwo wobec uciskającego systemu w tekstach omówionych piosenek staje się potulne i uległe. Traci jakąkolwiek zdolność do krytycznego myślenia i tym samym do podjęcia buntu. Z kolei jednostka przedstawiana jest z jednej strony jako non-konformistyczna i nieposłuszna; z drugiej jako człowiek zupełnie wyzuty z radości, krytycznego myślenia, żyjący w mgle, czasem nawet nie zdający sobie sprawy z tego, co się z nim dzieje. Szczególnie w tekstach Dubiozy kolektiw i Marčela wyraźnie obecne jest przeciwstawienie jednostki tłumowi. Jednostka symbolizuje tu niezależne myślenie, a tłum jawi się jako niemyśląca masa, działająca w oparciu o emocje i silny autorytet wodza.

Innym aspektem często zaznaczanym w tekstach jest także bieda. To ona w istocie wywołuje negatywne emocje, takie jak zazdrość, gniew czy zawiść. Jest to często niezawiniony stan, wynikający z różnych nieprzyjaznych czynników, np. bezrobocia czy ujemnej koniunktury. W takich sytuacjach jednak trudno pokornie pogodzić się ze swoim losem. Jak w przypadku Darka z piosenki *Pegla*, zaczyna się wówczas albo szukać winnego, albo mścić na wszystkim.

Ostatnim, najbardziej pozytywnym aspektem poruszonym przez zespoły jest miłość. Chodzi tutaj oczywiście o miłość braterską, która spaja ludzi ponad narodowościami i ponad podziałami religijnymi. Wszystkie wymienione zespoły miały właśnie taki przekaz – apelowały nie tyle o anulowanie podziałów (co byłoby bardzo utopijne), ile o nie przywiązywanie do nich całej swojej uwagi, gdyż to staje się destrukcyjne. W tekstach zwracano uwagę na negatywne skutki nadmiernego akcentowania odrębności: rodzenie się nacjonalizmu, ideologii, która przejmie kontrolę nad zdrowym rozsądkiem. Utrudniona staje się wówczas codzienna komunikacja (która jest nieunikniona w społeczeństwach wielonarodowych, jakim jest zwłaszcza Bośnia). Między innymi ta mania podziałów przyczyniła się do powstawania *szalonych* społeczeństw, o którym śpiewał każdy przywołany tu zespół. Choć te postulaty mogą wydawać się bardzo idealistyczne i nierealne, to jednak wyrażenie ich jasno i głośno jest kluczowe dla powodowania jakichkolwiek, choćby najmniejszych zmian w przyszłości.

BIBLIOGRAFIA

Wszystkie teksty piosenek (oprócz tekstów JeboTon Ansambl) pochodzą ze strony: <https://genius.com/>, 29.05.2023.

Teksty zespołu JeboTon Ansambl pochodzą ze strony: <https://jebotonansambl.bandcamp.com/track/ne-bih-se-ba-slo-io>, 29.05.2023.

Čolović, I., *Polityka symboli. Eseje o antropologii politycznej*, przeł. M. Petryńska, Kraków 2001.

Falski, M., *Aktualizacja przeszłości w chorwackiej muzyce popularnej. Studium przypadku*, „Slavia Meridionalis” 2005, nr 5, s. 215-232.

Falski, M., *Muzyka rockowa w byłej Jugostawii i jej związek z tradycją. Propozycje*, [w:] *Tradycja i nowatorstwo w kulturach i literaturach słowiańskich*, I. Kowalska-Paszt (red.), Szczecin 2004, s. 322-331.

Gucka, A., *Motywy narodowe w tekstach współczesnych pieśni i piosenek chorwackich – patriotyzm czy nacjonalizm?*, „Sprawy narodowościowe” 2005, nr 26, s. 193-199.

Jagnjatović, P., Rossig R., *Rola rock and rolla w wojnie i pokoju w byłej Jugostawii*, „Krasnogruda” 1997, nr 7, s. 150-154.

Pavošević, G., *Na obrzeżach kultury popularnej. Falszowana historia chorwackiego rocka*, [w:] *Widzieć Chorwację. Panorama literatury i kultury chorwackiej 1990-2005*, K. Pieniążek-Marković, G. Rem, B. Zieliński (red.), Poznań 2005, s. 349-355.

Puškarić, I., *Marko Perković Thompson i jego świat*, [w:] *W poszukiwaniu nowego kanonu. Reinterpretacja tradycji kulturalnej w krajach postjugosłowiańskich po 1995 roku*, M. Dąbrowska-Partyka (red.), Kraków 2005, s. 205-234.

Šelić, M., *Napet Šou*, Belgrad 2014.

Valjevac, A., *Alternativni pokreti i utjecaj na politiku (studija slučaja: rap i hip-hop muzika)*, Sarajevo 2019.

Wojtaszek, A., *Śpiewa rock and roll cała Jugostawia*, [w:] *Fjaka. Sezon na Chorwację*, Wojtaszek A. (red.), RED, Wołowiec 2023, s. 233-261.

Wróblewska-Trochimiuk, E., *Bosmen, Super Hrvoje i Knindže. Tożsamość narodowa w tekstach kultury popularnej*, [w:] *Czytać, wędrować, być: tom dedykowany Profesorowi Zdzisławowi Daraszowi*, M. Bogusławska, J. Goszczyńska, J. Šuler-Galos Wojtaszek A. (red.), Warszawa 2016, s. 163-178.

AGAINST DIVISIONS –
POPULAR MUSIC AFTER THE DISSOLUTION OF YUGOSLAVIA

The text deals with the opposition to hatred expressed in musical creation. By looking at bands from the three largest and most war-affected countries of former Yugoslavia – Croatia, Bosnia and Herzegovina, and Serbia – it showcases the voice of rebellion against the political situation at that time. The work is based on the analysis of song lyrics from selected albums: "Become" (2000), "Prekidi Stvarnosti" (2005) by the band Kanda, Kodža i Nebojša; "De Facto" (2003), "Napet Šou" (2014) by Marčelo; "Firma Illegal" (2008), "Apsurdistan" (2013), "5 do 12" (2010) by Dubioza Kolektiv, and "Širi ljubav ili šuti" by JeboTon Ansambl.

Keywords: popular music, Yugoslavia, anti-war, resistance, art, anti-nationalistic, Serbia, Bosna and Hercegovina, Croatia

AWANGARDA W FOTOGRAFII CZESKIEJ I ODRZUCENIE NORM NA PRZYKŁADZIE TWÓRCZOŚCI MIROSLAVA TICHEGO

Jako uczestnicy współczesnej kultury jesteśmy przyzwyczajeni do fotografii: stały się one czymś zwyczajnym, banalnym elementem codzienności, począwszy od reklamy towarów konsumpcyjnych, skończywszy na własnym wizerunku, który rozpowszechniamy w mediach społecznościowych. Większości fotografii nawet nie dostrzegamy, ponieważ nawyk sprawia, że choć są wciąż obecne w polu naszego widzenia, to zarazem ich nie widzimy. Zmiana jest informatywna, nawyk redundantny². Oznacza to, że większość fotografii jest tak powszechna i znajduje się w środku naszego pola widzenia, że wtapiają się w naszą codzienność i przestają przyciągać uwagę. Nawyk sprawia, że mózg nie przetwarza tych informacji, jako nowych lub istotnych, ponieważ są one nam już dobrze znane i nie wymagają dalszej uwagi. Z drugiej strony, informacja, która jest jeszcze nieprzetworzona lub okazuje się istotna dla nas, przyciąga uwagę i staje się ważna. To właśnie do tej nieustannej zmiany przywykliśmy: redundantna fotografia wypiera inną redundantną fotografię.³ Co ciekawe, nawet zdjęcia wydarzeń dramatycznych, wykonywane z zamiarem skłonienia odbiorcy do refleksji, szybko się „zużywa-ją”. Fotografia nie jest oczywiście tylko medium perswazyjno-informacyjnym,

¹ Uniwersytet Warszawski, i.lewicki@student.uw.edu.pl.

² V. Flusser, *Ku filozofii fotografii*, Aletheia, Warszawa 2015, s. 121.

³ *Ibidem*.

nie jest też tylko sposobem dokumentowania, lecz jest także – dzięki antropologii – podstawą „suwerennej analizy badawczej”^{4 5}.

Awangarda, będąca zespołem jednostek, których twórczość lub działania w określonej dziedzinie przejawiają cechy innowacyjności i niekonwencjonalności, wywarła znaczący wpływ na rozwój fotografii przez odrzucenie tradycyjnych norm i konwencji, a także poprzez eksperymentowanie z nowymi technikami i formami wyrazu. To odważne podejście zaowocowało stworzeniem nowych sposobów postrzegania rzeczywistości oraz rozpoczęło stosowanie nowych środków wyrazu za pomocą medium fotografii. Wpływ awangardy na tę dziedzinę sztuki jest obecny również dzisiaj, a współczesne podejście awangardowe do fotografii stanowi naturalną kontynuację dawnych tendencji i kierunków.

Jednym z przykładów awangardowej tendencji tego typu w fotografii jest lomografia. Tendencja ta dzięki inspiracji awangardowymi ideami zachęca do eksperymentowania z fotograficznymi technikami, które mogą prowadzić do nieoczekiwanych efektów wizualnych. Lomografia promuje spontaniczność i kreatywność nad dokładnością i konwencjonalnymi standardami estetycznymi.

Po tego typu technikę twórczą sięga Miroslav Tichý. Tytułowy artysta pomimo braku formalnego wykształcenia w dziedzinie fotografii, wykazywał niezwykłą odwagę w swoim podejściu do tworzenia obrazów. Jego prace charakteryzowały się zniekształceniami i technicznymi niedoskonałościami, jednakże głównym celem Tichego było uchwycenie atmosfery chwili, a nie perfekcyjna kompozycja czy ostrość zdjęć. Jego prace stanowią doskonały przykład awangardowej postawy wobec fotografii, która podkreśla wyrazistość nad techniczną doskonałością.

Wnioski płynące z analizy awangardy nadal wpływają na rozwój fotografii, a dzisiejsze podejście do tej dziedziny często kontynuuje eksperymenty i kierunki z poprzednich dekad, w duchu kreatywności, innowacji i poszukiwania nowych środków wyrazu.

Miroslav Tichý urodził się 20 listopada 1926 roku w miejscowości Nětčice pod Kyjovem, w kraju południowomorawskim. Zmarł w Kyjovie 12 kwietnia

⁴ K. Olechnicki, *Antropologia obrazu. Fotografia jako metoda, przedmiot i medium nauk społecznych*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2003, s. 9.

⁵ Oznacza to, że fotografie mogą być wykorzystywane przez antropologów jako narzędzie badawcze, które umożliwi im lepsze zrozumienie i interpretację różnych aspektów kultury, społeczeństwa i ludzkiego zachowania. Fotografie mogą dostarczyć badaczom wglądu w detale i subtelne niuanse kultury, które mogą być trudne do uchwycenia w inny sposób. W ten sposób fotografia staje się narzędziem do prowadzenia niezależnych badań i analiz, które nie muszą być podporządkowane żadnym wcześniej narzuconym teoriom czy założeniom. Badacze mogą korzystać z fotografii, aby uzyskać wgląd w ludzkie doświadczenia i przekonania oraz do wyjaśnienia złożonych procesów kulturowych.

2011 roku. Od roku 1930 mieszkał z krótkimi przerwami w Kyjowie, gdzie ukończył szkołę średnią. Po wojnie, w latach 1945–1948, studiował na Akademii Sztuk Pięknych w Pradze, w pracowni Jána Želibského⁶. Uznano go za dobrego rysownika, był też popularny wśród kolegów z grupy głównie ze względu na swój humor. Dobra passa została raptem przerwana. Przyczyny, dla których człowiek lubiany w swoim środowisku i nieposiadający wcześniej problemów z socjalizacją zmienił się w osobę stroniącą od społeczeństwa pozostają do dziś niejasne. Latem roku 1948 Tichý porzucił studia głównie z powodów osobistych.⁷

Ponieważ zrezygnował z kształcenia⁸ m.in. w związku z chorobą, musiał – pomimo niedyspozycji – pójść do wojska. Cała historia jest jednak bardzo zaplątana i niejasna, mianowicie w przypadku artysty chodziło o chorobę psychiczną. Był w wojsku dwa lata, z czego kilka miesięcy przypadło na pobyt w brneńskim więzieniu. Ukończenie służby wojskowej nie oznaczało dla niego wolności. Tichý spędził wbrew własnej woli w różnych szpitalach psychiatrycznych łącznie około ośmiu lat. Przebywał m.in. w ośrodkach w Opawie i Kromierzyżu. Niestety istnieje bardzo niewiele upublicznionych dokumentów, które dotyczą tej sprawy, co otwiera pole różnym spekulacjom. Sam fakt, że artysta odszedł z uczelni podlega różnym interpretacjom. Zdaniem jednych (opinia jest szeroko upowszechniona) powodem była niezgoda na konsekwencje przejścia władzy przez komunistów. Jednak badacz dzieła artysty, Jiří Olič, inaczej rozkłada akcenty, nacisk kładąc na czynniki osobiste, przede wszystkim na stwierdzoną chorobę psychiczną. To ona miała zadecydować o rezygnacji ze studiów. Jak pisze Olič: „Není to pravda, že odešel z důvodu jakéhosi zásadního nesouhlasu s doktrínou socialistického realismu. Byla to nemoc, a to vážná, patrně příznaky schizofrenie, která se dle odborníku projevuje zejména mezi osmnáctým a dvacátým rokem života.”⁹

„Gwoździem do trumny”, gdy szło o równowagę psychiczną artysty, była nie tylko stwierdzona w czasie studiów schizofrenia. Problem stanowił dla niego także pobyt w armii, choć i tu mamy do czynienia z zagadką, dlaczego powołano go do wojska, choć choroba została już rozpoznana. Warto zaznaczyć, że chociaż nie znamy etiologii schizofrenii to wczesne doświadczenia artysty mogły zaciążyć na jego zdrowiu. Dzieciństwo Tichého przypadło na czas wojny, co najprawdopodobniej odbiło się na jego zdrowiu psychicznym. Służba wojskowa

⁶ Jan Želibský w latach 1946-1952 pracował jako nauczyciel w Akademii Sztuk Pięknych w Pradze. W 1947 roku został mianowany profesorem. Od 1952 r. pracował na Akademii Sztuk Pięknych w Bratysławie. W latach 1952-1955 był rektorem Akademii Sztuk Pięknych (VŠVU).

⁷ J. Olič, *Vy neznáte Mirka Tichého...*, Host, Brno 2016, s. 17.

⁸ *Ibidem*, s. 18.

⁹ *Ibidem*, s. 17.

w czasie rozwijającej się u niego schizofrenii musiała mieć bez wątpienia fatalny wpływ na psychikę artysty. Wojskowy rygor, działanie na rozkaz, brak spokoju i intymności dla schizofrenika, którego cechują trudności z koncentracją, depresyjność, lęki, zaburzenia snu, trudności w realizacji narzuconej roli, musiały być piekielną torturą.

W latach pięćdziesiątych dwudziestego wieku Tichý zwrócił się w stronę awangardy: impresjonizmu i kubizmu. Za wzór do naśladowania uznał malarzy: Picassa, Matisse'a i Cézanne'a, którzy byli prekursorami modernistycznej estetyki i ostatecznie zrywali z naśladowczym charakterem akademickiej sztuki. Tacy mistrzowie i takie inspiracje nie mogły się podobać w okresie, gdy dominował realizm socjalistyczny, a stalinowscy kodyfikatorzy ówczesnej estetyki uważali – podobnie jak wcześniej faszyci – że awangarda jest sztuką zdegenerowaną. Uznawany był wyłącznie realizm, który krępował silnie sztukę wymogiem realizacji zadań politycznych. Miała być „zaangażowana”, czyli służyć władzy. Nie ma nic dziwnego w tym, że Tichý zaprzestał malowania w drugiej połowie lat pięćdziesiątych, kiedy w czasie odwilży politycznej w Czechosłowacji, po ponurym okresie stalinizmu, zaczęło dochodzić do pewnych zmian w życiu kulturalnym kraju. W tym czasie, w 1958 roku, Tichý wystawił swoje dwa obrazy na wystawie zbiorowej *Umění mladých umělců Československa* w Brnie. Było to jego ostatnie publiczne wystąpienie w roli artysty.¹⁰ W latach sześćdziesiątych zrezygnował definitywnie z uczestnictwa w wydarzeniach społecznych i kulturalnych. Nie oznaczało to jednak, że przestał tworzyć. W tamtym okresie artystycznym powstawały rysunki, których tematem była głównie postać kobieca. Rysunków ocalało około kilkaset. Artysta stworzył także w tym okresie od stu do dwustu obrazów olejnych. W ciągu dwóch dekad działalności twórczej jego rysunki stopniowo ulegały uproszczeniu, a zarazem on sam skupiał się na detalu. W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych nastąpiło znaczne spowolnienie w tworzeniu rysunków (z wyjątkiem krótkiego okresu, w którym Tichý zajmował się grafiką). Zwrot w kierunku fotografii dokonał się w latach siedemdziesiątych, kiedy artysta był zmuszony opuścić swoje studio, które znajdowało się w upaństwowionym domu jego rodziny. Znacjonalizowana siedziba miała w przyszłości służyć potrzebom spółdzielni produkcyjnej. To właśnie ta sztuka, ku której skierował go głównie przypadek (czyli konsekwencje nacjonalizacji domu) i która wydawała się wymuszona okolicznościami, przyniosła mu sławę. Tą dziedziną sztuki była właśnie fotografia. Chociaż „odkryto” ją niedawno, na początku lat dwutysięcznych,

¹⁰ *Dvě tanečnice*, olej, 70x50, 1957, *Scéna z baletu*, olej, 45x55, 1957.

to obecnie zalicza się Tichego do grona najbardziej oryginalnych czeskich fotografów¹¹. Zyskał nie tylko narodową, lecz światową sławę.

Jako fotograf Tichý pozostał wierny tematowi, który wcześniej zdominował jego rysunki. Oko używanego przez niego obiektywu śledziło przede wszystkim kobiety. Nie były to zorganizowane sesje fotograficzne: artysta fotografował kobiety na ulicach i basenach Kyjova, co trzeba podkreślić – bez ich zgody, a nawet wiedzy. W obecnych poprawnych politycznie czasach działanie tego typu mogłoby sprowadzić na twórcę kłopoty, a nawet oskarżenie o molestowanie i naruszanie prywatności. Wystarczy jednak rzut oka na jego zdjęcia, by dostrzec artystyczne przetworzenie obrazu, co sprawia, że jego obiekt nie jest już konkretną osobą, której prywatność została naruszona. Na fotografiach ciała często mają niewidoczną twarz, odwróconą, zamazaną, a zarazem tak często prezentowane biusty czy pośladki nie kojarzą się z lubieżnym podglądactwem. Można odnieść wrażenie, że to nawet nie są erotyczne fotografie, a artysta stara się raczej uchwycić w kruchym momencie niepowtarzalność życia. Nawet wtedy, gdy rejestruje urodę kobiecego ciała, widz może odczuć, że to coś więcej niż akt.

Tichý bez wątpienia był jednostką odstającą od większości społeczeństwa. Trzeba jednak pamiętać, że życie w komunistycznym świecie było bardzo trudne dla osób, które nie chciały zgodzić się na posłuszną przeciętność. Alienacja i ekskluzja odgrywały ważną rolę w dobie komunizmu. Oba pojęcia dotyczą procesów wykluczania jednostek z życia społecznego, ale różnią się w swojej naturze. Alienacja to stan, w którym jednostka traci kontrolę nad własnym życiem i czuje się odsunięta od społeczeństwa. Ekskluzja natomiast to proces wykluczania jednostek z życia społecznego na skutek działań podejmowanych przez władze lub grupy społeczne.

Alienacja w dobie komunizmu była wynikiem polityki rządu, który dążył do ograniczenia wolności jednostek i nadzoru nad ich życiem. Ideologia komunistyczna miała na celu zbudowanie społeczeństwa, w którym każdy był równy, ale równość ta była wynikiem ograniczenia wolności jednostki. Nie takie były pierwotne intencje twórców socjalizmu naukowego. Według Karola Marksa¹², alienacja była wynikiem wycisku kapitalistycznego, w wyniku którego pracownik tracił wpływ na wartość swojej pracy, a także tracił kontrolę nad swoim życiem. Komunizm miał to zmienić, ale okazało się, że w nowym systemie

¹¹ Miroslav Tichý był stosunkowo mało znanym artystą aż do początku lat dwutysięcznych. Jednak dzięki pracy kilku entuzjastów sztuki (np. takich jak Roman Buxbaum), którzy odnaleźli jego fotografie i wprowadzili je na rynek sztuki, zyskał dużą popularność.

¹² K. Marx, A. Segrillo (red.), *Capital*, FFLCH/USP, São Paulo 2020, s. 28.

politycznym alienacja była wynikiem nadmiernej kontroli rządu nad jednostką, a także skutkiem braku wolności słowa i wolności wyrażania swoich poglądów. Jednostki, które nie zgadzały się z polityką rządu, były izolowane i wykluczane z życia społecznego.

W literaturze przedmiotu pojawia się pojęcie *pseudo-alienacji*¹³, które jest charakterystyczne dla doby komunizmu. Według Jean-Paula Sartre'a, pseudo-alienacja wynikała z ograniczenia wolności jednostki i traktowania jej jako narzędzia do osiągania celów państwa. W wyniku tego jednostka traciła kontrolę nad swoim życiem, a także pozbawiona była prawa do wyrażania swoich poglądów i marzeń.

Chociaż teorie alienacji i ekskluzji wydają się klarowne, to w gruncie rzeczy wykluczenie społeczne to zjawisko złożone i wielowymiarowe. W opracowaniach dotyczących analizy modeli ekskluzji społecznej uwzględnia się wzajemnie ze sobą powiązane obszary, które obejmują: zasoby materialne i społeczne, czynniki ekonomiczne; uczestnictwo w życiu społecznym i politycznym, wykształcenie i umiejętności, zdrowie, przestępczość, zmienne środowiskowe oraz dostęp do usług¹⁴. Każdy z tych elementów może wpływać na wykluczenie społeczne i wymaga analizy w celu zrozumienia złożoności i wielowymiarowości tego zjawiska. Warto sobie zadać więc pytanie, gdzie i dlaczego w tych alienacyjnych procesach odnaleźć możemy Tichego.

Można powiedzieć, że Miroslav Tichý świadomie kreował się na wykluczonego artystę, który nie pasował do skonwencjonalizowanych norm i oczekiwań społecznych. Jednakże warto zauważyć, że jego choroba psychiczna, czyli schizofrenia, również mogła mieć wpływ na zerwanie więzi społecznych i na ekscentryczność jego zachowań, która postrzegana była nierzadko jako rażące dziwactwo. Jak powszechnie wiadomo, schizofrenia jest chorobą psychiczną, która wpływa na sposób myślenia, percepcję i zachowanie. Osoby cierpiące na to schorzenie mogą mieć trudności w funkcjonowaniu w społeczeństwie i dostosowaniu się do norm społecznych. Mogą być nierozumiane, wykluczane ze społeczeństwa. W przypadku Tichego choroba mogła wpłynąć na procesy przycinania więzi społecznych, a także na jego podejście do sztuki.

W tych warunkach fotografia okazywała się (być może) rodzajem terapii przez sztukę, pozwalając wielkiemu artyście na wyrażanie emocji, myśli i doświadczeń

¹³ Sartre, J. P., *Critique of dialectical reason, vol. I: Theory of practical ensembles*, Verso, Nowy Jork 1991.

¹⁴ R. Levitas, Ch. Pantazis, E. Fahmy, D. Gordon, E. Lloyd, D. Patsios, *The Multidimensional Analysis of Social Exclusion*, Bristol 2007; za: A. Nowak, *Pojęcie, istota, przyczyny, mechanizmy marginalizacji i wykluczenia społecznego*, „Chowanna” 2012, t. 1(38), s. 7.

życiowych. Poprzez fotografowanie otaczającego go świata, autor zyskiwał szansę uporania się z własnymi lękami i wewnętrznymi demonami. Dzięki temu fotografia mogła być nie tylko formą wyrazu artystycznego, lecz i sposobem na leczenie przeżyć wynikłych z choroby. I chociaż o tym aspekcie warto pamiętać, to nie powinien on przysłaniać faktu, że wybór tego medium sztuki był wyborem przede wszystkim artystycznym. Zanim Tichý zaczął eksperymentować z fotografią, zajmował się malarstwem, jednakże niewiele się o tym mówi w literaturze. Sam artysta także ignorował ten okres artystycznych poszukiwań. Twierdził, że powodem rezygnacji z posługiwania się pędzlem było przekonanie, że wszystko, co mógłby namalować, zostało już namalowane¹⁵. Zniechęcony brakiem nowych inspiracji, Tichý postanowił spróbować swoich sił w innej dziedzinie sztuki. W ten sposób zaczął eksperymentować z fotografią, wykorzystując stare aparaty i własnoręcznie zrobione kamery. I w tym właśnie okazał się twórcą niezwykle kreatywnym i innowacyjnym.

To, jak artysta odkształcał i przekształcał obserwowaną rzeczywistość, skłania do postawienia sobie pytań. Jak patrzymy na świat? Czy nasze spojrzenie na otaczającą nas rzeczywistość jest jedynie podyktowane rutyną i przyzwyczajeniem, czy też mamy możliwość dostrzeżenia czegoś więcej? Zwracając uwagę na nawykowość oglądu rzeczywistości rosyjscy formaliści, wprowadzili w latach dwudziestych dwudziestego wieku pojęcie *ostranienia*, czyli uniezwyklenia, udziwnienia. Ich teoria zakładała, że sztuka służy temu, aby spojrzeć na świat na nowo, z zaskoczeniem i bez dotychczasowych przyzwyczajzeń. Temu miał służyć chwyt artystyczny prowadzący do defamiliaryzacji tego, co z pozoru doskonale znane. W przypadku fotografii Tichego taki zabieg był wykorzystywany niezwykle często, a defamiliaryzacja pojawiała się w wielu różnych formach. Na przykład w zdjęciach autora często występują rozmazane i zniekształcone kształty, które sprawiają, że trudno odczytać, co dokładnie przedstawiają. Ciała kobiet na fotografiach także często są niewyraźne i zdeformowane, co dodaje im dodatkowej tajemniczości i nieokreśloności. Zmienia Tichý akt w refleksję nawet nie nad ciałem, ale nad sposobem widzenia ciała.

Wszystkie te zabiegi artystyczne miały na celu zniekształcić rzeczywistość i pokazać ją w sposób odmienny od konwencjonalnej fotografii, która po prostu rejestruje rzeczywistość. Tichý celowo stosował niedbałą obróbkę zdjęć, aby stworzyć specyficzną estetykę, która była sprzeczna z tradycyjnymi standardami piękna i perfekcyjności. Jego fotografie przedstawiające kobiety bez twarzy,

¹⁵ R. Buxbaum, *Tarzan v důchodě: Miroslav Tichý*, Czechy 2008.

rozmażane ciała czy postacie niby bez kończyn to jeden z chwytów świadomego udziwnienia. W taki sposób Tichý próbował pokazać, że patrzenie na świat nie musi być jednoznaczne, ale może być skomplikowane i pełne niespodzianek.

Tichý był niezwykle oryginalnym fotografem, jeśli chodzi o zaplecze techniczne, wykorzystywał bowiem w swojej pracy wiele nietypowych technik, a kluczowe było tu stosowanie samodzielnie wykonanych aparatów. Tichý tworzył je z elementów, jakie można było znaleźć w każdym domu. Dzięki tym „samoróbkom” jego zdjęcia charakteryzowały się specyficznym rozmytym stylem. Nie były idealnie ostre, ale to właśnie dodawało im uroku i sprawiało, że wydawały się bardziej autentyczne. Jak sam mówił:

Nožem jsem z plexiskla vykrojil čočku a pak jsem ji vyšmirgloval. Samozřejmě že to fungovalo, když já něco dělám, tak to musí být přesný. Ovšem fungovalo to nepřesně, a to bylo třeba právě to umění. Pak tu čočku brousím na různých šmirglpapírech: nejdřív na hrubo, jemnější, jemnější. Až přes to bylo krásně vidět. No a co dál? Potřebuje se to vyleštit. To není problém: vezmeš si zubní pastu, mícháš to s cigaretovým popílkem, a teď to leštíš. No a s tím jsem fotografoval.¹⁶

Tichému zależało na uzyskaniu specyficznego stylu zdjęć, który charakteryzował się przede wszystkim zatartymi konturami. Aby uzyskać pożądany efekt, artysta stosował różne techniki retuszowania. Jednym z najczęściej używanych sposobów stanowiło ręczne dodawanie elementów do zdjęć. Tichý dokładał na przykład kontury do już rozmytych kształtów, co pozwalało mu uzyskać bardziej wyrazisty obraz. Podklejał też pod zdjęcia papier lub karton, na których malował ramki. Jego oprawy były często bardzo proste, wręcz infantylne, ale dodawały zdjęciom niepowtarzalnego charakteru.

Styl życia artysty przybrał formy kojarzone z nawykami ludzi marginesu – skrajne zaniedbanie siebie i otoczenia, wszechobecny w jego życiu alkohol, szczury grasujące po mieszkaniu artysty oraz duszący smród. Znamy takie obrazy z rozmaitych interwencji społecznych, gdy zdesperowani sąsiedzi proszą o pomoc, bo robactwo, gryzonie i fetor nie pozwalają im spokojnie żyć. W tym przypadku wstręt jako naturalna reakcja na „brud i smród” byłyby przez artystę odrzucony, nie chciał on bowiem godzić się z oczekiwaniami, które są nakładane na jednostkę przez powszechnie przyjęte przez społeczeństwo normy kulturowe. Tichý chciał być wolny od oczekiwań czy nacisków ze strony innych ludzi, chciał wyzwolić

¹⁶ *Ibidem.*

się z kultury będącej źródłem *cierpien*¹⁷. Doświadczając brudu i pogrążając się w tym, co kultura nakazała nam uważać za odrażające, artysta dopuszczał do głosu mroczne instynkty, zawiadywane przez instancję *id*¹⁸.

Wydaje się, że zaniedbanie i brud wprost pożerają jego sztukę, niszczą ją, ale wydaje się też, że na artyście nie robi to większego wrażenia. Przeciwnie, Tichý nie tylko dokumentuje przemijalność, ale też procesowi przemijalności poddaje własne dzieła. Manifestacyjnie wręcz neguje klasyczną ideę dzieła sztuki, odbiera mu znaczenie wyjątkowego artefaktu, zmienia w produkt doraźny, a zarazem powiązany z życiem. Krytycy, zafascynowani dziełem Tichego, widzą w tym gest artystyczny i osobiste wyznanie. Uznają, że fotografie są wielopoziomową transpozycją usposobienia twórcy. Tak to przedstawia Gianfranco Sanguinetti: „Jsou to pravděpodobně jediné fotografie na světě, které poznám i se zavřenýma očima: totiž podle jejich pachu. Čpí plísni stejně jako Tichého dům”. Warto zwrócić uwagę na niecodzienny aspekt odbioru fotografii, jakim jest wspomniany wędch. Poznanie za pomocą tego zmysłu, choć niedostępne dla większości odbiorców, jest ważnym narzędziem pełniejszego odbioru fotografii Tichego.

Warto też zauważyć, że fotografie i obrazy to końcowy efekt twórczej aktywności Tichego. Artysta tworzył również oryginalne kamery, które także były składową jego działalności artystycznej. Wszystko wskazuje na to, że proces twórczy Tichego był holistyczny i obejmował wiele różnych elementów, z których każdy miał swój własny wkład w końcowym efekcie. To, co poprzedzało powstanie fotografii, czyli aparaty-samoróbki i to, czemu fotografie były poddawane po powstaniu, wpisywało się w ciągłość procesu artystycznego. Jak i samo życie artysty.

Fotografie i obrazy dla Tichego są przykładem niekonwencjonalnego traktowania twórczości. Narażanie ich na zaniedbanie i destrukcję mogłoby wydawać się jakimś rodzajem beztroskiego podejścia do sztuki, błazenady czy prowokacji. Jak się jednak okazuje ta przełamująca konwencje metoda twórcza nie ogranicza się tylko do gestu artysty, ale tworzy określoną wartość estetyczną. Przepuszczone

¹⁷ W tym przypadku była to kultura masowa, która także narzuca określone normy, wartości i oczekiwania społeczne. Jednostka może czuć się zmuszona do dostosowania się do tych norm, nawet jeśli nie zgadza się z nimi lub je odrzuca. Ci, którzy nie spełniają tych oczekiwań, mogą doświadczać wykluczenia społecznego, napięć emocjonalnych i psychicznych.

¹⁸ *Id* to pojęcie psychologiczne zaproponowane przez Sigmunda Freuda jako jeden z trzech składników struktury osobowości. W kontekście twórczości artystycznej Tichego, *id* może się odnosić do tego, że artysta wyzwalał mroczne i pierwotne instynkty, które wynikają z nieświadomych pragnień i impulsów. Poprzez doświadczanie brudu i przyjmowanie tego, co kultura uważa za odrażające, artysta pozwalał na wyrażenie tych instynktów i pragnień, a ich katalizatorem stawało się dzieło. Warto jednak zaznaczyć, że interpretacja i zrozumienie pojęcia *id* może się różnić w zależności od kontekstu, w jakim jest używane. Może mieć ono różne znaczenia w psychologii, filozofii czy analizie literackiej.

przez proces niszczenia fotografie Tichego potrafią stać się piękne. W końcu sztuka zawsze była związana z eksperymentowaniem, ryzykiem i nieprzewidywalnością. Tichego podejście do artystycznej kreacji odzwierciedla to na wiele sposobów.

BIBLIOGRAFIA

Literatura

Buxbaum, R., *Tarzan v duchodě: Miroslav Tichý*, Czechy 2008.

Flusser V., *Ku filozofii fotografii*, Aletheia, Warszawa 2015.

Levitas R., Pantazis Ch., Fahmy E., Gordon D., Lloyg E., Patsios D., *The Multi-dimensional Analysis of Social Exclusion*, Bristol 2007.

Marx K., A. Segrillo A. (red.), *Capital*, FFLCH/USP, São Paulo 2020.

Nowak A., *Pojęcie, istota, przyczyny, mechanizmy marginalizacji i wykluczenia społecznego*, „Chowanna” 2012, t. 1(38).

Olechnicki K., *Antropologia obrazu. Fotografia jako metoda, przedmiot i medium nauk społecznych*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2003.

Olič J., *Vy neznáte Mirka Tichého...*, Host, Brno 2016.

Sartre, J. P., *Critique of dialectical reason, vol. I: Theory of practical ensembles*, Verso, Nowy Jork 1991.

Obrazy

Dvě tanečnice, olej, 70x50, 1957.

Scéna z baletu, olej, 45x55, 1957.

THE AVANT-GARDE IN CZECH PHOTOGRAPHY AND THE REJECTION OF NORMS ON THE EXAMPLE OF MIROSLAV TICHÝ'S WORK

Czech photography, led by Miroslav Tichý's avant-garde approach, redefined reality perception through innovation. Despite lacking formal training, Tichý prioritized essence over perfection, embodying avant-garde expression. His life, marked by schizophrenia and military service, questioned societal norms. Distorted photos challenged reality, created with self-made cameras, reflecting his unconventional lifestyle rejecting cultural norms. Tichý's art consumed itself.

Keywords: avant-garde, photography, Miroslav Tichý, schizophrenia, existence, norms

KULTUROWE ZNACZENIE CMENTARZY WE WSPÓŁCZESNEJ POLSCE Z PERSPEKTYWY ANTROPOLOGICZNEJ

WPROWADZENIE

Antropologia kultury jest nauką zajmującą się badaniem człowieka w różnych czasach i różnych przestrzeniach oraz kultury stworzonej przez człowieka². Przedmiotem jej badań bywają zarówno żywi, jak i zmarli. I dla jednych, i dla drugich, czyli dla wszystkich, jest oczywiste, że cmentarze to ważne miejsca.

Cmentarz jest miejscem spoczynku zmarłych i miejscem, w którym żywi o nich pamiętają. Obecnie na świecie istnieje wiele słynnych starożytnych cmentarzy i towarzyszących im budowli, które stały się narodowymi symbolami. Doskonałymi przykładami są piramidy w Egipcie, Taj Mahal w Indiach czy Terakotowa Armia w Chinach. Chociaż podstawowa funkcja cmentarza (umożliwienie spoczynku zmarłych) jest taka sama na całym świecie, w różnych regionach i krajach ukształtowały się odmienne kultury cmentarne. Ludzie mają różnorodne poglądy na cmentarze, co prowadzi do tego, że cmentarze mają różne znaczenie dla każdej z grup społecznych.

Cmentarze w Polsce pełnią wiele funkcji. Oczywiście są miejscem pochówku zmarłych, ale także miejscem modlitwy, refleksji, wspomnień. Bywają także odwiedzane przez turystów. Cmentarze takie jak Cmentarz Powązkowski są często postrzegane jako atrakcje, które trzeba zobaczyć w mieście, a znajdujące się na nich groby i nagrobki są często dziełami sztuki³.

¹ Uniwersytet Warszawski, l.lin3@student.uw.edu.pl

² A. K. Gogacz, *Antropologia kulturowa*, Łódź 2011, s. 2.

³ T. M. Rudkowski, *Cmentarz Powązkowski w Warszawie: panteon Polski*, Wrocław 2006, s. 13.

W Polsce cmentarze są uważane za miejsca *sacrum*, czyli święte i pełne duchowości⁴. Mają duże znaczenie dla kultury i tradycji polskiej, a ich charakterystyczna architektura, dekoracje i symbolika odzwierciedlają historię, wiarę i sposoby postrzegania śmierci przez Polaków.

Polska ma długą tradycję kultu zmarłych, której korzenie sięgają czasów przedchrześcijańskich. W średniowieczu cmentarze były często zlokalizowane przy kościołach, co symbolizowało połączenie życia doczesnego z życiem wiecznym. Współcześnie cmentarze w Polsce nadal stanowią ważny element krajobrazu kulturowego i religijnego, a ich charakterystyczne elementy takie jak krzyże, figury świętych, a także specyficzne rodzaje nagrobków i wieńców, często mają swoje głębokie znaczenie symboliczne. Warto wspomnieć, że Polacy uważają, że nawet jeśli ktoś był ich wrogiem za życia, to w dalszym ciągu jego nagrobkowi należy się szacunek. Cmentarz to miejsce święte i nienaruszalne. W związku z tym w Polsce wciąż można zaobserwować dużą liczbę dobrze zachowanych cmentarzy żołnierzy niemieckich i żołnierzy radzieckich z okresu II wojny światowej.

Cmentarze w Polsce są również ważne z punktu widzenia zachowywania pamięci o przeszłości i o przodkach. Szczególnie jest to widoczne w Dniu Wszystkich Świętych (1 listopada), kiedy cmentarze są odwiedzane przez miliony Polaków, którzy składają kwiaty i zapalają znicze na grobach swoich bliskich. Jest to czas, który symbolizuje połączenie życia zmarłych z życiem żyjących, ważny także dla ich tożsamości narodowej.

Polskie cmentarze są miejscem wymagającym szacunku i zachowania odpowiedniego porządku. Zgodnie z polskim prawem, na cmentarzu nie można wykonywać czynności, które mogą naruszać porządek publiczny, przeszkadzać innym osobom lub naruszać godność zmarłych. Poniżej przedstawiam kilka przykładów tego, co można i czego nie można robić na polskim cmentarzu:

Co można robić na cmentarzu:

- odwiedzać groby i modlić się;
- sadzić kwiaty i inne rośliny na grobach (zgodnie z regulaminem cmentarza);
- wykonywać prace porządkowe na grobach (np. sprzątanie, koszenie trawy);
- składać na grobie kwiaty, wieńce i inne elementy dekoracyjne (zgodnie z regulaminem cmentarza).

Czego nie można robić na cmentarzu:

⁴ G. Bejda, A. Czartoszewski, A. Guzowski, E. Krajewska-Kułak, C. R. Łukaszuk, A. Kułak-Bejda, *Cmentarze i pochówki na przestrzeni wieków*, [w:] *Kultura śmierci, kultura umierania*, A. Guzowski, E. Krajewskiej-Kułak, G. Bejda (red.), Tom III, Białystok 2016, s. 45.

- wchodzić na groby lub chodzić po nich;
- wrzucać śmieci na cmentarz lub w jego okolice;
- hałasować, co może przeszkadzać innym osobom;
- malować, rysować, pisać na nagrobkach lub elementach architektonicznych cmentarza;
- wjeżdżać na cmentarz rowerami, hulajnogami lub innymi pojazdami, chyba że jest to wyraźnie dozwolone na danym cmentarzu. (np. można jeździć rowerem w cmentarzu centralnym w Szczecinie⁵).

Podsumowując, cmentarze w Polsce są uważane za miejsca *sacrum*, które pełnią wiele funkcji, od miejsca pochówku po miejsce modlitwy i refleksji. Są one ważnym elementem kultury, tradycji i historii Polski, a ich zachowanie i pielęgnowanie jest ważne dla zachowania tożsamości narodowej.

ROZMIESZCZENIE PRZESTRZENNE CMENARZY W POLSCE

W różnych krajach i regionach w postrzeganiu cmentarzy występują różnice, co wpływa bezpośrednio lub pośrednio na rozmieszczenie przestrzenne cmentarzy. Na przykład w Chinach cmentarze zwykle kojarzą się z duchami i pechem, dlatego często w pobliżu cmentarzy nie ma centrów handlowych, szkół czy budynków mieszkalnych.

W Polsce sytuacja jest inna. W pobliżu cmentarza często znajdują się sklepy, szkoły, szpitale, budynki mieszkalne, a nawet budynki rządowe. Dobrym przykładem jest cmentarz rzymskokatolicki Parafii Niepokalanego Poczęcia w Katowicach, który znajduje się obok Śląskiego Urzędu Wojewódzkiego i samodzielnego publicznego szpitala Śląskiego Uniwersytetu Medycznego im. A. Mielęckiego. Oprócz budynku dydaktycznego Uniwersytetu Śląskiego, wokół cmentarza znajduje się wiele budynków mieszkalnych i sklepów, takich jak Carrefour Market. Warto pamiętać, że nie wszystkie polskie cmentarze znajdują się na terenie dzisiejszej Rzeczypospolitej Polskiej. Istnieje kilka znanych nekropolii poza Polską, jak Cmentarz Na Rossie w Wilnie i Cmentarz Łyczakowski we Lwowie. Te zagraniczne cmentarze nadal mają dla Polaków wielkie znaczenie, ponieważ są nie tylko miejscem spoczynku znanych Polaków, takich jak Maria Konopnicka, Gabriela Zapolska, Stefan Banach⁶ czy Artur Grottger⁷,

⁵ *Regulaminy cmentarzy komunalnych w Szczecinie*, https://cmentarze.szczecin.pl/chapter_11204.asp, 22.05.2023.

⁶ S. S. Nicieja: *Cmentarz Orląt Lwowskich*, „Niepodległość i Pamięć” 2006, nr 24, s. 239-241.

⁷ *Światelko Pamięci dla Łyczakowa*, <https://parafiazary.net/>, 10.05.2023.

lecz także świadkami historii narodu polskiego. Cmentarz Orłąt Lwowskich jest świadectwem tego, że Polacy dwukrotnie skutecznie bronili Lwowa w XX wieku i ponieśli przy tym ofiary. Wielu polskich historyków czy historyków sztuki oraz polskie Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego zajmuje się również badaniem cmentarzy zagranicznych.

Na terenie obecnej Rzeczypospolitej istnieje wiele typów cmentarzy, w zależności od regionu, religii i tradycji. Na przykład według standardów obszarów miejskich i wiejskich można je podzielić na cmentarze miejskie i cmentarze wiejskie. Ze względu na czas powstania cmentarza można podzielić je na cmentarz starożytny, cmentarz stary i cmentarz współczesny. Ze względu na rodzaj pochówku można je podzielić na cmentarz ludzki i cmentarz zwierzęcy. Dobrym przykładem cmentarzyska zwierząt jest cmentarz koni w Kliczkowie, w którym znajduje się kilkanaście starych nagrobków psów i koni⁸.

Jednak w niniejszej pracy za cel badań przyjęto tylko cmentarze ludzkie, które zostały podzielone na cmentarze wyznaniowe, cmentarze komunalne i cmentarze wojenne. Cmentarze wyznaniowe zawsze kojarzone są z jakąś grupą wyznaniową. W Polsce mieszkają wyznawcy wielu różnych religii, np. katolicyzmu, prawosławia, protestantyzmu, judaizmu i islamu, w związku z czym w tym kraju istnieją cmentarze dla zmarłych tych wyznań – rzymskokatolickie, grekokatolickie (unickie), prawosławne, ewangelickie, żydowskie i muzułmańskie. Oprócz tego należy pamiętać o istnieniu cmentarzy wielowyznaniowych, na którym chowani są zmarli różnych wyznań. Doskonałym przykładem jest Cmentarz Czterech Wyznań w Sosnowcu, który symbolizuje lokalną wieloreligijną i wielokulturową przeszłość. Na tym cmentarzu pochowani są katolicy, prawosławni, protestanci i żydzi.

Cmentarze chrześcijańskie to najczęściej cmentarze parafialne, które są związane z kościołami i parafiami. Często są umiejscowione przy kościołach/cerkwiach lub w pobliżu nich. Z powodu wojny lub z innych przyczyn niektóre świątynie lub parafie zniknęły, ale pozostałości świątyń można czasami zobaczyć w pobliżu niektórych starych cmentarzy w Polsce. Na przykład miejsce po cerkwi można zobaczyć wokół cmentarza unickiego w Starym Bruśnie (stara wieś) w województwie podkarpackim. Według tablicy informacyjnej niedaleko cmentarza, przy fundamentach cerkwi, stoją dwa krzyże: jeden upamiętnia budowę cerkwi w 1906 r. i pierwsze misje w parafii w 1925 r.; drugi – rocznicę chrztu Rusi. Choć nikt nie mieszka w tej starożytnej wiosce, cmentarz i pozostałości świątyni

⁸ *Cmentarz koni w Kliczkowie*, <https://kliczkow.com.pl/cmentarz-koni-w-kliczkowie/>, 10.05.2023.

mają ogromne znaczenie kulturowe i historyczne dla okolicy.

Cmentarze żydowskie to cmentarze, które służą żydowskiej społeczności i zawierają nagrobki zgodne z tradycją i rytuałami judaizmu. Są one często zlokalizowane w dawnych lub obecnych dzielnicach żydowskich i są ważne dla historii i kultury żydowskiej w Polsce. Kirkut w Żarkach (małe miasto w województwie śląskim), jako jeden z największych i najcenniejszych cmentarzy żydowskich na Jurze, dobrze to ilustruje. Pierwsza wzmianka o istnieniu gminy żydowskiej pochodzi z 1741 r., a w 1921 r. ponad połowa miejscowej ludności była wyznania mojżeszowego⁹.

Cmentarzy mużulmańskich jest w Polsce najmniej w porównaniu z innymi cmentarzami wyznaniowymi, ponieważ nie ma w Polsce dużej społeczności mużulmańskiej, która zawsze kojarzy się z Tatarami. Według publikacji „Mizary – tatarskie cmentarze w Polsce” w Polsce znajduje się łącznie sześć cmentarzy mużulmańskich: trzy zabytkowe, nadal czynne mizary (cmentarze mużulmańskie) w Bohonikach, Kruszyninach oraz w Warszawie, a także trzy, również zabytkowe, ale wyłączone już z użytkowania w Studziance, Zastawku i w Bohonikach¹⁰. Ze względu na istnienie tych cmentarzy można również wnioskować, że pewna liczba Tatarów mieszka teraz lub mieszkała kiedyś w tych miejscach.

Cmentarze komunalne służą jako miejsca pochówku dla wszystkich mieszkańców miast i wsi, bez względu na religię i tradycję. Na takich cmentarzach mogą być pochowani zarówno wierzący, jak i ateści. Warto zaznaczyć, że w Polsce wciąż powstają nowe cmentarze komunalne, często zlokalizowane daleko od ośrodków miejskich, aby zaspokoić potrzeby okolicznych mieszkańców. Na przykład Lublin ogłosił przetarg na zaprojektowanie nowej nekropolii w 2022 roku¹¹.

Na szczególną uwagę zasługują cmentarze wojenne. Na ziemiach polskich toczyło się wiele bitew i wojen, a ze względu na ograniczone możliwości transportowania zmarłych żołnierzy często można ich było pochować tylko na polu bitwy lub w jego pobliżu. Dlatego też na polskich cmentarzach znajduje się wiele grobów żołnierzy niemieckich, ukraińskich, białoruskich i rosyjskich.

Podobnie jak we wszystkich krajach europejskich, rozkład przestrzenny cmentarzy w Polsce ulega ciągłym zmianom. Jak napisał Tadeusz Maria Rudkowski w swojej książce, starożytni ustawodawcy żądali, aby cmentarze były

⁹ *Cmentarz żydowski w Żarkach posiada wysokie wartości artystyczne, naukowe oraz historyczne stanowi jeden z największych i najcenniejszych tego typu obiektów na Jurze*, <https://zabytek.pl/pl/obiekty/zarki-cmentarz-zydowski>, 22.05.2023.

¹⁰ B. Pawlic-Miśkiewicz, D. Sulkiwicz, *Mizary Tatarskie cmentarze w Polsce*, Białystok 2020, s.5.

¹¹ *Miasto projektuje nowy cmentarz na Sławinie*, <https://lublin.eu/>, 22.05.2023.

trzymane z dala od ludzkich osiedli¹². Później, pod wpływem chrześcijaństwa, około IV wieku pojawiła się tendencja do grzebania zmarłych w kościele lub w najbliższym otoczeniu kościołów¹³. W średniowieczu, mimo że nie wiadano jeszcze o istnieniu bakterii i wirusów ze względu na ograniczenia ówczesnej technologii, zaobserwowano, że choroby często wiązały się z kontaktem z chorymi lub zmarłymi. Zwłaszcza w tamtych czasach strach ludzi przed czarną śmiercią był tak wielki, że stopniowo zaczęto budować cmentarze poza miastem¹⁴.

Jeszcze przed XVIII wiekiem pogańskie tradycje pogrzebowe były bardziej rozpowszechnione w Polsce. W tym czasie rodziny grzebały zmarłych w osobnych grobach w lesie lub na polach¹⁵. Warto jednak zauważyć, że ze względu na zapobieganie epidemiom i higienę, a także pod wpływem kultury francuskiej¹⁶, zaczęto w Polsce budować cmentarze poza miastami, np. Cmentarz Powązkowski w Warszawie. Jednak wraz ze wzrostem populacji i rozwojem miast te cmentarze, które kiedyś znajdowały się poza miastami, obecnie znajdują się na ich terytorium.

Lokalizacja cmentarza jest ważna dla jego funkcji i znaczenia dla lokalnej społeczności. Dlatego niektóre cmentarze są umiejscowione w miejscach historycznych i kulturowych, podczas gdy inne są umiejscowione w odległych i cichych miejscach, by umożliwić spokojne i prywatne złożenie zmarłych. Podsumowując, według obserwacji, położenie geograficzne cmentarza nie jest zbyt regularne. Są cmentarze położone w centrum miast, na przedmieściach, przy liniach kolejowych, przy centrach handlowych, nad morzem i na wzgórzach. Można jednak stwierdzić, że cmentarze zawsze znajdują się niedaleko ludzkich siedzib lub miejsc, w których kiedyś żyli ludzie.

KULTUROWE ZNACZENIE CMENARZY W SPOŁECZEŃSTWIE POLSKIM

Cmentarze odgrywają bardzo ważną rolę w społeczeństwie polskim i mają wiele znaczeń kulturowych. Są one nie tylko miejscem pochówku, lecz także miejscem kultu religijnego, pamięci historycznej, sztuki i kultury.

Polskie cmentarze mają głębokie znaczenie religijne. To na cmentarzach odprowadzane są msze żałobne i modlitwy za zmarłych. Wiele polskich cmentarzy jest związanych z kościołami lub klasztorami i stanowi integralną część życia

¹² T. M. Rudkowski, *Cmentarz Powązkowski w....*, s. 13.

¹³ *Ibidem*, s.14.

¹⁴ *Ibidem*, s.14

¹⁵ *Ibidem*. s.18.

¹⁶ *Ibidem*, s.18.

religijnego danej społeczności. Najlepszym tego dowodem są cmentarze różnych wyznań oraz przywołany w poprzednim rozdziale układ lokacyjny cmentarzy w średniowieczu.

Cmentarze są również miejscem sztuki i kultury. Znajdują się tam nagrobki, które są często dziełami sztuki rzeźbiarskiej. W Polsce istnieje wiele cmentarzy, które są uważane za szczególnie wartościowe i cenne ze względu na swoją architekturę, historyczne znaczenie i artystyczne wykonanie grobów i nagrobków. Do najbardziej znanych z nich należą m.in. Cmentarz Powązkowski w Warszawie, Cmentarz Rakowicki w Krakowie, Cmentarz Łyczakowski we Lwowie czy Cmentarz Orłąt we Lwowie.

Cmentarze są także miejscami pamięci, przypominają o historii i kulturze danego regionu¹⁷. Są one również ważnymi elementami pamięci zbiorowej i pamięci lokalnej, które kształtują tożsamość lokalnych mieszkańców¹⁸. Są miejscem, w którym rodziny i społeczności zbierają się, by kultywować pamięć o swoich zmarłych. Cmentarze są także miejscem, gdzie można odnaleźć informacje o historii i tradycjach danej religii i narodowości. Chociażby cmentarz Powstańców Warszawskich jest dobrym przykładem poświęcenia mieszkańców Warszawy w dążeniu do niepodległości i wolności. Na tym cmentarzu spoczywają żołnierze biorący udział w Powstaniu Warszawskim i cywilne ofiary. Na największym cmentarzu w Polsce – Cmentarzu Centralnym w Szczecinie, znajduje się cmentarz wojenny, na którym złożono ciała około 3000 żołnierzy radzieckich i 367 żołnierzy polskich, którzy walczyli o wyzwolenie Szczecina oraz w operacji Berlin w 1945 roku¹⁹.

Nagrobki i pomniki na cmentarzach stanowią realne przypomnienie o tych wojnach i bitwach zarówno dla obecnie żyjących, jak i dla przyszłych pokoleń. Równie ważny jest język, w jakim napis na nagrobku został napisany. Jak napisała Anna Maria Korzeńska w swojej pracy, język na nagrobku jest najbardziej wyrazistym i najbardziej reprezentatywnym elementem własnej tożsamości, co jest szczególnie ważne dla „swoich”²⁰.

W rzeczywistości nagrobki na cmentarzach wojennych pozwalają ludziom dostrzec okrucieństwo wojny znacznie lepiej niż liczby w podręcznikach do

¹⁷ A. W. Brzezińska, M. Fabiszak, *Żydzi i Niemcy w Poznaniu – (nie) pamięć w krajobrazie miejskim. Analiza korpusu prasowego i wywiadów grupowych*, „Studia socjologiczne” 2016, nr. 2 (221), s. 220.

¹⁸ *Ibidem*, s. 220.

¹⁹ *Cmentarz Centralny w Szczecinie: Komitet Pamięci o Pionierach Szczecińskiej Kultury*, R. Markow, Szczecin 1988, s. 6.

²⁰ A. M. Korzeńska, *O przestrzeniach cmentarnych, czyli co nam mówią katolicko-prawosławne Nekropolie*, [w:] *Na stykach kultur i mediów. Między prowincjonalizmem a kosmopolityzmem*, A. Kisielewska (red.), Białystok 2014, s. 70.

historii. Zdaniem K. Świrka w procesie podejścia podmiotu do tożsamości ważna jest jego historia i relacje społeczne²¹. Znajomość historii i pamięć o wspólnym cierpieniu, którego grupa etniczna doświadczyła w wyniku wojny, często skuteczniej niż inne czynniki pozwalają stymulować spójność i wspólną tożsamość grupy etnicznej.

Jednocześnie dla osób prywatnych cmentarz jest zapisem historii rodziny. Według J. Straczuka „cmentarz to swoisty zapis kulturowy, rodzaj tekstu do odczytania”²². Groby rodzinne są częste na cmentarzach. Na tych nagrobkach widnieje nazwisko i imię zmarłego, a także data urodzenia i śmierci, czasem także tytuł zawodowy i miejsce pracy. Istnieją nawet małe domki, zwane grobowcami rodzinnymi, w których zwykle pochowani są członkowie zamożnych rodzin i osoby o wysokim statusie.

Prawdopodobnie niektóre małe dzieci nie rozumieją, dlaczego idą na cmentarz. Na cmentarzu leży ciało babci ich babci, ale im brakuje wspólnych doświadczeń i wspomnień z życia, a „babcia babci” jest właściwie znajomą-nieznajomą. Na cmentarz Polacy chodzą w dzieciństwie tylko z powodu nakazów rodzicielskich lub z powodu tradycji świątecznych, takich jak Dzień Wszystkich Świętych. Jednak gdy dorastają, a ci, którzy spoczywają na cmentarzu, są ludźmi, z którymi dzielą wspólne doświadczenia, ich wiedza o cmentarzu staje się nieco głębsza. Cmentarz zapisuje pamięć o rodzinie, a poczucie przynależności do rodziny przekazywane jest z pokolenia na pokolenie. Poczucie przynależności do rodziny pomaga kształtować poczucie przynależności do grupy, co w konsekwencji wzmacnia poczucie tożsamości narodowej.

Cmentarze odgrywają także rolę w życiu codziennym Polaków, zwłaszcza podczas świąt i rocznic. W Dzień Wszystkich Świętych oraz w Dzień Zaduszny Polacy odwiedzają groby swoich bliskich, składają kwiaty i zapalają znicze²³. Jest to okazja do refleksji, zadumy i modlitwy. Często cmentarze w Polsce są ważnymi częściami lokalnej tożsamości kulturowej. Mieszkańcy mogą tam celebrować swoje tradycje i zwyczaje, a także uczestniczyć w wydarzeniach kulturalnych. Na cmentarzu pojawiają się nie tylko lokalni mieszkańcy, lecz także ludzie

²¹ K. Świrka, *Od tożsamości do utożsamienia. Inspiracja psychoanalityczna*, [w:] *Tożsamość i identyfikacje. Propozycje teoretyczne – doświadczenia badawcze*, J. Kubera, E. Smolarkiewicz (red.), *Człowiek i społeczeństwo*, tom XLIV, Poznań 2017 s. 44.

²² J. Straczuk, *Śmierć - pamięć - wspólnota o wiejskich cmentarzach na pograniczu prawosławno-katolickim*, [w:] *Oblicza lokalności : tradycja i współczesność*, J. Kurczewska (red.), Warszawa 2004, s. 229.

²³ A. Czartoszewski, K. Van Damme-Ostapowicz, A. Guzowski, J. Lewko, C. R. Łukaszk, E. Krajewska-Kułak, *Kult zmarłych na przestrzeni wieków*, [w:] *Kultura śmierci, kultura umierania*, tom III, G. Bejda, A. Guzowski, E. Krajewska-Kułak (red.), Białystok 2016, s. 21.

z innych miast, a nawet z innych krajów. Dla tych dwóch typów ludzi znaczenie cmentarza nie jest takie samo.

Uczucia mieszkańców nie kończą się wraz ze śmiercią członka rodziny lub bliskiego przyjaciela. Pamiętają o zmarłych i nie chcą zapomnieć, więc od czasu do czasu przychodzą na cmentarz, aby w ten sposób wyrazić swoje emocje. Na cmentarzu wyrażane są smutek, żal czy radość. Jednocześnie cmentarz jest również ważnym miejscem, w którym miejscowi edukują swoje dzieci na temat historii rodziny lub narodu. Co roku 1 listopada Polacy przynoszą kwiaty oraz świece i odwiedzają zmarłych krewnych na cmentarzu, który przez całą noc jest oświetlony zniczami. Warto jeszcze wspomnieć, że w Polsce cmentarze przypominają parki, miejsca relaksu i odpoczynku. Na przykład Cmentarz Centralny w Szczecinie zajmuje bardzo duży obszar, znajduje się na nim różnorodna roślinność. Droga wewnątrz cmentarza jest bardzo szeroka i można wjechać tam nawet samochodem.

Dla ludzi z innych miast lub z innych krajów cmentarz to świetne miejsce do poznania lokalnej historii i architektury. Dla turystów zainteresowanych lokalną kulturą cmentarz jest najlepszym miejscem do obserwacji i spotkań z mieszkańcami z bliska. Na polskich cmentarzach można zaobserwować, że świeże kwiaty zwykle umieszcza się na grobach osób, które właśnie zmarły, a sztuczne kwiaty zwykle umieszcza się na grobach osób, które nie żyją już od dłuższego czasu. Na cmentarzu polskim znajduje się miejsce zwane zniczodzielnią, w których ludzie dzielą się zniczami bez wkładów z tymi, którzy tego potrzebują.

Niektóre z cmentarzy w Polsce są wyjątkowo cenne dla rozwoju kultury w danym regionie. Pozwalają na zachowanie i prezentację historycznych pomników i artefaktów. Organizowane są na nich także wydarzenia i imprezy kulturalne, takie jak koncerty i wystawy. Dobrym przykładem jest koncert na cmentarzu Rakowickim w Krakowie w Dniu Wszystkich Świętych:

Pragniemy tym samym przypomnieć i zaznaczyć różnicę pomiędzy dniem 1 i 2 listopada, podkreślając radosny charakter Dnia Wszystkich Świętych. Podczas koncertu nie ma przemówień, podziękowań, braw ani bisów – to „poezja i muzyka podpowiadają nam, jak żyć” – zaznaczają organizatorzy wydarzenia, czyli Biblioteka Polskiej Piosenki²⁴.

Taki wydarzenia przyciągają nie tylko okolicznych mieszkańców, lecz także turystów i naukowców zainteresowanych kulturą i historią cmentarza.

²⁴ *Memento Vitae, czyli koncert bez bisów i oklasków, odbędzie się po raz piąty na cmentarzu Rakowickim*, https://lovekrakow.pl/aktualnosci/bez-bisow-i-oklaskow-koncert-na-cmentarzu-rakowickim_43374.html, 23.05.2023.

Poza tym warto wspomnieć, że ludzie nie mogli wybrać miejsca, w którym się urodzili, ale mogą wybrać, jak zostaną zapamiętani przez świat. Wygląd grobu to ważny element tego, w jaki sposób zmarli chcą być zapamiętani. Informacja na nim jest ostatnią elegią pozostawioną światu przez człowieka. Ludzie mogą wybrać imię i nazwisko, język, krzyż i styl nagrobka, aby wyrazić siebie. Na przykład na nekropolii prawosławnej w Białymstoku można zaobserwować jednocześnie: nagrobki ozdobione krzyżami prawosławnymi z napisem w języku polskim; nagrobki ozdobione krzyżami łacińskimi z napisem w języku rosyjskim i nagrobki ozdobione krzyżami prawosławnymi z napisem w języku rosyjskim. Nagrobki są ostatecznym wyrazem tożsamości kulturowej danej osoby.

Podsumowując, po pierwsze, opierając się na fakcie, że cmentarze są miejscami świętymi w Polsce, lokalizacja cmentarzy jest bardzo ważna dla lokalnych mieszkańców. Jednocześnie istnienie wielowyznaniowości powoduje, że oprócz cmentarzy komunalnych i wojennych w Polsce istnieją także cmentarze różnych wyznań, co świadczy o tym, że cmentarze są bardzo ważne dla osób różnych wyznań lub ateistów (zwykle wybierają cmentarze komunalne). Jako miejsca pamięci cmentarze są ważne dla jednostek, rodzin i narodów. Co najważniejsze, nagrobki na cmentarzu są ostatecznym wyrazem tożsamości kulturowej zmarłego.

BIBLIOGRAFIA

Bejda G., Czartoszewski A., Guzowski A., Krajewska-Kułak E., Łukaszuk C. R., Kułak-Bejda A., *Cmentarze i pochówki na przestrzeni wieków*, [w:] *Kultura śmierci, kultura umierania*, Tom III, Bejda G., Guzowski A. & Krajewska-Kułak E. (red.), Uniwersytet Medyczny w Białymstoku, Białystok 2016.

Brzezińska A. W. & Fabiszak M., *Żydzi i Niemcy w Poznaniu – (nie) pamięć w krajobrazie miejskim. Analiza korpusu prasowego i wywiadów gromadzonych*. „Studia Socjologiczne” 2016, nr. 2 (221).

Czartoszewski A., Van Damme-Ostapowicz K., Guzowski A., Lewko J., Łukaszuk C. R., Krajewska-Kułak E., *Kult zmarłych na przestrzeni wieków*, [w:] *Kultura śmierci, kultura umierania*, Tom III, Bejda G., Guzowski A., Krajewska-Kułak E. (red.), Uniwersytet Medyczny w Białymstoku, Białystok 2016.

Gogacz A. K., *Antropologia kulturowa*, Łódź 2011, http://www.gogacz.eu/uczelnia/repository/Antropologia%20kulturowa_skrypt.pdf, 10.05.2023.

Korzeńska A. M., *O przestrzeniach cmentarnych, czyli co nam mówią katolicko-prawosławne Nekropolie*, [w:] *Na stykach kultur i mediów. Między prowincjonalizmem a kosmopolityzmem*, Kisielewska A. (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2014.

Nicieja S. S., *Cmentarz Orląt Lwowskich*, „Niepodległość i Pamięć” 2006, nr. 13/3, (24).

Pawlic-Miśkiewicz B., Sulkiwicz D., *Mizary Tatarskie cmentarze w Polsce*, Muzułmański Związek Religijny w RP Najwyższe Kolegium Muzułmańskie, Białystok 2020.

Rudkowski T. M., *Cmentarz Powązkowski w Warszawie: panteon Polski*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2006.

Straczuk, J., *Śmierć - pamięć - wspólnota o wiejskich cmentarzach na pograniczu prawosławno-katolickim*, [w:] *Oblicza lokalności: tradycja i współczesność*, Kurczewska J. (red.), PAN Inst. Filozofii i Socjologii, Warszawa 2004.

Świrek K., *Od tożsamości do utożsamienia. Inspiracja psycholanalityczna*, [w:] *Tożsamość i identyfikacje. Propozycje teoretyczne – doświadczenia badawcze, Człowiek i społeczeństwo*, tom XLIV, Kubera J., Smolarkiewicz E. (red.), Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2017.

Cmentarz koni w Kliczkowie, <https://kliczkow.com.pl/cmentarz-koni-w-kliczkowie/>, 10.05.2023.

Cmentarz żydowski w Żarkach posiada wysokie wartości artystyczne, naukowe oraz historyczne stanowi jeden z największych i najcenniejszych tego typu obiektów na Jurze. <https://zabytek.pl/pl/obiekty/zarki-cmentarz-zydowski>, 22.05.2023.

Miasto projektuje nowy cmentarz na Sławinie, <https://lublin.eu/>, 22.05.2023

Memento Vitae, czyli koncert bez bisów i oklasków, odbędzie się po raz piąty na cmentarzu Rakowickim, https://lovekrakow.pl/aktualnosci/bez-bisow-i-oklaskow-w-koncert-na-cmentarzu-rakowickim_43374.html, 23.05.2023.

Regulaminy cmentarzy komunalnych w Szczecinie, https://cmentarze.szczecin.pl/chapter_11204.asp, 22.05.2023.

Świątelnko Pamięci dla Łyczakowa, <https://parafiazary.net/>, 10.05.2023.

THE CULTURAL SIGNIFICANCE OF CEMETERIES IN CONTEMPORARY POLAND FROM AN ANTHROPOLOGICAL PERSPECTIVE

As a special existence in human architecture, the cemetery is a resting place for the dead and a place where the living remember the dead. Although the basic function of a cemetery, which is to allow the rest of the dead, is the same, different cemetery cultures have developed in different regions and countries, which is why people from different countries have different views on cemeteries. This means that cemeteries have different meanings for different social groups. This article will introduce the significance of cemeteries in contemporary Poland from an anthropological perspective.

Keywords: Poland, cemetery, anthropology, cemetery culture, cultural identity

LITERATURA

OBRAZ ZAGRZEBIA WE WSPÓŁCZESNEJ PROZIE CHORWACKIEJ NA PRZYKŁADZIE DYLOGII POWIEŚCIOWEJ DALIBORA CVITANA

Zagrzeb wkroczył do literatury chorwackiej w drugiej połowie XIX wieku, co należy wiązać z rozwojem miasta rzeczywistego oraz coraz większą popularnością mieszczańskich gatunków literackich². Za twórcę, który wprowadził dzisiejszą stolicę Chorwacji na karty tamtejszej prozy, uważa się Augusta Šenoę, choć warto zauważyć, że kilka lat wcześniej, bo w 1855 roku, zagrzebską codzienność ukazał w noweli *Zagrepskinja* Adolfo Veber Tkalčević. Opisany przez pisarza Zagrzeb to miasto nieduże, ponieważ nieduży był także jego pozaliteracki odpowiednik, ograniczone do paru ulic, ale określane już „małym Paryżem”, między innymi ze względu na tętniące w nim życie kulturalne, afery miłosne i ogrom plotek opowiadanych przy kawiarnianych stołach, co bohaterom utworu kojarzyło się właśnie ze stolicą Francji.

O literackich obrazach Zagrzebia, jak zauważył Maciej Czerwiński, trudno dziś pisać bez odwołania się do twórczości wspomnianego Šenoi, który uczynił to miasto scenerią niemal wszystkich swoich powieści. Niektóre ze stworzonych przez pisarza postaci na trwałe weszły do krajobrazu rzeczywistego Zagrzebia, tak jak na przykład bohaterka *Złota złotnika* (*Zlatarovo zlato* 1871), znajdująca się przy Kamiennej Bramie, będącej częścią dawnych murów miejskich Gradeca,

¹ Instytut Sławistyki PAN; patrycja.chajECKA@gmail.com.

² K. Pieniążek-Marković, *Krótkie opowiadanie o Nowym Zagrzebiu*, [w:] *Cywilizacja – Przestrzeń – Tekst. Słowiańska topografia kulturowa w języku i literaturze*, L. Miodyński (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2005, s. 34; K. Nemeč, *Čitanje grada. Urbano iskustvo u hrvatskoj književnosti*, Naklada Ljevak, Zagreb 2010, s. 5-6.

najstarszej części miasta³. W stworzonej przez Šenoę koncepcji narodu Zagrzebiowi przypadła rola szczególna. Pisarz konsekwentnie kreował go bowiem na miasto stanowiące serce wszystkich Chorwatów oraz ośrodki, z którego powinni być dumni. Aby wzmocnić w swoich rodakach podziw dla Zagrzebia, odwoływał się do przeszłości miasta, świadczącej o odwadze i waleczności zamieszkujących je ludzi, gotowych w każdej chwili wspólnie, bez względu na klasowe podziały, stawić czoła przybywającemu z zewnątrz zagrożeniu. Stosunek pisarza do Zagrzebia, a raczej jego współczesnych mieszkańców, nie był jednak bezkrytyczny. Šenoa zauważał popełniane przez nich błędy, na przykład naśladowanie we wszystkim Wiednia, posługiwanie się językiem niemieckim czy niedocenywanie własnej kultury, i sukcesywnie im je wypominał, szczególnie w felietonach, składających się na cykl *Zagrebulje* (publikowane w latach 1866–1867, 1877, 1879–1880), podporządkowanych, tak jak cała twórczość pisarza, celom dydaktycznym oraz ideologicznym⁴. Sposób postępowania dawnych mieszkańców stanowić miał więc wzór dla współczesnych pisarzowi Chorwatów. Takich wzorów Šenoa szukała także w zachowaniu mieszczan oraz osób pochodzenia chłopskiego, którzy w przeciwieństwie do arystokracji, posługującej się przede wszystkim językiem niemieckim, stawali się w jego opowieściach nośnikami chorwackości.

Wykreowany przez Šenoę idealistyczny obraz Zagrzebia został zakwestionowany już przez współczesnych mu pisarzy, by wspomnieć tylko najważniejszych z nich, czyli Eugena Kumičića (*Gospođa Sabina*, 1883) i Ante Kovačića (*U registraturi*, 1888)⁵. Twórcy ci przedstawili przestrzeń miejską jako mroczną siłę, destrukcyjnie oddziałującą na przebywających w nim ludzi. W powieści Kovačića, w której nie pojawia się co prawda nazwa miasta, ale da się je rozpoznać po charakterystycznych budynkach, mamy do czynienia z popularnym w ówczesnej literaturze motywem przyjazdu bohatera ze wsi do ośrodka miejskiego w celu zdobycia wykształcenia. Zagrzeb, którym chłopak jest na początku zachwycony, po dłuższym czasie doprowadza go na skraj załamania nerwowego. Jediną ucieczką wydaje się bohaterowi powrót w rodzinne strony, choć i tam miasto go w końcu dopada. Zdaje się więc, że jeśli już raz wpadło się w jego sidła, nigdy nie uda się z nich wyplątać⁶.

³ M. Czerwiński, *Chorwacja. Dzieje, kultura, idee*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2020, s. 358.

⁴ D. Kaniecka, *Opowiedzieć naród. Chorwackość w twórczości Augusta Šenoji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2014.

⁵ K. Pieniążek-Marković, *Krótkie opowiadanie...*, s. 34-35.

⁶ K. Nemeč, *Čitanje grada...*, s. 47-55; A. Flaker, *Stilske formacije*, Liber, Zagreb 1978, s. 169-198.

Zagrzeb został w utworze Kovačicia przyrównany do kananejskich Sodomy i Gomory, grzesznego Babilonu oraz wieży Babel. W zbliżony sposób ukazał dzisiejszą stolicę Chorwacji we wcześniejszej o kilka lat powieści środowiskowej Kumičić. Akcja jego utworu rozgrywa się przede wszystkim w zagrzebskim salonie, opisanym jako wylęgarnia zepsucia, kłamstwa oraz rozpusty. Dla bohaterów powieści najważniejszy jest majątek, dobrze zawarte małżeństwa, czyli takie, które gwarantują wysoką pozycję społeczną, a także zabawa, co autor poddał głębokiej krytyce⁷. W obu utworach, tak samo zresztą jak i w dziełach Šenoi, topografia Zagrzebia odgrywa rolę drugorzędną. Miasto rozumiane jest tu przede wszystkim jako społeczeństwo, a temu u Kumičića i Kovačicia daleko do ideału. W podobny sposób podchodzić będą do przestrzeni miejskiej pisarze publikujący w okresie międzywojennym. Choć w ich twórczości na pierwszy plan wysunie się ta warstwa społeczna, dla której we wcześniejszej literaturze nie było zbyt wiele miejsca, czyli najmniej zarabiający pracownicy fabryk, służba, praczki, kobiety zajmujące się prostytutką, ludzie w kryzysie bezdomności oraz bezrobotni⁸, obraz miasta będzie tak samo mroczny i ponury jak u Kumičića i Kovačicia, nawet jeśli oglądany dobronliwym okiem pochodzących z nizin społecznych bohaterów powieści Vjekoslava Majera.

Wspominałam o pierwszych literackich reprezentacjach Zagrzebia, by zwrócić uwagę, że już w drugiej połowie XIX wieku wykrystalizowały się dwa sposoby jego doświadczania: mit szlacheckiego miasta-społeczeństwa walczącego o dobro wspólnoty, którego autorem jest Šenoa, i który do pewnego stopnia kontynuowała w swojej twórczości Marija Jurić Zagorka, oraz mit miasta-nierządniczy, miasta przekłętogo, miasta-potwora, pożerającego przybywającego do niego jednostki⁹. Te dwa przeciwstawne sposoby rozumienia przestrzeni miejskiej, mające także wiele swoich pośrednich wariantów, wynikają z mód literackich, kontekstów polityczno-społecznych oraz ról przypisywanych miastu

⁷ K. Nemeč, *Čitanje grada...*, s. 56-64.

⁸ P. Chajęcka, *Zagrzeb w chorwackiej prozie międzywojennej*, [w:] *Miasto w ujęciu interdyscyplinarnym*, A. S. Kotowski, M. Rajewska (red.), Wydawnictwo UKW, Bydgoszcz 2023, s. 10; K. Nemeč, *Povijest hrvatskog romana: od 1900. do 1945. godine*, Znanje, Zagreb 1998, s. 115-116.

⁹ K. Pieniążek-Marković, *Krótkie opowiadanie...*, s. 35; E. Miedzielski, *Dwie twarze prozy chorwackiej przełomu tysiącleci. Piśmiennictwo wojenne i krótkie opowiadanie*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2006, s. 53.

przez rozmaite ideologie, pod których wpływem tworzyli poszczególni pisarze¹⁰. Ta dwuznaczność w podejściu do Zagrzebia widoczna jest również we współczesnej prozie, choć można by pokusić się o postawienie tezy, że to właśnie negatywny wizerunek stolicy Chorwacji stał się jednym z najczęstszych sposobów jej opisu. Przy czym przymiotnik „negatywny” odnosi się nie tylko do kwestii estetycznych, lecz także problemów, które targają miastem oraz całym krajem, i które znalazły swoje odzwierciedlenie w literaturze. Wynika on również ze stanów psychicznych poszczególnych bohaterów oraz tego, że ponurość miasta bywa konsekwencją zepsutych wewnątrz jego mieszkańców, podobnie jak miało to miejsce u dziewiętnastowiecznych pisarzy realistycznych.

W taki sposób Zagrzeb został przedstawiony między innymi w dylogii powieściowej Dalibora Cvitana, na którą składają się utwory *Polovnjak* (1984) oraz *Ervin i ludaci* (1992), teksty uznawane za syntetyczny opis współczesnej zagrzebskiej egzystencji, a także „czarną dylogię”, przede wszystkim ze względu na panujący w nich mroczny, pesymistyczny nastrój¹¹. Przyporządkować je należy również do powieści egzystencjalnej, która w literaturze chorwackiej pojawiała się po drugiej wojnie światowej za sprawą dzieł Petra Šegedina (*Djeca božja*, 1946; *Osamljenici* 1947), a szczyt swojej popularności osiągnęła w latach sześćdziesiątych, dzięki krugovašom¹² (Antun Šoljan, *Izdajice*, 1961; Krsto Špoljar, *Gvožđe i lovor*, 1963; Slobodan Novak, *Mirisi, zlato i tamjan*, 1968)¹³.

Głównym bohaterem powieści Cvitana jest Ervin Lakošta, około pięćdziesięcioletni pracownik naukowy, doktor socjologii, autor rozprawy poświęconej miastu, noszącej tytuł *Psihosocijalni kontekst urbane kulture (Psychospolteczny kontekst*

¹⁰ M. Kolanović, *Što je urbano u urbanoj prozi? Grad iz kojeg proizlazi i grad koji proizvodi suvremena rvatska proza*, [w:] *Miasto w kulturze chorwackiej / Urbano u hrvatskoj kulturi*, M. Falski, M. Kryska-Mosur (red.), Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008, s. 98-110; P. Chajęcka, *Zło, które się rozprzestrzenia. Zagrzeb w chorwackiej prozie o czasach transformacji*, [w:] *Fenomeny. Literatura, kultura, sztuka i media*, B. Stelingowska (red.), Ośrodek Badawczy Facta Ficta, Wrocław 2022, s. 345-363.

¹¹ K. Nemeč. *Povijest hrvatskog romana...*, s. 179, K. Nemeč, *Poludjeti u Zagrebu. Narativna reprezentacija grada u romanima Dalibora Cvitana*, "Forum: mjesečnik Razreda za književnost Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti" 2010, nr 1-3, s. 157-174; K. Nemeč, *Filozofija i fiziologija nezadovoljstva*, [w:] *Izabrani romani. Polovnjak. Ervin i ludaci*, D. Cvitan (red.), Stajegrafi, Zagreb 2002, s. 386.

¹² Twórcy związani z czasopiśmem „Krugovi”, który ukazywał się w latach 1952-1958, i niemal od razu stał się bardzo ważny dla współczesnej literatury chorwackiej. Dla związanych z nim autorów literatura stała się przestrzenią poszukiwań własnego sposobu wyrażania się, nowych estetycznych środków, eksperymentu. Z punktu widzenia socjalistycznej ideologii była to grupa, która łamie prawa rządzące obecną ideologią i wskrzesza burżuazyjną ideologię. Później czasopiśmo „Krugovi” zostało zastąpione czasopiśmem „Književnik”, które wychodziło od 1959 do 1961 roku. Hasło: *Krugovi*, [w:] *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=34254>, 10.06.2023.

¹³ A. Dalmatin, *Egzistencijalistički roman u hrvatskoj književnosti*, Matica hrvatska, Dubrovnik 2011.

kultury miejskiej). Zarówno pozycja społeczna, jak i sytuacja materialna bohatera zostały w utworach wyraźnie zaznaczone. Z czasem ulegną one degradacji, przy czym degradacja ta będzie konsekwencją decyzji podjętych przez mężczyznę, a nie czynników zewnętrznych. Erwin to rozwodnik, który mieszka sam w niewielkim, liczącym trzydzieści metrów kwadratowych mieszkaniu na Kustošiji. Bohater od początku związany jest z Zagrzebiem. Urodził się na Trešnjevce, dzielnicy mającej robotniczą proveniencję, w stosunkowo biednej rodzinie. Na studiach nie starczało mu pieniędzy na podstawowe potrzeby, więc wykonywał korekty artykułów. Na początku powieści również dorabia do niewysokiej pensji, pisząc artykuły i recenzje. Z czasem natomiast, gdy zrezygnuje z pracy naukowej, wróci do wykonywania korekt. Bohater po mieście porusza się starą Skodą, której nigdy nie może zapalić, a jego zmaganiom z samochodem poświęcono w utworze wiele miejsca.

By lepiej zrozumieć sposób, w jaki mężczyzna postrzega miasto, należy przyrzeć się również jego poglądom na życie. Te bowiem wyraźnie determinują podejście Ervina do otaczającej go przestrzeni. Bohater podporządkował swoje życie poszukiwaniu „autentycznej różnicy”, czyli czegoś, co mogłoby go uczynić innym od reszty społeczeństwa i jednocześnie wynikało by z jego wnętrza, a nie narzuconych z zewnątrz schematów. Tymi bowiem szczególnie gardzi, podobnie jak konwencjami, które rządzą relacjami społecznymi, trzymając je w ryzach pozorowanego uporządkowania. Społeczeństwo wciąż zresztą podlega krytyce bohatera za to, że opiera się na fałszywych wartościach. Z nienawiścią Ervina spotykają się niemal wszyscy: kobiety, szczególnie feministki, ludzie młodzi, intelektualiści, czyli *de facto* środowisko, w którym sam się obraca, ludzie zbyt bogaci oraz zbyt biedni, posługujący się nic nieznaczącymi słowami lub niewolniczo podążający za modą. Należy jednak zauważyć, że bohater jest również krytyczny wobec samego siebie.

Autentyzm Ervina odnajduje – na przekór głoszonej powszechnie potrzebie dążenia do samodoskonalenia i szczęścia – we własnej rozpacz, poczuciu beznadziejności oraz świadomym odtrąceniu społeczeństwa i narzucanych przez nie norm. Bohater odczuwa niemal masochistyczną przyjemność w niszczeniu wszystkiego, co napotyka na swojej drodze, a największą satysfakcję daje mu moment rezygnacji, kiedy już prawie osiągnął cel. Pod koniec pierwszej części dylogii, gdy postanawia zostawić Verę i jej córkę, Erwin stwierdza, że: „Lepiej umrzeć w swojej autentycznej niezdolności do zrobienia czegoś, niż całe życie trwać w swojej nieautentycznej zdolności, udowodniać, że możesz to, czego nie

możesz, że jesteś tym, kim nie jesteś”¹⁴. Sensem życia staje się dla niego nieszczęście. W im większą rozpacz udaje mu się popaść, tym jest niejako szczęśliwszy. Przyjęta przez niego postawa, którą konsekwentnie pielęgnuje, pozwala mu wyzwoić się od tego, czym gardzi. Jednocześnie też sprawia, że znajomi sami zaczynają go unikać. Znamienna jest tu scena, w której, kiedyś pożądaną go kobieta, podczas przypadkowego spotkania, patrzy na niego z obrzydzeniem. Wyzwalanie się z narzuconych przez społeczeństwo norm wpływa bowiem również na wygląd mężczyzny. Erwin przestaje o siebie dbać i coraz bardziej tyje, brzydko pachnie oraz nosi obszerne ubrania, mogące ukryć jego ciało. Taka postawa wobec siebie i świata zewnętrznego ostatecznie doprowadza bohatera do szaleństwa.

Wyznawana przez Ervina filozofia, którą Nemeć określa jako „filozofię absolutnego niezadowolenia”¹⁵, wpływa na sposób, w jaki mężczyzna postrzega Zagrzeb lub mówiąc nieco inaczej ta „naturalistyczna topografia”¹⁶, odzwierciedla stan psychiczny bohatera, a także horyzont jego istnienia. Opis miasta pojawia się już na samym początku *Polovnjaka*, gdy bohater zmierza do Verry. Kobieta mieszka w Nowym Zagrzebiu, przedstawionym jako przestrzeń niedokończona, wypełniona prefabrykatami oraz zużytymi lub niepotrzebnymi już nikomu przedmiotami:

I oto znalazł się w jej mieszkaniu, smutnej dziurze na którymś z osiedli za Sawą, zagubionym w błocie rozpoczętych i nigdy niedokończonych prac. Z zamkniętymi oczami poznałby okolicę z rozrzuconymi betonowymi rurami, jakimiś belkami, wiązkami żelaza zbrojeniowego, deskami do rusztowań, deskami z grubymi grudkami utwardzonego wapna, z dołami pełnymi wody... Ah, te zepsute zardzewiałe puszki, porozbijane cegły, wyrzucone lodówki i kuchenki – ile dobrego nastroju nam odebrały, ile myśli naprowadziły na rozkład i śmierć... Jak tu może wyrosnąć normalna, wesoła, dobra dziewczyna, gdy po drodze do szkoły witają ją czarne bryły rozbitych cegieł, czarnookie zagłębienia wyrzuconych pralek, zębata krawędź garnka, zdechły, wężowy łańcuch dziecięcego roweru¹⁷.

¹⁴ „Bolje umrijeti u svojoj autentičnoj nesposobnosti, nego cijeli život živjeti svoju neautentičnu sposobnost, dokazivati da možeš ono što ne možeš, da jesti što nisi”; D. Cvitan, *Izabrani romani. Polovnjak. Ervin i ljudi*, Stajersgraf, Zagreb 2002, s. 185; Wszystkie tłumaczenia cytatów z języka chorwackiego, jeśli nie zaznaczono inaczej, pochodzą od autorki artykułu.

¹⁵ K. Nemeć, *Povijest hrvatskog romana...*, s. 182.

¹⁶ C. Milanja, *O romanima Dalibora Cvitana*, „Književna revija” 1993, nr 3-4, s. 72.

¹⁷ „Evo ga sada u njenom stanu, tužnoj rupi nekog prekosavskog naselja, izgubljenog u blatu započetih i nikad dovršenih radova. I zatvorenih očiju znao je okolinu s razbacanim betonskim cijevima, nekakvim traverzama, snopovima željeza za armiranje, daskama skela, daskama s grubim kvrgama stvrdnutog kreča, s jamama punim vode... Ah, te ulupljene zardale konzerve, razbijene cigle, odbačeni frižideri i štednjaci – koliko ste nam dobrih raspoloženja oduzeli, koliko misli naveli na propadanje i smrt... Kako da tu odraste normalna, vedra, dobra djevojka, kad je pri odlasku u školu dočekaju crni krnjatci razbijenih cigli, crno očno duplje odbačene vešmašine, nazubljeni rub lonca, crknuti, zmijasti lanac dječjeg bicikla”; D. Cvitan, *Izabrani romani. Polovnjak...*, s. 10.

Zdaniem Ervina wygląd tych osiedli wpływa na złe samopoczucie mieszkańców. Śmieci, mijane przez nich codziennie w drodze do szkoły, pracy lub sklepu, doprowadzają ludzi do skrajnej wytrzymałości, nakierowując ich myśli na śmierć i rozkład. W przepelnionym odpadkami krajobrazie nie ma przestrzeni na radość, a jedynie szarą, smutną egzystencję, tych wszystkich kobiet w średnim wieku, które poświęcają się życiu rodzinnemu, zapominając o sobie, więc już się nie cieszą, nie malują i nie dbają o strój, oraz starszych mężczyzn, nie mających nikogo z kim mogliby porozmawiać. Śmieci zdają się rządzić Zagrzebiem, wysypują się niemal z każdego zakamarka miasta.

W dylogii powieściowej Cvitana, jak słusznie zauważa Nemeč, nie pozostało nic z Zagrzebia opisywanego przez Šenoę. Ervin rozwija bowiem swoistą „zagrzebiefobię”¹⁸. W jego oczach miasto jest mroczne i brzydkie, zniszczone do tego stopnia, że niemal się rozpada. Przy czym szarość i ponurość Zagrzebia jest wszechobecna. Dotyczy nie tylko położonych za Sawą osiedli, czyli znajdujących się na peryferiach dzielnic, lecz także ścisłego, historycznego centrum miasta. Zdaniem Ervina nawet takie miejsca, jak Tuškanac, Kaptol lub park Zrinjevac zostały „zużyte od spojrzeń” oraz „przeżute milionami popołudniowych nud”. Nie ma w nich już nic wyjątkowego i pięknego. Warto jednak zauważyć, że choć bohater gardzi miastem, nazywając je „zdechłym”, w pewnym momencie, pod wpływem lepszego nastroju, stwierdza, że nie jest ono aż tak wstrętne, jak mogłoby się wydawać na pierwszy rzut oka.

O tym, że dla Ervina cały Zagrzeb jest brzydki, świadczyć może jego stosunek do nowych miejsc zamieszkania. Bohater przeprowadza się dwa razy. Pierwszy raz przenosi się wraz z Verą i jej córką do willei na Tuškancu, jednej z najbardziej elitarnych dzielnic Zagrzebia, która w oczach bohatera przedstawia się jednak podobnie jak bloki znajdujące się w Nowym Zagrzebiu:

Willa na Tuškancu okazała się, oczywiście, żalosnym, szarym jednopiętrowym budynkiem z żółtymi śladami rdzy na szarych murach, z ranami po odpadniętym tynku, zniszczonymi gzymsami i przeciekającym dachem. Schody prowadzące do ganku zostały rozbite, a dół ścian na klatce schodowej zaatakowała zielona pleśń. W drewni ni znajdującej się w piwnicy mętnie bieleły się grzyby, a drewniana podłoga w tej samej piwnicy wiła się i piszcziała od wilgoci jak stary, schorowany, piskliwy czerwony wąż¹⁹.

¹⁸ K. Nemeč, *Povijest hrvatskog romana...*, s. 182.

¹⁹ „Vila u Tuškancu pokazala se, naravno, žalosnom, sivom, stambenom jednokatnicom, sa žutim tragovima rde po sivim zidovima, s ranama otpale žbuke, srušenim krovnim vijencima i krovom koji propušta. Stepenice trijema bile su porazbijane, zelena plijesan poduhvatila je podnožje zidova na stepeništu. U drvarnici, u podrumu su se mutno bjelale gljive, a daščani pod u tom istom podrumu se uvijao i pištao od vlage, kao stara, bolesna, ciktava, riđa zmija”; D. Cvitan, *Izabrani romani. Polovnjak...*, s. 164.

Willa okazuje się według Ervina przeciętnym, niedużym budynkiem, nadgryzionym przez czas i nigdy nieodnawianym, więc zjada go pleśń i przesiąka wilgoć. Nie ma nic wspólnego z prestiżem, z jakim kojarzy się mieszkańcom Zagrzebia Tuškanac.

Drugi raz bohater przeprowadza się sam do małego jednopokojowego pomieszczenia w okolicach Dworca Głównego, czyli do ścisłego centrum miasta. W mieszkaniu nie ma toalety, a okno wychodzi na podwórko:

I tak znalazł się w wynajmowanym pokoju na jednej z poprzecznych ulic między Palmotičievą i Petrinską, blisko Dworca Głównego. Bardziej rozpaczliwego i ponurego miejsca Ervin nie widział w swoim życiu, choć dużo podróżował. Wszystkie domy były tej samej wysokości, wielkie szare czteropiętrowe budynki zbudowane przed wojną, od tego czasu ich elewacje nie zostały odnowione. Odrywały się od nich kawałki tynku, a kariatydy i gzymsy pokrywała nie siwy, lecz żółto-czarny pył²⁰.

Także w tym przypadku budynki się rozpadają się, a okolica jest ponura i przytłaczająca.

W dylogii powieściowej Cvitana często pojawia się stwierdzenie, że zanieczyszczenie miasta jest wyrazem zanieczyszczonych dusz jego mieszkańców: *Śmieci zapanowały nad tym miastem. Śmieci zapanowały nad tymi ludźmi. Ile razy by nie czyścić, wszystko było na darmo*²¹ oraz *Brzydki był ten lepszy zagrzebski filtr, brzydki był cały Zagrzeb, a dlaczego? Nie z jakichś metafizycznych powodów, lecz czysto pragmatycznych, Zagrzeb się nie mył*²². Ponieważ mieszkańcy nie zamierzają nic zrobić z brudem, który zapanował nad przestrzenią miejską, bohater, popadający już w coraz większe szaleństwo, wzywa na pomoc Boga, sądząc, że tylko on jest w stanie pomóc miastu. Ostatecznie więc w dylogii powieściowej Cvitana ponury obraz Zagrzebia nie jest wyłącznie konsekwencją nihilistycznego nastawienia głównego bohatera, lecz także stanowi metaforę wnętrza wszystkich mieszkańców miasta. I w końcu, staje się konsekwencją ich sposobu życia. Przy czym, jak zauważa Nemeč, nie mamy tu do czynienia ze społeczeństwem,

²⁰ „I tako se našao u podstanarskoj sobici jedne od onih poprečnih uličica, između Palmotičeve i Petrinske, blizu Glavnog kolodvora. Očajnijeg i sumornijeg kraja Ervin nije u životu vidio, iako je dosta proputovao. Kuće su sve bile iste visine, velike sive četverokatnice, sagrađene prije rata, a od tada im se fasada nije obnavljala. Ljuštile su se s njih krpe žbuke, a karijatide, krovne vijence, sadrene rogove obilja prekrivala”; D. Cvitan, *Izabrani romani. Polovnjak...*, s. 186.

²¹ „Smeće je zavladao ovim gradom. Smeće je zavladao ovim ljudima. Ma koliko da se čistilo, sve je bilo uzalud”; D. Cvitan, *Izabrani romani. Polovnjak...*, s. 71.

²² „Ružan je bio taj bolji Zagrebački firtl, ružan je bio čitav Zagreb, a zašto? Ne iz nekih metafizičkih razloga, nego uslijed čiste pragme. Zagreb se nije prao”; D. Cvitan, *Izabrani romani. Polovnjak...*, s. 227.

które zostawia po sobie śmieci typowe dla nadmiernie konsumującego Zachodu, lecz odpady charakterystyczne dla *niedokończonego procesu socjalistycznej urbanizacji*²³.

Dylogia powieściowa Cvitana należy do nielicznych utworów prozatorskich, w których Zagrzeb nie tylko stanowi miejsce akcji, lecz także staje się bohaterem. Wygląd miasta idealnie współgra tu także ze stanami psychicznymi zamieszkujących go ludzi. Ervin widzi w mieście niekończące się wysypisko śmieci, które już dawno przysłoniło piękno stolicy Chorwacji. Zagrzeb jest szary, ponury i mroczny, a znajdujące się w nim budynki zamazane napisami, przesiąknięte zapachem moczu i wiele wskazuje na to, że wkrótce się rozsypią. Przestrzeń miasta ulega bowiem postępującej degradacji równoległe z tym, jak zmienia się sam Ervin. Im bardziej bohater się starzeje, im bardziej nie potrafi zapanować nad własną fizycznością, tym bardziej niszczeje okolica, w której przebywa. Miasto niejako rozpada się wraz z nim.

Zagrzeb. W ostatnim czasie, zwłaszcza w ciągu ostatnich dwóch lat, odkąd skończył pięćdziesiąt lat, nagle, niczym podpalona gazeta, poczerniał i zwinął się, jakoś tak zapadło się w sobie wszystko, co kiedyś Ervina w tym mieście cieszyło i było piękne. Tuškanac, Górne Miasto, park Zrinjevac, Katedra, Cmrok – te niegdyś *a priori* sławne i wspaniałe miejsca, teraz się zgziotyły jak papierowa harmonijka w błotnistej kałuży na oczach głupiego, zdezorientowanego dziecka. Ervina²⁴.

Pogorszeniu ulega także wygląd mieszkańców, którzy nagle mają podkowy pod oczami sięgające do połowy policzka, zauważalnie tłusta skórę o kolorze zepsutego żółtka lub białego nalotu na zepsutym serze. Obie powieści, a szczególnie *Ervin i ludaci*, przepełnione są naturalistycznymi opisami gnijącego ciała i cielesnej dezintegracji.

Wyłaniający się ze współczesnej prozy obraz Zagrzebia więcej ma wspólnego z powieściami Kovačicia i Kumičicia niż idealistyczną wizją Šenoi, stworzoną na potrzeby integracji społeczeństwa chorwackiego. Jak zauważył słusznie Miedzielski: *Stary, wyidealizowany Zagrzeb Šenoi przeistacza się w zoopolis Kovačicia, aby współcześnie przybrać formę nieokreślonej, otwartej, obcej przestrzeni miejskiej*²⁵. Różnica między tymi pochodzącymi z innych okresów wizjami stolicy Chorwacji

²³ K. Nemeč, *Povijest hrvatskog romana...*, s. 184.

²⁴ „Zagreb. U zadnje vrijeme, naročito posljednje dvije godine, otkad je prošao pedesetu, odjednom je, poput zapaljenog novinskog papira, pocrnjelo i savilo se, i nekako se urušilo u sebe sve, što je Ervina nekad u tom gradu veselilo i bilo lijepo. Tuškanac, Gornji grad, Zrinjevac, Katedrala, Cmrok – ta nekad apriorno slavna i divna mjesta, sad su se zgužvala poput papirnatih harmonike u blatnoj lokvi pred očima blesavog, zburnjenog djeteta. Ervina“; D. Cvitan, *Izabrani romani. Polovnjak...*, s. 200.

²⁵ E. Miedzielski, *Dwie twarze prozy chorwackiej...*, s. 53.

polega jednak na tym, że o ile zło w dziewiętnastowiecznych powieściach realistycznych na ogół (choć nie zawsze) emanowało z miasta, o tyle w prozie współczesnej o wiele częściej jest ono bezpośrednią konsekwencją działań jego mieszkańców.

BIBLIOGRAFIA

Chajęcka, P., *Zagrzeb w chorwackiej prozie międzywojennej*, [w:] *Miasto w ujęciu interdyscyplinarnym*, Kotowski A. S., Rajewska M. (red.), Wydawnictwo UKW, Bydgoszcz 2023.

Chajęcka, P., *Zło, które się rozprzestrzenia. Zagrzeb w chorwackiej prozie o czasach transformacji*, [w:] *Fenomeny. Literatura, kultura, sztuka i media*, Stelinogwska B. (red.) Ośrodek Badawczy Facta Ficta, Wrocław 2022.

Cvitan, D., *Izabrani romani. Polovnjak. Ervin i ludaci*, Stajergraf, Zagreb 2002.

Czerwiński, M., *Chorwacja. Dzieje, kultura, idee*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2020.

Dalmatin, A., *Egzistencjalistički roman u hrvatskoj književnosti*, Matica hrvatska, Dubrovnik 2011.

Flaker, A., *Stilske formacije*, Liber, Zagreb 1978.

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.

Kaniecka, D., *Opowiedzieć naród. Chorwackość w twórczości Augusta Šenoai*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2014.

Kolanović, M., *Što je urbano u urbanoj prozi? Grad iz kojeg proizlazi i grad koji proizvodi suvremena hrvatska proza*, [w:] *Miasto w kulturze chorwackiej / Urbano u hrvatskoj kultury*, Falski M., Kryska-Mosur M. (red.), Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008.

Miedzielski, E., *Dwie twarze prozy chorwackiej przełomu tysiącleci. Piśmiennictwo wojenne i krótkie opowiadanie*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2006.

Milanja, C., *O romanima Dalibora Cvitana*, "Književna revija" 1993, nr 3-4.

Nemec, K., *Povijest hrvatskog romana: od 1900. do 1945. godine*, Znanje, Zagreb 1998.

Nemec, K., *Filozofija i fiziologija nezadovoljstva*, [w:] *Izabrani romani. Polovnjak. Ervin i ludaci*, Cvitan D. (red.), Stajergraf, Zagreb 2002, s. 383-395.

Nemec, K., *Čitanje grada. Urbano iskustvo u hrvatskoj književnosti*, Naklada Ljevak, Zagreb 2010.

Nemec K., *Poludjeti u Zagrebu. Narativna reprezentacija grada u romanima Dalibora Cvitana*, "Forum: mjesečnik Razreda za književnost Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti" 2010, nr 1-3, s. 157-174.

Pieniążek-Marković, K., *Krótkie opowiadanie o Nowym Zagrzebiu*, [w:] *Cywilizacja – Przestrzeń – Tekst. Słowiańska topografia kulturowa w języku i literaturze*, Miodyński L. (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2005.

THE IMAGE OF ZAGREB IN CONTEMPORARY CROATIAN PROSE ON THE EXAMPLE OF DALIBOR CVITAN'S NOVEL DUOLOGY

The chapter discusses how Zagreb is described in contemporary Croatian prose on the example of Dalibor Cvitan's novel duology. Duology consists the following works *Polovnjak* (1984) and *Ervin i ludaci* (1992), texts considered to be a synthetic description of contemporary Zagreb existence, as well as a "black duology", mainly due to the dark, pessimistic mood prevailing in them. In the article, I also refer to earlier literary representations of Zagreb to outline briefly existing differences and similarities between them.

Keywords: Croatian prose, image of Zagreb, Zagreb, Dalibor Cvitan, *Polovnjak*, *Ervin i ludaci*, contemporary prose

ОБРАЗ ЧЁРТА В РОМАНЕ Ф. М. ДОСТОЕВСКОГО БРАТЬЯ КАРАМАЗОВЫ

ВВЕДЕНИЕ

Для изучения образа чёрта я выбрала четыре главы романа Достоевского: *Братья знакомятся*, *Бунт*, *Великий инквизитор* и *Черт. Кошмар Ивана Фёдоровича*. Выбранные мной части составляют тематическую единицу: разговоры братьев Ивана и Алёши считаются «рамками» для остальных глав, изображающих диалоги.

Для конкретного анализа данных глав с точки зрения образа *чёрта*, рисуется исторический фон, тематическое введение о роли и значимости *двойников* в работах Достоевского. Отношение между *бесовщиной* и *тематикой двойничества* в первую очередь осуществляется на уровне визуальной двойственности: оба из них являются двойственным героем.

ТЕМАТИКА ДВОЙНИЧЕСТВА

Основой сходства *бесовщины* и тематики двойничества двойника является визуальная двойственность: и *бес*, и *двойник* считаются двойным типом героев. Одним из ключевых мотивов в творчестве Достоевского является двойник (двойничество), который (которое) я представляю в следующих обоснованиях на совместную статью исследователей произведений Достоевского. Один из ключевых мотивов для творчества Достоевского – это *двойник*, который

¹ Eötvös Loránd University, c.reka93@gmail.com.

представляю в следующие обосновывая на совместную статью исследователей произведений Достоевского.

С точки зрения Е. К. Созиной явление *двойничества* в первую очередь, считается концепцией личности: разорванное сознание героев проявляется «в соприкосновении противоположностей». Данная психическая двойственность вырисовывается на разных уровнях литературного произведения: на уровне идеологии, к этому уровню относится колебание Ивана о бытии бога и дьявола. Признаки разорванного сознания героев могут проявляться и в эмоциях, если точнее, в их амбивалентности, например в случае Дмитрия Карамазова. Двойственность героя может проявляться на уровне его воли (колебание Ивана по поводу путешествия), или в его нравственных ценностях. Созина, ссылаясь на другие источники, называет *чёрта* Ивана психическим двойником. По её мнению, причиной появления *чёрта* считается внутренний страх Ивана².

К явлению *двойничества* можно приближаться и с точки зрения композиции. Основой этого направления служит высказывание Л. Гроссмана об образе литературного двойника: Гроссман считает его другим голосом, который воплощает часть того героя, с которым он связан. Туда относятся *двойники-пародии* (*черт* Ивана и Смердяков). Двойники, проявляющие на уровне композиции, могут быть *духовными* и идеологическими двойниками, или двойники, воплощающие какую-либо сторону героя³.

Созина и Гроссман акцентируют образную сторону двойничества. Однако значимые исследователи XX века, Сергей Булгаков и Михаил Бахтин обращают внимание на «голосовую форму» двойничества именно в отношении Ивана со своим *чёртом*⁴.

Булгаков считает *чёрта* Ивана частью личности Ивана, творением его болезни. По мнению Булгакова, *чёрт* Ивана является той частью его внутреннего мира, которую он презирает и ненавидит в себе, таким образом *чёрт* отображает Ивану конкретную часть его личности.

² Щенников Г. К., Алексеев А. А., *Достоевский: Эстетика и поэтика: Словарь-справочник*, Металл, Челябинск 1997, <https://fedordostoevsky.ru/research/aesthetics-poetics/1/> [11.06.2023].

³ Там же.

⁴ Булгаков С. Н., *Иван Карамазов как философский тип*, [у:] *Вопросы философии и психологии*, Трубецкой С. Н., Лопатин Л. М. (ред.), 1902, http://az.lib.ru/b/bulgakow_s_n/text_0040.shtml [11.06.2023], с. 830; Bahtyin M., *Dosztójevszkij poétikájának problémája*, Gond-Cura/Osiris, Budapest 2001, с. 159.

Двойничество Ивана со своим *чёртом* Бахтин, как и раньше Булгаков, обосновывает на содержании высказываний *чёрта*, которые, по мнению двух учёных, повторяют мысли Ивана Карамазова⁵.

Как это вырисовывается в суммированных материалах, анализирующих *двойничество*, с точки зрения данного литературного явления важна не только пространственная двойственность: в одинаковом мере имеет обосновывающий характер и вокальное отношение между героями.

Важность сходства в содержании высказываний героев вырисовывается в выбранных мной главах романа Достоевского. В них, герой, воплощающий бесовщину, воплощается в образе человека, как и остальные герои произведения, кроме этого, во внешности героев нет совпадений. Важнее внешнего сходства содержание высказываний героев и отношение между ними: великий инквизитор, как и *чёрт* Ивана, являются «творениями» Ивана. Иван сочинил поэму о великом инквизиторе, и независимое от Ивана существование *чёрта*, учитывая их разговор, не доказывается. В отношении трех героев играет важную роль языковой уровень: как и великий инквизитор, так и *чёрт* повторяют часть высказываний Ивана.

В анализе поэмы и предыдущих глав, *двойничество* связывается с проблемой композиции: структура мира братьев Карамазовы сходится с построением пространства поэмы, таким образом четко вырисовываются параллели между братьями и героями поэмы.

В докладе я представляю образ чёрта концентрируюсь на отдельных анализах трёх больших диалогов, на материалах которых исследуются интеракции между великим инквизитором и Христом, Иваном и Алёшей, и наконец, разговор между Иваном и *чёртом*.

В анализе я обращаю внимание, в первую очередь, на проблематику структуры изображённого в главах мире, подчёркивая отношение между реальным и фикциональным пространствами. Наряду с этими, я исследую форму высказываний и названия зла в отдельных главах.

⁵ Булгаков С. Н., *Иван Карамазов как философский тип...*, с. 835; Bahtyin M., *Dostojevskij poëtikájának problémája...*, с. 320.

ВЕЛИКИЙ ИНКВИЗИТОР И ХРИСТОС

Структура мира в главе, изображающей поэму, двойственна: одним её элементом является мир Карамазовых, а другим пространство поэмы.

Двойственность в изображении пространственной структуры, которую можно считать свойственной для глав поэмы, с точки зрения фикции парадоксальна: изображаемое в романе пространство, считающееся Карамазовыми реальным миром, для читателя романа виртуально, и наоборот, город Севилья, служащий местом поэмы, который является географической реальностью для читателя, Карамазовы воспринимают фикциональным.

Тоже само пространство поэмы описывается с помощью двойственностей. В нём четко разделено открытое и закрытое пространство. С открытым элементом связывается день, а с закрытым ночь. На открытой площади, перед собором, кроме Христа и инквизитора присутствует народ Севильи, и напротив этого, в тюрьме находятся только Иисус и инквизитор.

«Ключом» к двойственному поведению толпы, в отношении к двум главным героям поэмы, можно считать их свойственные силы, которые вытекают из их внутреннего мира в направлении толпы. Народ сразу узнает обоих, но ведёт себя противоположно. К Иисусу толпа старается приблизиться, прикоснуться к его одежде: *„Народ непобедимою силой стремится к нему, окружает его, нарастает кругом него, следует за ним.”*⁶; *„Вот из толпы восклицает старик, (...). Народ плачет и целует землю, по которой идёт он.”*⁷.

Напротив этого, при проявлении инквизитора люди немедленно раздвигаются перед ним, и все склоняются головой к полу: *„И вот, такова его сила и до того уже приучен, покорен и трепетно послушен ему народ, что толпа немедленно раздвигается пред стражами, и те, среди гробового молчания, вдруг наступившего, налагают на его руки и уводят его. Толпа моментально, вся как один человек, склоняется головами до земли пред старцем инквизитором, тот молча благословляет народ и приходит мимо.”*⁸.

⁶ Достоевский Ф. М., *Братья Карамазовы. Собрание сочинений в 15 томах. Том 9–10*, Л.: Наука, 1991. <https://rvb.ru/dostoevski/toc.htm> 11.06.2023, с. 280.

⁷ Там же.

⁸ Там же, с. 281.

В обоих пространствах делается акцент на библейских историях, но их изображения противоположны. Иисус повторяет элементы истории о воскрешении дочери Яира своим действием: в поэме Христос воскрешает дочь горожанки. Не только действие Иисуса, но и поведение людей повторяет библейский текст. Интеракция между Иисусом и толпой в поэме заканчивается ровно также, как это рассказывается в Библии.

В тюрьме инквизитором вспоминается история искушения Христа в пустыне. Важным отличием является то, что воскрешение девочки изображается в поэме действиями, а *великий дух*, искусивший Иисуса в пустыне, проявляется только через слова инквизитора.

Оппозицию между двумя пространствами усиливает двойственность мотива света. Как я раньше упомянула, события на открытой площади происходят днём, когда над площадью светит солнце и на толпу выливается свет из самого сердца Иисуса. Свет солнца и свет самого Христа лексически совпадают в тексте, таким образом связывая солнце с Христом:

*„Солнце любви горит в его сердце, лучи Света, Просвещения и Силы текут из очей его и, изливаясь на людей, сотрясают их сердца ответною любовью. (...) и от прикосновения к нему, даже лишь к одеждам его, исходит целящая сила.“*⁹

Наряду с этим мотивом света проявляется и мотив пламени через образ инквизитора: его глаза похожи на искорки, и он приносит в тюрьму свечу: *„Он останавливается при входе и долго, минуту или две, всматривается в лицо его. Наконец тихо подходит, ставит светильник на стол и говорит ему: (...)“*¹⁰.

ИВАН И АЛЁША: ФИКТИВНЫЕ ГЕРОИ И ПРОСТРАНСТВА

С точки зрения героев, пространство поэмы является фиктивным, но в то же время для читателя Севилья – это географическая реалья. В сравнение с этим, мир двух братьев является фиктивным для читателя романа, а с точки зрения Карамазовых реальным. То же самое можно сказать и о героях романа: историческая основа поэмы разрешает считать инквизитора и Христа реальными, братья Карамазовы, в свою очередь,

⁹ Там же, с. 280.

¹⁰ Там же, с. 281.

являются вымышленным.

В «реальной» сфере романа Иван и Алёша находятся в закрытом пространстве. Однако это пространство связано с открытым пространством поэмы с точки зрения функции: оба выполняют роль общественного места. В этом пространстве, как и в поэме, присутствует толпа, но братья не имеют отношения с ней, и даже в каком-то мере братья обособлены от посторонних: *„Находился Иван, однако, не в отдельной комнате. Это было только место у окна, отгороженное ширмами, но сидевших за ширмами все-таки не могли видеть посторонние.“*¹¹.

В диалоге Ивана с братом повторяются некоторые элементы поэмы. Два героя романа воплощают два противоположных друг другу мировоззрения. И в рамках этой главы сложится речевая ситуация, которую можно назвать почти монологической.

Однако, если в поэме изображён чисто монологический речевой акт, то разговор братьев начинается согласно правилам обычного диалога, который со временем, в процессе рассказа поэмы, станет монологическим. Различие между двумя речевыми актами обусловлены тем, что в пространстве романа говорят оба героя.

Нет полного совпадения в колебании героев: Ивану, как в этом диалоге, так и в разговоре с чёртом, свойственно колебание (в связи с существованием бога и *чёрта*), а инквизитор последовательно представляет своё убеждение¹².

Ещё одна параллель между двумя главами – это присутствие в них мотива ребёнка. Иван, говоря о своих сомнениях о существовании бога, приводит в пример страдание детей. В роли метафоры невинности Иван упоминает истории страданий детей, которые он сам собирает из газет.

По словам инквизитора, детское состояние народа не связано с возрастом, а представляет все человечество. Причинами этого состояния является лишение свободы и свободной воли. В обмен на удовлетворение всех нужд народ не только терпит угнетение, но, как говорит инквизитор, человек сам подчиняется ярму.

В близком к последнему смысле Иван употребляет лексическую единицу *русские мальчики*: факт и тему разговора с братом (существование

¹¹ Там же, с. 256.

¹² И. И. Евлампиев, *Великий Инквизитор, Христос и Дьявол: новое прочтение известной темы Достоевского*, [у:] *Достоевский и мировая культура. Альманах № 23*, Ашимбаева Н. Т., Тихомиров Б. Н. (ред.), Серебряный век, СПб 2007, с. 162.

бога) Иван связывает с детским состоянием, но в тексте не встречается слово «дети», словом, которым то же состояние описывал инквизитор. По мнению Ивана, термин *русские мальчики* выражает ментальное и социальное состояние, чертой характера которого считается неспособность взрослеть.

Параллели между поэмой и разговором братьев показываются не только на уровне пространства и тематики, но и в отношениях между героями. На основе этого Иван находится в параллельной роли с инквизитором. Отношение, которое обосновывается на содержании их высказываний о существовании бога. Параллель Алёши с Христом подтверждается близостью Алёши к религии и его ролью в диалогах. Однако, когда Христос находится в одном пространстве с инквизитором, он молчит, Алёша, в свою очередь, отвечает своему брату, но разговор Карамазовых завершается монологом Ивана. В этой системе отношений определяет позицию Алёши его поцелуй в конце разговора с Иваном, который повторяет тот момент поэмы, когда Христос после своего освобождения поцелует инквизитора.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В конце своего доклада я бы хотела кратко указать, как результаты этого исследования совпадают с системой точки зрения моей диссертации.

В ходе моих предыдущих исследований выяснилось, что основным элементом для литературного образа чёрта является проблема пространственности. В этом докладе показываются несколько аспектов этой проблемы. В поэме подчёркнуто противостояние открытого и закрытого пространства. Оппозиция, которая менее акцентирована в диалоге Карамазовых: из открытого пространства города Алёша войдёт в ресторан, и он сам уходит оттуда в монастырь. Другой уровень проблемы пространства - противостояние реального и виртуального пространств. С этой точки зрения в поэме обнаруживается интересная двойственность: географическая реалья для читателя, то есть, города Севилья является фоном вымышленных событий поэмы.

Динамика сюжета связана с проблемой речевых форм: динамика дана колебаниями в рамках диалогов и монологов. В монологе инквизитор последовательно высказывает своё убеждение, а Иван в диалоге часто меняет своё мнение.

С этим связано изменение ценностей: хотя инквизитор в своих словах представляет твёрдое убеждение, тот факт, что он отпустил Христа, противоречит самому себе. Это внутреннее противоречие в образе инквизитора, усиливает его параллельность с Иваном. Напротив этого, позиция Иисуса и Алёши стабильна, в ней противоречий нет.

Лексика, называющие *бесовщину* разнообразны в сравнении с ранее исследованными мной произведениями.

В высказываниях Ивана о происхождении зла он употребляет слово *дьявол*. В тот момент, когда инквизитор упоминает искушение Христа в пустыне, искушитель Иисуса называется словом *дух*. Но бесовщина проявляется не только в отношении тех героев, которые явно связаны со злом, но и в сердце Алёши, образ которого Иван выражает словом *бесёнок*.

Хотя не входит в материал этого доклада, но в моей диссертации занимает значительное место анализ ещё одной главы романа, в названии которой найдется еще одна лексическая единица, называющая конкретную форму воплощения зла (*Черт. Кошмар Ивана Федоровича*). И в этой главе чётко показываются те четыре аспекта, которые обосновывают структуру литературных анализов в моей диссертации.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

Bahtyin M., *Dosztöjévszki poétikájának problémája*, Gond–Cura/Osiris, Budapest 2001.

Булгаков С. Н., *Иван Карамазов как философский тип*, [у:] *Вопросы философии и психологии*, Трубецкой С. Н., Лопатин Л. М. (ред.), 1902, с. 826–863, http://az.lib.ru/b/bulgakow_s_n/text_0040.shtml [11.06.2023].

Достоевский Ф. М., *Братья Карамазовы. Собрание сочинений в 15 томах. Том 9–10*, Л.: Наука, 1991, <https://rvb.ru/dostoevski/toc.htm> [11.06.2023].

Евлампиев И. И., *Великий Инквизитор, Христос и Дьявол: новое прочтение известной темы Достоевского*, [у:] *Достоевский и мировая культура. Альманах № 23*, Ашимбаева Н. Т., Тихомиров Б. Н. (ред.), Серебряный век, СПб 2007, с. 159–174.

Щенников Г. К., Алексеев А. А., *Достоевский: Эстетика и поэтика: Словарь-справочник*, Металл, Челябинск 1997, <https://fedordostoevsky.ru/research/aesthetics-poetics/1/> [11.06.2023].

THE POETICS OF DEVILISHNESS IN F. M. DOSTOEVSKY'S *BROTHERS KARAMAZOV*

The topic of my article is the poetics of devilishness in F. M. Dostoevsky's novel *The Brothers Karamazov*. The material of the examination is built up by four selected chapters from the said novel (*The brothers make friends*, *Rebellion*, *The Grand Inquisitor*, *The devil*, *Ivan's nightmare*), which, from my point of view, may be discussed simultaneously as a whole: all of them are based on dialogical scenes, the participants of which express different thoughts on the devilishness present in the novel. Firstly, I deal with Ivan's poem (the dialogue between the Grand Inquisitor and Christ), then with the conversation between Ivan and Alyosha, and finally with the dialogue between Ivan and the devil. During the analysis of the dialogues, I discuss how the locations and the characters depicted within them relate to reality and imagination or fiction. In this regard, I examine the chapters' positions of speech, with special attention to the relation of monologue and dialogue and the presence and lingual formulation of certainty and uncertainty. Another important approach is the connection of other characters to Ivan: except for Alyosha, all heroes may be considered as separately „acquired” people by Ivan. While the poem is a declared piece of art that was not published before, the conversation with the devil may be taken as fiction rather than imagination. In the conclusion of my presentation, I point out how the given research can be connected to the system of approaches of my dissertation, which concentrate on the structure of locations, the opposition of activity and passivity, and the lingual formulation and variability of the categories of values.

Keywords: devilishness, Dostoevsky, devil, double, *The Brothers Karamazov*, monologue, dialogue

HOW DO THE LETTERS EXCHANGED BETWEEN PETER THE GREAT AND HIS SON ALEXEI ENRICH OUR UNDERSTANDING OF THEIR RELATIONSHIP IN THE PERIOD 1715-17?

Peter the Great is one of the most well-known tsars in Russian history who reformed and shaped Russia². While Peter was recognised for his success in the expansion of power in Europe, his relationship with his son, Alexei Petrovich was defined by failure, and eventually resulted in Alexei being sentenced to death³. Through the analysis of the letters between Peter and Alexei, I argue that their relationship followed more of a political than personal nature, which is primarily characterised by their formal roles as tsar and heir, as opposed to a close personal bond between father and son.

This chapter attempts to analyse a collection of letters between Peter and Alexei during the period 1715-1717 and explore the factors that contributed to their relationship's dynamic, such as Alexei's illness, emotions, education and Peter's authority. Although the letters shed light on the explicit factors that contributed to their strained relationship, there are other implicit causes which exacerbated their relationship. For instance, the role of religion, the collusion with Peter's opponents, and Alexei's trial.

¹ University of Edinburgh; kateleung02@gmail.com

² Levada Center, *Выдающиеся люди*, 2017, <https://www.levada.ru/2017/06/26/vydayushhiesyalyudi/> [29.04.2023].

³ J. Cracraft, *The Revolution of Peter the Great*, Harvard University Press, Cambridge 2021, p. 120.

The selection of letters was chosen for this study because there were no other records from foreign or Russian reporting at the time that explored their relationship on such a personal level⁴. Therefore, examining the letters will provide a unique opportunity to understand the breakdown of the relationship and to see it discussed from both sides. The selected letters begin with Peter's letter to Alexei, written after learning about his son's negligence and rejection of his responsibilities as heir⁵. In the letter, Peter demanded his son to fulfil his duties and threatened to deprive him of succession. However, Alexei responded by expressing his disinterest in his role and pleaded with his father to understand⁶. The next few exchanges between them happened after Alexei escaped to Vienna in 1716⁷. They detail Peter offering Alexei a few months to reconsider, and Alexei's response that he was ill and unfit for the role. The final letter reveals that Peter remained firm in his demands and ultimately forced Alexei to return to Moscow⁸. Upon his arrival, Alexei was put on trial, and sentenced to death for conspiring against the tsar⁹.

To gain a better understanding of how their relationship was portrayed in the letters, it is important to consider how the historical context informed their actions. Alexei was Peter and Evdokiia's only son, who was expected to succeed to the throne. However, Alexei had no desire to follow in his father's footsteps. This resulted in animosity between them which damaged their relationship as father and son, as well as tsar and heir¹⁰. Alexei refused to follow in his father's footsteps because of Peter's treatment of Evdokiia¹¹. As their marriage was arranged, Peter never held affection for Evdokiia, and he eventually sent her to a monastery¹². Peter's mistreatment of Evdokiia could explain his son's disagreements with Peter, as well as their impersonal relationship. Alexei's animosity towards Peter for mistreating Evdokiia made it difficult for Peter to bond with his son. Additionally, Peter's animosity towards Evdokiia could have

⁴ J. Georg D. Korb, *The court of Peter the Great, based on the Latin diary of John G. Korb, a secretary of the Austrian legation at the court of Peter the Great*. 1720, N.L. Brown, New York 1921, p. 174.

⁵ R. K. Massie, *Peter the Great, His Life and World*, Knopf, New York 1980, p. 671.

⁶ F. Ch. Weber, *The Present State of Russia*, Taylor Innys and Osborn, London 1722, p. 103-102.

⁷ M. M. Gilchrist, *Aleksei Petrovich and Afrosin'ia Fedorova: In Their Own Words and Postscript*, Slavonica, 1994, p. 2.

⁸ F. Ch. Weber, *The Present State of Russia...*, p. 107-110.

⁹ L. Hughes, *Peter the Great: A Biography*, Yale University Press, New Haven CT 2008, p. 128.

¹⁰ M. M. Gilchrist, *Aleksei Petrovich and Afrosin'ia Fedorova...*, p. 2.

¹¹ R. K. Massie, *Peter the Great, His Life and World...*, p. 76.

¹² P. Bushkovitch, *Peter the Great: the Struggle for Power 1671-1725*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, p. 201.

influenced his perception of Alexei, leading him to regard him as an heir rather than a son.

The differing writing styles reflect the tsar and heir's different upbringings. Becoming tsar at the age of ten, Peter's early exposure to government matters, together with the influence of his father, Tsar Alexis, had developed in him a strong sense of duty to the state¹³. Thus, Peter developed high expectations for himself and Alexei, which explains his tone of urgency for Alexei to take responsibility¹⁴. As Peter was brought up in a political environment, he was not familiar with personal relationships¹⁵. Therefore, his upbringing paved the way for Peter's harsh approach when Alexei showed reluctance to fulfil his duty. However, as Alexei had a different upbringing, he viewed the situation differently¹⁶. Alexei was raised in a traditional environment by his mother and tutors¹⁷. His tutors had a negative influence on him, which Alexei later blamed for his inability to carry out his role during his confession in 1718. Because of his upbringing, when Peter tried to mentor Alexei later on, he was already *spoilt* and unable to change¹⁸. This is because Alexei has already been too accustomed to his ways, making it challenging for him to conform to the tsar's expectations. This demonstrates, that due to Peter's expectations and their different upbringings, they were unable to develop a father-son relationship.

Peter's frustration towards Alexei in the letters was also tied to his military campaigns and their outcomes. In 1715, Peter's campaign in the Great Northern War was succeeding, and it became clear that he did not want his achievements to be in vain with an unqualified successor¹⁹. Thus, Peter recognised the increased necessity of having a responsible heir. As a result, their relationship was centred on their roles as tsar and heir, leaving little opportunity for a personal relationship. Their relationship reached a breaking point when Alexei fled to Vienna in 1716, jeopardising Peter's reputation in Europe²⁰. Alexei's escape caused distress to Peter as he was the only son and heir at the time of the letters. This created a dangerous situation in which Russia was left without a successor, especially amid war. This could have been perceived as a sign of weakness for Russia,

¹³ L. Hughes, *Peter the Great...*, p. 12.

¹⁴ F. Ch. Weber, *The Present State of Russia...*, p. 109.

¹⁵ L. Hughes, *Peter the Great...*, p. 12.

¹⁶ R. K. Massie, *Peter the Great, His Life and World...*, p. 671.

¹⁷ P. Bushkovitch, *Peter the Great...*, p. 419.

¹⁸ B. Dmytryshyn, *Imperial Russia; a Source Book 1700-1917*, Dryden Press, Hinsdale Ill, 1974, p. 26.

¹⁹ R. K. Massie, *Peter the Great, His Life and World...*, p. 601.

²⁰ J. Cracraft, *The Revolution of Peter the Great...*, p. 14.

thereby heightening Peter's sense of urgency in getting Alexei to obey as heir and carry out his responsibilities. Consequently, Peter's tone became even harsher, as Alexei's escape implied a direct threat to Peter's achievements. This demonstrates that Peter prioritised Alexei's role as successor over his role as son, emphasising political interests over personal relationships.

The letters between Peter and Alexei have been instrumental in providing historians with a better understanding of their relationship and its broader historical context. While historians have differing opinions towards their relationship, they have utilised the letters to provide various viewpoints based on the religious, cultural, political, and social contexts of the time. Historians such as Paul Bushkovitch argue that Peter considered Alexei a threat to his vision for Russia because of his lack of interest in state affairs²¹. Whilst Lindsey Hughes contended that Peter's harsh treatment of his son was a reflection of his autocratic rule²².

Peter and Alexei's relationship reflected in the letters highlights a politically focused relationship. While the letters provide valuable insight into their relationship, there are also limitations and benefits to consider when using them as evidence for this argument. The letters were presented at the assembly for Alexei's trial, inviting a possibility that the selection of letters was incomplete or altered. It is unlikely that the tsar would present letters that would shine a negative light on himself. Moreover, the letters only cover a limited period of time and would be unable to reflect the entirety of their relationship. It is also worth noting that the letters were translated into other languages, which could result in nuances in translated letters. Additionally, it was challenging to interpret the emotions behind the letters because they were written in a formal manner, reflecting their roles as tsar and heir instead of father and son. On the other hand, the letters provide a first-person narrative of their thoughts and actions and an insight into their relationship, that is not shown in other diplomatic reports. Although they disguised their emotions in formal language, the letters still give voice to Peter and Alexei and offer glimpses into their beliefs and motivations. Ultimately, while the letters have their limitations, they remain a valuable primary source for understanding their complex relationship.

The letters present two opposing viewpoints, with Peter appearing as an autocratic figure who prioritises political affairs, while Alexei comes across as a submissive figure responding to his father's commands without initiative or

²¹ P. Bushkovitch, *Peter the Great...*, p. 339.

²² L. Hughes, *Peter the Great...*, p. 128.

character. From their respective views, the letters reveal complex topics such as Alexei's illness, emotions, Peter's authority, education, and Alexei's trial. Such viewpoints contribute a further understanding that their relationship was primarily driven by politics.

In their letters, their impersonal relationship is evident when Peter accused Alexei of feigning illness. Peter believed his son's "incapacity" to be an act and that he chose to feign illness. Although one would expect a father to be more understanding of his son's illness, Peter did not believe Alexei and showed little sympathy²³. This is because, at the time of the letters, Peter was participating in the Great Northern War and introducing reforms in Russia²⁴. As Peter needed support for both his foreign and domestic policies, having a sick son could have been seen as a weakness of the tsar. Therefore, Peter showed no understanding for Alexei as a father and commanded him to uphold his duty as heir, as Alexei's actions can severely damage Peter's reputation as tsar. Peter needed to maintain a strong reputation due to the unstable political and social situation during the war and ongoing reforms. Therefore, even though there is a possibility that Alexei was lying about his illness. The fact that he still felt obligated to lie to his father, highlights that Alexei also did not view their relationship as a father-son one. Additionally, as Peter only cared about Russia's reputation, Peter did not regard Alexei as a son, but rather as a political tool to help his reputation.

Despite Peter's accusation, Alexei remained respectful and submissive towards the tsar and begged him to understand his desire for freedom²⁵. As Alexei displayed no signs of the typical irritability, that sons occasionally exhibit towards their parents, it demonstrates their impersonal relationship. However, Alexei's respectfulness could be a result of traditional customs at the time, which required an heir and son to show respect to their father²⁶. Especially since Peter was a tsar who held significant power, and as heir he was required to show respect and submission, thereby reflecting their tsar-heir relationship.

While Peter behaved more like a tsar than a father, there are occasions in their letters that display Peter's leniency towards Alexei. For instance, when Alexei fled to Vienna, Peter did not immediately order him to return. Instead, Peter gave him time to consider his options, his options were to be either *cut off* or to fulfil his role as heir²⁷. This reveals a hint of personal connection from

²³ F. Ch. Weber, *The Present State of Russia...*, p. 96-99.

²⁴ R. K. Massie, *Peter the Great, His Life and World...*, p. 524.

²⁵ F. Ch. Weber, *The Present State of Russia...*, p. 103.

²⁶ R. K. Massie, *Peter the Great, His Life and World...*, p. 392.

²⁷ F. Ch. Weber, *The Present State of Russia...*, p. 102.

Peter, who felt constrained by his position despite wanting to treat Alexei more like a son than an heir. However, at the time of the letters, Peter was preoccupied with his travels in Europe and the war²⁸. Therefore, his leniency towards Alexei could have been due to negligence rather than genuine care for his son.

Peter's leniency suggests that there were hints of emotions in the letters, providing insights into their tsar-heir relationship. It is worth noting that the formal tone of their correspondence and the differences in emotional expression between the 18th century and today, make it difficult to understand their true emotions. While it can be difficult to interpret their emotions, there are instances where they are visible in the letters. For instance, when Peter threatened to remove him *like a useless member*²⁹. Through the use of metaphor, it's apparent that he is angry with his son. Peter was able to express more emotions than Alexei because as ruler, Peter faced no consequences for being harsh. Whereas Alexei lacked the authority to be emotional towards the tsar. Additionally, any opposition towards the tsar at the time was not allowed, explaining Alexei's cautious tone³⁰. Alexei's emotional appeal to his father can be seen in his change in his sign-off, from *Your most humble servant and son* in 1715 to *Your servant and unworthy son* in 1716. This implies that, after Peter's continuous attempts to urge Alexei to take responsibility, Alexei recognised himself as *unworthy*. On the other hand, he might have said this out of spite in response to Peter's refusal to understand his pleas³¹. Nevertheless, Peter felt that he had no choice but to pressure Alexei to learn and accept responsibility for Russia's future. This is because Peter had no apparent successor at the time, as his second son born in 1715 was still an infant³². Therefore, Peter's emotive and Alexei's submissive language highlights their hierarchical relationship through their writing styles.

Peter's wish for Alexei to be educated as heir was repeated throughout their correspondence. Peter recognised the value of education in creating a successful leader and wanted to ensure that Alexei, would be able to sustain his successes. Peter hoped Alexei would follow him as a reformer rather than the old Russian method of ruling³³. He pushed Alexei to learn for the *defence of the country*³⁴. This highlights that Peter saw Alexei as a successor rather than a son, that Alexei

²⁸ R. K. Massie, *Peter the Great, His Life and World...*, p. 601.

²⁹ B. Dmytryshyn, *Imperial Russia; a Source Book...*, p. 25.

³⁰ L. Hughes, *Peter the Great...*, p. 56.

³¹ F. Ch. Weber, *The Present State of Russia...*, p. 106.

³² L. Hughes, *Peter the Great...*, p. 112.

³³ P. Bushkovitch, *Power and the Historian: The Case of Tsarevich Aleksei 1716-1718 and N. G. Ustrialov 1845-1859*, "Proceedings of the American Philosophical Society" 1997, vol. 141, no. 2, p. 179.

³⁴ F. Ch. Weber, *The Present State of Russia...*, p. 99.

lacked the required abilities to lead and therefore needed to be educated. Peter's insistence on Alexei being educated as heir stemmed from paranoia fostered by previous rebellions against the tsar, such as the Bashkir and Bulavin revolts³⁵. These earlier revolts prompted Peter to have a politically driven relationship with Alexei, to prevent him from the exposure to opposing beliefs and education.

Despite Peter's insistence, Alexei reiterated to Peter that he felt unqualified and lacked confidence in his capabilities³⁶. He refused Peter's advice and later admitted in interrogations conducted on him, that he was negatively influenced by his tutors. This in turn caused him to become "spoilt" and unable to be educated³⁷. This highlights the limitations of Peter's approach to Alexei's education, as well as the difficulties of shaping a future leader who lacked the characteristics and motivations to govern effectively. Peter's frustration increased because, during the time, Russia was earning recognition from Western countries after victories like the Poltava victory³⁸. Peter wanted to ensure that there would be a capable successor who would continue the country's triumphs in international alliances. Therefore, Peter believed it was his responsibility to educate his successor to rule Russia efficiently. This further emphasises their relationship as tsar and heir, revealing that Peter placed the prosperity of his country ahead of his son.

Peter's unwavering commitment to Russia's progress and his high expectations for his son as successor highlights Peter's authority and autocratic tendencies. Peter viewed himself as a powerful leader who, for the betterment of Russia would not "spare" the people or even himself³⁹. Therefore, he found no reason to sympathise with Alexei. His authoritative behaviour towards Alexei was a reflection of the influence of his father, Tsar Alexis, who was also a tyrannical ruler, which explains Peter's authoritative tone in the letters⁴⁰. This demonstrates Peter's authority and his belief that Alexei should continue to uphold this authority. As a result, Peter wished Alexei to be educated, as Peter believed that only the most capable individual should be entrusted with Russia's future. This highlights that their relationship was largely one of tsar and heir, as Peter expressed his desire for Alexei to be like him as an authoritative ruler.

Their political relationship is further presented by his authoritative remarks to Alexei. As Alexei remained he had no desire to become a tsar like Peter. Peter's

³⁵ P. Bushkovitch, *Peter the Great: the Struggle for Power...*, p. 282.

³⁶ F. Ch. Weber, *The Present State of Russia...*, p. 103.

³⁷ P. Bushkovitch, *Peter the Great: the Struggle for Power...*, p. 419.

³⁸ L. Hughes, *Peter the Great...*, p. 86.

³⁹ F. Ch. Weber, *The Present State of Russia...*, p. 102.

⁴⁰ L. Hughes, *Peter the Great...*, p. 12.

response was a threat to deprive Alexei of the succession and would *cut* him off like a *useless member*. Peter's usage of the phrase *useless member* in his letters to Alexei reflected his authoritative nature. It implies that he would not hesitate to remove Alexei if he did not demonstrate his abilities. There are different interpretations of this phrase. One can argue *cutting off* Alexei meant removing him from the line of succession⁴¹. Given that Peter had another son, the threat he made to Alexei seems legitimate, even though his second son was still an infant⁴². Alternatively, it could be depicted as sentencing Alexei to death to save the country from a harmful member of society and a bad ruler. By prioritising the state over his relationship with his son, Peter exhibited his authoritative image and reluctance to show any vulnerability from the state. This was a common characteristic among Russian rulers throughout Russian history. Alexei's response to Peter's harsh statement was that he had nothing to say and further emphasised his inability to become heir. This shows that Alexei has already accepted his father's opinion of him and was unaffected by his father's criticisms, further demonstrating Alexei's view of Peter as a tsar rather than a father. Alexei regarded Peter as such because Peter repeated on numerous occasions his wish to uphold Russia's image among other European powers in the letters. Alexei believed his incompetence would only damage Russia's image, thereby deeming himself *unworthy* and pleaded Peter to spare him from his position⁴³. Peter's authoritative behaviour and Alexei's beliefs further demonstrate that there was no personal relationship, as Peter only cared about the prosperity of Russia.

Peter's main concerns of Russia's prosperity and image had paved the way for their tsar-heir relationship, evidenced by the inclusion of their letters in Alexei's trial. The letters were included to discredit Alexei's reputation and to depict Peter as a powerful leader who could sentence his own son to death to quell any protests. This shows Peter's authoritative nature that was required for a country undergoing ongoing reforms and a war. It could be asserted that it was included to weaken Alexei's reputation and made it easier for Peter to eliminate him from his position. While Alexei's submissive and respectful behaviour in the letters could be used to defend him, the letters could equally be used to illustrate Alexei's disobedience. A reason for Peter to remove Alexei was that they did not share the same vision for Russia. Alexei believed in old

⁴¹ *Ibidem*, p. 99-102.

⁴² P. Bushkovitch, *Peter the Great: the Struggle for Power...*, p. 344.

⁴³ F. Ch. Weber, *The Present State of Russia...*, p. 103-106.

orthodoxy beliefs, whilst Peter did not⁴⁴. This was later confirmed by Peter's remark to Tolstoy, the Russian ambassador to the Ottoman Empire. Where after Alexei's death, Peter denounced the clergy as *evil* for influencing his son. This reveals that Peter held the Church accountable for preventing them from developing a personal relationship⁴⁵. As a result, Peter did not show any sympathy for Alexei during the trials and confirmed that Peter prioritised Russia over his relationship with his son.

Shortly after the trial, Alexei was sentenced to death for *transgressions* against the tsar⁴⁶. The letters were among other evidence for his charge. While there was no mention of collusion and religion in the letters, it comes across as being quite significant in the trial and contributes to the argument that their relationship was primarily a tsar-heir one. Alexei's escape to Vienna, where he was rumoured to have conspired with foreign rulers, was a turning point for Peter. While it is common for a father to have trust in his son, the multiple interrogations conducted on Alexei regarding collusion and opposition, upon his return from Vienna, demonstrate Peter's distrust in Alexei⁴⁷. This effectively ended any personal relationship between them. Peter's distrust of Alexei had grown over time, it was clear at the beginning of their correspondence when Peter refused to accept that Alexei was ill, and Alexei's flight in 1716 had destroyed the remaining trust. Despite their primarily tsar-heir relationship, Alexei's death sentence was unavoidable, revealing Peter's lack of paternal sympathy for him. Two days after his sentence, Alexei was discovered dead after being interrogated under torture⁴⁸. Peter's distrust of Alexei during the trial and in the letters, demonstrates that a personal relationship never developed between them.

To conclude, this chapter has sought to focus primarily on an emotional and lexical analysis of the letters between Peter and Alexei. An understudied area of historical research, this approach sheds light on the intersection between family and political power. The findings of this study highlight the need for further research on the emotional and linguistic aspects, opening up avenues for further research. Hence, a natural progression of this study is to examine Alexei's letters to other individuals, such as his adviser Kikin. This would enable historians to

⁴⁴ P. Bushkovitch, *Power and the Historian: The Case of Tsarevich Aleksei...*, p. 178.

⁴⁵ N. G. Wysockij N. G., *The Case of Tsarevich Alexei Petrovich*, "Russian Archive" 1912, no. 6, https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVIII/1700-1720/Alexej_Petrovic/delo_carevic_alexej_1718.htm, [29.04.2023].

⁴⁶ B. Dmytryshyn, *Imperial Russia; a Source Book...*, p. 28.

⁴⁷ P. Bushkovitch, *Power and the Historian...*, p. 357-388.

⁴⁸ R. K. Massie, *Peter the Great, His Life and World...*, p. 707.

explore whether his submissive character in the letters was a true representation of his personality or merely a manifestation of the dysfunctional tsar-heir relationship between Peter and Alexei. The generalisability of these results is, however, subject to certain limitations. Namely, only certain letters were chosen for the trial, and therefore, they do not provide an accurate overview of their relationship. Despite this, it is certainly evident that the letters between Peter and Alexei provide a unique insight into their relationship which cannot be found in other primary sources. Significantly, it is clear that their relationship was mainly that of a tsar and heir which was influenced by factors such as Alexei's illness, collusion, religion, and emotions. In Russian history, strained relationships between tsar and heir are not a rare occurrence, as seen in the case of Ivan IV and his son Ivan and Stalin and Yakov. Furthermore, this lack of an intimate relationship was replicated in the relationship between Peter I and Alexei's son, Peter II. Accordingly, this demonstrates how Peter has always prioritised the well-being of Russia over personal relationships with family members.

BIBLIOGRAPHY

Primary Sources

Dmytryshyn B., *Imperial Russia: a Source Book 1700-1917*, Dryden Press, Hinsdale Ill, 1974.

Korb J. G. D., *The court of Peter the Great, based on the Latin diary of John G. Korb, a secretary of the Austrian legation at the court of Peter the Great 1720*, N.L. Brown, New York 1921.

Weber F. Ch. *The Present State of Russia*. Taylor Innys and Osborn, London 1722.

Secondary Sources

Bushkovitch P., *Power and the Historian: The Case of Tsarevich Aleksei 1716-1718 and N. G. Ustrialov 1845-1859*, "Proceedings of the American Philosophical Society" 1997, vol. 141, no. 2, p. 177–212.

Bushkovitch P., *Peter the Great: the Struggle for Power, 1671-1725*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.

Cracraft J., *The Revolution of Peter the Great*. Cambridge, Harvard University Press, Harvard 2021.

Gilchrist M. M., *Aleksei Petrovich and Afrosin'Ja Fedorova: In Their Own Words*, Slavonica: Keele University Press 1994.

Hughes L., *Peter the Great: A Biography*. Yale University Press, New Haven 2008.

Massie R. K., *Peter the Great, His Life and World*, Knopf, New York 1980.

Wysockij N. G., *The Case of Tsarevich Alexei Petrovich*, "Russian Archive" 1912, No. 6, https://www.vostlit.info/TextsDokumenty/Russ/XVIII/1700-1720/Alexej_Petrovic/delo_carevic_alexej_1718.htm, [29.04.2023].

Levada Center, *Выдающиеся люди*, 2017, <https://www.levada.ru/2017/06/26/vydayushhiesya-lyudi/>, [29.04.2023].

HOW DO THE LETTERS EXCHANGED BETWEEN PETER THE GREAT AND HIS SON ALEXEI ENRICH OUR UNDERSTANDING OF THEIR RELATIONSHIP IN THE PERIOD 1715-17?

This paper explores the primary source letters between Peter the Great and his son, Alexei, during the 1715-1717 period. The letters provide unique insights into their troubled relationship, for instance, Alexei's plea for his father to relieve his duties to his ultimate death. Through examining the letters, alongside interpretations by historians, this study investigates the factors that shape the peculiar father-son relationship, underscoring the significance of historical context, and delve into the complexities of familial bonds entwined with responsibility and power.

Keywords: Father-Son Relationship, Tsar-Heir Relationship, Peter the Great, Alexei Petrovich, Letters, Primary Source.

WOMEN IN SOVIET MOSCOV: BASED ON THE NOVELS OF Y. TRIFONOV

The term “urban prose” originated in Russian-Soviet literature in the 1960s and 1970s and is associated with the publication and national acclaim of Yuri Trifonov's “Moscow novels”: the short-novels “The Exchange” (1969), “Preliminary Results” (1970), “The Long Farewell” (1971), “Another Life” (1975), and the novel “House on the Embankment” (1979).

The main characters in Trifonov's literary works are city dwellers, burdened by life, the search for a better living place, relations with relatives, friends and colleagues. In addition, the characters are also concerned with the moral and psychological problems born of the “burden of Soviet spirituality”. The heroes of Trifonov's novels are intellectuals. Intellectuals, like ordinary people, are different: those filled with a passion for gain and a better life (Lena Dmitrieva, Lukyanovs, Rebrov's neighbour, Nikolai Demjanovich Smolyanov, Vadim Glebov, Leva Shulepnikov, Gena Klimuk), “old-age” intellectuals, history makers, worldly ascetics who demand asceticism from others, bearers of an imaginary, burdensome sacrifice, snobs (Ksenia Fyodorovna, Dmitriev's grandfather, Laura, Alexandra Prokofyevna), hard-working “oxen” (Georgy Maximovich, Lyalya's father, Pyotr Aleksandrovich, Fedya Praskuhin, Sergei Troitsky's friend, Professor Ganchuk, Anton Ovchinnikov)². But the writer himself refused to identify his characters by class or social group, and to divide his characters into groups of intellectuals and petty bourgeois.

¹ Eotvos Lorand University; anelec.9319@gmail.com.

² M. Selemenova, *The Artistic World of Yu. V. Trifonov in the Context of Urban Prose of the Second Half of the 20th Century*, Moscow 2009.

I am interested in people's characters. Every character is a singularity, a unique combination of features and traits. And the artist shouldn't limit his characters by any concepts, such as 'bourgeoisie', 'intellectuals', 'pensioners', 'art workers' or 'toilers of the fields',³ writes Y. Trifonov.

There have been numerous attempts in literary studies to make a common analysis of the characters in Trifonov's urban prose. For example, C. De Maegd-Soëp presents the following portrait of Trifonov's typical character:

The Trifonov intellectual tries to understand his actions and their consequences through rigorous introspection. In the world of Trifonov's morality, conscience plays a crucial role. After many years, Trifonov confronts his characters with their own conscience. [...] Usually the protagonist seeks a compromise, even though he thereby acts against his conscience. Indeed, he deludes himself by trying to forget his betrayal. All that remains are the complaints of a disappointed man who has suddenly seen himself transformed into "the other" and discovered the radical changes that have taken place in his character. Prematurely aged, usually prone to neurotic reactions, he will take heaps of medication to keep his psychological state in check, but he will not succeed⁴.

Marina Selemenova suggests a division of Trifonov's characters into "losers" and "those who know how to live". The scholar states, "as a rule, Trifonov's intellectual hero is a loser who has failed to achieve any notable result in his profession, who has failed to find happiness in his family, and who has not found harmony with himself".⁵ These characters constantly turn to the historical past, where they see examples of courage and heroism that they themselves aspire to, but cannot achieve. For example, Grigory Rebrov in "The Long Farewell" tries to write a novella inspired by the story of the Decembrists. The main hero of the story "Another Life" Sergei Troitsky was also fiercely passionate about history, but still he failed to defend his dissertation. Trifonov constantly emphasizes the talent of his characters. Grisha Rebrov is a man of "rare qualities, a true intellectual - he knows history and literature, he learned Polish on his own, so he could read the newspapers".⁶; Sergei Troitsky "could have been a real tennis player if he wanted to - with his talent he could have been a real anything: a real swimmer, a musician, a painter, a nuclear physicist".⁷ But despite all their talents, Trifonov's characters-losers are unable to achieve a stable position on the social

³ Y. Trifonov, *To choose, to decide, to act*, [in:] *Collected Works in 4 volumes. Vol.4.*, Moscow 1987, p. 526.

⁴ C. De Maegd-Soëp, M. Litovskaya (ed.), *Yuri Trifonov and the drama of the Russian intelligentsia*, Ekaterinburg 1997, p. 13.

⁵ M. Selemenova, *The Artistic World of Yu...*, p. 215.

⁶ Y. Trifonov, *The Long Farewell*, [in:] *Collected Works in 4 Volumes. Vol.2*, Moscow 1986, p. 172.

⁷ Y. Trifonov, *Another Life*, [in:] *Collected Works in 4 vols. Vol.2...*, p. 234.

ladder. Gennady Sergeyevich notices this peculiarity and shares his observation with a girl Valya: "...your father is a gardener, your stepfather is a veterinarian, you are a nurse. And I, for all my life, have been climbing". A creative profession excludes the possibility of stable success, because the creative upswing can be replaced by a period of silence, a time when "there is no writing". As a result, the characters are left feeling like losers, and after each small setback, there remains a residue of global failure.

In "Moscow novels" characters-losers are contrasted with characters who "know how to live". These oppositions include such pairs as, for example, "Gennady Sergeyevich/Gartwig", "Grisha Rebrov/Smolyanov", "Sergei Troitsky/Klimuk". In each pair one character is an outsider, unable to "settle down" and unable to realize his ideas and projects, and the other "knows how to live", is a prosperous person who gets all possible benefits from life. The most detailed artistic analysis of the hero belonging to the category of "knows to live" in the studies of literary critics is devoted to the main character of the novel "House on the Embankment" - Vadim Glebov. In the novel, the reader meets a successful, respected professor Vadim Glebov, who recalls his life. The turning point in his life was the situation when Vadim Glebov, being a student, was put before a critical choice - to betray his supervisor, the respected Professor Ganchuk, or to stand up for him. Glebov ends up choosing himself - he betrays Ganchuk, but it opens him up to his future career. What is interesting here is the fact that the author does not condemn Glebov for his betrayal. He depicts situation where a young man becomes a tool in the hands of the authorities, represented by the university authorities. They want to dismiss Ganchuk from his position as a professor at the university. And the author does not particularly express sympathy for Professor Ganchuk himself or his wife. However, the author does not forgive Vadim Glebov's betrayal because it was committed out of envy. The motive of jealousy and envy in Glebov's character is very well seen in the passages that tell about his childhood. When Glebov had to watch the inhabitants of the house on the embankment and secretly envied its inhabitants, his classmates. He was driven by envy when he set himself the goal of getting a flat in that house. And because of this low goal he started a romantic relationship with Ganchuk's daughter Sonia. If at first Glebov hesitates in his choice ((which side to join:: Ganchuk's or his rivals'), the death of his grandmother becomes the decisive event for him, as if with her perishes the last straw of his conscience. Typically, researchers of Trifonov's prose are unanimous in their assessment of the character's moral qualities: Glebov is seen as a hero driven by a sense of envy towards people who stand on higher rungs

of the social ladder, and who made his scientific career at the cost of treachery. Vadim Glebov is a shining example of a man facing a moral choice, which is a common situation for all male protagonists in “Moscow novels”. And that is why T. Patera rightly notes that “the cross-cutting theme of the Moscow novels is compromise (‘exchange’) and its consequences for a man’s soul”⁸. So the main tragedy of the characters in the “Moscow novels” is that they may have wanted to live according to their principles, but in the end they choose to live not the way they want to, but the easier way. This depiction of the characters by Y. Trifonov matches the image of the Moscow as a city of illusion, proposed by S. Averintsev. Sergei Averintsev calls Soviet Moscow a “city of illusions” whose residents were willing to be deceived by the illusion of dialogue with the authorities and their ability to influence the system in any way, and “the illusion of the possibility of dialogue - not with the leaders personally, but with ideology in general and the authorities in general - became a characteristic component of the minds of the Moscow intelligentsia later, during the Thaw. And those who were disappointed in this illusion went into political dissidence - and could count on the fact that the impending arrest would be at least a notable Moscow event.⁹ This illusion extended deeper into people’s everyday lives. Moscow, being the capital of the Soviet empire, was presented as a city of opportunities. Dreaming of living in a huge House on the Embankment, little boy Vadim Glebov from an old cramped communal flat, achieves his goals as an adult. But his victory is illusory, because Moscow residents have to pay something for achieving their dreams. That is why male protagonists are always faced with a choice - to turn away from themselves and their beliefs towards material prosperity and social status or not.

Speaking of female characters, it is interesting to note here that female characters in Moscow’s novels seem to be deprived of the same moral hesitations as men. The women in Moscow novels are more decisive than the men, helping them to make a choice in one direction or another.

The female characters can also be divided into two groups: “those who know how to live” and “losers”. The first group could include Lyalya, the protagonist of the story “The Long Farewell”, and Olga Vasilyevna, the heroine of the story “Another Life”, also Dmitriev’s wife Lena (“The Exchange”) and Gennady Sergeevich’s wife Rita (“Preliminary Results”). All these female

⁸ T. Patera, *Review of the Work and Analysis of the Moscow Novels of Yuri Trifonov*, Michigan 1983, p. 175.

⁹ S. Averintsev, *The experience of the Petersburg intelligentsia in the Soviet years - from personal impressions*, 2004, https://magazines.gorky.media/novy_i_mi/2004/6/opyt-peterburgskoj-intellige-nczii-v-sovetskie-gody-8212-po-lichnym-vpechatleniyam.html 1.06.2023.

characters are endowed with common sense, they're active and "strong", but also more immersed in everyday life compared to men. On the one hand, these heroines are the artistic representation of a realized Soviet gender contract. While retaining the obligatory female reproductive function, the domestic and social functions were additional and combined. Olga Vasilievna fully corresponds the demands of the times: she works in a laboratory, holds a high position and earns well, she is burdened with domestic problems and at the same time supports her husband, a talented historian, who cannot write his dissertation and later quits the university altogether because of disagreements with his colleagues. The same is true of Lyalya, who, in the course of the story, gradually transforms herself from the lovable loser she thinks she is into a practical "rich woman"¹⁰. Lyalya works in a theatre, takes care of her sick parents and at the same time supports her almost unemployed husband. Lena, in "The Exchange", works as a translator, and only Rita, in the "Preliminary Results", is a housewife. What distinguishes all of these women from their husbands is their ability to live. They strive for material well-being more than their husbands and try to push them towards success, even if the men have to compromise their principles and beliefs to do so. This is not unusual for women in the big city, as Moscow is portrayed in Trifonov's literary works: a big, crowded city in constant motion. For example, when Lyalya come back to Moscow from The Crimea feels the Moscow has "Moscow came with the cold, the rain, the rush, my father's illness, an angry Sergei Leonidovich, the excitement of the new theatre production and the rush to buy rubber boots for wet weather"¹¹.

Also, understanding the necessity to adapt to the demands of the big city, women unlike their husbands, are able to negotiate and ask for favors from wealthier acquaintances or colleagues in higher positions, which their husbands find shameful and humiliating. Dmitriev, for example, notices in his wife Lena "the ease with which she made friends and got in with people. It was just what he lacked. She was especially good at making the right acquaintances"¹². Lena is the one who initiated the idea that their family needs to exchange and move to a better flat.

We have to act energetically. Do something every day. The best thing is to find a broker. Lucy has a broker she knows, an old man, very nice. He doesn't give his address and telephone number to anyone, though, and turns up on his own, such

¹⁰ Y. Trifonov, *The Long Farewell* ..., p. 170.

¹¹ *Ibidem*, p. 172.

¹² Yu. Trifonov, *The Exchange*..., p. 40.

a conspirator, but Lucy must have him soon: she owes him money. It's the law: you should never give them money up front... While talking, Lena made her bed. [...] She must have been preparing to talk for a long time, maybe from the first day she found out about her mother's illness. That's when it hit her. And while he, overwhelmed by terror, rushed to doctors, called hospitals, arranged, suffered - she thought about it, thought about it. And then she found some Markushevichs¹³.

Another example is Rita in the "Preliminary results":

... when any domestic campaigns started, she would panic and do stupid things. It seemed to her that there was no way Kiril would get in (university – K.A.) without mobilising Rafik. Honestly, I thought he wouldn't get in university with Rafik's help either. [...] I had to go to Rafik. No one knew how much I hated it. Rafik is the kind of person who can't do a single good deed for nothing. [...] I was stalling, looking for other opportunities, but nothing came up, Rita and Kiril were pushing me [...] - and the end result was that Rita, having lost her patience, called Rafik herself secretly from me and met with him. I remember her coming in one evening in June, she was all tense and silent, with spots on her face [...] - and suddenly she announced that she had just seen Rafik and told him everything and he would do everything. She was at the races, won a rouble (рубль) and a half¹⁴.

Lyalya in "The Long Farewell" becomes the mistress of the playwright Smolyanov, despite her love for Grisha, in order to get lead roles in his plays. Olga Vasilievna accused her husband of not preparing for the preliminary discussion of his dissertation, and as a result he was denied permission to defend it. She tells him: "You should have prepared. Talk to people. Everyone on whom something depends [...] And you in your usual negligence let everything go on its own. It's your own fault. That's not how things work"¹⁵.

But Trifonov does not condemn these characters for their ability to live. Thus, responding to critics' reviews of "The Exchange", Trifonov disagrees with Lena's assessment as a negative character.

Why is Lena, Dmitriev's wife, a negative character? What is she, a child beater? Does she steal money from the charity fund? Does she drink alcohol with men? Is she a lousy worker? No, she loves her child, she doesn't drink wine, she adores her family, she works hard and successfully, she even compiled a textbook for technical colleges. She is a person in her place and of unconditional benefit to society. Well, she has some character flaws, but who doesn't? Do you have an angelic character? No, comrade engineers Bednenko and Kirnitsky, you are too harsh and inhuman in your approach.¹⁶

¹³ *Ibidem*, p. 9.

¹⁴ Yu. Trifonov, *Preliminary Results*, [in:] *Collected Works in 4 vols. Vol. 2...*, p. 79.

¹⁵ Yu. Trifonov, *Another life* [in:] *ibidem*, p. 304.

¹⁶ Yu. Trifonov, *To choose, to decide, to act ...*, p. 527.

At the same time, Trifonov emphasizes that he is condemning certain qualities of Lena, but these qualities are not personal, but are characteristic of the society in general: "But they may say: excuse me, author, but don't you condemn Lena yourself in the nove? What author is condemning not Lena, but some of Lena's features. He (author – K.A.) hates these qualities that are not unique to Lena".¹⁷ The writer does not condemn Lena, since her behavior is not her personal flaw, but the general sickness of Soviet sixties-seventies society.

In our view, one of the main problems of the city, of Moscow as a whole, is the predominance of the material over the spiritual. Materialism, as a worldview based on the belief in the priority of material goods and the satisfaction of immediate needs, is beginning to play an increasingly important role in Moscow society. In addition, this general tendency of the city affects the private lives of the characters. In the urban environment, the idea of spiritual development and inner perfection gives way to an all-encompassing consumerist way of life. Success, status and material well-being become the most important values, and their achievement is of paramount importance to most people. The desire to accumulate and display material wealth becomes an integral part of urban culture.

For example, the story "The Long Farewell" begins with a short story about the destruction of a garden and the subsequent construction of the Meat Shop in its place. The choice of the name of the shop "Meat" is, in our opinion, not accidental. Here it symbolises matter, while the lilacs that used to be planted in the garden symbolise the immaterial. The contrast between the lilacs and the butcher's shop represents, in our opinion, the contrast between "nature/material civilization", where nature is synonymous with the spiritual and material civilisation with pragmatism and common sense. Moreover, in all the Moscow novels, the author describes how the city is gradually growing, taking over nearby dacha settlements and villages, and filling in the natural spaces with grey high-rises. The same metaphor of flesh as matter is found in "The Exchange": Lena dreams of working at the Institute for International Coordinated Information (IMCOIN). When she first dreams of working at IMCOIN, it seems "out of reach, beyond the clouds, like Jomolungma"¹⁸. When her dream comes true, "IMCOIN becomes flesh and crunches in her teeth like a well-cooked chicken wing"¹⁹.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Yu. Trifonov, *The Exchange ...*, p. 51.

¹⁹ *Ibidem*, p. 51.

The opposition of matter and idea is described on a psychological level in *The Other Life*. The author shows the clash of two minds - the materialist Olga Vasilievna and the idealist her husband Sergei. The inability to understand her husband becomes Olga Vasilievna's personal drama²⁰.

At the same time, convenience is placed at the forefront of city life. So in "The Long Farewell" the author notes that the Meat Shop was very convenient, so were the new beaches, bricked up in cement, so were the new high-rise buildings. So it is in the life of city dwellers - convenience comes first. In the hunt for convenience and materialism, women turn into "bulldogs" and take the lead in the family. Viktor Dmitriev, for example, describes Lena as "a lovely bulldog woman with a short straw-coloured haircut and always a pleasantly tanned, slightly swarthy face. She wouldn't let go until desires - right in her teeth - turned to flesh. A great property! Beautiful, marvellous, decisive for life. A property of real men".²¹ In the Moscow novels there are few descriptions of landscapes, but the apartments and rooms in which the characters live are a kind of microcosm of the city, where seemingly insignificant details are harmoniously integrated into the temporal and social context and become part of the overall narrative. Similarly, the characters' families are a microcosm of society. The dominance of matter over idea is also reflected in the private lives of the characters - the spaces of rooms and flats are constantly filled with things (furniture, telephones, televisions); in the family, mothers, who according to Plato personify matter, gradually take over. "The communication of father and mother, idea and matter, free and necessary leads to the materialisation of the ideal, to the creation of the cosmos".²² Thus there is an imbalance - of the cosmos - due to matter prevailing and idea weakening. But this is not women's fault. Matter begins to prevail precisely because the idea weakens. It weakens because Trifonov's intellectual heroes do not stand up for their ideals, sacrifice their principles and are unwilling to fight. Their weakness is also evident in their choice of women: weak men do not choose the women they love, but those with whom it is more convenient to live. It is not by chance that the author notes that Tanya Tavt lives in "the most uncomfortable place"²³ in Nagatina, while Lena takes a job in a place that is "conveniently, part-time and perfectly located"²⁴.

²⁰ N. Ivanova, *The Prose of Yuri Trifonov*, Moscow 1984.

²¹ Yu. Trifonov *The Exchange...*, p. 50.

²² V. Toporov, *Space and Text*, [in:] *Text: Semantics and Structure*, V. Toporov (ed.), Moscow 1983, p. 237.

²³ Yu. Trifonov *The Exchange...*, p. 24.

²⁴ *Ibidem*, p. 51.

The other type of female characters are represented by Sonya Ganchuk in “The House on the Embankment”, Tanya Tavt and Laura in “The Exchange”.

These three heroines put love first. They are far from materialism, sacrificial. Meanwhile, all three girls are different. And at first glance it is not clear what their failings are. Sonya Ganchuk grew up in a good family and was provided for by her parents, but after Glebov’s betrayal she destroys herself and dies without starting her own family. Tania Tavt is divorced, but her ex-husband loves her very much, she has a son and has her own flat. Laura is married but has no children. The misfortune of the three heroines is that they are not chosen by the protagonists of the novels. Even realising that Tanya Tanya “would have been a better wife for him”, Dmitriev stays with Lena. Even realising Laura is right, Dmitriev stands up for his wife. Despite Sonia Ganchuk’s kindness and sincerity Glebov prefers a personal career. D. Bykov describes this mental compromise very correctly, concluding that the idea that pervades all of Trifonov’s prose is that “greatness is not a temptation but a duty” and “one must strive for the superhuman, the unattainable and unattainable”²⁵. And “anyone who asserts that any idea leads to blood and any idealism is fraught with sadism is simply being cowardly and lazy. The tragedy in Trifonov’s prose lies precisely in the fact that any such impulse to greatness is doomed, but this does not mean that it is abolished”²⁶.

Thus, Trifonov’s prose depicts the imbalance of the material and the spiritual in the life of Soviet Moscow. This imbalance is reflected both in the space of the city (in the increasing development of the city) and in the personal lives of its inhabitants. The imbalance can and does occur because in the absence of a great idea and striving for something ideal there is an emptiness in people's souls and in order to drown out the emptiness, Trifonov’s characters close themselves off, hiding behind material things, convincing themselves that these material things are the real value of their lives. This leads to feelings, principles and spirituality receding into the background in favour of material well-being and comfort.

²⁵ D. Bykov, *The Sixties: Literary Portraits*, <https://ru-bykov.livejournal.com/3992135.html>, 01.06.2023.

²⁶ *Ibidem*.

BIBLIOGRAPHY

Averintsev, S., *The experience of the Petersburg intelligentsia in the Soviet years - from personal impressions*, Novyi mir, № 6, 2004, https://magazines.gorky.media/novyi_mi/2004/6/opyt-peterburgskoj-intelligenczii-v-sovetskie-gody-8212-policnym-vpechatleniyam.html, [01.06.2023].

Bykov, D., *The Sixties: Literary Portraits*, “Molodaya gvardiya”, Moscow 2019, <https://ru-bykov.livejournal.com/3992135.html>, [01.06.2023].

De Maegd-Soëp, C., Litovskaya, M. (ed.), *Yuri Trifonov and the drama of the Russian intelligentsia*, Ekaterinburg 1997.

Ivanova, N., *The Prose of Yuri Trifonov*, “Sovietskyi pisatel”, Moscow 1984.

Patera, T., *Review of the Work and Analysis of the Moscow Novels of Yuri Trifonov*, Ardis Publishers, Michigan 1983.

Selemenova, M., *The Artistic World of Yu. V. Trifonov in the Context of Urban Prose of the Second Half of the 20th Century*, [Doctoral dissertation, Sholokhov Moscow State University for Humanities], Moscow 2009.

V. Toporov, *Space and Text*, [in:] *Text: Semantics and Structure*, V. Toporov (ed.), Moscow 1983.

Trifonov, Yu. & Baruzdin, S. (ed.), *Collected Works in 4 volumes. Vol.2*, “Hudozestvennaya literature”, Moscow 1986.

Trifonov, Yu. & Gromovoy, I. (ed.), *Collected Works in 4 volumes, Vol.4*, “Hudozestvennaya literature”, Moscow 1987.

**WOMEN IN SOVIET MOSCOW:
BASED ON THE NOVELS OF Y. TRIFONOV**

The article examines the place of a woman in Yuri Trifonov's Poetics of Moscow. Yuri Trifonov is considered to be one of the most important writers of Moscow texts of the mid-20th century. In his works, he explores questions of morality, ethics and the fate of the Russian intelligentsia in the 1960s and 1970s amidst the chaos of everyday Soviet life. In this chaos of an ever-expanding Moscow, the theme of the woman, her character and destiny changing under the pressure of everyday problems and life, occupies an important place.

Keywords: literature, Moscow, novels, Soviet city, everyday life, characters, women, ethical problems

АЛЕГОРИЈСКИ ВАМПИР У СОТИЈИ „КАКО УПОКОЈИТИ ВАМПИРА“ БОРИСЛАВА ПЕКИЋА

УВОД

Интенција овог рада је анализирати насловну метафору у семантичком слоју сотије „Како упокојити вампира“, Борислава Пекића, која репрезентује митолошку функцију и ослања се на фолклорне елементе. Овај рад ће се, осим наведеног, бавити и тумачењем стилске и поетичке формације и конструкције, односно ауторовом „стваралачком методологијом“ којом је у ово дело, у својству организационог начела инкорпорирао мотив вампира и митског, уопште.

О ДЕЛУ

Дело „Како упокојити вампира“ публиковано је 1977. године, када је Борислав Пекић послао рукопис ове сотије на књижевни конкурс Удружења издавача Југославије, који су управо ово дело оценили као најбоље пристигло, па је на тај начин књига штампана. Борислав Пекић, услед непомирљиве дискрепанције са тадашњом југословенском тоталитарном власти, која га практично проглашава за *persona non grata*, емигрира у Лондон 1971. године. Неколико иницијалних година лондонске фазе није могао да публикује своја дела у Југославији.

¹ University of Novi Sad, milannebula66@gmail.com.

СОТИЈА – ПОВАМПИРЕЊЕ ЖАНРА

Роман „Како упокојити вапира“ аутор је окарактерисао као сотију. Сотија се везује за средњовековну књижевност и театар и, посредством лудила, ироније и лакрдије, као својих фундаменталних изражајних карактеристика, именује и упућује на негативне друштвене, политичке, филозофске и друге појаве, које је тада било забрањено именовати и о њима говорити. Већ сам наслов упућује на фолклорни домен дела. Премда су ово номиналне типолошке одреднице сотије као жанровске врсте, Борислав Пекић настојао је да жанровске конвенције сотије реконструише те да сотију, као такву, осавремени и онеобичи здруживши је, најпре, са елементима романа, те епистоле, драмских текстова, мемоарских реминисценција, бројним наводима, дигресијама из филозофских текстова, као и мањим елементима пореклом из других жанрова, уз, наравно, јасно ослањање на традиционална веровања, митолошке и фолкорне узусе.

Сотија је за Вампира ознака мог угла гледања на тему, путоказ за откривање њених унутрашњих значења, светлост у којој треба посматрати догађаје из књиге. Упркос необичности и натприродности извесних сцена у књизи праве фантастике нема. Нема је не стога што сцене по себи не би улазиле у област фантастике, напротив, оне су дубоко у њој, а нити што се могу рационално објаснити као халуцинације једне померене свести (јер ово је тумачење натурено примедбама приређивача, а без њих би егзистирали искључиво као могућа претпоставка), већ у првом реду што фантастика овде служи доказивању једне више историјске логике, и то уз помоћ ироније и сарказма, две смртне непријатељице фантастике која се заснива на апсолутном поверењу у стварност натприродних феномена².

Управо овакав поступак, односно амбиција аутора да на темељима једне старе, не тако актуелне прозне врсте, сагради ново, савремено књижевно дело, које у сваком смислу одговара епоси/епохама којој/којима припада поетика њеног аутора, али и теми самог дела на којој се остварује, упућује на фундаменталну идеју овог дела, која се рефлектује на све градивне елементе истог - идеје „повампирености“. Повампирености као симболичке репрезентације неупокојене, непомирљиве, а, саодносно и последично томе, немирне прошлости, неоствареног, јаловог интелектуализма, те филозофских дискурса и тоталитарних режима

² *Одломак из интервјуа са Бориславом Пекићем, „Искусство романсијера“, Савременик, 1979, с. 79-87.*

чија антиципација није подразумевала консеквенце етичког аспекта. Свих двадесет шест писама, приређивач је осим нумерички, насловио и другим насловом – називима филозофских дела која су важила за капитална у епохама настанка, као и за развој филозофске мисли кроз историју, а већина или готово сва она, баштине идеје антрополошког песимизма. Ови „алтернативни“ наслови кореспондирају са дискурсом сваке приче понаособ, некада експлицитно, некада имплицитно, а, такође су у дело укључени и одређени цитати из тих дела. Свака прича у извесном смислу води дијалог са поднасловом поглавља, односно самим идеологимама филозофских књига чија је референтност дубоко имплицитно уткана у радњу. Такође, кроз неочигледност периферних семантичких потенцијала могли бисмо да учимо те изнесемо претпоставку да управо градативна трагичност судбине главног јунака и перманентно антиклимаксно понирање у лудило заправо указују на негативне крајње консеквентне домашаје управо тих филозофских идеологема. Приређивач, тј. свезнајући приповедач је у периферној позицији, тенденциозно је моделован и у другом плану је, пружајући на тај начин адекватну доминантну ролу Конраду Рутковском, његовој фантазмагоричној креацији, али и његовој опсесивној потреби да заборави, односно „упокоји“ прошлост.

Конрад, дакле, пише писма свом шураку Хилмару, али, у овом тријадном комуникацијском ланцу, који чине пошиљалац-порука-прималац, повратне информације, односно Хилмарових одговора нема, нити их Конрад жели, нити их очекује, а јасно се сугерише да их неће ни бити. Конрад се у град Д. враћа након двадесет две године. Први пут је у том граду био као део Гестапоа током Другог светског рата. Иако је у својој иманентној стварности настојао да својим неучествовањем саботира операције немачких нациста и свог надређеног, пуковника Штајнбрехера, он у свом том хтењу никада није успео. Конрад је пасиван интелектуалац, он је човек контемплације, не акције. Управо та склоност и неспособност да делује коштаће га разореног духовног стања. Поновним доласком у овај град његов ум покреће низ реминисценција на време проведено тамо током рата. Другим речима, његов ум покреће ретрауматизацију. Конрад Рутковски почиње да се суочава са својом прошлошћу. Он град Д. доживљава у контексту опозитног односа рат-мир. Те се иницијалне идеје пребацују и на шири контекст, због којих се Конрадов психички живот непрекидно погоршава и радикализује. Сваку промену учачамо

кроз садржај писама које пише. У градацији Конрадовог лудила кључна фаза је активација митолошког бића, вампира, који се пројектује у лику Адама Трпковића, безразложно погубљеног локалног писара. Најпре Конрад, у данима летовања схвата да се у граду Д. открива споменик управо Адаму Трпковићу, као симболу локалних жртава немачке агресије. Потом се Адам, овај пут као „повампирени“, поново појављује у већ поремећеној Конрадовој свести и води дијалоге са њим. Адам који се указао Конраду, за разлику од Адама из прошлости, изгледао је веће и снажније, неустрашиво. У одређеним интерпретацијама вампира и повампиреног духа приметимо идентичну врсту дихотомије. Осим тога, узмемо ли у обзир то да је реч вампир једина реч српског порекла која је општеприхваћена у свим језицима света, а да дело реферише на агресију фашистичке Немачке која је спроведена над српским и другим словенским живљем, могли бисмо да наслутимо да се „повампирење“ догађа и у историјском контексту. Конрада прогања сопствена историја, свест и савест да услед сопственог проклетства пасивног интелектуалца посматрача никада није успео да оствари своју намеру и спаси Адама Трпковића, који је за њега био симболичка репрезентација једине шансе да покаже став у односу на суровост и шизофреничну ригидност фашистичког поретка. Конрад извесно презире околности у којима се налази, али услед недостатка спремности да ризикује и да за свој циљ положи чак сопствени живот, осуђује себе на најгору казну – нежељено савезништво са својим мучитељем. Остаје колаборант и управо та прошлост и свест о њој, са којом не успева да се суочи и „упокоји“ је, упркос бројним, сасвим извесно – неуспелим механизмима компензације и рационализације, постаје његов вампир који га осуђује смртном казном, односно самоубиство које ће Конрад Рутковски починити у екстази сопственог лудила.

ОТКУД ВАМПИР У АНТИ-ФАНТАСТИЧНОМ ДЕЛУ?

Најпре, важно би било указати на неколико чињеница о личности и стваралаштву Борислава Пекића. Изнад свега, Пекић није био писац наивног надахнућа, хелиотропне инспирације, а његово перо није била сеизмичка игла која бележи трептаје његовог крхког бића. Пекић је, дакле, насупрот свему томе био писац конзистентне радне етике, вредан истраживач и поштен интелектуалац. Друга важна чињеница о овом

човеку и уметнику је да је био ерудита. Трећа, једнако важна чињеница о личности Борислава Пекића огледа се у аспирацији да проникне у тзв. „дух историје“, јер се посредством таквог модуса истраживања и такве сазнајне интенције најближе може доћи до историјских истина. Дакле, уколико бисмо наведене податке узели у обзир, те их фузионисали у кохерентно, добили бисмо, последично, на увид неопходне путоказе за разумевање Пекићеве поетике. Перо овог писца не воли случајности, „празан ход“ или непотпуна и недовољно мотивисана писанија.

У делу „Како упокојити вампира“ мотив митског бића – вампира – послужио је као својеврсна потка за изградњу читаве приче. Узмемо ли у обзир да у сотији доминира наратив распопућене, двојачке реалности њеног главног јунака, Конрада Рутковског, те суочавања његовог прошлог живота са садашњим, дакле, укрштања временских димензија, у делу можемо уочити „претапање опште и алтернативне историје, мешање мита и историје, модерног и архаичног“³ што је карактеристично за прозу о вампирима. Такав се „терен“ чини изузетно плодним за активацију натприродног у делу. Иако у дело укључује митско биће које је део оностраног, натприродног и традиционалног, Пекић мотив вампира у сотији дистанцира од класичних обрада и узуса моделовања вампирског лика. Он мотив вампира користи као кровну метафору посредством које главни јунак полемише са „историјом идеја и идеологијом која га је створила“⁴. Конрад Рутковски није пуком случајношћу професор историје и није случајно словенског порекла. Конрад Рутковски је професор историје, али је и сам био део историјских догађаја, и, управо „емпиријски“ је свестан одвратности истих и чињенице да је у њима учествовао, он не прашта себи такву историју, те последично губи разум, а у финалном консеквентном стадијуму, и живот. Такође, поменуто словенско порекло може бити део разлога за борбу против фашизма. Управо на том трагу можемо идентификовати поменуто Пекићеву аспирацију да покуша да открије и сагледа „дух историје“. Вампир, „оживотворен“ у лику страдале жртве фашизма, Адама Трпковића, симболичка, метонимијска је репрезентација Конрадове прошлости, али и читавог живота. Адам своју жртву не злоставља традиционалним начинима, али је ипак вампирски злоставља. Он није део спољашњег

³ М., Шаровић, *Метаморфозе вампира*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2008, с. 240),

⁴ Там же, с. 242.

света, већ функционише као „привилегија“ стварности своје жртве. Пекић „пажљиво избегава обележавање вампира класичним атрибуцијама – Трпковић нема зашиљене очњаке, не пије крв, и уопште, изгледа као последњи човек који би могао бити вампир“⁵. Управо тако организован и констелисан, овде мотив вампира не можемо тумачити класичном апаратуром тумачења. Вампир је део Конрадовог иманентног простора. Као такав, представља оживотворени резултат Конрадовог лудила, произилази из њега самог, и зато га је немогуће упокојити. Могли бисмо констатовати да је за Пекића вампир послужио као радикални репрезент есенцијализма насупрот ригидном, атеистичком хиперрационализму. Консеквенце рационализма створиле су ирационално, девијантно психичко стање његовог следбеника те зато, иако ова Пекићева сотија није део корпуса фантастичне књижевности, посредством вампира, тако је артикулисаног да отвара простор за дијалог, тј. сукоб есенцијализма и рационализма, слободе и ропства и других антипода.

МОТИВ ВАМПИРА У ДЕЛУ

У делу можемо уочити вишеструку функцију мотива вампира. У нуклеусу дела, сам мотив вампира можемо тумачити као општу метафору за идеологију тоталитарног режима, њених унутарњих контекста, али и иманентне логике и девијантне свести њеног следбеника, централне фигуре овог дела, Конрада Рутковског. Борислав Пекић био је уверен да нарочите обраде вампирског мотива, лишене свега фантастичног, може реализовати обе тежње: да се, с једне стране илуструје општа слика ужасног идеолошког усмерења на ширем нивоу док, са друге стране, исти мотив илуструје и живот појединца који, услед деловања „повампирених сећања“ губи разум. Узевши симболички модел митског бића из традиционалне културе, али само као ознаку, Пекић мотиву вампира приступа на специфичан начин: он из њега дестилује, апстрахује и издваја готово све препознатљиве традиционалне представе, он се користи њиме именујући тиме све негативне аспекте душе и духа. Сама идеја прохујалог живота Конрада Рутковског, која га походи и обузима бива преточена у мотив вампира, експлицитно кроз лик Адама Трпковића, а имплицитно кроз низ сећања, иманентних

⁵ Там же, с. 255.

сагледавања сопствене пропасти, пропасти интелекта у обрачуну с идеологијом, контемплације над акцијом. Сам Рутковски се на изванредан начин повампирењује, градацијом сопственог лудила повампирењује се његова прошлост, а његов вампир „обитава негде између *vita contemplativa* и *vita activa*, при чему Рутковски оличава први, пасивни принцип, а Штајнбрехер други, активни“⁶, те зато у очима Конрада постаје исти као озлоглашени пуковник Штајнбрехер. Конрадов вампир резултат је сопствених пројекција изазваних дестабилизацијом психичким стањем. Његов вампир је део његове унутрашњости, и саодносно томе пре наликује Фројдовом термину *das Unheimliche*, који подразумева „друго унутар истог, односно, претњу која долази изнутра, овде оличену у вампиру јунакове свести“⁷. Аутор се користио митско-фолклорним елементима, те у делу налазимо карактеристичан предложак народних веровања и начела: хтонско време – ноћно доба, за које се верује да је период дана када делују вампири и друге зле силе и митска бића – када се и приказује халуцинантна визија повампиреног Адама Трпковића и утисак који вампир оставља на своју жртву. Вампир се Конраду указује ноћу, у антропоморфном облику. Његове манифестације бивају праћене и посредством акустичких и атмосферских својстава – појављује се „уз ледени ветар и гробну језу“.

Ужас ме је подигао са столице и поново у њу сручио: кроз треперави светлосни сноп, испуњен обневиделим мушицама, угледао сам нејасне обресе човека који је браде подбочене на дршку кишибрана, седео на кожном отоману у углу собе. Перспектива је стварала језив утисак да мушице и прозачни лептирићи излазе из његових мртвих уста и да му се роје око трупа.⁸

Интересантан је мотив мушица и прозачних лептирића. У приповеци После деведесет година, Милована Глишића налазимо сличан мотив – након што у Саву Савановића зарију колац, из ране изађе лепир. У народним веровањима, то је дух вампира/зла који напуштањем тела, тражи и злоставља нове жртве. Осим тога, муве интензивирају језу и додатно провоцирају страх жртве. Мотив мува функционализован саодносно жанровским конвенцијама вампирских наратива, уочљив је

⁶ Там же, с. 252.

⁷ Там же, с.258.

⁸ Б. Пекић, *Како упокојити вампира*, Соларис, Нови Сад 1977, с. 96.

и у приповеци *Мустафа Маџар* – када се крвник нагне да пије воде, угледа свој лик са (демонским) ореолом од мушица изнад главе.

За разлику од народних веровања, повампирили Адам Трпковић своју жртву не дави физички, већ психички, утичући тако на већ фрагилну и поремећену свест своје жртве. Вампир је у овом случају ипак резултат властите савести његове жртве. Трпковић је за Рутковског био пропуштена шанса за реакцију и борбу против фашистичког поретка. Против њега се не користе традиционална средства одбране од вампира, попут молитва, свете воде и јаких молитвених речи. Овај вампир је део унутрашњег простора, те је као такав несавладив. Само име и презиме повампиреног „повратника“ које аутор одабира могу се подвргнути семиотичкој анализи и пренети на митолошки, али и религијски контекст. Име Адам несумњиво упућује на првог библијског човека. Аналогија између два Адама страдалника, библијског и Пекићевог, уочава се у невиности обојице и казни којој није претходио почињени грех. Ипак, дихотомија постоји - Пекићев Адам је моделован у односу на ничеанске идеје, идеје натчовека, односно „ненатчовека“, какав је био Адам Трпковић према Конрадовима описима сећања из прошлости – слабашан, пасиван, неамбициозан. Натчовек саодносно ничеанским идејама био човек пуне афирмације, а не потчињеност. Због тога би, ничеанском регистратуром, стварни Адам важио за „лошег човека“, јер је слаб. Ниче размишља ван конвенционалних оквира и категорија морала и моралности. Ако је натчовек степен виши од људског, онда би Адам био биће испод категорије човека.

Но, кадасе Адамов дух повампири пред Конрадом, новоманифестовани Адам Трпковић бива смелији, снажнији, интеллигентнији, домишљатији и доминантнији. Баш какав је био и пуковник Штајнбрехер! Оваквом метаморфозом карактера увиђамо мотиве из народних веровања, о вампиру као снажном демону. Такође, презиме Трпковић изведено је од речи трпети, што указује на овоземаљску слабост, спремност на понирање и трпљење. Адам, двадесет и две године касније, у Конрадовој перспективи бива супериорнији и у психичком и у физичком појавном облику, те ће га Конрад у једном тренутку изједначити са пуковником Штајнбрехером. На дан када ће споменик у част Адаму Трпковићу бити откривен, људи се крећу узбрдо, што симболички сугерише на небо, односно небески хронотоп. Адамов споменик је висок десет метара. Споменик те висине, својом монументалношћу и величином, указује на

значај личности коју представља, а која је својим делима унапредила заједницу или се за њу борила. Управо у томе огледа се иронија првог реда. Адам је био обичан чиновник, нижег реда, који ни због каквог стварног, а камоли значајног доприноса није заслужио такву пошту.

Поставимо ли овакво тумачење у компаративни однос са описом чина Адамовог погубљења, које Рутковски прихвата резигнирано, прећутно, кукавички и без опирања, као да му природно припада и које, иако не зна зашто, заслужује, увидећемо и тенденцију аутора да кроз управо тако постављене и организоване радикализоване супротности постави питање које може битно да реконструише друштвене вредности, али и историјске чињенице и премисе пасивне борбе против тоталитарне идеологије и пораза. И, сходно таквом увиду, бива нам и јаснија поменута Пекићава сазнајна интенција како да се проникне у „дух историје“.

МОТИВ КИШОБРАНА

Заједно са Адамовим ликом, појављује се и кишобран. Вампир у делу увек носи кишобран, што, према речима Ане Радин можемо да тумачимо као „сотијску супституцију вампирског покроба, глоговог коца и вампира самог“⁹. Кишобран је црне боје и већи је у односу на друге кишобране. Црна боја се тумачи као боја смрти и краја, као боја хтонског, оног света. Један од семантичких потенцијала доводи овај црни кишобран у везу са слепим мишем, због боје и облика раширеног кишобрана, који управо упућује на крила слепог миша, те се и на тај начин може формирати идеја Адамовог повампирења. Смрти Адама Трпковића и Конрада Рутковског доводе се у везу са кишобраном. Адамова жена криви управо кишобран за Адамову несрећу. Овакво веровање, које ће уважити и у које поверовати и сам Конрад Рутковски упућује на снажну везу и присуство прежитака митова и веровања у натприродно уопште у друштву.

Кишобран се у делу изједачава са демоном, кога Рутковски после настоји да уништи, уништавајући због тога све друге кишобране и сунцобране, што нам сугерише на поодмакли стадијум лудила и појавни облик маничног понашања. На Адамовом споменику нема кишобрана. Кишобран може да се посматра и као ђаво коме је Адам продао душу

⁹ А. Радин, *Мотив вампира у миту и књижевности*, Просвета, Београд 1996, с. 28.

и упркос пасивном животу постао локални херој и симбол слободе и победе слободе, иако то за живота и током последњих часова свог живота то није био. Узмемо ли у обзир да у једном од својих семантичких епилога поставља питање историјског третмана и укупне историјске истине, а саодносно радикално контрастној судбини Адама Трпковића, могли бисмо да претпоставимо да је кишобран нека врста натприродне силе која је Адама начинила славним. Функција кишобрана, поред базичне – симбола интензиватора Конрадовог лудила – свој врхунац достиже у епилогу судбине сумасишавше централне фигуре овог дела.

У одељку „Примедбе приређивача“ дознајемо да Конрад Рутковски умире у саобраћајки. Наиме, његов је аутомобил ударио у храст, а истрага је установила да је преминуо од крволиптања узрокованог мушким кишобраном који му се зарио у трбух. Интересантно је како се кишобран зарио у стомак Рутковског, што је један од традиционалних начина погубљења вампира. Интересантно је и то да је аутомобил ударио у храст, дрво које у одређеним културним интерпретацијама представља симбол истине. Конзилијум стручњака који је покушао да поступно утврди низ нејасноћа везаних за смрт Рутковског, одустао је од те намере. Према ироничним речима приређивача „убица је био кишобран!“¹⁰. Будући да су бројни ликови, као и Конрад сам, били уверени у демонске моћи нечастивог, мушког, црног и необично великог кишобрана, и сама смрт Рутковског бива објашњена јединог таквом врстом ванредног, нечастивог његовог дејства. Можемо закључити да је, иако датост мотива кишобрана провоцира неколицину семантичких потенцијала, кишобран у епилогу романа ипак филтрира фундаменталну семантичност – кишобран симболише колац, којим је Конрад упокојио свог вампира. Његов вампир није био део спољашњег света већ пројекција „другости“ унутар себе самога, „другости“ настале услед сопствених животних сећања и мучне прошлости која се „може уништити једино или самоубиством или тоталним прихватањем“¹¹. Вампир Конрада Рутковског био је део његове унутрашњости, и зато је једино такав вид суочења могао да га упокоји! О судбини кишобрана дознајемо из последњих редова овог импресивног књижевног остварења, на иронично интониран начин. Наиме, приређивач нас иронично извештава да је његовој „демонској каријери дошао крај“, те да га је заробио и ланцем везао у подруму свог

¹⁰ Б. Пекић, *Како упокојити вампира...*, с. 441.

¹¹ Б. Пекић, *Златно доба дијалога*, Службени гласник, Београд 2012, с. 46.

лондонског дома. Писац, градитељ и господар приче, узима себи за право да заувек заточи тај колац, односно, кишобран.

ДИЈАЛОГ СА НАТЧОВЕКОМ

Пекићева сотија, као што је већ поменуто, води у извесном смислу дијалог са филозофским парадигмама, а неке од њих нарочито су значајне за моделовање филозофског концепта фашизма. Са појавом напредније људске мисли, човек се временом све више дистанцирао од религијске догме, есенцијализма и других елемената које су некада чиниле основни модус човековог живота. Упркос наизглед унапређеној животној матрици човечанства, у антиципацији идеја које постају *modus vivendi* и *modus operandi* нису урачунате етичке последице, а тај пропуст човечанство је морало да плати на свеколиким злом. Немачки филозоф Фридрих Ниче био је велики критичар хришћанства и натприродног, уопште. Уверен у супериорност људског ума и његове потенцијале, веровао је и у свом раду инсистирао на моделовању нове визије човека – натчовека – који ће, за разлику од „малограђана“, имати циљ ка континуираном повећању „воље за моћи“. Другим речима, његова парадигма подразумевала је рашчовечење постојећег човека, те стварање новог, који ће завладати земљом без „наивних веровања у натприродно“. То би, даље, значило да истина која нам се не допада може бити замењена новом истином, након што прву зацело уништимо. Ова филозофска премиса послужила је управо немачким фашистима приликом моделовања својих идеологема, а последично и као клица пропасти човечанства, која је, срећом, ипак избегнута, али се консеквенце огледају у доминантним парадигмама нашег века. Пекић управо овај мотив агресивног кројења историје узима за кључни мотив овог романа-сотије. Моделује најпре две супротности, оличене у ликовима пуковника Штајнбрехера и Конрада Рутковског. Штајнбрехер је метонимијски репрезент управо такве логике. Дубоко уверен у циљеве под чијим се окриљем бори, он је у овом делу симболичка репрезентација сумарног, финалног продукта горепоменутог филозофије. Штајнбрехер је ригидан, опасан, моћан и уверен у супремацију. Његова истраживачки метод је сулуд. И он, попут вампира, посредством управо такве методологије, злоставља своју жртву. У том смислу, Штајнбрехер би био инкарнирани облик идеје натчовека, који заступа и бори се за идеје наднације. Насупрот Штајнбрехеру, Конрад Рутковски је пасиван

човек, интелектуалац без акције, што ће бити његов највећи грех чије ће га последице одвести у лудило и смрт. Свестан Штајнбрехерове сулудости и мучитељске снаге, као и укупног лудила целе фашистичке идеје, услед интелектуалне преоптерећености и пасивности, самосаботаже, он одлучује да себе позиционира у најгори и неопростиви положај – улогу колаборанта. У таквом бинарно-опозитном констелату, Пекић „инсталира“ лик Адама Трпковића, најпре просечног општинског писара града Д., а потом душевну звер, вампира који ће се, као последицу таквог избора Конрада Рутковског двадесет година касније, вратити у његов живот да наплати дуг. Адамов лик могли бисмо да протумачимо и као симболичку репрезентацију есенцијалног у хиперрационалом, које дестабилизује мит о науци и супериорним могућностима рационалне људске спознаје. Због тога је Адам „повампирен“, јер је свет рационалне супериорности са гнушањем одбацио онтолошке аспекте људског живота, без којих постаје високоиндивидуализовани ауроборус, змија која прождире саму себе, не схватајући то.

За знатан број Немаца Хитлер је био нормалан човек. Књига Моја борба (Mein Kampf) није третирана као исповест лудака, као лудачки пројект људске будућности. Скептичнији духови су је налазили досадном, смешном, смушеном, конфузном, мономанском – нипошто манијачко. Постала је таквом тек када је већина њених начела успешно изведена на нашим леђима. Када је свака, и најрационалнија реч у њој коштала хиљаде живота¹².

У таквом идеолошком кошмару, лик Адама Трпковића је оличење повампирене историје и немоћи да се са таквом историјом Рутковски помири, да је „упокоји“. Конрад у тој идеологији паразитира и „премда је окружен људима, он је окружен и системом који су они створили и у који се не може уклопити“¹³. Штајнбрехер га нимало не цени, за њега говори да је „партеогеничан, осетљив као амеба, инхибиран, пренапет, као ћуран надевен теоријама, болестан од савести и начела, вечно у дилеми, и наравно са прекрасним детињством. У једну реч, чудовиште“¹⁴. Овај Штајнбрехеров опис Рутковског могли бисмо корелирати са Ничеовом идејом и причом о „Три метаморфозе“. Према Ничеу, да би се достигао пун потенцијал људског живота, човек мора да прође кроз три фазе

¹² Б. Пекић, *Златно доба дијалога...*, с. 43.

¹³ М., Шаровић, *Метаморфозе вампира*, Институт за књижевност и уметност, Београд 2008.

¹⁴ Б. Пекић, *Како упокојити вампира...*, с. 54.

трансформације – прва фаза: камила, друга: лав, траћа дете. Свака фаза представља једну вредност, па тако камила симболизује опстанак, лав слободу, а дете стварање. Одемо ли корак даље за овом претпоставком, те начела поменутих фаза протумачимо саодносно Штајбрехеровом опусу, јасно је да Рутковски у очима фашистичког иследника није ни близу самоостварења. Супституција за камилу, репрезента опстанка јесте осетљива амеба. Лава, симболичку репрезентацију слободе, замењује „ћуран надевен теоријама, болестан од савести и начела, вечно у дилеми“, дакле, потпуно поробљен сопственом интелектуалном имобилношћу. Дете као симбол стварања и невиности је симбол „прекрасног детињства“, дакле, имплицитно се указује да Рутковски ништа не може да уради потпуно интенционално и одговорно. Као такав, он је за фашистичку идеју „чудовиште“, непотребан и сувишан. Адам је за Конрада био једини начин, средство доказивања да он може напустити лик интелектуално хендикепираног, потпуно амбивалентног и отупелог колаборанта. Уједно, он је и – пропуштена прилика да се ангажује у емпиријској стварности. Стога, Конрад Рутковски ће, парадоскално, упркос немоћи да делује по цену живота се супротстави идеолошком кошмару, ипак на крају платити цену таквог живота, животом управо.

ЗАКЉУЧАК

Роман сотија „Како упокојити вампира“ Борислава Пекића представља ново виђење, тј. ново читање прошлости. Мотив онеобичавања и метатекстовног реконструисања митског и хришћанског карактеристичан је за овог аутора и остварен је у бројним његовим делима. Његов вампир није нужно и није само човек. Његов вампир је и човек, и простор, и време, и рат, и пуковник са својим психопатским методама иследништва, и грех, и црни, мушки кишобран, који је већи од свих других. Вампир је отелотворење прошлости Конрада Рутковског. Вампирски мотив одиграо је значајну улогу у семантизацији дела, а самом аутору помогао је да се приближи фолклористици на више нивоа. Управо посредством дефолклоризације и деконструкције, нарушавања конвенцијских парадигми жанра и фундаменталних типолошких наративних образаца, Пекић се, парадоксално, приближава митском. Овај роман чини се као ауторово истраживање позиције мита у савременом друштву, њене функције и вредности, као и могућности

опстанка. Ослањајући се на традицијско порекло мотива вампира, аутор истовремено прибегава његовој деконструкцији и литератној надоградњи, при чему атрибуте зла која су инхерентна својства вампиру као митском бићу, преноси на критику тоталитарне идеологије и разорену свест јунака, као изразе крајњих консеквенци.

ЛИТЕРАТУРА

Примарна литература

Пекић, Б., *Како упокојити вампира*, Соларис, Нови Сад 1977.

Секундарна литература

Владушић, С., *У потрази за бисером – Третман историје у „Како упокојити вампира“ Борислава Пекића*, “Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду” 2012.

Ђорђевић, Т., *Вампир и друга бића*, 1952.

Ниче, Ф., *Тако је говорио Заратустра*, Дерета, Београд 1883.

Ниче, Ф., *С оне стране добра и зла / Генеалогичка морала*, Дерета, Београд 1886.

Пекић, Б., *Време речи*, БИГЗ, СКЗ, Избор Љиљане Пекић, Београд 1993.

Пекић, Б., *Златно доба дијалога*, Службени гласник, Београд 2012.

Радин, А., *Мотив вампира у миту и књижевности*, Просвета, Београд 1996.

Шаровић, М., *Метаморфозе вампира*, Институт за књижевност и уметност, Београд 2008.

Одломак из интервјуа са Бориславом Пекићем, „Искуство романијера“, Савременик, 1979.

ALLEGORICAL VAMPIRE IN SOTHIA „HOW TO QUIET A VAMPIRE“ BY BORISLAV PEKIĆ

The intention of this paper is to analyze the title metaphor in the semantic layer of Borislav Pekić's poem "How to put a vampire to rest", which represents a mythological function and relies on folklore elements. In addition to the above, this paper will also deal with the interpretation of stylistic and poetic formation and construction, i.e. the author's "creative methodology" by which he incorporated the motif of vampires and the mythical, in general, into this work as an organizational principle.

Keywords: Borislav Pekic, Kako upokojiti vampira, sothia, vampire, myth, history, allegory.

THE THEME OF DEATH IN LEO TOLSTOY AND AFANASY FET'S CORRESPONDENCE²

INTRODUCTION

The friendship between Lev Tolstoy and Afanasy Fet, spanning a quarter of a century, is extensively documented in the critical literature.³ It is also known from said critical literature that the two authors not only maintained a good relationship but also significantly influenced each other's artistry. This influence can be considered more direct from Tolstoy's side towards Fet, as Fet would often send him his recently completed poems, which the writer would then comment on and provide suggestions for stylistic refinement. On the other hand, Fet's influence on Tolstoy was more indirect, as Fet would only express his opinions to the writer regarding Tolstoy's already published works. Nevertheless, Fet's influence on Tolstoy can be recognised in numerous instances, particularly in the depictions of emotional states and descriptions of nature.⁴

In my present paper, I aim at giving some insight into the question of whether the aforementioned artistic interaction between the two authors can be detected in their depictions of death. Death itself constitutes a significant part

¹ ELTE – Eötvös Loránd University (Budapest, Hungary), muranyi.mark0508@gmail.com.

² „Supported by the ÚNKP-22-3 New National Excellence Program of the Ministry for Culture and Innovation from the source of the National Research, Development and Innovation Fund.”

³ Cf. B. M. Ejchienbaum, „Raboty o Lwie Tolstom, Issledowanija. Statji, Fakultet filologii i iskusstw Sankt-Pietierburgskogo gosudarstwiennogo uniwersiteta, Sankt-Pietierburg 2009; C. Rozanowa, *Lew Tolstoj i Fiet (Istorija odnoj družby)*, „Russkaja litieratura” 1963, no 3, pp. 86–107; N. N. Matwiejewa, *L. Tolstoj i A. Fiet: Problemy tvorczeskogo wzaimodiejstwija*, Rukopis' dissertacii na soiskanije uczenoj stepieni kandidata filologiczeskich nauk, Pskowskij gosudarstwiennyj piedadogiczeskij institut, Pskow 2002.

⁴ Cf. N. N. Matwiejewa, *L. Tolstoj i A. Fiet:...*

of both Tolstoy's and Fet's thinking and artistic worlds,⁵ yet researchers have not studied whether their artistic interaction extends to how they portray death in their works.

To give insight into the problem statement – which, due to the limitations of this paper, I am unable to delve into in greater detail – I will rely on the correspondence between the two authors and project the ideas exchanged there onto their works. The corpus of the present research consists of Tolstoy's collected works, comprising twenty-two volumes⁶ (including forty-five letters addressed to Fet), and Fet's two-volume collected works,⁷ which include thirty-five letters written to Tolstoy.

The procedure of the research is as follows: first, I determine the contexts in which death appears in their letters. Next, I narrow down the periods in which they the most extensively discuss death. Then, I select works in which the observed views can potentially be traced – naturally, the key criterion being that death is somehow present in the works under examination. As a conclusion, I answer whether the thoughts that can be read in the correspondence manifest in the chosen works, and I outline possible directions for further research.

THE DEPICTION OF DEATH IN TOLSTOY AND FET'S CORRESPONDENCE

Tolstoy in his letters to Fet generally writes about the deaths of his relatives and the thoughts and emotions these events evoked in him. He also discusses death as a philosophical topic. In Fet's letters, the theme of death appears in similar contexts to Tolstoy's. He also reflects on death as a philosophical subject, but the thoughts and emotions triggered by death are not only related to living individuals for him: they also manifest in depictions of death found in artworks.

In general, based on the examined corpus, it can be stated that Tolstoy writes to Fet about death more frequently than the other way around.

A few examples below illustrate the aforementioned points.

⁵ Z. Hajnádý, *Lev Tolstoj. Tragikum, halál, katarzis*, Akadémiai, Budapest 1985; Zs. Zöldhelyi (ed.), *Az orosz irodalom története a kezdetektől 1940-ig*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1997, pp. 151–154.

⁶ Ł. N. Tolstoj, *Sobranije soczinienij w 22 tomach*, vol 18, Chudożestwiennaja litieratura, Moskwa 1984.

⁷ A. A. Fiet, *Sobranije soczinienij w 2 tomach*, vol 2., Chudożestwiennaja litieratura, Moskwa 1982..

In Tolstoy's letter dated October 17/29, 1860, he writes to Fet about the death of his brother:

Нашего 20 сентября он умер, буквально на моих руках. Ничто в жизни не делало на меня такого впечатления. Правду он говаривал, что хуже смерти ничего нет. А как хорошенько подумать, что она все-таки конец всего, так и хуже жизни ничего нет. [...] За несколько минут перед смертью он задремал и вдруг очнулся и с ужасом прошептал: «Да что ж это такое?» Это он ее увидел – это поглощение себя в ничто.⁸

It is worth highlighting here that Tolstoy characterises his encounter with death as nothing has made such an impression on him before. He agrees with his brother that there is nothing worse than death, but at the same time, he speaks of there being nothing worse than life. Death, in his perception, appears as the end of everything, as when nothingness engulfs a person.

In another letter, Tolstoy writes to Fet about the death of his newborn child (November 8/9, 1875). We can see that he also vividly describes the emotions triggered by the event:

Получил письмо в страшно тяжелые минуты, жена была при смерти больна воспалением брюшины, родила преждевременно тотчас же умершего ребенка. Страх, ужас, смерть, веселье детей, еда, суета, доктора, фальшь, смерть, ужас. Ужасно тяжело было.⁹

Here, he not only writes about losing his child, but also expresses the same fear regarding his wife. The primary emotions evoked by death in him are fear and horror (amidst these emotions various circumstances intertwine such as the cheerfulness of the children, meals, troubles, doctors, and deception), and he concludes the train of thought by stating that all of this was terribly difficult.

In philosophical terms, the most interesting aspect discussed by Tolstoy and Fet regarding death is the topic of nirvana and samsara. They engage in multiple discussions on this subject (Tolstoy to Fet: January 30, 1873, April 28/29, 1876; Fet to Tolstoy: May 3, 1876).

On January 30, 1873, Tolstoy writes to Fet about the topic as follows:

О Нирване смеяться нечего и тем более сердиться. Всем нам (мне, по крайней мере, я чувствую) она интереснее гораздо, чем жизнь, но я согласен, что, сколько бы я о ней ни думал, я ничего не придумаю другого, как то, что эта Нирвана – ничто. Я стою только за одно – за религиозное

⁸ Tolstoj, L. N., *Sobranije sočinenij w 22 tomach...*, p. 553.

⁹ *Ibidem*, p. 775.

уважение – ужас к этой Нирване.¹⁰

In relation to the current letter, it is important to highlight that Tolstoy wrote this as a response to Fet's letter dated January 20, 1873. In it, the poet expressed his bitterness over Fyodor Tyutchev passing away and the recent death of Ivan Turgenev, which has led him to contemplate Nirvana more frequently. Tolstoy reassures him that he fully understands this.¹¹

If we identify nirvana with death, this letter provides a more nuanced picture of Tolstoy's views compared to previous ones. While at the end of the quote, we can see the same viewpoint that could be associated with earlier letters (the sense of horror it evokes), at the beginning, he talks about how there is nothing to laugh at or be angry about in nirvana (in death) because of it. It is interesting how he discusses that nirvana is much more intriguing than life and he still maintains that nirvana is equivalent to nothingness.

In the following excerpt (from a letter dated April 26/27, 1876), Tolstoy also talks about how, in his opinion, a person's values are also determined by their attitude towards death:

Перед смертью дорого и радостно общение с людьми, которые в этой жизни смотрят за пределы ее, а вы и те редкие *настоящие* люди, с которыми я сходилась в жизни, несмотря на здоровое отношение к жизни, всегда стоят на самом краюшке и ясно видят жизнь только оттого, что глядят то в нирвану, в беспредельность, неизвестность, то в сансару, и этот взгляд в нирвану укрепляет зрение.¹²

Tolstoy here talks about how a person can have a realistic perspective on life only by courageously looking into nirvana and samsara, and those who possess this ability are referred to by Tolstoy as „real people.”

In his response to the previously quoted letter (May 3, 1876), Fet expresses that indeed there are very few of these „real people” in existence: „Вы правы, я не встречал двух людей, которые бы так искренно, так взаправду смотрели на великую нирвану и даже санзару.”¹³

In his next letter, where he mentions death, he does so in reference to *Anna Karenina* (April 12, 1877):

¹⁰ *Ibidem*, p. 724.

¹¹ This letter was not included in Fet's two-volume collected works; its content is known only from Tolstoy's present cited letter. Cf. *Ibidem*, p. 725.

¹² *Ibidem*, p. 787. Italics in the original.

¹³ A. A. Fiet, *Sobranije soczinienij w 2 tomach...*, p. 325.

Но какая художницкая дерзость – описание родов. Ведь этого никто от сотворения мира не делал и не сделает. Дураки закричат об реализме Флобера, а тут все идеально. Я так и подпрыгнул, когда дочитал до двух дыр в мир духовный, в нирвану. Эти два видимых и вечно таинственных окна: рождение и смерть.¹⁴

Fet was deeply moved by a passage in the novel where Tolstoy depicts the birth of Anna's daughter. He finds it daring and admires how Tolstoy intertwines death and birth, which reminds him of nirvana.

In relation to the examined corpus, we can establish that Tolstoy and Fet most vividly discussed the topic of death in the 1870's. Therefore, it is worth examining and comparing the works of these two authors from said period. Based on the aforementioned criteria, the obvious choice from Tolstoy's side is *Anna Karenina*.¹⁵ As for Fet's poems, I have selected those in which some depiction of death is present. The selected poems are: *Среди звезд* (*Among the Stars*, 1876), *Смерть* (*Death*, 1878), *А. Л. Бржеской* (*To A. L. Brzheskaya*, 1879), *Alter ego* (1879), *Ничтожество* (*Annihilation*, 1880), and *Смерти* (*To Death*, 1884).¹⁶

In the following chapters, I will examine whether the aforementioned statements and principles are reflected in the works of Tolstoy and Fet, or in other words, whether they indicate the interaction between these two authors in regard to the depiction of death. However, it is necessary to determine the possible poetic forms of death based on the letters cited above.

THE POSSIBLE POETIC REPRESENTATIONS OF DEATH IN THE ARTWORKS OF TOLSTOY AND FET

In the previous chapter, we highlighted how death appears in the correspondence of Tolstoy and Fet, emphasising its epithets such as infinity, boundlessness, and unknown, with the authors incorporating the concepts of nirvana and samsara into the associations. Before we move on, it is important to clarify the two latter concepts.

Nirvana, according to S. A. Tokarev's *Mythological Encyclopedia*, is

¹⁴ *Ibidem*, p. 366.

¹⁵ L. N. Tolstoj, *Anna Karenina*, Azbuka, Sankt-Pietierburg 2017.

¹⁶ The source of the poems is A. A. Fiet, *Wieczernije ogni*, *Izd. 2-je*. Nauka, Moskwa 1979; The English versions of the titles are my translations. – M. M.

[...] one of the fundamental concepts of the Buddhist religious-philosophical system, expressing the highest state of consciousness. It is the opposite of samsara, a state in which there are no more rebirths and no longer exists the transition from one sphere of samsara to another.¹⁷

It is also important to note that its fundamental meaning is extinguishment.¹⁸ Samsara, on the other hand,

[...] in the Indian religious and ethical perspective, refers to the designation of worldly existence, which is associated with births and transitions from one form of existence to another. The overcoming of samsara and the departure from the existence's chain of forms holds a central position in numerous religious and ethical systems developed in India. It is characteristic of overcoming the deceptions of the world, described metaphorically as crossing the ocean of samsara. From a philosophical standpoint, the concept of samsara is related to the notion of the periodic arising and destruction of worlds.¹⁹

The meanings of the word include wandering, transition through various states, and cycle.²⁰

The definitions above provide key terms that we may search for in the texts, including the following: in addition to the previously mentioned infinity, boundlessness, and unknown, the new concepts are extinguishment, enlightenment, rebirth, deliverance, liberation, and crossing over water. The presence of these terms together may suggest that the concepts of nirvana and samsara influenced the artistic creation of death in the two authors' artworks. The examination of this possibility can be read in the two subsequent chapters.

NIRVANA AND SAMBARA IN TOLSTOY'S *ANNA KARENINA*

In the following, I intend to examine how the inclusion of the concepts of nirvana and samsara in *Anna Karenina* can enrich the already extensively discussed interpretation of death in the novel.

In the novel, when it comes to death, there are several specific and abstract death events that are often mentioned by the researchers.²¹ These include the scene praised by Fet, where Anna gives birth to her daughter (followed by Anna's

¹⁷ Sz. A. Tokarev (ed.), *Mitológiai enciklopédia*, Vol. 1, translated by György Bárány et al., Gondolat, Budapest 1988. p. 402. My translation – M. M.

¹⁸ *Ibidem*, p. 402.

¹⁹ Sz. A. Tokarev (ed.), *Mitológiai enciklopédia*, Vol. 2, translated by György Bárány et al., Gondolat, Budapest 1988. pp. 86–87. My translation – M. M.

²⁰ *Ibidem*, pp. 86–87.

²¹ Cf. Z. Hajnány, *Lev Tolsztoj...*

postpartum fever, after which both Karenin and Vronsky, along with the entire household, prepare for her death). There is also the death of Levin's brother, the birth of Kitty's son (which Tolstoy also portrays by incorporating the idea of death), and finally, Anna's actual death.

As Fet also emphasized, Tolstoy portrays both life and death simultaneously during Anna's childbirth. This scene has been discussed and praised for its artistic technique in the critical literature.²² In the novel, it is in this moment that birth and death are first connected, forming a sense of continuity, just as it is present in the concept of samsara. This continuity is further reinforced by the circumstances that it involves Anna's (symbolic) death and the birth of her daughter (representing new life stemming from the same existence), as well as the fact that Anna's daughter is given her mother's first name.

The second instance of such continuity can be found in the death of Levin's brother and the conception of Levin and Kitty's child. The reference to the balance between birth and death is evident in the plot: it is precisely after Nikolai Levin's death that it is revealed that Kitty is expecting a child. The continuity is expressed in multiple layers here as well: the baby receives the names of Nikolai and Konstantin Levin's father (Dmitry), and a family connection is also involved here as the death of the older brother is balanced by the birth of the younger brother's son.

Interestingly, Tolstoy describes Kitty's childbirth using similar strategies as he did with Anna's: death is also abstractly present here (Levin misinterprets the doctor's words and believes that his wife is going to die, whereas in fact it is only about the nearing end of the childbirth). However, Kitty does not come close to death in this instance.

As a next point, I would like to reflect on some previous research that suggests a poetic parallel between Kitty's childbirth and Anna's death. I find this undeniably true, but I aim to open new possibilities for interpreting Anna's death by incorporating the concepts of nirvana and samsara. If we start from the premise that one life is replaced by another life, this has already happened in the case of Kitty and Levin's son: the one the baby is replacing is none other than Levin's brother. We can state that death and birth events that are multiply displaced: Nikolai Levin dies before the one who is born in his place, while Anna dies later – which can also contribute to the tension in Anna's case. However,

²² Cf. *Ibidem*.

what is particularly interesting for our topic is the metaphor in which Tolstoy describes Anna's death:

И свеча, при которой она читала исполненную тревог, обманов, горя и зла книгу, вспыхнула более ярким, чем когда-нибудь, светом, осветила ей все то, что прежде было во мраке, затрещала, стала меркнуть и навсегда потухла.²³

Tolstoy writes about a dying flame, specifically a flame that will extinguish forever (interestingly, the same metaphor appears in Anna's thoughts before her suicide: „Отчего же не потушить свечу, когда смотреть больше нечего, когда гадко смотреть на все это?»²⁴ – moreover, we can observe the thought of crossing the water, as Anna remembers at the train tracks how she used to jump into the water to swim when she was a child). If we recall the definitions above, the primary meaning of the word nirvana is extinction – despite Anna being „reborn” derived from the concept of samsara, could she have entered the state of nirvana? Other circumstances support this as well. Nirvana is the state of enlightenment, and Anna is accompanied by references to this before her death:

«Он ненавидит меня, это ясно», – подумала она и молча, не оглядываясь, неверными шагами вышла из комнаты.

«Он любит другую женщину, это еще яснее, – говорила она себе, входя в свою комнату. – Я хочу любви, а ее нет. Стало быть, все кончено, – повторила она сказанные ею слова, – и надо кончить».²⁵

«Зачем я не умерла?» – вспомнились ей тогдашние ее слова и тогдашнее ее чувство. И она вдруг поняла то, что было в ее душе. Да, это была та мысль, которая одна разрешала все. «Да, умереть!»²⁶

И вдруг, вспомнив о раздавленном человеке в день ее первой встречи с Вронским, она поняла, что ей надо делать.²⁷

As we can see, Anna's „enlightenment” is thematized by the recurring words *понимать/понять* (to understand) and *ясный* (clear). Interestingly, the adjective *ясный* is not only present in her thoughts, but her surroundings also reflect this before her suicide, emphasising the significance of the moment:

²³ Л. Н. Толстой, *Anna Karenina...*, p. 810.

²⁴ *Ibidem*, p. 808.

²⁵ *Ibidem*, p. 785.

²⁶ *Ibidem*, p. 786.

²⁷ *Ibidem*, p. 809.

Погода была ясная. Все утро шел частый, мелкий дождик, и теперь недавно прояснило. Железные кровли, плиты тротуаров, голыши мостовой, колеса и кожи, медь и жезл экипажей – все ярко блестело на майском солнце.²⁸

The concept of nirvana also resonates with Anna's thoughts that her death encompasses liberation and deliverance (the key word here is *избавиться*):

«Избавиться от того, что беспокоит», – повторяла Анна.²⁹

Да, очень беспокоит меня, и на то дан разум, чтобы избавиться; стало быть, надо избавиться.³⁰

«Туда! – говорила она себе, глядя в тень вагона, на смешанный с углем песок, которым были засыпаны шпалы, – туда, на самую середину, и я накажу его и избавлюсь от всех и от себя».³¹

Considering the statements above, the interpretation of Anna's death in the context of nirvana and samsara emerges as a complex question. This question does not seek to solve the classical problem of whether Anna or Levin is right, but rather adds different shades to Anna's death. According to Christian ethics, suicide is considered one of the gravest sins, but nirvana represents the highest state of consciousness. The question arises, what does this enlightenment consist of? Tolstoy depicts a world where it is terrifying (*страшно*) to live.³² If we accept this, Anna breaks free from this dreadful existence through death. Tolstoy thereby provides tranquility for his heroine, a state where she no longer has to suffer, where she no longer has to be reborn. It can also be interpreted, therefore, that characters like Anna have no place in this world, and since the situation will not change, it is not worth continuing to fight (to be reborn).

Though counterarguments can be raised against the interpretation from the perspective of nirvana, suggesting that it signifies liberation from emotions, while Anna, driven by the desire for revenge on Vronsky, commits suicide amidst the storms of her emotions. However, numerous signs indicate that Anna's death also represents liberation from this desire, thus supporting the present poetic approach.

²⁸ *Ibidem*, p. 798.

²⁹ *Ibidem*, p. 808.

³⁰ *Ibidem*, p. 808.

³¹ *Ibidem*, p. 810.

³² N. K. Gieĵ, *Poetika romanow L. N., Tolstogo. Romannyj triptich: «Wojna i mir», «Anna Karienina», «Wosk»*, [in:] *L. N. Tolstoj i sowriemiennost'. Sbornik statiej i materialow*, Bierdnikow, G. P. et al. (ed.), Nauka, Moskwa 1981, pp. 103–129.

NIRVANA AND SAMSARA IN FET'S POETRY

In Fet's poetry, the theme of death is generally expressed through the pain of his lost early love, Mariya Lazich, as well as in relation to the approach of death.³³ In connection with the nirvana-samsara issue, we will now proceed to analyse the chosen poems.

In the poem *Среди звезд*, we observe the juxtaposition of momentariness and infinity: „Вечность – мы, ты – миг.” Infinity is represented by the stars, while the lyrical persona, the human, embodies the momentariness. The description of the stars includes the image of fire („Мы здесь горим”), which can be paralleled to the way Tolstoy depicts life and birth, and in terms of our analysis, the last stanza holds particular significance:

«Вот почему, когда дышать так трудно,
Тебе отрадно так поднять чело
С лица земли, где все темно и скудно,
К нам, в нашу глубь, где пышно и светло».

The mentioned difficulty in breathing in the first line of the stanza can be associated with death. In the last two lines, the opposition of the earth and the sky is important: on the earth, everything is dark and meager, while among the stars in the sky, it is splendid and bright. An interesting parallel can be drawn with the word *глубь* (depth) and the way Fet reflects on the childbirth scene in *Anna Karenina*: there, he depicts the glimpse into nirvana as peering into some kind of cavity or hole (*дыра*). Similarly, Tolstoy formulates it as only the true human being can gaze into the infinity of nirvana. If we accept all of this, we can conclude that the concept of nirvana is discernible in the poem.

In the poem *Смерть*, the contrast between momentariness and infinity is also recognisable in the opening lines:

«Я жить хочу! – кричит он, дерзновенный. –
Пускай обман! О, дайте мне обман!»
И в мыслях нет, что это лед мгновенный,
А там, под ним, – бездонный океан.

In contrast to the poem *Среди звезд*, where the momentariness of human existence is juxtaposed with the infinity of the stars (partly interpretable in terms of space), here the fusion of spatial infinity and momentariness is explicitly

³³ Zs. Zöldhelyi, *Az orosz irodalom...*, pp. 151–154.

manifested alongside temporal infinity and momentariness: the thin layer of ice receives the attribute *мгновенный*, momentary, while the ocean beneath it, conceptually related to the word *глубь* (depth), is described as boundless and bottomless (*бездонный*). However, the opening of this poem sharply deviates from the contemplation associated with death expressed in the previous poem: in the first two lines, the speaker (whose identity remains unknown) exclaims a desire to live and shows no hesitation in self-deceit (which can be seen in direct contrast to Anna's perspective: she does not want to live as she has accepted reality). This tumultuous tone is further intensified by the brief questions in the second stanza:

Бежать? Куда? Где правда, где ошибка?
Опора где, чтоб руки к ней простерть?
Что ни расцвет живой, что ни улыбка, –
Уже под ними торжествует смерть.

The last line of the stanza establishes a spatial poetic connection with the last line of the previous stanza (death is beneath the blossoming and the smile, just as the ocean stretches beneath the layer of ice). Thus, we can assume that the boundless depth of the ocean can be identified with death. From this, we can conclude that the momentariness of life contrasts with the infinity of death. This interpretation is further reinforced by the last two lines of the poem: „Но если жизнь – базар крикливый Бога, / То только смерть – его бессмертный храм.” The poem depicts life as a noisy marketplace, with the adjective *крикливый* referring to the exclamation at the beginning of the poem. In contrast, we perceive death as an immortal church. The opposition between life and death obtains nuances here, where life is portrayed as frivolous, ridiculous, while death commands respect and is eternal. Overall, we can also assert that the momentariness of life, compared to the infinite and eternal nature of death, evokes the phenomenon of nirvana.

In the poem *Alter ego*, death also appears, but in a different way from the previous examples. Here, the immortality of love is juxtaposed with the death of the lyrical persona's beloved one: „И хоть жизнь без тебя суждено мне влачить, [...] У любви есть слова, те слова не умрут.”

An interesting aspect of the poem *А. Л. Бржезской* is the line „Воскреснут звуки – и замрут опять.” In this verse, the lyrical persona reflects on the momentariness and futility of life. It expresses the lack of answers to the questions about where beauty has gone, and in response, we see the depiction of sounds that resurrect and die in the same moment. The fleeting nature of the sounds can

be paralleled with the fleeting nature of existence. The final stanza deserves closer attention:

Не жизни жаль с томительным дыханьем,
 Что жизнь и смерть? А жаль того огня,
 Что просиял над целым мирозданьем,
 И в ночь идёт, и плачет, уходя.

As we have stated, the poem was written in 1878, after the publication of *Anna Karenina*. However, the last three lines of the poem seem to be applicable to Anna as well: Fet expresses the idea that it is not the individual life that is valuable but the flame that has illuminated the entire universe and is forced to extinguish.

In the poem *Ничтожество*, the lyrical persona takes us from their birth to confronting death and annihilation. The key thought, the interpretation of the nature of death, is found in the middle of the poem:

Хочу тебя забыть над тяжкою работой,
 Но миг – и ты в глазах с бездонностью своей.

Что ж ты? Зачем? – Молчат и чувства и
 познание.
 Чей глаз хоть заглянул на роковое дно?
 Ты – это ведь я сам. Ты только отрицанье
 Всего, что чувствовал, что мне узнать дано.

Just like in the poems *Среди звезд* and *Смерть*, here too we see the juxtaposition of momentariness (life) and infinity (death), and death is described with the same „bottomless” attribute as in the previous poems. The second line of the quote can be interpreted accordingly, suggesting that the moment is one's life, meaning that no matter how much one tries to forget about passing away, life passes by, and one must confront the bottomless depths of death. Initially, the lyrical persona's questions remain unanswered regarding what death is and why it exists, whose eyes gaze into the depths that are always associated with death. Finally, they equate death with themselves but declare that passing away denies everything one knows and feels.

In the quoted last poem, *Смерти*, we once again witness a different attitude towards death. The first line straightforwardly states that the lyrical persona is not afraid of death:

Я в жизни обмирал и чувство это знаю,
 Где мукам всем конец и сладок томный хмель;
 Вот почему я вас без страха ожидаю,
 Ночь безрассветная и вечная постель!

Death here identifies with the end (*конец*) and an everlasting night (*ночь безрассветная*) from which dawn never arrives. In addition to these, the image of the bed, which can be associated with the deathbed, also receives the attribute of eternity (*вечная*). Another interesting aspect is that both *ночь* (night) and *постель* (bed) are of feminine gender, just like death. Once again, we can assert that death is connected to infinity.

However, the second and third stanzas of the poem not only imply the brave confrontation with death but also its conquest, even mockery:

Пусть головы моей рука твоя коснется
 И ты сотрешь меня со списка бытия,
 Но пред моим судом, покуда сердце бьется,
 Мы силы равные, и торжествую я.

Еще ты каждый миг моей покорна воле,
 Ты тень у ног моих, безличный призрак ты;
 Покуда я дышу – ты мысль моя, не боле,
 Игрушка шаткая тоскующей мечты.

At the end of the second stanza, as can be seen, the lyrical self declares that they are equal in power to death. In the final stanza, they further elaborate on this: death, in their view, obeys their will, as it is only brought forth by their thoughts, thus being nothing more than a shadow, a specter, a plaything. Can this be the attitude of the „real people” Tolstoy and Fet discussed in their letters?

CONCLUSION

Summarizing the analysis of the text excerpts, we can conclude that the correspondence between Tolstoy and Fet, specifically their contemplation on death, is prominently reflected in their art. In *Anna Karenina*, certain plot elements can be partly traced back to the concepts of nirvana and samsara discussed by the two authors (although it does not provide significant innovation to the discourse, but rather enriches and nuances the existing perspectives), and many poetic excerpts by Fet can be related to the character and fate of Anna. The infinity and bottomless depth attributed to death, juxtaposed with

the momentary nature of life, as well as the courageous confrontation with death, can be followed throughout Fet's poetry in a similar form as discussed with Tolstoy. Another question that arises is the tracing of these ideas back to the original source (i.e., precisely who influenced whom), as well as whether the thoughts on death found in their correspondence are also present in their earlier or later works, or if they can only be identified in artworks created during one particular period.

BIBLIOGRAPHY

- Ejchienbaum, B. M., *Raboty o Lwie Tolstom, Issledowanija. Statji, Fakultiet filologii i iskusstw Sankt-Pietierburgskogo gosudarstwiennogo uniwersiteta*, Sankt-Pietierburg 2009.
- Fiet, A. A., *Sobranije soczinienij w 2 tomach*, Chudożestwiennaja litieratura, Moskwa 1982.
- Fiet, A. A., *Wieczernije ogni*, Izd. 2-je. Nauka, Moskwa 1979.
- Giej, N. K., Poetika romanow Ł. N., *Tolstogo. Romannyj triptich: «Wojna i mir», «Anna Karienina», «Wosk »*, [in:] *Ł. N. Tolstoj i sowriemiennost'. Sbornik statiej i matieriatow*, Bierdnikow, G. P. et al. (ed.), Nauka, Moskwa 1981, pp. 103–129.
- Hajnády, Z., *Lev Tolsztoj. Tragikum, halál, katarzis*. Akadémiai, Budapest 1985.
- Matwiejewa, N. N., *Ł. Tolstoj i A. Fiet: Problemy tworczeskiego wzaimodiejstwija*, Rukopis' dissertacyi na soiskanije uczenoj stiepeni kandidata filologiczeskich nauk, Pskowskij gosudarstwiennyj piedadogiczeskij institut, Pskow 2002.
- Rozanowa, C., *Lew Tolstoj i Fiet (Istorija odnoj družby)*, „Russkaja litieratura” 1963, № 3, pp. 86–107.
- Tokarev, Sz. A. (ed.), *Mitológiai enciklopédia*, Translated by György Bárány et al., Gondolat, Budapest 1988.
- Tołstoj, Ł. N., *Anna Karienina*, Azbuka, Sankt-Pietierburg 2017.
- Tołstoj, Ł. N., *Sobranije soczinienij w 22 tomach*, Chudożestwiennaja litieratura, Moskwa 1984.
- Zöldhelyi, Zs. (ed.), *Az orosz irodalom története a kezdetektől 1940-ig*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1997.

THE THEME OF DEATH IN LEO TOLSTOY AND AFANASY FET'S CORRESPONDENCE

The topic of the article is the theme of death in Leo Tolstoy and Afanasy Fet's correspondence. The history of Tolstoy and Fet's friendship is well-known from the critical literature, what is more, many pieces of critical work deal with the literary influence of the two authors on one another. Not only their letters bear evidence of this mutual influence, but it can be observed in their literary work as well - primarily Fet's influence on Tolstoy's work. The research is focused on the theme of death, which plays a major role in the artistic worlds of both authors. While Tolstoy's and Fet's researchers and critics defined the function and representation of death in the authors' respective works, little is known about whether the function and/or representation of death in one author's pieces of art are influenced by the other. Therefore, based on the letters written by the two authors to each other, the research aims at revealing the possible influences and pointing them out in the authors' pieces of art.

Keywords: Leo Tolstoy, Afanasy Fet, death, correspondence.

ИЗМЕЂУ РЕДА И РЕПЛИКЕ

Својим литерарним радом Радоје Домановић отворио је пут српској сатиричној приповеци у правом смислу те речи. Аутор заснива читава своја дела на многоструким употребама сатире, што и постаје његово главно дистинктивно обележје. Наиме, сатира као појам заступљена је још од античке књижевности, али се током времена битно мењала кроз опусе како светских, тако и српских писаца, од Михаила Максимовића, до Милована Глишића и других писаца епохе реализма, да би свој потпун облик задобила у стваралаштву Радоја Домановића. У том смислу, „Домановићево сатирично дело је идејно и естетски компактно – представља један тип политичке сатире“². Наведено потврђује и Горан Максимовић, додатно истичући да „епитет родоначелника и творца најбољих српских алегорично-сатиричних прича с пуним правом припада Радоју Домановићу“³. Овај рад ће се превасходно бавити сатиром у делу Радоја Домановића, конкретно на примеру приповетке *Страдија*, да бисмо се након тога осврнули и на истоимену драматизацију Борислава Михајловића Михиза из 1958. године, у режији Јована Путника. Чини се занимљивим и сврсисходним обрадити које сегменте овог, али и других Домановићевих дела Михиз уврштава у композицију своје сценске адаптације, након нешто више од пола века од појављивања приповетке. Иако посматрани период није дужином трајања историјски опсежан, и те како јесте донео многе промене у функционисању засебних држава и њихове политике. Самим тим очекиване су и извесне

¹ Uniwersytet w Nowym Sadzie, lenanastasic@gmail.com

² Р. Вучковић, *Облици алегоријско-фантастичног и сатиричног приповедања*, [в:] *Модерна српска проза: крај XIX и почетак XX века*. Просвета, Београд 1990. с. 189.

³ Г. Максимовић, *Сатирична прича*, [в:] *Тријумф смијеха: комично у српској умјетничкој прози од Доситеја Обрадовића до Петра Кочића*, Просвета, Ниш: 2003, с. 332.

промене у перцепцији света, али занима нас да ли су, у којој мери и на који начин те разлике евидентне. Прецизније речено, компаративним и контрастивним увидом у ова дела тежићемо да боље разумемо идеје при њиховом стварању. Истовремено треба размотрити могућност ситуације да је сама средина индиферентна упркос свим променама, односно, како би то Домановић предочио: „Прошао је 29. мај, али смо остали ми“⁴.

ПРИПОВЕТКА СТРАДИЈА

Максимовић прави разлику у грађи корпуса сатире у књижевности, тако што га дели на типолошке групе: сатирична прича-портрет, анегдотско-сатирична прича, алегорично-сатирична прича и пародично-сатирична прича⁵. На том плану, приповетка *Страдија* одговарала би групи алегорично-сатиричних дела, а као такву је одређује и Горан Максимовић. Поменути дистинкција се успоставља, а затим и уклања не само у оквиру Домановићевог целокупног опуса, него и на плану саме приповетке. Наиме, на почетку текста као повод за писање наводи се „чудна прича“ коју је написао „шерет неки чича“, а за коју приповедач са почетка дела каже да „верује у ту његову лаж, као у највећу истину“⁶, да би потом у потпуности препустио улогу приповедача путнику – писцу наводно пронађених бележака, који наставља да говори у првом лицу. На овом месту, дакле, уочавамо употребу поступка пронађеног рукописа, уз дуплирање приповедача, што доприноси (квази)веродостојности коју реалистички начин писања захтева. Оквирна прича на тај начин креира отклон писца од садржаја дела и помаже да се превазиђе „за писца најрискантнији књижевни облик“⁷, те управо на тај начин и омогућава простор за сатиру. Томе одговара и појава подругљивог гласа на више места у делу који функционише као опомена и подсмехивање путнику истовремено: „То је твоја отаџбина! Ха ха ха ха!“⁸ и „Страдијо ти никад нећеш пропасти! Ха ха ха ха!“⁹. Поменути глас се редовно јавља као туђ, метафизички, ониричког порекла, а као што знамо ониричко

⁴ Р. Домановић, *Здраво! Здраво! (Страдија, 1904. бр. 1)*, [в:] *Целокупна дела. Књ. 2.*, пр. Бранислав Миљковић, Народна просвета, Београд 1928, с. 347.

⁵ Г. Максимовић, *Сатирична прича...*, с. 306.

⁶ Р. Домановић, *Страдија*, [в:] *Милован Глишић – Радоје Домановић, изабрана проза*, пр. Горан Максимовић, Издавачки центар Матице српске, Нови сад 2019, с. 351.

⁷ Д. Живковић (ур.), *Речник књижевних термина*, Нолит, Београд 1986, с. 696.

⁸ Р. Домановић, *Страдија...*, с. 367.

⁹ *Исто*, с. 368.

је у епоси реализма увек функционализовано, те би се можда онострано могло објаснити као деловање подсвесног на чулно отупелог јунака који почиње да се саживљава са овом средином, а тиме и долази до фигуративне, менталне обамрлости. Када сагледамо подробније ова два вида испливавања стварносног у фикцији (уколико се уопште може говорити о таквим елементима) видимо да се они сажимају на крају приповетке, у визуелно издвојеној целини. Реченицом: „Необично ми се допадале општа хармонија у Страдији“¹⁰, путник постаје одомаћен, а тиме нужно престаје и потреба за причом. Будући да је глас инспицијента (био то први приповедач или савест) имао за улогу повезивање са стварним, опипљивим мерилима, његовим нестајањем нестаје и контакт са реалним светом. Другим речима, за јунака приповетке онеобичено постаје нормално и он прихвата Страдију за своју отаџбину, а тиме почиње да живи сатиру и она постаје реалност.

Непосредно након објављивања приповетке *Страдија* (1902), Домановић почиње са издавањем истоименог сатиричног листа који излази два пута недељно, нешто мање од шест месеци, у периоду децембар 1904-мај 1905. Наведени податак је врло сугестиван, будући да се часопис бави тада актуелном политичком сценом у држави, проблематизује и исмева проблем малограђанштине. Символика имена „Страдија“, која у себи очевидно носи корен глагола страдати, сама по себи је јасна и функционише по принципу *nomen est omen*. У том смислу, понављање наслова у периодима током (приповетка) и након (часопис) државе Обреновића, говори у прилог идеји да се устаљена, горка сазнања о човеку и животу одржавају у самом менталитету људи, без обзира на то ко представља тренутну власт. Занимљиво је истаћи да у приповеци наилазимо и на топоним града „Крадије“, што такође доприноси карикирању становника и државе. Сатирично књижевно дело је условило „један нарочит структурални принцип књижевног дела, тј. специфично изражен пишчев став према приказаној стварности, посебан тон његовог казивања и нарочит начин изградње лика у његовом делу“¹¹, док се потреба за таквим изражавањем у потпуности губи у журналистичком дискурсу. На овом месту било би добро осврнути се на тврдњу да:

¹⁰ Исто, с. 401.

¹¹ Д. Живковић, *Речник...*, с. 694.

Та поједностављена визија је у исто време таква да пружа у извесном смислу потпунију представу живота од оне обичне, на коју је наше око навикло примајући је као мање-више нормалну свакодневицу, која нас, због наше навикнутости на њу, не узнемирава и не узбуђује.¹²

Другим речима, читање кода алегорично-сатиричне приповетке је нужно за прављење отклона и заузимање објективног става. Управо потреба за указивањем на моралне и/или друштвене слабости остаје непромењена, а оваквим, директним насловљавањем часописа укида се свака могућност избегавања поистовећивања Страдије са Србијом. Са тим у вези је и чињеница да је само дело неке намењено, а под тим одређењем се наравно мисли на читаоце који ће читањем бити приморани да се одреде за један од поларитета које намеће Радоје Домановић. У питању су готово искључиво опозити: поштење: поквареност, истина: лаж или у најопштијем смислу добро: зло, које треба довести у питање, јер „сатира без одјека, бесмислена је“¹³. Постојање границе између неодређеног и одређеног (иако се и у неодређеном може јасно одредити веза са предметним, реалним светом) дозвољава не само читања условљена ауторовим местом у историјском времену и простору, него и шири контекст односа власти и народа.

Приповетка *Страдија* тематизује путовање јунака који тражи славу отаџбину својих предака о којој је слушао од оца, а условљено тиме, и дисбаланс до кога долази при сусрету са савременим стањем исте државе. На тај начин Радоје Домановић ствара сатиру у чијој суштини лежи разлика између вредности које су некада биле сматране важним и мерила која сада важе, те се суштинска разлика сагледава из перспективе прошлост: садашњост. Горан Максимовић, говорећи о овој разлици, ближе је одређује као разлику „херојске епске прошлости и нехеројске, ђифтинске садашњости“¹⁴. Постаје јасно да је ова дихотомија подлога за развој најразличитијих комичних ситуација у којима се обрео неименовани путник, главни јунак приповетке. Топос путовања на овом месту пружа могућност формирања нове перспективе,

¹² Д. Вученов, *О функцији алегорије у Домановићевим сатирама и другим особинама његових алегорично-сатиричних приповедака*, [в:] *О српским реалистима и њиховим претходницима*, Друштво за српскохрватски језик и књижевност СР Србије, Београд 1970, с. 179.

¹³ *Исто*, с. 193.

¹⁴ Г. Максимовић, *Сатирични свијет Радоја Домановића*, [в:] *Милован Глишић – Радоје Домановић, изабрана проза*, Издавачки центар Матице српске, Нови Сад 2019, с. 260.

у виду онеобиченог погледа странца, те се ранији проучаваоци слажу око одређења овде заступљеног типа сатире као свифтовске, будући да је странац лик коме је све необично, док становници државе, као одомаћени, не виде у свом понашању ништа чудно и специфично.

Имајући у виду да путовање отпочиње након смрти оца, дакле након својеврсне смене генерација, а тиме извесно и смене идеала и склопа вредности у народу, треба размотрити зашто се наведена смена није догодила и на њиховом примеру. Могуће решење могли бисмо пронаћи у просторној удаљености ове породице (боље речено пара отац: син) од матице, односно чињеници да на њих нису могле утицати промене које су се одвијале у току њиховог одсуства, за које знамо да је трајало бар педесет година (толико година је путник лутао, а није посебно наглашено колико је отац био одвојен након повреде и заточења у рату, а умире када син има девет година). Услед тога, за оца и сина „старе“ вредности настављају да функционишу све до смрти, у случају оца, односно до успостављања контакта са матицом и препуштања нормама колектива, у случају сина. На овом месту препознајемо лик колектива који је заступљен у Домановићевим делима, био то у питању народ, министри, или пасивна малограђанска средина. Наведено би значило да „појединац унутар овако профилисаног групног лика, и када се издваја, обезличен је, сведен на љуштуру колективног идентитета“¹⁵, што се напоследку, и поред почетне зачуђености, морало догодити нашем неименованом путнику. Могуће је да је управо ово разлог изостављања имена главног јунака: уколико ће допустити себи да се стопи са околином, није ни релевантно његово име, као што ни он не зна име државе својих предака коју тражи. На тај начин дело добија општи карактер и упућује на свевременост и свеобухватност ове проблематике. Изостављање имена јунака је устаљен Домановићев поступак који запажа и Димитрије Вученов, посматрајући га као „брисање разлике између појединачног и општег“¹⁶, што одговара и нашем тумачењу.

Појам Страдије као „обећане земље“ коју описује путников отац препознаје се искључиво у просторној, географској лоцираности (две реке које протичу поред градских бедема белог града) и подударности

¹⁵ С. Милосављевић Милић, *Метонимијски код реалистичког наратива – типолошки приступ групном лику* [в:] *Поетика српског реализма: зборник радова*, Душан Иванић, Драгана Вукићевић (ур.), Филолошки факултет Универзитета у Београду, Београд 2018, с. 44.

¹⁶ Д. Вученов, *О функцији...*, с. 204.

језика. Деконструкција идеалне представе почиње и пре првог сусрета са самом државом, будући да је неименовани рибар описује као „земљу свиња, министара и будалаштина“¹⁷, да би се потом интензивирала у току бурног упознавања са њеним становницима. Даља деградација и изневеравање очекивања крећу се од мермерних споменика који немају реално значење, преко гомилања безвредних одликовања, па све до државних функционера које занима све осим посла којим се баве, а све се то омогућава путем „пренаглашавања изокренутог система вриједности“¹⁸. Посебно је занимљиво обратити пажњу на чињеницу да се човек без ордена перципира као „чудовиште“¹⁹ које одудара од успостављеног система, дакле свака индивидуална разлика се поима као злонамерна и погрешна. Када се то пренесе на симболичку раван, видимо да орден престаје бити нешто што се додељује за изузетне заслуге и тим изокретањем се врлине као што су храброст и поштење срозавају до обезвређивања. На исти начин приповетка релативизује свечаност²⁰ и поводе за одржавање истих, будући да је и најнезнатнији догађај повод за опште весеље. Ова места су уједно и места комике услед природе светковине, што би на конкретном примеру рецимо била прележана кијавица мудрог државника или залечен жуљ министра финансија. Водећи се принципом *хлеба и игара*, власт Страдије тежи да заокупи своје становништво до потпуне отупелости, што се да приметити и на плану журналистике, права и ономастике у овој држави. Дакле, тривијални догађаји чине окосницу свакодневне штампе која изнова намеће исте теме; право је сведено на бесомучну администрацију и папирологију која прати константне промене закона и устава, а читави хотели, механе и књиге добијају имена по другоразредним, споредним личностима и догађајима. Деконструкција, али и хуморни ефекат, се постижу „уланчавањем карикатуралних, хиперболичких и гротескних епизода“²¹, што додатно обогаћује приказ конфузности и ужурбаности масе која у тој вртоглавости губи из вида узроке таквог сопственог понашања. На овај начин је врло ефектно предочено понашање гомиле.

¹⁷ Р. Домановић *Страдија...*, с. 353.

¹⁸ Г. Максимовић, *Сатирична прича...*, с. 338.

¹⁹ Р. Домановић, *Страдија...*, с. 357.

²⁰ Тема свечаности у Домановићевој *Страдији* може се посматрати као вид раблеовске карневализације, о чему, између осталог, пише и Радован Вучковић.

²¹ Г. Максимовић, *Сатирична прича...*, с. 332.

ДРАМАТИЗАЦИЈА СТРАДИЈЕ

Имајући у виду константне промене које доживљавамо на плану књижевности, у свести људи неретко се јавља потреба за ревалуацијом и реактуелизацијом књижевних знања. На том плану, занимљиво је приметити тенденцију креирања, продуцирања драмских дела на основу класика прозних остварења. Наравно, наведени случајеви нису ништа необично и представљају устаљену праксу позоришта широм света, али није згорег посветити се питању избора конкретног дела у одређеном историјском периоду и размотрити значај таквог одабира. По том принципу покушаћемо да разложимо драматизацију²² приповетке *Страдија* Радоја Домановића од стране Борислава Михајловића Михиза. Како нам предочава Весна Крчмар, представа *Страдија* важи за „једну од највећих послератних успеха Српског народног позоришта“²³.

Драматизација приповетке *Страдија* припремана је за потребе обележавања педесетогодишњице смрти Радоја Домановића, што представља главни повод у стваралачком процесу Борислава Михајловића Михиза. Ипак, посматрајући исказе аутора у „Аутобиографији о другима“, учавамо да је аутора у свет позоришта увео Милош Хацић, који се „није смирио док ме није натерао да и ја станем на луду даску“²⁴, те се сматра да је управо он заслужан и за усмерење ка овој теми. Приповетка *Страдија* представља окосницу радње, што се чини унеколико необичним избором, будући да је релативно тешка и неприлагођена за сценско извођење услед мноштва различитих сцена, ликова и понављања која би приликом извођења била сувишна и заморна. Ипак, уколико знамо да уз приповетке које су ушле у школску лектуру, Максимовић наводи и *Укидање страсти* и *Страдију* као избор најуспелијих остварења алегорично-сатиричне приче²⁵, јасно је да је ове вредности морао бити свестан и Борислав Михајловић Михиз пола века раније. Текст, дакле, функционише као мозаик одабраних цитата

²² Премијерно извођење представе било је у Српском народном позоришту у Новом Саду 30.11.1958. а у току свих извођења (53) представу је погледало 27 239 гледалаца. У библиографији се као основа наводе приповетке *Краљевић Марко по други пут међу Србима, Вођа, Данга и Страдија*, [в:] <https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=15956>.

²³ В. Крчмар, *Прва послератна модерна поставка Домановићеве Страдије (1958)*, [в:] *Глишић и Домановић: 1908-2008*, С. Велмар-Јанковић (ур.), САНУ, Београд 2009, с. 424.

²⁴ Б. Михајловић, *Аутобиографија: о другима. Књ.2.*, БИГЗ, Београд 1993, с. 296.

²⁵ Г. Максимовић, *Сатирична прича...*, с. 332.

из различитих приповедака Радоја Домановића, и то највећим делом из *Страдије*, затим *Вође* и *Мртвог мора*, али и *Укидања страсти* и *Не разумем*. Стапањем фрагмената канонских дела Домановићевог опуса, Михиз формира нови метатекст, који овим уланчавањем добија на инвентивности и интригантности. Ипак, текст тиме истовремено губи на логичком увезивању тока радње и нијансираности коју у приповеткама доноси репетитивност поступака, било у питању упорно налетање на препреке *Вође* или поновљене посете сваком министру засебно у *Страдији*.

Михиз покушава да превазиђе препреку постојања удвојеног приповедача на почетку приповетке тако што раздваја лик Писца и лик Путника. То чини тако да Писац представља фигуру наратора који се повремено појављује да појасни ток радње или скрати делове текста који су били одређени ретардацијом, односно Писац је свезнајући приповедач. Са друге стране, лику Путника одузета је ранија улога непоузданог приповедача, као онога кроз кога су читаоци приповетке сазнавали свет Страдије, али тако да је он и даље главни лик дела, у овом случају драме. Наведено је логично утицало и на организацију самог текста, односно тамо где је Путник у приповеци изражавао своје несигурности и разматрања, на овом месту постоји двојака могућност артикулације, те их или глумци гестовима износе, или је и тај део изговорен од стране Писца. Такав поступак условљава и гомилање споредних јунака, те у Михизовој драматизацији затичемо 36 различитих засебних јунака и додатна оглашавања групе именоване као „гласови грађана“ и гласова који допиру иза сцене. Посебно је занимљиво драматуршко решење места на ком Домановић у својој *Страдији* наводи конкретна акта ради постизања ефекта веродостојности и нелогичности бескрајних исправки сваке, и најмање молбе која се шаље на увид чиновништву. Таква критика бирократије у Михизовој драматизацији представљена је као мрмљање, надглашавање и преклапање мноштва референата и стручњака који разглабају о граматичким и језичким проблемима, уместо да пораде на проблему. На овом месту драмски јунаци цитирају акта и говор им је потпуно подударан пасивној, машинској репродукцији података, што доприноси комичном ефекту.

Борислав Михајловић Михиз отпочиње драму сценом из Домановићеве приповетке *Мртво море* и то управо јунакињом која отвара приповетку: стрином злослутницом. Овај поступак могли бисмо

објаснити као покушај имплицитног евоцирања других места поменуте приповетке која би имала значаја за обликовање дела. Мислимо најпре на чињенице да се у *Мртвом мору* лик писца појављује у улози приповедача, као и да се држава пореди са стриним која хуче и стрепи у свакој прилици и којој је додељена функција васпитавања, односно успостављања дисциплине, током читавог живота. Међутим, чини се да је ово место у Михизовој драматизацији подређено комичном ефекту и намењено је превасходно лакшем увођењу лика Писца, те се наведени слој значења пре налази у наговештају, него у реализацији. Након овог сегмента, драматург убацује реплику Писца која гласи: „Држао сам да сам целу ствар ову сам однекуд измислио. А сад тврдо верујем да је све ово морало бити негде и некад и да ја то ни на који начин нисам могао измислити!“²⁶, што је заправо цитат из Домановићеве приповетке *Вођа*. На овај начин преобликује се покретачки мотив приповедања заступљен у Домановићевеј *Страдији*. Наиме, разлика лежи у томе што Домановићева приповетка, као што смо већ рекли, отпочиње поступком пронађеног рукописа, што се на овом месту замењује монологом писца са исповедним тоном. Опредељење за такву технику може бити повезано са успостављањем директне комуникације са публиком, али и конкретнијим одвајањем Писца од Путника у речима: „Наслов моје приче је „Страдија“ [...] причао ми је ваљда то неки путник... Путник? А да путник!“²⁷. Писац, дакле, динамизује радњу и посредује променама локација наступајући као наратор. На местима када то није случај, уочавамо нагле и нејасне прелазе, скокове из сцене у сцену, што се огледа у нелогичностима повезивања реплика. Рецимо, на неколико места се понавља ситуација да је особа А поставила питање особи Б, а потом засебан и неразјашњен одговор даје особа Ц, којој питање још увек није ни постављено, што је случај у разговору посланика у скупштини²⁸. Битно је нагласити да у већем делу текста изостају дидаскалије и назнаке смене јунака на позорници, те не можемо са сигурношћу одредити како је то заправо изгледало у току извођења. Могуће је да су такви поступци при извођењу били потпуно функционални, на пример уколико је у том моменту одређена гунгула и ларма предвиђена на сцени, али

²⁶ Б. Михајловић, *Страдија, сатира у 2 дела*, ркп. у Библиотеци СНП, сигн. 902. 1958, стр. 3.

²⁷ *Исто*.

²⁸ *Исто*, с. 26.

то из наше перспективе просто можемо само да нагађамо. Из онога што знамо засигурно, дакле, из самог текста инсценације такви призори делују проблематично. Ипак, када год се говори о овој представи, акценат се ставља на успешност режије Јована Путника и елементима „од дечје наивности до персифлаже, од гротеске до потресне драме“²⁹, који су допринели успеху извођења.

У даљем контрастивном приказу битно је назначити да Борислав Михајловић Михиз не уврштава све засебне посете лика Путника различитим министрима, него користи примере министра полиције, затим министара привреде и војске. У односу на Домановићеву приповетку, обрнут је и редослед ових посета, те Путник најпре одлази министру полиције, док у приповеци томе догађају претходи посета министру иностраних послова. Сцени одласка министру полиције Михиз додаје лик чиновника који се ту обрео да припреми „предлог закона за укидање страсти“³⁰, да би се у наредним репликама инкорпорирали фрагменти још једне Домановићеве приповетке, очигледно *Укидања страсти*. Чини се да наведени део није потребно подробније објашњавати, будући да у склопу обе ове приповетке функционише исти принцип – доношење сувишних, бесмислених и ограничавајућих закона. Како то примећује Димитрије Вученов, „сложенији односи и појаве се представљају што једноставније и упрошћеније, али баш тим поједностављењем и упрошћењем – и рељефније“³¹. Борислав Михајловић Михиз преобликује изворни текст и сажимањем улога два министра у једног или тако што читаве пасусе расправа између посланика у скупштини своди на неколико реплика. Претпостављамо да су разлози ових и сличних интервенција условљени практичним разлозима, ради боље економичности у погледу трајања дела. Такође, промена и потпун заокрет настају на самом крају посете министру војске, када Михиз уводи други ток догађаја интерполирајући у своју драматизацију елементе приповетке *Не разумем* у виду лика младића који жели да се пријави за војску. Кохезивни елемент ових приповедака је наравно сама војска, а комика се постиже тиме што се пародира хиперпродукција генерала искључиво ради светковине (*Страдија*), док младић Радосав Радосављевић бива одбијен услед бесмислене нелогичности у папирологији (*Не разумем*).

²⁹ Ј. Путник, *Смех на оштрици истине*, „Дневник“, 1.12.1958.

³⁰ Б. Михајловић, *Страдија...*, с. 16.

³¹ Д. Вученов, *О функцији...*, с. 178.

Други део драме отпочиње речима Писца, који сумира дотадашње догађаје и открива нови ток радње:

Таква је, ето, земља Страдија. Тако је бар забележио о њој у свом путопису стари Путник који је педесет година лутао по свету тражећи слободну отаџбину свога оца. Нашао је Страдију, земљу у којој се говорило језиком његових предака, али у којој су били други људи и други адети. И реши Путник да оде даље по свету и да напусти земљу Страдију. Земљу у којој се лудо живи и лудо сања.³²

На овом месту основа текста престаје да буде *Страдија*, а уместо тога радња се измешта у време и место *Вође* и то конкретно у сцену сабора људи који желе да промене место свог боравишта. Саме реплике су у највећој мери преузете из текста приповетке *Вођа*, док се исправке изнова огледају у прилагођавању ради ефектиних полилога: оно што у тексту приповетке говори једна особа, овде се раздваја на неколико ликова: Грађанин 1/2/3/4. Такође, приметна је промена односа према времену, прецизније повреде које су снашле народ (уганута нога, огреботине) у току првог дана путовања у *Вођи* овде су развучене на пут од „многа дана“³³, дакле дужи временски период. Сам крај драме, има умногоме другачију структуру и представља засебну целину:

ПУТНИК: А куда ћете сад?

ПРВИ ГРАЂАНИН: Куда ћемо сад?

ПУТНИК: Чујете ли? Земља!

ПИСАЦ: У Београду 1902. године. Тачка. Крај.

/Скупља своје хартије и лагано напушта сцену, окрећући натпис на коме пише „Страдија“. На другој страни пише „Крај“/.³⁴

Овакав крај упућује на време објављивање *Страдије* Радоја Домановића (1902) и можемо га схватити као мали омаж и директно усмерење ка ствараоцу чији текстови чине главни део текста ове драматизације. Такође, упућивањем на конкретно место и време, наведени подаци могу да функционишу и као „отрежњење“ у потреби да се понови да се све изречено односило управо на Србију која живи дословни, реални слој ове сатире.

На овом месту, занимљиво је приметити да реплике не одговарају у потпуности основном тексту, што наравно није искључива норма, али

³² Б. Михајловић, *Страдија*..., с. 31.

³³ Исто, с. 36.

³⁴ Исто, с. 39-40.

примедбе које чини Борислав Михајловић Михиз могу бити предмет опширнијег посматрања. Рецимо, Весна Крчмар примећује да синтаagma земља „по свој прилици није у Европи“ са почетка текста не спада у Домановићеве реченице, него је описује као „духовиту интервенцију драматизатора“³⁵. Сличне, ситније детаље, примећујемо и у погледу измене речи: „неродни“ у „народни“ крај, као и на примеру замене Домановићевог „можемо“ у „морамо“ пропасти³⁶. Наведене исправке не чине се претерано упадљивим, али треба размотрити сличне замене на плану читавог текста ради добијања шире слике неопходности таквих промена, поготово ако знамо да је идеја при стварању била састављање текста из исечака основних текстова „маказама“. Такође, битно је напоменути да Михиз избацује сваки помен сукоба са Анутима из Домановићеве *Страдије*, што је наравно алузија на несугласице српског и албанског народа. По истом принципу, Михиз заобилази делове текста који се тичу религиозности и побожне спољне и војне политике, иако је она дата у сатиричном кључу у Домановићевом тексту, једнако као што занемарује и проблематику располагања новцем од стране власти (банке, зајмови). Чини се да је потребно подробније размотрити потребу изузимања ових целина, односно поставити питање да ли је уметност на овом месту под утицајем ограничења државе у којој дело настаје, и у том смислу, о чему критика, односно сатира Михизовог периода (не) сме да говори.

Посматрајући *Страдију* из угла два различита жанра, али и два временски одвојена аутора, закључујемо да је потреба за сатиром у уметничким делима константа, будући је друштво ка коме је уперена та жаока једнако пасивно и блазирано. Приповетка Радоја Домановића жанровски и тематски одговара остатку његовог обимног опуса, а њена књижевно-уметничка вредност је неупитна, те се она чини репрезентативним примерком алегоријско-сатиричне приповетке. Самим тим, драматизација Борислава Михајловића Михиза настала као омаж овом писцу успева да обједини и учини пријемчивијим неке од најбољих Домановићевих дела. Посматрана драматизација доноси у свест идеју о неопходности константног обнављања и изоштравања критичког погледа на свет у коме живимо, једнако успешно колико то чини и приповетка у њеној основи.

³⁵ В. Крчмар, *Прва послератна...*, с. 418.

³⁶ Б. Михајловић, *Страдија...*, с. 32.

ЛИТЕРАТУРА

Примарна

Домановић, Р., *Здраво! Здраво! (Страдија, 1904. бр. 1)*, [в:] *Целокупна дела. Књ. 2.* (пр. Бранислав Миљковић), Народна просвета, Београд 1928. с. 347-349. Дигитална Народна библиотека, приступљено [20.12.2022].

Домановић, Р., *Страдија*, [в:] *Милован Глишић – Радоје Домановић, изабрана проза*, Антологијска едиција "Десет векова српске књижевности", књига 39 (пр. Горан Максимовић), Издавачки центар Матице српске, Нови сад 2019. с. 351-401.

Михајловић, Б. (Михиз), *Страдија, сатира у 2 дела*, ркп. у Библиотеци СНП, сигн. 902, 1958.

Михајловић, Б. (Михиз). *Аутобиографија: о другима. Књ.2.*, БИГЗ, Београд 1993.

Путник, Ј., *Смех на оштрици истине*, „Дневник“, 1.12.1958.

Секундарна

Вученов, Д., *О функцији алегорије у Домановићевим сатирама и другим особинама његових алегорично-сатиричних приповедака*, [в:] *О српским реалистима и њиховим претходницима*, Друштво за српскохрватски језик и књижевност СР Србије, Београд 1970. с. 165-208.

Вучковић, Р., *Облици алегоријско-фантастичног и сатиричног приповедања*, [в:] *Модерна српска проза: крај XIX и почетак XX века*, Просвета, Београд 1990. с. 181-210.

Живковић, Д. (ур.), *Речник књижевних термина*, Нолит, Београд 1986.

Крчмар, В., *Прва послератна модерна поставка Домановићеве Страдије (1958)*, [в:] *Глишић и Домановић: 1908-2008*, С. Велмар-Јанковић (ур.), САНУ, Београд 2009, с. 415-429.

Максимовић, Г., *Сатирична прича*, [в:] *Тријумф смијеха: колично у српској умјетничкој прози од Доситеја Обрадовића до Петра Кочића*, Просвета, Ниш 2003. с. 306-344.

Максимовић, Г., *Сатирични свијет Радоја Домановића*, предговор књизи: *Милован Глишић – Радоје Домановић, изабрана проза*, Антологијска едиција "Десет векова српске књижевности", књига 39, Издавачки центар Матице српске, Нови Сад 2019, с. 233-260.

Милосављевић Милић, С.. *Метонимијски код реалистичког наратива – типолошки приступ групном лику*; [в:] *Поетика српског реализма: зборник радова*, Душан Иванић, Драгана Вукићевић (ур.), Филолошки факултет Универзитета у Београду, Београд 2018, с. 23-55.

<https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=15956> [20.12.2022].

BETWEEN THE LINES AND DIALOGUES

With his literary work, Radoje Domanović opened the way for Serbian satirical stories in the true sense of the word. The author bases his entire works on multiple uses of satire, which becomes his main distinguishing feature. Namely, satire as a concept has been represented since ancient literature, but over time it changed significantly through the works of both world and Serbian writers, from Mihailo Maksimović to Milovan Glišić and other writers of the era of realism, in order to gain its full form in the work of Radoj Domanović. In this sense, "Domanović's satirical work is conceptually and aesthetically compact - it represents a type of political satire".

Keywords: Radoje Domanović, Borislav Mihajlović Mihiz, Stradija, satire, dramatization, politics, collective protagonist.

NARATIVNÍ POSTUPY A FOKALIZACE V DÍLE *HANA* – ČÍ PAMĚŤ TEXT ZPROSTŘEDKOVÁVÁ?

ÚVOD

V současné době lze v literatuře obecně sledovat trend návratů k tématu druhé světové války. Přitom časový odstup od této události autorům umožňuje, že mohou válku reflektovat osobitým způsobem, nijak zatíženým dobovou ideologií či bezprostředním emočním pohnutím, na což upozorňuje také Jan Lensen.² Nejnovější texty dotýkající se této minulosti tak inklinují ke snaze o větší objektivitu i kritickému zamyšlení nad uplynulou historií. Problém, který s tím ovšem zároveň vyvstává, vyvěrá ze skutečnosti, že autoři těchto děl popisují události druhé světové války v naprosté většině z pozic nezúčastněných osob, jelikož sami patří až k poválečným generacím, jichž se tato minulost přímo nedotkla. Tito spisovatelé jsou potomky účastníků a svědků druhé světové války, mluvíme o nich proto jako o druhé nebo třetí poválečné generaci.

Tento fakt pak významně ovlivňuje užitou formu vyprávění v jednotlivých dílech. Na té přímo závisí čtenářova percepce textu. Autor takto dokáže záměrně klást důraz na konkrétní aspekty příběhu, zatímco jiné může různě kamuflovat, tudíž je možné, že čtenáři tyto detaily lehce uniknou. Neméně zásadní postavení pak v tomto ohledu zaujímají i literární postavy, jejichž prostřednictvím lze děj sledovat z jiné perspektivy, což může pochopení souvislostí usnadnit, stejně tak dobře ale i dosti zkomplikovat. Postavy se navíc stávají jakýmsi mluvčími,

¹ University of Hradec Králové; dominiknovak98@gmail.com

² J. Lensen, *Perpetrators and Victims: Third-generation Perspectives on the Second World War in Marcel Beyer's "Flughunde" and Erwin Mortier's "Marcel"*, „Comparative Literature“ 2013, no. 4, p. 451.

skrze něž autoři rekonstruují zmíněné události druhé světové války. Jinými slovy, postavy jsou styčným bodem mezi autorem a jím nepoznanou minulostí, s níž se usiluje ve svém díle vyrovnat.

Ve své práci se proto zaměřuji na analýzu narativních postupů v románu *Hana* české spisovatelky Aleny Mornštajnové, jenž vyšel v roce 2017 a patří mezi zmíněné současné reflexe druhé světové války. Čtenář se v jeho příběhu vrací do období 30. až 60. let minulého století, přičemž sleduje tři dějové linie. Ty lze přitom označit jako trojici perspektiv, jejichž úběžníkem se stává rodinná minulost poznamenaná událostmi holocaustu. Mým cílem je zjistit, jak se v díle uplatňuje paměť jednotlivých postav, tedy či vzpomínky na osudné události druhé světové války příběh líčí. Tímto způsobem chci zdůraznit, jak autorka tvůrčím způsobem přistupuje k minulosti, která předcházela jejím vlastním zkušenostem. Za tímto účelem se zaměřuji především na užití narativní postupy a fokalizaci, skrze které je děj nahlížen.

DĚJOVÁ STRUKTURA ROMÁNU A PERSPEKTIVA POSTPAMĚTI

V první části románu, pojmenované *Já, Mira* a odehrávající se v rozmezí let 1954–1963, do příběhu vstupuje hlavní dětská protagonistka Mira, která v důsledku nešťastné události přišla téměř o celou svou rodinu. Takřka všichni její nejbližší podlehlí začátkem roku 1954 onemocnění tyfem, potom co při oslavě pořádali bakterií kontaminované zákusky. Tyfem se nakazila i Miřina teta Hana, která se ale jako jediná uzdravila, a zůstala tak pro Miru posledním člověkem v rodině, stala se její opatrovatelkou. Hana přežila zejména díky tomu, že tyfus už jednou prodělala, tehdy v koncentračním táboře. To ale Mira prozatím netuší. Tetu Hanu proto vnímá spíše jako podivínku, která se z neznámých důvodů chová velmi zvláště. Druhá část nese název *Ti přede mnou* a vypráví o životech Miřiných předků mezi lety 1933 a 1945. Zde se čtenář dozvídá o židovském původu celé rodiny i o událostech, které ji poznamenaly během druhé světové války. Zároveň jde o dobu ještě před narozením Miry. Rodinná minulost je pro ni tedy stejnou neznámou jako již zmíněný osud tety Hany. Ve třetí části, nazvané *Já, Hana*, se odehrává děj období let 1942–1963. Do popředí zde vystupuje postava tety Hany, jejímž prostřednictvím se před čtenářem postupně odkrývají detaily rodinného příběhu, které část po části dávají dohromady jeho traumaticky vyznívající celek.

Skrze takto rozdělené vyprávění je předkládán čtenáři příběh, jehož podstata je neměnná, přesto jeho konečné vyznění závisí na tom, kdo jej vypráví. Mira zná

minulost své rodiny spíše z výpovědí, a to navíc dosti strohých, zatímco Hana je nepostradatelným článkem této minulosti, poněvadž hrůzami války sama prošla a byla jimi trvale poznamenána, což se zároveň promítá do stylu, jakým o svých zážitcích mluví, častěji ale mlčí.

Na základě potřeby poznat minulost své vlastní rodiny a nedostatku informací je proto Mira odkázána k rekonstrukci rodinného příběhu. Tím zároveň zakládá svou postpaměť, tedy takový typ paměti, který popisuje Marianne Hirschová a definuje jej následovně:

Postpaměť popisuje vztah druhé generace k silným, často traumatickým zážitkům, které předcházely jejímu narození, ale které se na ni přenesly tak hluboce, že se zdá, že tvoří svébytnou paměť.³

Je tak řeč o vzpomínkách konkrétních jedinců, jejichž paměť zpracovává obsahy, které ovšem pochází ze zkušenosti jiných lidí. To v důsledku znamená, že paměť takových jedinců vybočuje z dosud zažitých paradigmat, jelikož vstřebává též skutečnosti nalézající se mimo jejich vlastní žitou realitu. Jejich vzpomínky prakticky navazují na životy předků v tom smyslu, že se snaží udržet kontinuitu mezi něčím prožitým, co se stalo v minulosti nezávisle na nich, a žitým, které již od minulého dělí větší či menší časová propast, avšak je tu patrná taková souvislost, která i přes zmíněný distanc současné prožívání jedince formuje. Vlivem toho dochází k reflexi minulosti, jíž se jedinec sám neúčastnil. Jelikož tak Mira postrádá ucelené vyprávění o své rodině, musí jej přičiněním vlastních sil znovu nalézt, přičemž vychází z více či méně nápadných indicií, které jí poskytuje její okolí, včetně nemluvné tety Hany, jež spíše než slovy ztělesňuje rodinné utrpení navenek tím, jak se chová. Odtud se Mira snaží odvodit vzpomínky na události, které jejímu narození předcházely. Prakticky tedy usiluje o sblížení svého života s rodinnou historií, zjevně poznamenanou nějakou tragédií, dosud nanejvýše pouze tušenou.

RODINNÁ MINULOST VERSUS LIMITOVANÁ PAMĚŤ POSTAV

Příběh začíná líčením dívčí protagonistky Miry, která v první části románu zaujímá pozici homodiegetického vypravěče. První kontradikce ale nastává již v případě úvodních vět románu, kdy Mira své vyprávění začíná slovy:

³ „*Postmemory describes the relationship of the second generation to powerful, often traumatic, experiences that preceded their births but that were nevertheless transmitted to them so deeply as to seem to constitute memories in their own right*“; see M. Hirsch, *The Generation of Postmemory*, „Poetics Today“ 2008, no. 1, p. 103.

Nikdy jsem nepochopila, proč dospělí tvrdí dětem, že se vyplácí být hodný a poslušný. Kdybych byla vzorná dcera, bylo by dnes moje jméno vytesané na náhrobním kamení jako jméno maminčiných rodičů – babičky Elsy a dědečka Ervina, kteří umřeli dávno před mým narozením, nebo babičky Ludmily a dědy Mojmíra, u jejichž hrobu jsme s maminkou pokaždé rozsvěceli svíčky v hnědých kelímcích, přestože jsme museli přejít až na horní konec hřbitova.⁴

V tomto Miřině sdělení je ukryta dějová retrospekce. Naráží tím totiž nejen na smrt svých prarodičů, ale i matky, otce a sourozenců, kteří zemřeli na následky otravy tyfem. Miře se podařilo uniknout smrti jen díky tomu, že za trest nedostala zákusek jako ostatní, jenž byl, pro ně naneštěstí, infikovaný smrtelnou bakterií. Mezitím se však v Miřině vyprávění se zbylými členy rodiny i nadále setkáváme, jako by byli stále přítomni. Ačkoliv se vyprávění odehrává v čase minulém, dochází tu k četné interakci těchto postav.

Miřino vyprávění má tímto charakter disonantního narativu, tedy celý děj je vyprávěn až zpětně, z čehož lze usuzovat, že přestože Miru čtenář poznává zprvu jako devítileté děvčátko (z příběhu lze vyčíst, že se Mira narodila v roce 1945), vývoj událostí sděluje slovy dospělé dívky, kterou je na konci svého vyprávění roku 1963. Z toho plyne, že Mira coby vypravěčka již disponuje řadou vzpomínek, které se jí daří průběžně oživovat. Skrze ně se pak snaží odhalit rodinnou minulost, avšak v pravém slova smyslu se přitom neopírá o svou vlastní autobiografickou paměť, nýbrž o pouhé narativy ostatních postav. Svůj vztah k minulosti proto následně teprve rekonstruuje. Zřetelně je zde vidět to, o čem píše Aleida Assmannová, která uvádí:

Vzpomínání se odehrává v zásadě jako rekonstruktivní proces: vychází vždy z přítomnosti, čímž nutně dochází k posouvání, přetváření, zkeslení, přehodnocení a oživení vzpomínky vzhledem k okamžiku, kdy si ji vybavujeme.⁵

Rostoucí soubor Miřiných vzpomínek na rodinnou minulost tak představuje jakousi retrospekci, která se vrací v ději nazpět a snaží se dát pokračujícímu vyprávění smysl. Taková retrospekce tvoří celou druhou, rozsáhlou část románu *Hana*, která dějově spadá do období let těsně předválečných a válečných, tedy před narozením Míry, jež čtenáře do příběhu předtím uvedla. Navzdory tomu i tuto příběhovou část uvozuje svými slovy Mira. Avšak zde již zaujímá pozici heterodiegetického vypravěče, jelikož sama v této části děje přímo nevystupuje. V jejím vyprávění se píše:

⁴ A. Mornštajnová, *Hana*, Host, Brno 2018, p. 11.

⁵ A. Assmannová (ed.), *Prostory vzpomínání*, Karolinum, Praha 2018, p. 30.

Moje babička Elsa Helerová ovdověla po patnácti letech manželství. Tvrdila, že soužití s Ervinem Helerem, za kterého se provdala v jednadvaceti letech, bylo poklidné a šťastné, a proto jí za celou dobu manželství nepřibyla jediná vráska a nezbělal jediný vlas.⁶

Je patrné, že tento barvitý popis přitom překračuje hranice paměti samotné Míry. V první řadě se Míra s postavami svých prarodičů nemohla nikdy setkat, jelikož její babička Elsa zahynula během holocaustu, její dědeček Ervin dokonce zemřel ještě dříve. V žádném případě pak není schopna z vlastní perspektivy o nich takto detailně hovořit, dokonce se zamýšlet nad jejich pocity, aniž by přitom pouze neužívala narativ získaný od někoho jiného. Tímto se Míra dostává do pozice nespolehlivého vypravěče, neboť její narativní informace jsou korigovány okolím, v němž se ona nachází.

Přísně vzato, toto její vyprávění nelze považovat za autentickou paměť. Po vzoru Aleidy Assmannové lze Mířiny vzpomínky prohlásit za falešné, nebo přinejmenším nespolehlivé, jelikož jsou poznamenány deficitem vzpomínání.⁷ Míra zde totiž jako vypravěčka popisuje něco, co evidentně nepochází z její vlastní zkušenosti.

Ovšem líčení rodinné minulosti napříč 30. a 40. léty 20. století i nadále pokračuje, přičemž narativ, který započala Míra, volně přechází v líčení jakéhosi vševědoucího extradiegetického vypravěče. Tím už de facto Míra být nemůže, poněvadž z vyprávění náhle mizí ono osobní zaujetí. O babičce Else se už zkrátka mluví jen jako o Else nebo vdově Helerové, a přestože ve vyprávění často figuruje Mířina matka, mluví se o ní jednoduše jako o Rose a podobně. Tedy citové pouto mezi vypravěčem a postavami zcela zaniká, z čehož lze usuzovat, že pohled Míry postupně a pozvolna přechází v externí fokalizaci, kdy je čtenáři děj stále popisován sice z pozice uvnitř fikčního světa, avšak již není sdělován žádnou z postav.

A právě to značně problematizuje otázku, co vůbec Míra o této minulosti své rodiny ví. Zatímco čtenář je schopen proniknout skrze užitý narativ hluboko pod roušku tohoto jejího nevědomí, v románu se nenachází prakticky žádná přímá zmínka, kdy by Míra o událostech během druhé světové války, spjatých s osudem svých předků, hovořila vlastními slovy. V kontaktu s touto nepoznanou minulostí prakticky zůstává jen skrze fotografii svých rodičů, z níž ale není schopna odvodit souvislosti. V první části románu, jehož vypravěčkou je postava Míry, lze nalézt obraz následující scény, kde fotografie figuruje:

⁶ A. Mornštajnová, *Hana...*, p. 111–112.

⁷ A. Assmannová (ed.), *Prostory vzpomínání...*, p. 296.

Někdy jsem před spaním ze zásuvky, kam jsem ho schovávala před tetou Hanou, vyndala víc než patnáct let starý snímek, a tak jako kdysi maminka vyprávěla novinky kamenným náhrobkům, já jsem svěřovala své tajné myšlenky žlutnoucí fotografii. Při pohledu na mladý pár s kočárkem mě čím dál víc rozesmutňovalo, že se mi dospělejší podoba rodičů vytratila z paměti.⁸

Tento výjev se přitom náležitě shoduje s tím, co píše Marianne Hirschová. Ta na základě studia fotografického materiálu posléze rozvinula celou svou teorii postpaměti. V té příkládá fotografii stěžejní význam, jelikož ji vnímá jako médium, které skrze vizuální podobu dává minulým událostem i po letech možnost znovu ožít ve vzpomínkách pozorovatele, jemuž se tím nabízí příležitost tyto téměř zapomenuté děje znovu prožít a lépe pochopit.⁹ Fotografie podle ní zprostředkovává spojení mezi jednotlivými generacemi, sama Hirschová tím v první řadě míní generace přeživších holocaustu a jejich potomků.¹⁰

Ovšem Miře tento potenciál fotografie uniká. Využívá ji spíše jako obranu proti své vlastní samotě, avšak neuvědomuje si například to, proč jsou na fotce jen její rodiče s kočárkem, nikoliv však prarodiče, kteří by jistě považovali narození dalšího potomka za významnou událost, tedy pravděpodobně by za normálních okolností musela existovat i nějaká jiná fotografie, kde je celá rodina pohromadě. Avšak ta neexistuje, protože Miřini prarodiče zemřeli během holocaustu nebo dříve. Jedinou postavou, která Miře dokáže říct pravdu o rodinné tragédii, je její teta Hana. Její postava zároveň splývá s perspektivou autodiegetického vypravěče závěrečné kapitoly, popisující události let 1942–1963, v níž sledujeme líčení Haniny deportace nejprve do Terezína a pak i do Osvětimi, odkud se po válce vrací změněna k nepoznání. Touto změnou pochopitelně utrpěly i její vzpomínky, jak víme z jejího vyprávění, které uvozuje následujícími větami:

„Hlavu mám plnou mlhy. Občas je neproniknutelně hustá, tak hustá, že jí neprosvitnou žádné myšlenky. To je stav, který považuju za štěstí. Pak se ale mlha zprůhlední a obrazy se vrátí. Valí se na mě ze všech stran a není před nimi úniku.“¹¹

Stejně jako Mira i Hana tímto prakticky získává status nespolehlivého vypravěče. Její oslabená schopnost vzpomínat ale není jako u Míry způsobena osobním odtržením od minulosti. Hana je naopak s temnou minulostí své rodiny těsně spjata, jenže v jejím vědomí je zakořeněna jako obtížně sdělitelná a těžko dešifrovatelná traumatická zkušenost. O tomto jevu pojednává Mark Wolynn,

⁸ A. Mornštajnová, *Hana...*, p. 100.

⁹ M. Hirsch, *The Generation of Postmemory...*, p. 117.

¹⁰ *Ibidem*, p. 117.

¹¹ A. Mornštajnová, *Hana...*, p. 237.

který jako typický znak traumatu uvádí „*neschopnost vyjádřit, co se s námi děje*“¹², což ztěžuje jednak nalezení způsobu, jakým se se svou zkušeností může zasažený jedinec vyrovnat, zároveň ale i pokus o interpretaci jeho situace ze strany okolí. Bessel van der Kolk navíc dodává: „*Traumatizovaní lidé si pamatují příliš málo a příliš mnoho.*“¹³ Tím vyjadřuje rozporuplnou skutečnost, že tito lidé na jedné straně nejsou schopni svou situaci dostatečně dobře popsat, jelikož mají pouze fragmentární vzpomínky na bezprostřední okamžik traumatické události, na druhé straně si ale některé tyto útržky paměti dokáží spojit s velmi detailním výjevem a i po letech zvládnou některé průvodní okolnosti vzniku traumatu popsat s obdivuhodnou přesností.¹⁴ Připouští tak existenci tzv. potlačované paměti, která zapamatování takové události velmi problematizuje, jelikož například u jedinců, kteří si s sebou nesou zkušenost války, pobytu v koncentračním táboře nebo různého druhu zneužití a ublížení, dochází posléze k dočasnému zapomenutí traumatického zážitku, jenž se jim ale později přičiněním nahodilých okolností může znovu vybavit.¹⁵ Jinými slovy, Hana tímto způsobem ukrývá tajemství, jež Mira postrádá, aby pochopila rodinný příběh. Tedy Mira má fakticky jen velmi kusé informace, díky kterým se snaží proniknout své nevědomí, zatímco Hana má zbylé potřebné vzpomínky, jež by to Míře dokázaly umožnit, ale nedokáže je sdělit.

Jenže v tom spočívá zásadní problém. Čtenář zná válečnou minulost rodiny, která předcházela Miřinu narození, vcelku podrobně, neboť se s ní setkává jednak při líčení extradiegetického vypravěče druhé kapitoly, jednak během Hanina vyprávění v kapitole třetí, která předchází narativ doplňuje o její osobitý pohled a četné detaily. Obtíž pak nastává v absenci propojení těchto dvou perspektiv s pohledem samotné Míry, prezentovaným v úvodní kapitole románu. Aby Mira minulost své rodiny pochopila, muselo by dojít k nějaké výraznější interakci mezi ní a tetou Hanou. Postava Hany je ovšem v textu líčena jako uzavřená do sebe, tichá a bojácná. Téměř nikdy a s nikým nemluví. S jejími promluvkami se lze v románu setkat skutečně velmi zřídka, a to navíc s dosti strohými a úsečnými.

Příležitost, která naznačuje možnost potenciálního rozhovoru, přichází krátce poté, co se Hana ujímá po smrti své sestry Rosy opuštěné Míry. Scénu lze nalézt v úvodní kapitole a vypráví o ní Mira. Výjev sleduje počátky jejího soužití s tetou Hanou, která ji hodlá ubytovat v pokoji po své matce Else. „*Proč byl ten*

¹² M. Wolynn (ed.), *Trauma – nechtěné dědictví*, Triton, Praha 2017, p. 26.

¹³ B. van der Kolk, *Tělo sčítá rány* [online], Jan Melvil Publishnig, Brno 2021, <https://www.bookport.cz/kniha/telo-scita-rany-7850/>, [23.04.2023], p. 627.

¹⁴ *Ibidem*, p. 627.

¹⁵ *Ibidem*, p. 667–668.

pokoj zamčený?’ zeptala jsem se, ale teta mě asi neslyšela nebo už zase myslela na něco jiného. Začínala jsem si zvykat, že si s tetou Hanou moc nepopovídám¹⁶, vzpomíná na tuto chvíli Mira, jež nemá ani tušení, že v pokoji byla symbolicky uzamčena Hanina teskná připomínka, že z koncentračního tábora se kromě ní nikdo z jejích nejbližších domů už nikdy nevrátil. Neproniknutelná zeď nevědomí, která se nalézá mezi Mirou a pochopením rodinného příběhu, přitom stojí právě na této očekávané odpovědi tety Hany. Ta ale odpovědět nedokáže.

Postupem času Mira nemluvnosti své nové opatrovatelky pomalu uvyká. *„Spolužití s tetou Hanou mělo své výhody i nevýhody. Tetina kuchyně nebyla příliš pestrá a člověk si s podivínskou tetou moc nepopovídal¹⁷, vypráví. Dále dokonce vzpomíná, že teta jí nejen neodpovídala, nýbrž se jí nikdy na nic ani nezeptala. Postavy Miry a Hany tak existují vedle sebe, sdílí spolu tentýž prostor a podvědomě je spojuje i jejich společná rodinná minulost, která se nad nimi vznáší ve své tabuizované podobě. K vzájemnému prolnutí jejich perspektiv ale v žádném místě vyprávění nedochází. Tudíž Hana je odsouzena nadále nést břemeno, které jako by v sobě veškerou tíhu rodinného osudu koncentrovalo, zatímco Mira je odkázána k věčnému hledání pravdy a vlastní rekonstrukci toho, co se na její rodinu sneslo jako stín v podobě holocaustu, aniž by se někdy dopátrala konečného výsledku.*

K tomu, aby Mira dokázala vidět minulost své rodiny alespoň v hrubých obrysech, jí dopomáhá kamarád z dětství, a její budoucí muž, Gusta, který se zajímá o historii. Právě on mimo jiné pomáhá Miře pochopit význam čísla, které má teta Hana vytetované na předloktí, přestože jeho poznání je v tomto směru sice hlubší než to Miřino, i tak ale dost neúplné.

O minulosti musíme vědět co nejvíce, abysme neopakovali stále stejné chyby. Jednotlivé události spolu vždycky nějak souvisí, zapadají do sebe a vyúsťují v další dění. Jen pochopení souvislostí je cestou, jak se může lidstvo pohnout dopředu¹⁸,

říká Miře při jednom ze společných rozhovorů o minulosti. V jeho slovech proto lze hledat jakési potvrzení spojitosti mezi Haniným tetováním a tušením Miry o předešlé tragédii. To ale samo o sobě nestačí. Miře stále chybí zcela konkrétní rodinný příběh, který ani Gusta pochopitelně nezná.

¹⁶ A. Mornštajnová, *Hana...*, p. 73.

¹⁷ *Ibidem*, p. 76.

¹⁸ *Ibidem*, p. 97.

ZÁVĚR

Výsledkem předkládané analýzy je tedy tvrzení, že román *Hana* je příkladem textu, který v důsledku nezprostředkovává ucelený obraz paměti žádné z konkrétních literárních postav. Naproti tomu nabízí spíše tři separované perspektivy, narativy a pohledy na tutéž rodinnou minulost: 1. nevědomí Míry a její odkázanost na zprostředkovanou postpaměť; 2. objektivní pohled očima extradiegetického vypravěče stojícího mimo příběh; 3. traumatické vzpomínky tety Hany a neschopnost se o ně podělit.

To připomíná paralelu „mezi kulturní pamětí, která překračuje různé epochy a opírá se o normativní texty, a komunikativní paměti ústně předávaných vzpomínek, jež propojuje zpravidla tři generace“¹⁹, jak uvádí Aleida Assmannová. Zatímco kulturní paměť lze vnímat jako obecné společenské povědomí o sdílené minulosti, komunikativní paměť zahrnuje spíše individuální prožitek událostí či pohled, jež jsou zasazeny do rodinného kontextu.

Na základě toho lze říct, že děj románu *Hana* se spíše opírá o kulturní paměť, neboť prezentuje příběh jedné židovské rodiny, který se odehrává souběžně s několikaletými příběhy téměř shodnými, v textu naznačenými pouze zmínkami, zasazenými do téhož časoprostoru. Komunikativní paměť, jejíž úloha je i v románu nesporná, oproti tomu selhává, jelikož se Haně s Mírou nedaří na tragédií poznamenanou rodinnou paměť znovu společně navázat. Tímto způsobem na pozadí kulturní paměti druhé světové války vyniká roztržitý soubor rodinných vzpomínek. Jednotliví rodinní členové se stávají nositeli jeho částí, avšak ve chvíli, kdy většinová část rodiny umírá, se jejich příběh mění v prakticky nerozluštitelné tajemství. Autorka tak nechává zejména nad postavou Míry vznášet otazník, který jí brání válečnou minulost poznat, stejně jako současná společnost dodnes nezná řadu odpovědí, jež by pomohly některé aspekty dějinných událostí lépe objasnit.

¹⁹ A. Assmannová (ed.), *Prostory vzpomínání...*, p. 14.

BIBLIOGRAPHY

- Assmannová, A., Flanderka, J., Ondroušová, S. & Soukup, J. (eds.), *Prostory vzpomínání*, Karolinum, Praha 2018.
- Hirsch, M., *The Generation of Postmemory*, „Poetics Today“ 2008, no. 1.
- Lensen, J., *Perpetrators and Victims: Third-generation Perspectives on the Second World War in Marcel Beyer's "Flughunde" and Erwin Mortier's "Marcel"*, „Comparative Literature“ 2013, no. 4.
- Mornštajnová, A., *Hana*, Host, Brno 2018.
- van der Kolk, B. & Martinková, M. (eds.), *Tělo sčítá rány* [online], Jan Melvil Publishnig, Brno 2021, <https://www.bookport.cz/kniha/telo-scita-rany-7850/>, [23.04.2023].
- Wolynn, M. & Micka, D. (eds.), *Trauma – nechtěné dědictví*, Triton, Praha 2017.

NARRATIVE PROCEDURES AND FOCALIZATION IN *HANA* – WHOSE MEMORY DOES THE TEXT CONVEY?

My contribution focuses on the prose *Hana* by Alena Mornštajnová. I am interested in narrative practices and focalizations as ways of mediating the characters' memories. Aleida Assmann's theory of cultural memory and Marianne Hirsch's concept of postmemory provide the starting points for this essay. I attempt to clarify whether the events described are based on the experience of the characters who narrate them, or if they are only a fiction retrospectively formed by the characters. In particular, an analytical look at the characters of Mira and her aunt Hana offers a deeper insight into the issues under investigation.

Keywords: post-memory; Czech prose; 21st century; Second World War; trauma

РОЛЬ ПЕЙЗАЖНЫХ И ПОРТРЕТНЫХ ОПИСАНИЙ В «ХАТЫНСКОЙ ПОВЕСТИ» АЛЕСЯ АДАМОВИЧА

Тема войны является одной из классических в мировой литературе, однако для белорусской культуры она имеет особое значение из-за огромного количества жертв среди мирного населения в период Второй мировой войны. Многие из белорусских писателей были участниками боевых действий или присоединились к партизанскому движению. Одним из них был Алесь Адамович – советский русскоязычный и белорусскоязычный писатель, литературовед, сценарист, член-корреспондент АН БССР. Теме Второй мировой войны он посвятил роман-дилогию «Партизаны» (1960, 1963), документальные книги «Я из огненной деревни» (1975) и «Блокадная книга» (совместно с Даниилом. Граниным, 1977—1981), «Хатынскую повесть» (1971), повесть «Каратели, или Жизнеописание гипербореев» (1981). Начав с художественной литературы, автор постепенно увеличивал степень документальности в своих произведениях.

«Хатынская повесть» (1971) — повесть Алеся Адамовича о партизанской борьбе и о уничтожении мирного населения на территории Беларуси во время Второй мировой войны. Этот сильный и красивый текст лег в основу фильма «Иди и смотри» (1985) Элема Климова (автором сценария является Алесь Адамович).

Стоит упомянуть, что тема военных преступлений во время Второй мировой войны, массовых убийств белорусского населения используется в политических и пропагандистских целях. Данный доклад

¹ Masarykova univerzita, Ústav slavistiky, 487941@mail.muni.cz.

был прочитан в Польше, поэтому необходимо затронуть тему расстрела плененных польских офицеров в лесу у деревни Катынь в 1940 году. Советская сторона пыталась возложить ответственность за убийства на немецкую сторону, а после провала попытки последовательно отрицала причастность к преступлению. Только в 1990 Михаил Горбачев передал президенту Польской Народной Республики Войцеху Ярузельскому документы, подтверждающие виновность СССР в катынском расстреле. Расстрельный приказ НКВД был передан польской стороне только в 1992 году. Катынская трагедия, по мнению некоторых исследователей и экспертов (к примеру, Н. Дэвиса² и Б. Фишера³), оказала влияние на выбор места-символа для мемориала в Хатыни: названия этих мест созвучны, и это могло быть использовано для того, чтобы перевести внимание на преступления нацистов, а Катынь стереть из общественной памяти. Данной теме также посвящены работы В. Фредрикс⁴ и П. А. Рудлинга⁵. Во время визита Никсона в СССР в 1974 году и его визита в Хатынь, этот эпизод также использовалась в пропагандистских целях, что вызвало острую реакцию *The New York Times*⁶: «*Nixon Sees Khatyn, a Soviet Memorial, Not Katyn Forest*». Несмотря на то, что нет неопровержимого документального подтверждения преднамеренности выбора Хатыни как памятного места с целью стирания Катыни из общественной памяти, многие исследователи указывают на сходство звучания этих двух населенных пунктов и на факты использования этого сходствами советской стороной.

Можно ли утверждать, что Алесь Адамович способствовал продвижению советского нарратива «Хатынь вместе Катыни»? Мы полагаем, что если в какой-то степени это утверждение можно считать правдивым, то по причине наличия цензуры: критиковать действия советских руководителей было запрещено. Однако очевидно, что писатель придерживался гуманистических и антисталинистских взглядов, к примеру, в годы перестройки на него был подан иск о защите чести и достоинства

² N. Davies, *Europe: A History*, Oxford University Press, Oxford 1996.

³ B. Fisher, *Stalin's Killing Field*, „Studies in Intelligence” 1999-2000, № 43(3), с. 61-70.

⁴ V. Fredericks, *Remembering Katyn: Mourning, Memory, and National Identity*, „Memory Connection” 2011, Vol. 1, № 1, с. 197-210.

⁵ П. А. Рудлинг, *Хатынская расправа: новый взгляд на гистарычную спрэчку*, "ARCHE" 2012, № 7-8, с.151-194.

⁶ *Nixon Sees Khatyn, A Soviet Memorial, Not Katyn Forest*, *The New York Times* July 2, 1974, <https://www.nytimes.com/1974/07/02/archives/nixon-sees-khatyn-a-soviet-memorial-not-katyn-forest.html>, [12.06.2023].

И. В. Сталина, который автор выиграл. Поэтому мы полагаем, что у Алеся Адамовича не было умысла противопоставить хатынскую трагедию катынской.

Тема Хатыни активно используется в пропагандистских целях и режимом Александра Лукашенко. Политик ездит в хатынский мемориальный комплекс на субботники, проводит там памятные мероприятия, произносит речи, из которых можно сделать вывод о том, что хатынская трагедия используется в контексте борьбы с «коллективным Западом»: Есть наследники и идейные продолжатели, в которых вновь пробудился ген ненависти к нам, всей славянской цивилизации, нашему народу. «Арийские стандарты» они заменили на либеральные демократические ценности. Фильтрация народов на соответствие новому эталону идет давно. Через цветные революции, мятежи, прокси-войны, санкции, шантаж. Как далеко это может зайти — мы тоже знаем⁷. Политические мотивы объясняют проведение раскопок и изменение в количестве сожженных деревень: «последние полгода число обнаруженных сожженных деревень выросло более чем на 800⁸». Трагедия в Хатыни используется для демонизации Украины и украинцев, оправдания войны, развязанной Российской Федерацией, к примеру, на мероприятиях в средних школах: «Нам говорили, что Хатынь подожгли по приказу Степана Бандеры, который был украинским предателем, а теперь Зеленский сделал его героем Украины⁹».

Оговорив важные идеологические вопросы, связанные с темой Хатыни и сожженных белорусских деревень, возвращаемся к сюжету «Хатынской повести». События произведения передаются не в хронологическом порядке, мы следим за ними через воспоминания на пути в Хатынь слепого партизана Флеры Гайшуна. В повести присутствуют и автобиографические элементы: Флориану на момент войны было 16 лет, сам автор также попал в партизанский отряд в юном возрасте.

⁷ Александр Лукашенко принял участие в памятной мероприятии по случаю 80-летней годовщины трагедии в Хатыни, Шлях перамогі, <https://peramoga.by/tema-nedeli/aleksandr-lukashenko-prinyal-uchastie-v-pamyatnom-meropriyatii-po-sluchaju-80-letnej-godovshhiny-tragedii-v-hatyni/>, [12.06.2023].

⁸ Генпрокуратура нашла еще тысячу сожженных деревень во время Великой Отечественной. Решили перепроверить данные — и вот что получилось, Zerkalo.io, <https://news.zerkalo.io/cellar/24377.html>, [12.06.2023].

⁹ Нам говорили, что Хатынь подожгли по приказу Степана Бандеры». Узнали, как прошел единый информационный час в белорусских школах, Zerkalo.io, <https://news.zerkalo.io/life/11741.html>, [12.06.2023].

Также в текст повести включены документальные фрагменты: свидетельства очевидцев, отчеты о проведенных карательных операциях. Повествование ведется от первого и третьего лица (в некоторых эпизодах встречается повествование от второго лица: «Это мы с Флерой вблизи, в упор разглядели, запомнили в тот день»¹⁰).

Алесь Адамович остался недовольным своим произведением, несмотря на то что получил за него Государственную премию БССР им. Я. Коласа. Он полагал, что «выявил, поднял, показал одну только крупинку правды, каплю того, что увидел, испытал, а бездонный океан народной, огненной, хатынской памяти остался там же, неслышимый, невидимый миру»¹¹. Впоследствии автор приходит к документальной литературе, считая, что она в большей степени подходит для достижения поставленных им задач. Однако художественная литература обладает своими преимуществами, она помогает проникнуть в мысли героев, понять их психологию и сопереживать им. Для более глубокой передачи авторского замысла используются такие внесюжетные элементы, как портретные и пейзажные описания. Целью настоящей статьи является анализ специфики и основных функции портретов и пейзажей в «Хатынской повести» Алеся Адамовича.

ОСОБЕННОСТИ ПОРТРЕТНЫХ ОПИСАНИЙ «ХАТЫНСКОЙ ПОВЕСТИ»

Портретные описание дают читателям возможность лучше представить образ героя, придают реалистичности повествованию, раскрывают индивидуальность персонажа. В литературоведении нет единой общепринятой дефиниции портрета. Сложность вызывает отсутствие четкого разделения между описаниями внешности и жестами, мимикой и другими формами поведения.

Slovník literární teorie приводит следующее определение портрета:

1. kompoziční složka syžetového literárního díla, zobrazení člověka s jeho společenskými i individuálními rysy a zvláštnostmi, jak se vynořují a uplatňují i mění

¹⁰ А. М. Адамович, *Хатынская повесть. Каратели*, Известия, Москва 1983, с. 89.

¹¹ М.А. Тычына, *Алесь Адамовіч, [в:] Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя: у 4 т., Т. 4*. Кн. 1. Беларус.навука, Ін-т мовы, літаратуры НАН Беларусі (ур.), Мінск 2001, с. 332.

v proudu událostí; 2. zobrazení konkrétní skutečné historické osoby v literárním díle a v non-fiction literatuře¹².

Данное определение является достаточно общим. Л. А. Юркина определяет портрет персонажа как «описание его наружности: лица, фигуры, одежды. С ним тесно связано изображение видимых свойств поведения: жестов, мимики, походки, манеры держаться»¹³. С.И. Кормилов приводит похожую дефиницию, однако не включает в нее описание жестов, мимики, походки: «описание либо создание впечатления от внешнего облика персонажа, прежде всего лица, фигуры, одежды, манеры держаться»¹⁴. В отличие от него, В. Е. Хализев понимает портрет более широко: описание его наружности: телесных, природных и, в частности, возрастных свойств (черты лица и фигуры, цвет волос), а также всего того в облике человека, что сформировано социальной средой, культурной традицией, индивидуальной инициативой¹⁵. Мы понимаем портрет как изображение в художественном произведении, содержащим не только описание черт лица, но также и особенностей жестикуляции, мимики, речевого поведения.

Существует огромное количество классификаций портретов в литературе, исследователи выделяют портрет-восприятие, портрет-самовосприятие, портрет-воспоминание, портрет-самовоспоминание, портрет-узнавание, портрет-штрих, оценочный портрет и другие виды¹⁶. По Есину, портрет может быть статичный (устойчивые черты личности, не изменяющиеся в зависимости от душевного состояния) и собственно психологический (дает представление о переживаниях человека в данный момент)¹⁷.

В тексте «Хатынской повести» используются разные виды портретных описаний для достижения поставленных автором целей.

Статичные портреты встречаются в тексте при описании персонажей, важных для действия (партизаны, Косач, Глаша, Флера, нацистский

¹² Š. Vlašín, *Slovník literární teorie*, Československý spisovatel, Praha 1984, с. 285.

¹³ Л.А. Юркина, *Портрет*, [в:] *Введение в литературоведение: Учебное пособие*, Чернец (ур.), Высшая школа, Москва 2004, с. 252.

¹⁴ С.И. Кормилов, *Портрет*, [в:] *Литературная энциклопедия терминов и понятий*, Николюкин (ур.), НПК «Интелвак», Москва 2001, с. 762.

¹⁵ В.Е., Хализев, *Теория литературы: Учебник*, Высшая школа, Москва 2002. с.218.

¹⁶ О. А. Малегина, Типология портрета в художественном дискурсе, „Вестник ВолГУ, Серия 2: Языкознание” 2006, № 5. с. 122-124.

¹⁷ А. Б. Есин, *Психологизм русской классической литературы*, Просвещение, Москва 1988, с. 36.

офицер и т.д.), с помощью них, в том числе, передаются особенности характеров героев: «Говорит, как горячую бульбочку ест: сипит, дует, крикает за каждым словом. И неуверенный смешок хлопотливого и добродушного крестьянина»¹⁸. Необычным типом статичного портрета, встречающегося в тексте, является автопортрет: Я и самого себя представляю лишь десятилетней давности, каким я был, когда в мире еще существовала такая вещь, как зеркало, а в зеркале — бледный узколицый человек с воспаленными веками, с побелевшими висками и глубокими дугами у рта, всегда удерживающими виноватую улыбку¹⁹.

Другим видом портретов в «Хатынской повести» является собственно психологический портрет (портрет как средство передачи внутреннего состояния), к примеру: «Лицо ее искажено гримасой отвращения, ужаса, забрызгано грязью»²⁰. Портреты данного типа часто используются для описания психологического состояния персонажей во время экстремальных событий: массовых казней, партизанских операций и т.д.: И старуха здесь, та самая, с которой я шел от сарая к деревне. Она все подносит ко рту черные, высохшие руки, одну, другую (по очереди), не то кусая их, не то стараясь удержать от дрожи сморщенные губы²¹; у мужчин, мужиков, выпущенных, спасшихся (их не больше пяти-шести), в глазах, в движениях бессмысленная торопливость и какое-то общее непонимание, зачем они, куда они, как оказались здесь?²² Автор описывает не только жертв, но и палачей: И все обиженнее становятся красные потные морды палачей. Просто страдание на их физиономиях, мука, обида. Ведь мы такие бестолковые и недисциплинированные, никак не хотим понять, чего они от нас добиваются²³.

Собственно психологические портреты могут использоваться в тексте для намека на событие, которое скоро произойдет, описание изменений во внешности будто является предсказанием будущего: Что-то очень тревожащее в его позе — вот-вот сделает человек неожиданное и страшное...²⁴; я боюсь подергивающейся складки возле сразу

¹⁸ А. М. Адамович, *Хатынская повесть. Каратели...*, с. 14.

¹⁹ Там же, с. 6.

²⁰ Там же, с. 68.

²¹ Там же, с. 142.

²² Там же.

²³ Там же, с. 121.

²⁴ Там же, с. 168.

постаревшего Глашиного рта, ненавижу эту цепкую и жадную женскую жалость, ищу вокруг себя что-то другое²⁵.

Опираясь на вышесказанное, можно заключить, что в повести Алеся Адамовича используются различные виды портретов, они характеризуются яркостью, детальностью, добавляют тексту объема и глубины.

Изображение природы как средство создания образа войны и раскрытия внутреннего мира героев

Природа является неотъемлемой частью нашего мира, для изображения природы в литературном произведении используются пейзажные художественные описания. Они помогают читателю понять, где разворачиваются события, полнее представить себе атмосферу происходящего. Иногда через описания природы автор передает скрытые смыслы (собственную позицию, раскрывает характер персонажа и т.п.), особенно если речь идет о пейзажах-символах.

Приведем несколько определений пейзажа, встречающихся в научной литературе. Е.Н. Себина полагает, что «пейзаж — один из компонентов мира литературного произведения, изображение незамкнутого пространства (в отличие от интерьера, т. е. изображения внутренних помещений)»²⁶. А.Б. Есин вводит следующую дефиницию: «Пейзажем в литературе называется изображение в произведении живой и неживой природы»²⁷. Ученый полагает, что пейзажные зарисовки играют существенную роль в произведении: могут обозначать место действия (делая акцент на обыденности или экзотичности пейзажа), влиять на формирование характера персонажа, раскрывать мировоззрение героя, создавать эмоциональный фон.

Также существует значительное количество классификаций пейзажей. К примеру, С.В. Зеленцова приводит классификации по географическому расположению (степной, лесной, морской, деревенский и т.п.), сезонному критерию (летний, весенний, зимний, осенний), темпоральному критерию (утренний, дневной, вечерний, ночной)²⁸. Существуют

²⁵ Там же, с. 72.

²⁶ Е.Н. Себина, *Пейзаж*, [в:] *Введение в литературоведение: Учебное пособие*, Чернец (ур.), Высшая школа, Москва 2004, с. 264.

²⁷ А. Б. Есин, *Приёмы и принципы анализа литературного произведения: Учебное пособие*, Флинта - Наука, Москва, 2000, с. 52.

²⁸ С. В. Зеленцова, *Функции пейзажа в малой прозе И. А. Бунина: на материале произведений 1892–1916 г* [Дис. на соискан. учён. степ. канд. филол. наук, Орловский университет], 2013, Электронная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat, <https://www.dissercat.com/content/funktsii-peizazha-v-maloi-proze-ia-bunina/read>.

также и классификации по функции пейзажа в тексте. Р.А. Воронин выделяет²⁹ следующие функции пейзажных описаний:

- психологическая (средство характеристики персонажа и его состояния + психологическое воздействие на читателя);
- хронотопическая функция (указание на место и время, обстановку действия);
- функция сюжетной мотивировки (природные изменения, отраженные в пейзаже, могут повлиять на сюжет);
- функция акцентуации кульминации (пейзаж вводится в текст в самый торжественный момент или в финале);
- функция выражения авторской позиции (отражает отношение к происходящему и оценку разворачивающихся событий);
- идейно-художественная функция пейзажа (выражение философских, этических взглядов: пейзаж наталкивает героя на рассуждения);
- функция создания национального колорита (пейзаж передает национальное своеобразие местности);
- эстетическая функция пейзажей (мир природы как мерило прекрасного).

Данную классификацию мы будем использовать для анализа повести Адамовича. В «Хатынской повести» встречаются пейзажи разных типов. Можно сказать, что каждый из них выполняет хронотопическую, эстетическую функцию и функцию национального колорита (читатель понимает, что события происходят на территории Беларуси). Обратимся подробнее к другим функциям пейзажных зарисовок.

- Идейно-художественная функция пейзажа. После пейзажного описания в тексте приводится размышление главных героев о том, что природа приспосабливается к войне, как и человек: Я стал вслух соображать, что, возможно, они приспосабливаются. Война, пожары – вон сколько все это тянется, уже и не надеются, что кончится. Мы и сами думали – раз, и все! – Они, может, один день живут, – возразила Глаша, – что они помнят! Тогда я стал за них огорчаться: вдруг в дождливый день родился,

²⁹ Р.А. Воронин, *Виды и функции пейзажных описаний в литературе*, [в:] *Филология и лингвистика в современном мире: материалы I Междунар. науч. конф.*, Буки-Веди, Москва 2017, с. 1-4.

только тучи и увидишь! Даже не будешь знать, что небо бывает чистое, синее-синее...³⁰

- Функция сюжетной мотивировки. Среди поля тень твоя делается длинной и многослойной: зарева, луна, ракеты жадно ловят, останавливают, повторяют тебя, твое присутствие, двоят, троют, растягивают. Мы бредем, уставшие, голодные, то наступая на свои длинные, как дорога, тени, то неся их сбоку, то волоча за собой. Нам уже надоело падать, метаться при каждой ракете³¹. Природа делает человека более видимым, что влияет на их шанс быть обнаруженными и, соответственно, на развитие сюжета.

Отдельно рассмотрим психологическую функцию (характеристика героя и его состояния, влияние на читателя). Особую связь с природой ощущает главный герой: «Я всегда испытывал от красоты видимого мира чувство скорее мучительное, нежели радостное. Словно ты узкогорлый сосуд, в который широкой струей льют густой липкий мед: что-то внутрь попадает, но больше по стенкам, снаружи»³². То есть, отношение к природе является средством характеристики героя. В повести природа может персонифицироваться, действовать как персонаж: «Лес завораживает, держит; он какой-то испаряющийся, нереальный из-за этого синевато-оранжевого дыма, прозрачно растянутого на солнечных спицах»³³.

Описания природы оказывают психологическое воздействие на читателя, создают предчувствие опасности: но близкий лес уже не кажется нашим спасением, он угрожающе, тяжело нависает над нами, распластавшимися на земле³⁴; огромный немигающий глаз луны висел над замершим полем, над черным валом леса, над горящим горизонтом³⁵. Пейзаж активизирует образные ассоциации, которые позже появятся в тексте. Например: «Земля вся усыпана черными яблоками. Их столько, что идешь по ним, наступаешь, как на что-то живое»³⁶ – герои еще не знают о том, что случилась трагедия, проводится параллель с телами людей. Похожим образом с помощью пейзажного описания предсказы

³⁰ А. М. Адамович, *Хатынская повесть. Карател...*, с. 33.

³¹ Там же, с. 82.

³² Там же, с. 160.

³³ Там же, с. 50.

³⁴ Там же, с. 101.

³⁵ Там же, с. 106.

³⁶ Там же, с. 60.

вается появление седины у подростка Флёры: «Желтая половина кроны – как внезапная седина»³⁷.

Пейзаж помогает подчеркнуть контраст мирной жизни и войны. Несмотря на то, что война вторгается в мирные картины природы, лес живет своей жизнью: А лето уже на исходе, влажный и теплый лес пропах грибами, черникой, жирной гнилью, как старый погреб. Постукивает дятел. Сначала почудится — далекий пулемет. Вслушаешься — нет, близко, дятел старается. Бой будет не сегодня, а только к утру³⁸. Апокалиптические сцены и военные пейзажи противостоят мирным эпизодам: и вдруг увидел белеющий в болотной черноте глаз, круглый, большой, а над ним коровий рог. Тогда только сообразил, что такое эти одинаковые бурые островки. Целое стадо всосанных тинной и всплывших раздувшихся коровьих туш! Огромные бурые и черные пузыри, как спины бегемотов³⁹; «зарева сначала растекались по горизонту, жались к земле, а отблески подпрыгивали к тяжелому подбрюшью неба. Потом зарева стали расти, расти и наконец вцепились в тучи, повисли на них. Небо снизу глаже и как бы тверже делается и все чернее, мрачнее в глубине, в своей толще. Громадные тени сшибаются, сталкивают друг дружку вниз. Ночи не стало. И не было дня. Мир сделался узкой и длинной, во весь горизонт, амбразурой, освещенной изнутри»⁴⁰.

Повесть заканчивается описанием мемориала в Хатыни. Пейзаж выполняет функцию акцентуации кульминации и передачи позиции автора. Посетители мемориала должны сделать вывод о ужасах войны: «Считающий печные трубы звук Хатынских колоколов уже за спиной у нас, мы уходим, а он остается, но снова догоняет, дробится, спрашивает: «Так-вы-по-ня-ли?.. Так-ли-вы-по-ня-ли?.. Вы-по-ня-ли?.. По-ня-ли?..»⁴¹ Однако звук колоколов, как и голос памяти, слабеет: «Звук позади делается слабее, а моя палка, наши шаги, голоса идущих – громче, привычнее. – Ну, дальше поехали? – молодой голос, нашего шофера»⁴². Человечество забывает о своих ошибках, о страшном опыте предыдущих поколений и возвращается к жестокости.

³⁷ А. М. Адамович, *Хатынская повесть. Каратели...*, с. 59.

³⁸ Там же, с. 30.

³⁹ Там же, с. 68.

⁴⁰ Там же, с. 48.

⁴¹ Там же, с. 198.

⁴² Там же, с. 199.

Таким образом, портрет и пейзаж в литературе широко исследованы, однако в научном сообществе есть разные понимания терминологии и классификации. Портрет в «Хатынской повести» является одним из средств раскрытия художественного образа. Автор использует статичные портреты для характеристики важных для него героев, а собственно психологические портреты – для отражения изменений в психологическом состоянии персонажей. Также важную роль в исследуемом произведении играет пейзаж. Пейзажи выполняют хронотопическую, эстетическую, психологическую, идейно-художественную функции, а также функции сюжетной мотивировки, выражения авторской позиции, акцентуации кульминации, передачи национального колорита. Портретные и пейзажные описания делают произведение более глубоким и реалистичным, привносят в текст новые смыслы и доставляют эстетическое наслаждение читателю.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

На русском языке

Адамович, А. М., Хатынская повесть. Каратели, Известия, Москва 1983.

Александр Лукашенко принял участие в памятном мероприятии по случаю 80-летней годовщины трагедии в Хатыни, Шлях перамогі. <https://peramoga.by/tema-nedeli/aleksandr-lukashenko-prinyal-uchastie-v-ramyatnom-meropriyatii-po-sluhaju-80-letnej-godovshhiny-tragedii-v-hatyni/>, [12.06.2023].

Воронин, Р.А., *Виды и функции пейзажных описаний в литературе*, [в:] Филология и лингвистика в современном мире: материалы I Международной научной конференции, Буки-Веди, Москва 2017, с. 1-4.

Генпрокуратура нашла еще тысячу сожженных деревень во время Великой Отечественной. Решили перепроверить данные — и вот что получилось, *Zerkalo.io*. <https://news.zerkalo.io/cellar/24377.html>, [12.06.2023].

Есин, А. Б., *Психологизм русской классической литературы*, Просвещение, Москва 1988.

Есин, А. Б., *Приёмы и принципы анализа литературного произведения: Учебное пособие*, Флинта - Наука, Москва 2000.

Зеленцова, С. В., *Функции пейзажа в малой прозе И. А. Бунина: на материале произведений 1892–1916 г* [Дис. на соискан. учён. степ. канд. филол. наук, Орловский университет] 2013, Электронная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat. <https://www.dissercat.com/content/funktсии-peizazha-v-maloi-proze-ia-bunina/read>.

Кормилов, С.И., *Портрет*, [в:] *Литературная энциклопедия терминов и понятий*, Николукин (ур.), НПК «Интелвак», Москва 2001.

Малетина, О. А., *Типология портрета в художественном дискурсе*, „Вестник ВолГУ. Серия 2: Языкознание”, 2006. № 5. s.122-124.

Нам говорили, что Хатынь подожгли по приказу Степана Бандеры». Узнали, как прошел единый информационный час в белорусских школах, Zerkalo.io. <https://news.zerkalo.io/life/11741.html>, [12.06.2023].

Себина, Е.Н., *Пейзаж*, [в:] *Введение в литературоведение: Учебное пособие*, Чернец (ур.), Высшая школа, Москва 2004.

Хализев, В.Е., *Теория литературы: Учебник*, Высшая школа, Москва 2002.

Юркина, Л.А., *Портрет*, [в:] *Введение в литературоведение: Учебное пособие*, Чернец (ур.), Высшая школа, Москва 2004.

На чешском языке

Vlašín S., *Slovník literární teorie*, Československý spisovatel, Praha 1984.

На белорусском языке

Рудлинг, П. А., *Хатынская расправа: новы погляд на гістарычную спрэчку*, АРСНЕ 2012, №7-8, s.151-194.

Тычына, М.А., *Алесь Адамовіч*, [в:] *Ин-т мовы і літаратуры*, НАН Беларусі (ур.), *Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя: у 4 т*, Т. 4. Кн. 1. Беларус.навука, Мінск 2001, с. 319–343.

На английском языке

Davies N., *Europe: A History*, Oxford University Press, Oxford 1996.

Fisher, B., *Stalin's Killing Field*, „*Studies in Intelligence*” 1999-2000, № 43(3), p. 61-70.

Fredericks, V., *Remembering Katyn: Mourning, Memory, and National Identity*, „Memory Connection” 2011 , vol. 1, № 1, s. 197-210.

Nixon Sees Khatyn, A Soviet Memorial, Not Katyn Forest, The New York Times July 2, 1974, <https://www.nytimes.com/1974/07/02/archives/nixon-sees-khatyn-a-soviet-memorial-not-katyn-forest.html>, [12.06.2023].

THE ROLE OF LANDSCAPE AND PORTRAIT DESCRIPTIONS IN THE KHATYN BY ALES ADAMOVICH

Portrait and landscape are an integral part of the imaginative literature texts. The article analyzed the specifics and the main functions of the portrait and the landscape in the short novel *Khatyn* by Ales Adamovich. The author refers to various definitions and classifications of portraits found in literary studies, analyses the types of portrait descriptions in the text of *Khatyn* and their function (from conveying the features of appearance and character to the psychological changes of the character). The landscape descriptions in the work and their role in the text are analyzed. Conclusions about the role of portrait and landscape sketches in the work of literature are drawn.

Keywords: Adamovich; *Khatyn*; war; the literature of war; Great Patriotic War

THE VAMPIRE IN THE NOVEL *PREMEDITATED MURDER* (1993) BY SLOBODAN SELENIĆ, FROM AN INDIVIDUAL CASE TO COLLECTIVE ALLEGORY

The Serbian writer Slobodan Selenić (1933–1995), based his novel *Premeditated Murder* on two temporally distant fictional – plot streams, whereas the more distant one covering the time when the Yugoslav communists came to power and their confrontation with dissidents in Belgrade in 1944/45. The closer fictional stream, within the current narrative time, confronts the reader with 1992, the writer's contemporary, marked by political protests in Belgrade and disturbing news from the battlefields in Croatia. The backbone of the flow is the encounter and love relationship of Jelena Panić, known as Bulika, a Belgrade student, and Bogdan Bilogorac, a soldier from Moslavina.

I

Joko Martić, also a Serbian warrior on the battlefield in Croatia, stands out as a strikingly negatively connoted character in a more contemporary narrative flow. According to Ana Radin's interpretation, Joko's character can be viewed through the prism of contemporary interpretations of vampire motifs:

At the beginning of the modern times, the vampire became a tool for literary modeling of the negative aspects of the human soul, his spirit of the world

¹ Faculty of Philosophy Novi Sad, Department of Serbian Literature, milanradoicic2816@gmail.com

as a hole [...] in the XX century, the motif of the vampire reveals how the soul, spirit and the world, naturally in their negative aspects, became dangerous for man.²

Symbolically, the war time in Croatia (1991–1995) is *the time of death*, that is, the death of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, whereas Joko Martić presents the main personification of the relationship between the warring parties at the front. In this sense, a character with clearly expressed negative aspects of human nature can be interpreted as a metaphor for vampirism in the modern age. Generally considered, Joko Martić mostly represents the embodiment of the idea of the common state refusing to die, given that his blood enemies are the Croats—opponents of the Yugoslav concept: „I’d rather shoot the Croat, than have given the half of the world”³, and who, no matter what, want the independence, which would lead to practical disappearance of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, that is, its dying. Interpreting the motif of vampires in myth and literature, Ana Radin observes the following:

The contemporary literary norm mandates a symbolic or metaphorical treatment of the vampire and promotes it as an aspect of the human, i.e. the literary text provides the parallel and subsequent symbolic reference to the primarily marked object, that in the context of vampiristics means that characteristic of the heroes – representatives of evil people – are associated with vampiric characteristic.⁴

Strictly fictionally considered, Joko Martić’s interaction with other characters and the way they perceive him, confirm his ominous and disruptive actions. This is most clearly seen in the relationship with Bogdan Bilogorac, who is his most obvious antipode. Their conflict is reflected in different ethical models. On one side, Bilogorac perceives the warrior’s vocation with the defensive and patriotic imperative (he joins the volunteer armed forces in order to liberate his parents’ house) and is devoid of pathological hatred. On the other side, the aspects of Joko Martić’s personality exude unadulterated evil. The oral tradition on the corrupting role of vampires and belief that they appear exclusively to cause evil, damage or discomfort, has undergone a metamorphosis in modern times, considering vampire activity as „an aspect of human– mostly human psychic

² *I would like to express my deepest gratitude to my friend and dearest capricon – prof. Irina Kagadejev Stevanovic; For her precious and helpful understanding - M. R; A. Radin, *Motiv vampira u mitu i književnosti*, Prosveta, Belgrade 1996, p. 128.

³ S. Selenić, *Ubistvo s predumišljajem*, Laguna, Belgrade 2021. p. 140.

⁴ A. Radin, *Motiv vampira...*, p. 131.

life, following by realistic, material and social life.”⁵ This type of vampirism as a human aspect is illustrated by Joko’s understanding of war as a time of sadistic expression of hatred and revealing of personal pathology, with the absence of any ethics: „Everything is possible, everything is allowed. What never happened anywhere, now happens!”⁶ by conscious and uncontrolled fear sowing: „My own Dad has afraid of me!”⁷ then by sadism and naked hatred. Finally, the tendency towards vampiric infliction of evil is also noticeable in Joko’s understanding of a man as a being whose nature is to hate: „What kind of a man are you! You’re not mad at anyone – as you’re not a human, you fucking schmuck.”⁸

Ana Radin defines three categories best defining the vampire in traditional culture: impure soul, evil spirit and chthonic world.⁹ Bilogorac, who admitted that his own father was afraid of him, was accused by Bilogorac for „killing so many people”, and Martić implicitly confirms that: „But no one from your house.”¹⁰ Since he is a serial killer, he must also be *an impure soul*. The term *evil spirit* in the context of this character is applicable only to a certain extent, as apart from being demonized as a character Martić is still human– corporeal, therefore he can only be a person with the distinctly *evil spirit*:

[Bilogorac:] And your eyes have gone blind with blood. You don’t see any people anymore, but you yourself know that there are good people among them. [Martić:] – No, there aren’t. And what if there are! What would you like? [...] What kind of a man are you! You’re not mad at anyone – as you’re not a human, you fucking schmuck.¹¹

The concept of the *chthonic world* can be associated with this character, given that he directly puts people in danger of crossing over into the world of the dead, he IS the danger, and death follows him wherever he goes. Joko comes from the front– the place where people die en masse, ritually and symbolically *pass* from this world into the chthonic world. Beside the fact that they differ in the ethical principles leading them through the war, the physical difference between Bilogorac and Martić is striking. From the heroine’s perspective, Bilogorac is described as a handsome man, with white, clean skin and black hair, thick and shiny

⁵ *Ibidem*, p. 133.

⁶ S. Selenić, *Ubistvo...*, p. 139.

⁷ *Ibidem*, p. 139.

⁸ *Ibidem*, p. 140.

⁹ A. Radin, *Motiv vampira...*, p. 59

¹⁰ S. Selenić, *Ubistvo...*, p. 139.

¹¹ *Ibidem*, p. 140.

„like a well-groomed black stallion’s mane.”¹² The comparison of Bilogorac’s features with black horse (which is also a chthonic animal) is very important, since Vuk S. Karadžić in his *Dictionary* as well as Tihomir Đorđević note that „vampires run away from black horses”, that „a werewolf¹³ runs away as far as day of walking and will not come close from or to the black horse”¹⁴, and that in some regions the black horse was used to find a vampire’s grave.¹⁵ Jelena Panić considers Joko Martić, almost as a caricature, as physically unattractive: „What a jerk. Chicken breast, lost somewhere in the sweater made of coarse homemade wool on the naked body, bald, young, chewed, without two front teeth, thin thighs in two wide camouflage pants.”¹⁶

Due to his distinct physical ugliness, Joko Martić stands out from the typical romantic type of seductive vampire. Discussing the metamorphoses of Satan, Mario Praz cites numerous examples of the typical vampire in literature:

The hero of Polidori’s *The Vampyre* is the young lecher Lord Ruthven, who was killed in Greece, became a vampire, seduced his friend Aubrey’s sister and strangled her in her wedding night. Love crime became an integral part of vampirism [...] Melmoth, the wandering Jew crossed with the Byronic vampire [...] attending a wedding luncheon and terrified everyone with the terrible charm of his gaze; a little later the bride died and the groom went crazy.¹⁷

Further, Praz emphasizes that the vampire later becomes a „fatal and cruel lover”, often possesses a „wierd charm”, grows into a „type of fatal bandit”, that is, a pale and melancholic „solitude lover”, and finally transforms into the „secret benefactor, gentleman with a dark past who turns to the noble ideal [...] and dreams of making the world the perfect place, through crime.”¹⁸ These examples are cited to show that despite the undoubted fatalism, eccentricity and cruelty, the vampire is by no means marked as disreputable. On the contrary, each one is marked by a touch of seduction or charm. Joko is physically extremely unsightly, with hateful speech he radically moves away from noble ideals and perfect picture

¹² *Ibidem*, p. 85.

¹³ In order to avoid confusion, we note that Tihomir Đorđević at the beginning of the same study emphasizes that it is impossible to separate the concepts of vampire and werewolf, and that throughout the study they will be used completely equally, as synonyms; see: T, Đorđević, *Vampir i druga bića u našem narodnom verovanju i predanju*, Serbian Academy of Science, Belgrade 1953. p. 4

¹⁴ T. Đorđević, *Vampir i druga bića...*, p. 51.

¹⁵ *Ibidem*, p. 54.

¹⁶ S. Selenić, *Ubistvo...*, p. 140.

¹⁷ M. Praz, *Agonija romantizma*, Belgrade, Prosveta 1974, p. 85.

¹⁸ *Ibidem*, p. 85.

of the world, but the feature that, bitterly parodying, connects him with the romantic type of vampire is rapping, hinted at in the background of the war story:

[Bilogorac:] – And what are you going to do now? Are you going to marry Milica? Can you have her, when your own uncle killed her mother? [Joko Martić:] – Can I have her? Whatever a Serb wants, he can have it today, such a time has come, I'm assuring you! But – the warriors don't get married while the war is going on.¹⁹

There are no explicit statement that would classify Martić as a type of sexually aggressive man, although the indications of the violent appropriation of a woman could be anticipated from the overall brutal and violent nature of the character. He is a demonized character who pathologically sows death, but instead of charm and seduction, Martić is marked by brutality. Taking into account, that it is said that warriors do not get married during the war as well as that he can get her just if he „wants”, it can be assumed that he is talking about forcibly taking the girl. It remains an open question whether Joko just does not want to marry Milica while the war is going on (and later he will marry her) or, however, there is no need to marry the girl in the social, traditional – ritual sense of that ter, in order to have her, but it is just enough to „want”, so she will become another victim of the principle „everything is possible, everything is allowed”.

There is one more incidental analogy that should be mentioned. The heroine of Selenić's novel sees Joko as an „angry dog from the homeland”²⁰, so such description of the heroine is highly suggestive. The origin of this view can be found in the phraseology „dogs of war”, which figuratively refers to soldiers whose behaviour is dishonorable in war conditions and implies a violation of the rules of warfare, uncontrolled killing and destruction. Mentioning a dog in the context of vampirism is also found in some examples of oral traditions from which is known that a vampire can also appear in the form of the dog, as well as that as soon as vampires appear „the dogs immediately feel them and start barking”, and the vampires are „dogs' bleeder, plague and nightmare.”²¹ The fact that in the film *Premeditated Murder*, Jelena's dog aggressively barks at him during both encounters, contributes to the clearer depiction of Joko's characters vampiric features.

During the stay in their home, Martić conspicuously touches neither Bilogorac with his hands: „[Bilogorac:] Don't touch me! With those hands you

¹⁹ S. Selenić, *Ubistvo...*, p. 139.

²⁰ *Ibidem*, p. 138.

²¹ T. Đorđević, *Vampir i druga bića...*, p. 53.

slaughteres”²², or Jelena Panić: „Only when the angry dog, the chubby one, lazily got up from his chair and, not having been able to pass through me, he went around me, but, as it were, pushed me out of his way with the back of his hand with a careless movement.”²³ According to Jovanović, the same taboo-regulations, among others the fear of touch, apply to both the sacred and the impure.²⁴ After leaving the flat, Joko leaves the front door open, which reminds on one of the regulations as part of the posthumous ritual: „When the deceased is carried out of house, the windows and doors are open, or the doors are even removed, so that his soul can leave the house as easily as possible.”²⁵ The open door are realized as a symbolic act suggesting the abolishment of the boundary of personal space – the door remains open as soon someone else will come out through it. The gloomy atmosphere remaining after the unwelcome guest, who just physically left the flat, haunts the thoughts of our hero: „We are not talking about the angry dog anymore. But we are thinking on him.”²⁶ Bilogorac says „I don’t even like to think on him and not see him”, while the discomfort is suggested by the silence: „We are keeping quiet. Me and the jerk. Something like we work around the flat.”²⁷ The sudden drop of energy and loss of will for any interaction also refers to the phraseological association „energy vampire”, although it is clear that Bilogorac and Jelena are mostly disturbed by the fact that „the angry dog” came to „invite Bilogorac to the front.”²⁸ Joko’s visit prevailed in the direction of Bilogorac’s decision to go to the front again, from where he will not return alive.

II

The character of OZNA (Department for People’s Protection) Major Krsman Jakšić, from the narrative flow more distant in time, is very striking and can also be considered from the point of view of the demonic aspect of a human being. It is a highly animalized figure of a man of exceptional beauty. Krsman is „handsome like a two-year Arab breed horse, Gipsy variety, with dark complexion.”²⁹ Bulika’s acquaintance, her grandmother’s colleague and friend, Branko Kojović, tells about the major:

²² S. Selenić, *Ubistvo...*, p. 139.

²³ *Ibidem*, p. 141.

²⁴ B. Jovanović, *Magija srpskih obreda*, Worlds, Novi Sad 1995, p. 219.

²⁵ *Ibidem*, p. 200–201.

²⁶ S. Selenić, *Ubistvo...*, p. 144.

²⁷ *Ibidem*, p. 142.

²⁸ *Ibidem*, p. 143.

²⁹ *Ibidem*, p. 21.

Krsman was a handsome, extremely handsome man. Yes, one could consider him a gipsy, or an Indian with a slightly paler complexion, but – a handsome gipsy, a cinematically handsome Indian. He had black, incredibly black and unusually bright eyes. Tall, slim. Bony, strong animal [...] there is strenght and a kind of, I would say, feline suppleness under his major's uniform made of genuine English cloth.³⁰

Chthonic deities and demons are, as a rule, black.³¹ This colour, along with emphasized sexuality and eroticism, is also a “natural” feature of chthonic deities and demons and derives from the general mythic classification system in the pair black-whit as dark-light.³² In addition to the dual symbolism and different demonic functions of the cat in folk representations, the impure force is often represented in the form of the *black* cat.³³ Anyone who observes Krsman cannot escape the impression of his dominant physical i.e. animal appearance; Jovan notes that Krsman is „incredibly aware of his biceps, flat stomach, aggressively protruding hips, strong legs [...] mouth full of white teeth.”³⁴ Bulika's grandmother Jelena Ljubisavljević-Arandelović, points out in conversation with Jovan that Krsman, „a partisan *zulukafer* (bandit) shows some *human* characteristics [...] Let's say *humanoid. Parahuman.*”³⁵ As a contrast to Krsman's blackness, the distinct tenderness and whiteness of Jelena Ljubisavljević-Arandelović's skin stands out. Kojović remembers how:

No one has white skin that way. The whiteness of Jelena's skin cannot be confused with any colour in this colourful world, and that is precisely why its perfect uniqueness cannot be describe in words: what can it be compared to? As white as – what? Just – like Jelena's skin.³⁶

Taking into account this emphasized contrast between the two protagonists of a more distant narrative flow, and the symbolic demonic trait of one of them, it is considered worth mentioning Marija Šarović's conclusion that „the myth of the vampire in the literary work in most cases functions according to the principle of combining opposites, namely those that are mutually exclusive.”³⁷

³⁰ *Ibidem*, p. 30.

³¹ V. Čajkanović, *Stara srpska religija i mitologija*, Serbian Literary Cooperative, Belgrade 1994, p. 209.

³² A. Radin. *Motiv vampira...*, p. 25–26.

³³ S. Tolstoj, Lj. Radenković, *Slovenska mitologija: enciklopedijski rečnik*, Zepeter book world, Београд, 2001, p. 349–350.

³⁴ S. Selenić, *Ubistvo...*, p. 150.

³⁵ *Ibidem*, p. 154.

³⁶ *Ibidem*, p. 69.

³⁷ M. Šarović, *Metamorfoze vampire*, Institute for Literature and Art, Belgrade 2008. p. 196.

In addition to being originally from the primitive i.e. uncivilized part of the world (remote spot of mountain Kopaonik), which was symbolically *demonized* in the civic consciousness of the time, Krsman also manifests clear seductive and cruel personality traits:

Krsman, you know, was famous for his love successes, and he broke fragile [...] women's hearts easily and men's recklessly. Young winner. Handsome. Strong. Nice and dangerous. *Romantic*. Bloody, tired of killing. And he is only twenty-six! *He killed* – they said – a thousand people and *ravished* a thousand of women. Numbers [...] and they do not have to be correct, but they were the voice that made Major Gipsy in the eyes of women – whatever they wanted to admit – even more desirable.³⁸

Considering the hypostases of vampires, Čajkanović points out that „especially chthonic deities and demons appear as great lovers.”³⁹ Therefore, we recognize that two characteristics have been acquired in the character of Krsman Jakšić, characteristic for the God of the Underworld as well as for the vampire – and both of them are black and great lovers. It is supported by the assertion that the erotic „should certainly be connected with the belief in the extraordinary sensuality of demons and gods, particularly chthonic ones.”⁴⁰ The aforementioned Jakšić's personality traits classify him as a type of sexually aggressive man, that is, a demon-corrupter, since in his character „the area of two motivations coincide – the instinct of sexuality and the instinct of death.”⁴¹ The attribute of the great lover is also a general characteristic of chthonic gods and many demons, with „the general mythic tendency to link Thanatos and Eros.”⁴²

Knowing that without his cover, the vampire loses all his power,⁴³ we also notice the symbolic insignia of power at partisan major: „There is so much life in him, as in the whole village! He smells like the leather of his belt, straps and revolver holster.”⁴⁴ Not long after he had been promoted to the rank of lieutenant colonel, Krsman Jakšić was killed shortly after being separated from his insignia; it is clearly marked in the novel:

So, Krsman was at lunch in Krunska street, he hung the belt with the revolver, together with his leather coat, on the clapboard in the hall. Suddenly during the lunch, Jovan, without explanation, got up from the table, went out into the hall,

³⁸ S. Selenić, *Ubistvo...*, p. 32.

³⁹ V. Čajkanović, *Stara srpska...*, p. 210.

⁴⁰ A. Radin, *Motiv vampira...*, p. 39.

⁴¹ *Ibidem*, p. 135.

⁴² *Ibidem*, p. 26.

⁴³ V. Čajkanović, *Stara srpska...*, p. 209.

⁴⁴ S. Selenić, *Ubistvo...*, p. 30.

took the revolver from the lieutenant colonel's holster, returned to the room and fired five bullets into Krsman, and the sixth, the last one, into his own mouth.⁴⁵

A striking characteristic of Krsman's personality is his deliberate disobedience to civil norms, primarily embodied in the level of linguistic expression:

– I don't speak the dialect from Raška region, because I cannot speak yours, but because ours is more beautiful – he said grinning, full of irresistible joy of life – reasonless, happy for surviving the war, convinced that he was loved and no one could look at him evilly.⁴⁶

Obviously, the „partisan stallion”⁴⁷, largely aware of his duality, is a phenomenon suitable for consideration in the context of vampire legacy. Namely, the variant of this phenomenon is „Conflict between instinctive part of the personality that strives to satisfy its own desires and the social part of the personality that is forced to obey social norms against its wishes.”⁴⁸

In this sense, Krsman's reaction when hearing for the first time Beethoven's *Symphony No 5*: is also illustrative „Who guarantees me it is not the fourth one? Says the greening Krsman.”⁴⁹ The slogan that Joko Martić utters out loudly in the current story-telling time „Everything is possible, everything is allowed”, could be understood as an echo of the experience of contemporaries of the more distant narrative flow– that Krsman from Korlać, „lord and master, can do whatever he thinks about, and he thinks about everything.”⁵⁰ What kind of killer of the victorious army Krsman is, we learn only from the story of his past. Although he did not commit any murder right in front of the reader, for the reader he IS a multiple catalyst of death. According to the testimony of Slavko Vrcalov, Stavre Aranđelović's prison companion, Krsman personally delivered the rope with which Stavre would committed suicide. Therefore, with all his personality traits and actions that declare him as a tragic hero and a dark seducer, Krsman Jakšić corresponds to the type of fatal heroes of romantic literature. Mario Praz says about them:

They sow around the curse that hangs over their fate, they overwhelm like a storm anyone who has the misfortune to run into them [...] they destroy themselves as

⁴⁵ *Ibidem*, p. 196.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 31.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 35.

⁴⁸ A. Radin, *Motiv vampira...*, p. 145.

⁴⁹ S. Selenić, *Ubistvo...*, p. 103.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 23.

well as the unfortunate women who fall into their orbit. Their relationship to their beloved women is that of an unbearable demon to its victim.⁵¹

Beside his physically existence with all symbolic traits of a demon-corrupter, the character of Krsman Jakšić is also suitable for consideration through the thesis of an ideological vampire who, from the heroine's point of view, negatively affects the course of the history. Writing a letter to Jovan in which she describes the collapse of civic habits and the misery of post-war Paris, she declares defeat:

Leaving partisan Belgrade, Jovan, I thought I was travelling to a world that would disprove my darkest suspicions: that there was no way to fix it, that our world had disappeared once and for all. Unfortunately, I have to let you know, that my suspicions were justified. Zulucafer's Belgrade is, of course, the hell, but there is no way for the world to return in its former state [...] We are the greatest war losers [...] because we were taken away the world in which it would be possible to live according to one's discretion and differently than prescribed by the crowd intoxicated with their new rights in the new equality of everyone with everything.⁵²

The highly destructive function of vampire is noticed on the wider, ideological plan, since the „partisan *zulukafers*” destroyed civil Belgrade, but also the heroin's world. After lines describing the gloomy picture, Jelena Ljubisavljević-Arandelović states in capital letters that it is the world „in which *krsmans* will enter easily, and we...either with them or not at all [...] we are condemned to *krsmans* by the final judgement.”⁵³ In this way – by direct naming, and by semantically transferring the name Krsman from one person to the entire post-war society, and its ideology, vampirism as an epidemic acquires the social character. Krsman passes through the metamorphosis of a vampire, from a demon corrupter with metaphorical vampiric properties to a collective vampire ideology, similar to the one existing in Borislav Pekić's novel *How to quiet a vampire* (1977). Speaking about this feature of Pekić's novel, Marija Šarović indicates on what we also notice in the Slobodan Selenić's novel:

In Pekić's opus, therefore, the motif of the vampire moves away from the matrix of its meanings established by tradition and myth. The attributes of the vampire conveyed by metonymy become primarily the basis for criticism of both the totalitarian and the passive intellectual mind [...] Thus, he becomes the mediator for expressing of more contemporary historical and ideological theses.⁵⁴

⁵¹ M. Praz, *Agonija...*, p. 83.

⁵² S. Selenić, *Ubistvo...*, p. 121.

⁵³ *Ibidem*, p. 182.

⁵⁴ M. Šarović, *Metamorfoze...*, p. 264.

In Pekić's novel, the chronotope is fantastic, and accordingly „the past creates the future, as well as vice versa.”⁵⁵ *Premeditate Murder* is a novel with an extremely realistic approach, in which we also see the mechanism of the past that creates the future, and the mental potential of that idea is emphasized in the way the novel is conceived. Similar to Pekić's novel, a vampire can be both human and a tool for shaping some kind of human negativity at the same time.

III

Considering the motif of vampires in the metaphorical key, on the example of specific characters, one leaves the domain of fantasy and enters the level of allegorical representation. Speaking about allegory in his *Introduction to Fantastic Literature*, Cvetan Todorov mentions stories in which „the reader cannot decide between allegorical interpretation and literal reading. There is nothing in the text to indicate allegorical knowledge; and yet that meaning remains possible.”⁵⁶ It is mentioned that it is known from folklore that a vampire threatens human life, primarily by sucking blood and thereby causing death. It is believed that „vampire abuses people in other ways: bother them, strangle them, torture them, eat them (they drag people to the grave and eat their flesh).”⁵⁷ The experience from the folklore according to which an evil fantastic being eats human flesh encouraged us to look at the allegorical insight of Slobodan Selenić's last completed novel.

Jelena Panić Bulika often compares Bogdan Bilogorac with a calf. She primarily does this by conjuring up his beauty. For example: „he is quieter than a mouse, as beautiful as a calf⁵⁸” or „His face is calm. In a dream, he looks even more like a calf.”⁵⁹ Before signing up to return to the front lines, Bilogorac is as beautiful as a calf to the heroine, or looks like a calf to her. However, after signing up, he *becomes* a calf for Jelena: „And the calf is sitting next to me. Guilty.”⁶⁰ As his return to the front lines becomes certain, the comparison/metaphor about the calf, as an association with naive beauty or calmness, turns into the broader metaphor for „human material” i.e. flesh: „Are you transported in the refrigerated trucks?”⁶¹

⁵⁵ *Ibidem*, p. 241.

⁵⁶ C. Todorov, *Uvod u fantastičnu književnost*, Službeni glasnik, Beograd 2010, p. 67.

⁵⁷ A. Radin, *Motiv vampira...*, p. 36.

⁵⁸ S. Selenić, *Ubistvo...*, p. 40.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 53.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 186.

⁶¹ *Ibidem*, p. 187.

The lexical association, introduced as part of the heroine's slang when she talks about her beloved man, becomes an allegory for *the use of man in war*. Witnessing of unearthing of Bilogorac's remains, the publisher Đurađ Đurić notes:

There is no face. A mess. A hole filled with dried and encrusted blood, brains and mud. Black fleece above the dried mass. It seemed to me that I had already seen it: I remember the dog ran over by our car on the way to Kragujevac. A pile of jumbled bloody flesh and still quivering fur.⁶²

A tragic analogy can also be seen in the description of the culminating scenes of both narrative flows. Speaking about the day of Krsman and Jovan's deaths, Kojović remembers the bloody scene of the crime: „I say Jovan's body, it cannot be known if it is Jovan by his face – head and face, shapeless, nasty mixture of blood, brain, split skull, hair – it looks like the fresh remains of a dog just ran over on the road.”⁶³

The leitmotif entering reader's consciousness imperceptibly, through the heroin's slang from the first pages of the novel till the end, in both narrative flows, becomes a rounded allegory with a bitter moral of the story; the time of war – armed or class – is the time of vampiring sucking of collective blood; it is also the time that keeps the individual down to blood and flesh (in other words, „man-meat” as the lucid Ranko Marinković would say in the novel *Cyclopes* (1965)), with and eerie and literal *depersonalization* of the human figure.

The refrigerated truck does not appear in Selenić's novel, but nevertheless, Krsman and Jovan's remains, equally, end up in a military truck: „Jovan's corpse was put into a Russian uncovered *truck*, by *turning the stretcher upside down and shaking out the corpse*. [...] They also took out Krsman and *shook him down* next to Jovan.”⁶⁴ It is similar when it comes to Bilogorac, whose coffin with the earth remains was transported to Belgrade on the roof of a bus, wrapped in a tarp, like any other luggage.⁶⁵ Joko Martić, as well as the party comrades of Krsman Jakšić, are only immediate helpers and executors of the imperatives of the war machine, for which the wooden stake has yet not been found.

⁶² *Ibidem*, p. 216.

⁶³ *Ibidem*, p. 201.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 203.

⁶⁵ In this sense, it is worth mentioning the statement of one of the characters from Selenić's novel *Heads or Tails* (1982): „Man is necessary for history, Maximilian, he is its material, it is made of his flesh, but history has never done anything for man, it is dully disinterested in his fate!”; see: S. Selenić, *Pismo/glava*, Prosveta, Belgrade 1986, p 124.

In the play *Collection Center* (1982) by Dušan Kovačević, giving the speech to the survivor Mihajlo Pavlović, the late Janko Savski emphasizes his belief: „The history of mankind is the history of one war that was interrupted from time to time to come up with new weapons and clean up the old ones. The twentieth century is the height of crime ...”, to which his father (about twenty years younger than his son), the late Stevan Savski Keser, „a former warrior, a man of solid build and solid thought”⁶⁶ reacts violently: „You said that now and never again, or I’ll strangle you!”⁶⁷

The replica of Kovačević’s „mercurial goofball” justifies our point of view, according to which Slenić’s novel *Premeditated Murder* (1993) is a story about *one* war, i.e. about one restless vampire and his various hypostases. The war in which Krsman Jakšić „killed a thousand people” so that it looks as if he is tired of killing, is the same War that a few decades later charges warriors like Joko Martić to provide him with „fresh veal in refrigerated trucks”. Partisan revolutionaries are vivid in Kojović’s memory, so while observing student – revolutionaries in 1992 in a conversation with Bulika, he states: „You have the same name and you are something completely different.”⁶⁸ Corrected, this thought can also be transferred to what Krsman Jakšić and Joko Martić symbolize– they are named differently and driven by different ideologies, whereas they are something completely the same. This reflection leads us to discouraging aporia. Selenić shapes two periods through the novel; however the events and actions of the characters are only calendar distant. A vampire is an ongoing crime, always the same – only over time he consumes his victims more bloodthirsty.

When we move away from strictly novelistic trends for a moment and look at reality, we will see that the Vampire accepted in this way is still free and hungry. To put it simply – in bad times all people are bad. On the contrary, metaphorical interpretation of the characters and the allegorical observation of novel situations through the vampiric and demonic vision in Slobodan Selenić’s novel, leads to universal messages about the types of human action in the world trap constructed of, always the same, causes and consequences.

⁶⁶ D. Kovačević, *Sabirni centar*, [in:] *Odabrane drame 1*, Pillars of culture, Belgrade 1998. p. 119.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 168.

⁶⁸ S. Selenić. *Ubistvo...*, p. 22.

BIBLIOGRAPHY

Selenić, S., *Ubistvo s predumišljajem*, Laguna, Belgrade 2021.

Selenić, S., *Pismo/glava*, Prosveta, Belgrade 1986.

Đorđević, T., *Vampir i druga bića u našem narodnom verovanju i predanju*, Serbian Academy of Science, Belgrade 1953.

Jovanović, B., *Magija srpskih obreda*, Worlds, Novi Sad 1995.

Kovačević, D., *Сабирни центар* [in:] *Одабране драме 1*, Pillars of culture, Belgrade 1998.

Marjanović, V., *Predstave o vampire*, [in:] *Živi pokojnik*, Marjanović, V., Stojiljković, D. (ed.), Official Gazette, Belgrade 2012.

Praz, M., *Agonija romantizma*, Prosveta, Beograd 1974.

Radin, A., *Motiv vampira u mitu i književnosti*, Prosveta, Belgrade 1996.

Todorov, C., *Uvod u fantastičnu književnost*, Official Gazette, Belgrade 2010.

Čajkanović, V., *Stara srpska religija i mitologija*, Prepared by V. Đurić. Serbian Literary Cooperative, Belgrade 1994.

Šarović, M., *Metamorfoze vampire*, Institute for Literature and Art, Belgrade 2008.

THE VAMPIRE IN THE NOVEL *PREMEDITATED MURDER*
(1993) BY SLOBODAN SELENIĆ, FROM AN INDIVIDUAL
CASE TO COLLECTIVE ALLEGORY

The Serbian writer Slobodan Selenić (1933–1995), based his novel *Premeditated Murder* on two temporally distant fictional – plot streams, whereas the more distant one covering the time when the Yugoslav communists came to power and their confrontation with dissidents in Belgrade in 1944/45. The closer fictional stream, within the current narrative time, confronts the reader with 1992, the writer's contemporary, marked by political protests in Belgrade and disturbing news from the battlefields in Croatia. The backbone of the flow is the encounter and love relationship of Jelena Panić, known as Bulika, a Belgrade student, and Bogdan Bilogorac, a soldier from Moslavina.

Keywords: vampire, metaphor, symbol, fantasy, Slavic mythology, allegory, funeral rite, World War II, Yugoslavia

POEZJA SERBSKICH ROMÓW JAKO FORMA SPRZECIWU WOBEC STEREOTYPU²

Romowie są w Europie mniejszością etniczną, która wciąż pozostaje najbardziej zagrożona wykluczeniem społecznym. W wielu europejskich krajach, również w Serbii, znaczna część społeczności romskich mierzy się z poważnymi problemami natury ekonomicznej: żyją w fatalnych warunkach, często w skrajnym ubóstwie³. Jednocześnie, Romowie to mniejszość wyjątkowo obarczona stereotypami⁴. Jak pisze Agnieszka Ogonowska:

Przekazy medialne wyrażają dwa podstawowe stereotypy Cygana i cygańskiej społeczności [...]. Pierwszy – romantyczny, który powstał w wieku XIX, to obraz wolnego od trosk wędrowca inspirującego artystów, zazwyczaj śpiewaka albo muzyka. Na przełomie XIX i XX wieku stał się on synonimem bohemy artystycznej (z fr. bohème – cyganeria). Drugi – to stereotyp Cygana oszusta i złodzieja, brudasa i nieroba⁵.

Powstałe na podstawie stereotypów etnicznych utrwalonych w wielu europejskich społeczeństwach uprzedzenie w stosunku do Romów badacze nazywają dziś antycyganizmem. Niemiecki historyk Wolfgang Wippermann wyróżnia trzy zasadnicze motywacje stojące za tym zjawiskiem: religijne (opierające się na pewnych elementach kultury chrześcijańskiej; m.in. wyobrażenie o pochodzeniu

¹ Uniwersytet Warszawski, k.stelmaszewsk@student.uw.edu.pl.

² W artykule wykorzystane zostały fragmenty pracy magisterskiej przygotowanej w 2023 roku w Instytucie Slawistyki Zachodniej i Południowej UW, wcześniej niepublikowane.

³ A. Ogonowska, *Cygan a Rom – antycyganizm i wrogie stereotypizacje*, [w:] *Romowie w Polsce i w Europie. Od dyskryminacji do tolerancji*, A. Bartosz, P. Borek, B. Gryszkiewicz (red.), Kraków 2015, s. 13.

⁴ J. Purchla, *Od Redakcji*, [w:] *Kultura Romów w Europie Środkowej*, „Herito” 2022, nr 48.

⁵ A. Ogonowska, *Cygan a Rom...*, s. 8.

Romów od Kaina), społeczne i rasowe⁶. Według romskiego aktywisty Valeriu Nicolae antycyganizm klasyfikować należy jako odrębny rodzaj ideologii rasistowskiej. Jego zdaniem jest to złożone zjawisko społeczne, które manifestuje się przez przemoc, mowę nienawiści, wyzysk i dyskryminację Romów w każdej możliwej formie⁷. Celem tego artykułu jest przybliżenie najważniejszych zagadnień związanych z twórczością literacką serbskich Romów oraz pokazanie, w jaki sposób może ona wpływać na przełamywanie negatywnych stereotypów i uprzedzeń dotyczących ich grupy.

Zaprzeczeniem stereotypu jest już samo istnienie pisanej literatury romskiej. Jak zauważa bułgarska badaczka Sofiya Zahova, społeczność romska była przez lata (a właściwie nadal jest) postrzegana, zarówno w oczach opinii publicznej, jak i akademii, jako nieposiadająca własnej tradycji literackiej i pisarskiej⁸. To – zdecydowanie mylne – założenie opiera się na przekonaniu, że tradycja romska odznacza się charakterem nadzwyczaj oralnym, w związku z czym niechętnie przyjmuje wszelkie praktyki wymagające użycia pisma⁹. Dodatkowo, jednym z najszerzej rozpowszechnionych stereotypów na temat Romów jest ten dotyczący ich niepiśmienności i braku edukacji. Czynniki te sprawiają, że – również i współcześnie – kompletnie ignoruje się literacką twórczość Romów, która rozwija się nieustannie od końca XIX wieku¹⁰.

Literatura romska jest literaturą stosunkowo młodą, a badania nad nią zaczęły śmieiej wkraczać na fora dyskusyjne, konferencje i do publikacji naukowych dopiero w ostatniej dekadzie¹¹. Do niedawna jeszcze literacka twórczość Romów interesowała przede wszystkim zajmujących się tą grupą etnologów i antropologów. Analizując dotychczasowy dorobek nauki, nie sposób nie zgodzić się z Ileaną Chirilă, że literatura romska w dalszym ciągu znajduje się na progu przejścia ze świata badań antropologicznych do świata badań literackich¹².

⁶ W. Wippermann, *What does Antiziganism mean? Proposal of a Scientific Definition from Different European Viewpoints*, Paper 1, II International Antiziganism Conference, Hamburg 2005.

⁷ V. Nicolae, *Towards a Definition of Anti-Gypsyism*, [w:] *Roma Diplomacy*, H. Slavik, V. Nicolae (red.), New York 2007, s. 21.

⁸ S. Zahova, *Introduction*, [w:] *Roma Writings, Romani Literature and Press in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*, R. Roman, S. Zahova, A. G. Marinov, E. Marushiakova, V. Popov, T. Hajnáczy, V. Shapoval, R. Blomster (red.), Brill, 2021, s. 3.

⁹ *Ibidem*; za: P. Toninato, *Literacy, Literature and Identity Politics*, New York 2014, s. 50–62.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ I. D. Chirilă, *Unity or Contiguity: Expanding the Field of Romani Literature*, „Critical Romani Studies. Exploring Romani Literature from Theory to Practice” 2021, nr 3(2), s. 13.

¹² *Ibidem*, s. 14.

W opracowaniu *History of Romani literature with Multimedia on Romani kids' publications* Zahova odnosi pojęcie literatury romskiej do „pisanych tekstów publikowanych przez autorów, którzy z pochodzenia są Romami, oraz tekstów skierowanych do romskich czytelników”. Literatura ta obejmuje jej zdaniem: „książki napisane w wielu różnych językach i dialektach języka romskiego, publikowane w różnych państwach, w różnych okolicznościach, przy czym większość z nich odzwierciedla kulturowe korzenie społeczności romskich i zawiera elementy romskiej etnokultury”¹³. Niemiecka naukowczyni Marina Hertrampf w artykule *Romani Literature(s) As Minor Literature(s) in the Context of World Literature: A Survey of Romani Literatures in French and Spanish* zaczyna od stwierdzenia, że literatura romska wymyka się jasnej definicji, po czym przyjmuje „pragmatyczną zasadę” mówiącą, że terminem tym należy objąć teksty literackie stworzone przez romskich autorów, niezależnie od języka, w którym zostały napisane¹⁴.

Literatura romska to zatem nie tylko utwory pisane w języku romskim, ale także w innych językach, którymi na co dzień posługują się Romowie. Jak ujęła to Paola Toninato, korpus literatury romskiej jest transnarodowy i wielojęzyczny „z definicji”, jeśli weźmiemy pod uwagę diasporyczne rozlokowanie jej autorów¹⁵. Z badań autorki odnoszących się do całości literatury Romów wynika, że wśród twórców dominuje pisanie dwujęzyczne (po romsku i w języku większości). Jednocześnie w korpusie literatury romskiej znaleźć można liczne teksty napisane wyłącznie po romsku oraz teksty, których jedyną wersją jest ta w języku dominującym w kraju zamieszkania autora¹⁶.

Większość badaczy wskazuje, że pierwszym poetą romskim (a właściwie poetką) była kobieta, urodzona prawdopodobnie ok. 1830 roku, pochodząca z terenów współczesnej Serbii Gina Ranjičić. W młodości miała ona zostać adoptowana przez rodzinę bogatego ormiańskiego kupca, który zadbał o to, by Romka posiadała umiejętność czytania i pisanie¹⁷. Pierwszy zbiór wierszy Ranjičić *Gila Romane* wydany został w Szwecji w 1864 roku¹⁸. Inni badacze, jak np. Elena

¹³ S. Zahova, *History of Romani literature with Multimedia on Romani kids' publications*, Paradigma, Sofia 2014, s. 5.

¹⁴ M. Hertrampf, *Romani Literature(s) As Minor Literature(s) in the Context of World Literature: A Survey of Romani Literatures in French and Spanish*, „Critical Romani Studies. Exploring Romani Literature from Theory to Practice” 2021, nr 3(2), s. 44.

¹⁵ P. Toninato, *The Rise of Written Literature among the Roma: A Study of the Role of Writing in the Current Re-Definition of Romani Identity with Specific Reference to the Italian Case*, University of Warwick, Centre for Translation and Comparative Cultural Studies, 2004, s. 134.

¹⁶ *Ibidem*, s. 171.

¹⁷ S. Zahova, *History of Romani literature...*, s. 10; R. Đurić, *Istorija romske književnosti*, Književna opština Vršac, Vršac 2010, s. 88; R. Đurić, *Narodžiny literatury*, „Rrom p-o Drom” 1992, nr 6, s. 8.

¹⁸ S. Zahova, *History of Romani literature...*, s. 10.

Marushiakova i Veselin Popov, początki literatury romskiej wiążą raczej z działalnością kręgu romskich intelektualistów na Węgrzech, w skład którego wchodził János Ipolysági Balogh (1802–1876), József Boldizsár (1825–1878) i Ferenc Nagyidai Sztojka (1855–1929)¹⁹.

Rajko Đurić, jeden z najbardziej uznanych romskich intelektualistów, w publikacji *Povijest romske književnosti* pisał, że literatura Romów, z początku ludowa, później autorska, faktem stała się dopiero w dwudziestym stuleciu, choć Romowie zaczęli opuszczać terytorium Indii jeszcze pod koniec XII wieku²⁰. Powodem tego miały być jego zdaniem wieloletnia dyskryminacja i prześladowanie ze strony większych narodów. Ponadto literatura pisana powstaje z reguły w określonym, skodyfikowanym języku, a mowa Romów nie była aż do dwudziestego wieku dostatecznie przebadana i ustandaryzowana, co zniechęcało autorów romskich przed tworzeniem w swoim języku²¹.

Początków pisarstwa romskiego na terenach południowej Słowiańszczyzny należy doszukiwać się w okresie międzywojennym, kiedy to Romowie po raz pierwszy podjęli działalność wydawniczą²². W 1935 roku w Belgradzie opublikowane zostały trzy numery gazety „Romano Lil”, której edytorem był Rom Svetozar Simić²³, i która to później stała się inspiracją dla wielu romskich intelektualistów. W latach trzydziestych XX wieku działał także Rade Uhlik, badacz romskiego języka i kultury, którego aktywność polegała przede wszystkim na zbieraniu i zapisywaniu popularnych wśród Romów pieśni i opowiadań ludowych²⁴.

Zdaniem pochodzącej z Bośni i Hercegowiny romskiej naukowczynie Hediny Tahirović-Sijerčić, literatura Romów na obszarze jugosłowiańskim faktem historycznym stała się dopiero w połowie XX wieku, kiedy to pierwsze prace poetów romskich zaczęły być publikowane w języku serbskim. Przed tą datą twórczość Romów ograniczała się przede wszystkim do twórczości ustnej

¹⁹ E. Marushiakova, V. Popov, *Beginning of Romani literature: The case of Alexander Germano*, „Romani Studies” 2020, nr 30(2), s. 136-137.

²⁰ R. Đurić, *Povijest romske književnosti*, Udruga za promicanje obrazovanja Roma u Republici Hrvatskoj „Kali Sara”, Zagreb 2011, s.14-15.

²¹ *Ibidem*.

²² S. Zahova, *Romani Writers and the Legacies of Yugoslavia*, „Baltic Worlds” 2018, nr XI(2-3), s. 26.

²³ Svetozar Simić urodził się w 1913 roku w romskiej rodzinie w okolicach Arandelovca. Po ukończeniu liceum przeniósł się do Belgradu, gdzie od 1935 roku studiował prawo. Był głównym redaktorem i jednocześnie wydawcą gazety „Romano lil. Циганске новине”. Tuż przed drugą wojną światową założył Klub Edukacyjny Jugosłowiańskiej Młodzieży Cygańskiej, pierwszą organizację romską, której działanie obejmowało obszar całej Jugosławii. Zmarł w 1979 roku.

²⁴ *Ibidem*, s. 26; D. Acković, *Le journal Romano Lil*, „Études Tsiganes” 1995, nr 7, s. 373; R. Uhlik, *Romane gilja. Ciganske pesme*, Štamparija Vučen Štrbac, Prijedor 1937.

i pozostawała w bezpośrednim związku z romskim folklorem²⁵. W 1950 roku Slobodan Berberski wydał swój pierwszy zbiór wierszy *Za kišom biće duga*²⁶. Jak podkreśla Tahirović-Sijerčić, choć Berberski posługiwał się romskim jako swoim pierwszym językiem, to pisał po serbsku²⁷. Pierwszy na obszarze jugosłowiańskim zbiór wierszy w języku romskim *Rom rodel than talav kham (Rom traži mesto pod suncem)* opublikował z kolei w 1969 roku w Belgradzie Rajko Đurić²⁸. W ciągu kolejnych trzech dekad w Jugosławii/Serbii wydano kilkadziesiąt zbiorów poezji autorów pochodzenia romskiego, wśród których znalazło się także kilka takich, które mogą być traktowane jako „antologie poezji romskiej”²⁹.

Obszar jugosłowiański to miejsce szczególnie ważne dla rozwoju literatury romskiej. Jugosławia była przed 1989 rokiem jednym z nielicznych państw, które oficjalnie wspierały rozwój kultury romskiej i romski aktywizm, zarówno na poziomie lokalnym, jak i międzynarodowym. W sprzyjającej atmosferze lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku kilkanaścioro romskich autorów, pochodzących z różnych republik składowych Jugosławii, zaczęło pisać i publikować³⁰. Jak pisze Zahova, mimo – politycznie i kulturowo – słabej pozycji Romów jako grupy etnicznej, w socjalistycznej Jugosławii od roku 1964 można mówić o stymulowaniu przez państwo rozwoju twórczości romskiej. Podczas gdy w większości krajów bloku wschodniego tworzenie romskich organizacji czy chociażby demonstrowanie romskiej tożsamości wydawało się niemożliwe, w Jugosławii romski aktywizm był w rozkwicie³¹. Cała generacja jugosłowiańskich aktywistów romskich ukształtowała się, podejmując ambitne działania na skalę federacji, a także na skalę międzynarodową. To właśnie delegacja Romów jugosłowiańskich odegrała kluczową rolę podczas Pierwszego Światowego Kongresu Romów w Londynie w kwietniu 1971 roku, na którym to na przewodniczącego organizacji World Romani Union wybrano pochodzącego z Serbii poetę romskiego Slobodana Berberskiego. Od tego czasu Romowie jugosłowiańscy aktywnie działali w ramach międzynarodowego ruchu romskiego na rzecz jednoczenia

²⁵ H. Tahirović-Sijerčić, *Language and literature of Roma within translation in the Western Balkans: poetry in self-translation (jezik i književnost Roma u prevodu na Zapadnom Balkanu: poezija u autoprevodu)*, Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet, Beograd 2018, s. 61.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ D. Acković, *Antologija Romske Poezije*, „Sarajevske sveske” 2013, nr 39-40, s. 381.

²⁹ *Ibidem*, s. 381-382.

³⁰ S. Zahova, *Romani Writers and the Legacies of Yugoslavia...*, s. 25.

³¹ *Ibidem*, s. 26; E. Marushiakova, V. Popov, *The Bulgarian Gypsies: Searching their place in the society*, „Balkanologue” 2000, nr 4(2), s. 2-14; V. Achim, *The Roma in Romanian History*, Central European University Press, Budapest 2004, s. 190.

zróżnicowanych społeczności Romów na całym świecie. Funkcję przewodniczącego International Romani Union pełnił wspomniany już poeta Rajko Đurić³².

Rozpad Jugosławii na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku i panująca w związku z nim atmosfera niepewności spowodowanej utratą niosącego do tej pory poczucie bezpieczeństwa wsparcia państwowego oznaczały dla Romów czasowy przestój w dalszym rozwoju form afirmacji ich tożsamości i wspólnotowości³³. Rozproszona na terytorium wszystkich jugosłowiańskich republik społeczność romska znalazła się na marginesie głównych wydarzeń, a autorzy romskiego pochodzenia nie mieli odpowiednich platform, które umożliwiłyby im prezentację swojej twórczości – stali się niewidzialni. Świadczy o tym chociażby fakt, że jedna z nowszych antologii poezji romskiej, przygotowana przez Dragoljuba Ackovicia dla czasopisma „Sarajevske sveske” i opublikowana na łamach tego pisma w 2012 roku, przedstawiona została w dziale o nazwie „(NE)VIDLJIVI”, czyli w tłumaczeniu na język polski właśnie „(NIE)WIDZIALNI”³⁴.

Dla niniejszego artykułu antologia opublikowana w czasopiśmie „Sarajevske sveske” stanowi materiał źródłowy. Na podstawie analizy zebranych w niej wierszy poetów romskich pochodzących z Serbii, poezję serbskich Romów podzielić można na dwie kategorie (przy czym podział ten nie ma bynajmniej charakteru dychotomicznego). W pierwszej kategorii znajdują się utwory oparte na auto-stereotypie, zbudowane na motywach typowych dla tradycji romskiej (przede wszystkim na motywie drogi), skierowane bardziej „ku przeszłości” tzn. takie, których główną rolą jest utrwalanie romskiej mitologii. Drugą kategorię stanowią wiersze skierowane raczej „ku przyszłości”, czyli teksty, w których poeci wchodzą w polemikę z wyobrażeniami innych grup na temat Romów, i które mogą mieć wpływ na kształtowanie nowych, bardziej uwrażliwionych postaw społecznych wobec mniejszości romskich. Z uwagi na niewielką objętość artykułu, w tym miejscu przedstawione zostaną dwa wybrane wiersze tego typu, wraz z autorskimi tłumaczeniami.

Treści społeczne dotyczące sytuacji Romów w Serbii odnaleźć można m.in. w twórczości pochodzącego z miejscowości Užice romskiego poety Predraga

³² *Ibidem*, s. 26; E. Marushiakova, V. Popov, *The Bulgarian Gypsies...*, s. 2-14; V. Achim, *The Roma in Romanian History...*, s. 190; E. Marushiakova, V. Popov, *The Roma - a Nation without a State? Historical Background and Contemporary Tendencies*, [w:] *Nationalismus Across the Globe: An Overview of the Nationalism of Stateendowed and Stateless Nations*, W. Burszta, T. Kamusella, S. Wojciechowski (red.), School of Humanities and Journalism, Poznań 2005, s. 433-455.

³³ S. Zahova, *History of Romani literature...*, s. 29.

³⁴ D. Acković, *Antologija Romske Poezije...*, s. 381-500.

Jovičića (ur. 1965)³⁵. W swoich utworach autor ten dużo miejsca poświęca problemowi nierównego traktowania wynikającego z antyromskich uprzedzeń. Przykładowo, w wierszu *Veliko C* punkt wyjścia do rozważań podmiotu lirycznego stanowi dyskryminacja, której jako dziecko romskie doświadczył w szkole:

Veliko C

Vraćam se
U neke moje prošle dane.

Kad se setim škole,
Te moje zadnje klupe i mene samog u njoj
Zaboli me što nisam znao
Da u "dnevniku"
Ispred mog imena,
Stoji veliko C.

Tada nisam znao
Iz tuđih očiju čitati prezir.
Čak i na zadnjem mestu
Nekome sam smetao.

Pokoren, kroz život prolazim,
Idem pognute glave.
Zar postoji i nešto gore od toga?

Cigani, mi smo cveće iza žice.
Verujte mi,
Svoje ime nikome
I nikada neću reći.
Zvaću se veliko C³⁶.

Wielkie C

Wracam
Do niektórych moich lat minionych.

Kiedy przypominam sobie szkołę,
Tę moją ostatnią ławkę i mnie w niej samego
Boli mnie, że nie wiedziałem
Że w dzienniku
Przed moim imieniem,
Stało wielkie C.

Wtedy nie umiałem
Odczytywać z cudzych oczu pogardy.
Nawet na ostatnim miejscu
Komuś przeszkadzałem.

Posłuszny, przechodzę przez życie,
Idę z pochyloną głową.
Czy istnieje coś gorszego niż to?

Cyganie, my jesteśmy kwiatami za drutem.
Wierzcie mi,
Swojego imienia nikomu
I nigdy nie zdradzę.
Będę nazywać się wielkie C.

Odmienne niż w przypadku wielu starszych wierszy autorstwa serbskich Romów, utwór *Veliko C* nie jest osadzony w żadnej bliżej nieokreślonej, mitycznej przestrzeni. Autor nie przedstawia również Romów przez pryzmat drogi i nomadyczności, ale decyduje się na powiązanie sytuacji podmiotu lirycznego ze szkołą, a więc instytucją fundamentalną dla każdego nowoczesnego społeczeństwa osiadłego. W ten sposób Jovičić wychodzi poza stereotyp i daje do zrozumienia, że współcześnie uproszczony obraz kulturowy Roma jako wiecznego wędrowca niewiele ma wspólnego z rzeczywistością. W obecnych czasach Romowie nie powinni być dalej postrzegani jako grupa tajemnicza, żyjąca gdzieś poza czasem

³⁵ Predrag Jovičić jest jedynym romskim pisarzem, którego kandydaturę zgłoszono do Nagrody Nobla w dziedzinie literatury. Pełni funkcję przewodniczącego Stowarzyszenia Pisarzy Romskich Serbii i Czarnogóry (*Udruženje romskih pisaca Srbije i Crne Gore*), a ponadto zajmuje się działalnością społeczną na rzecz poprawy sytuacji Romów w Serbii; zob.: P. Jovičić, *Biografija*, <https://www.predragjovicic.uzice.net/biografija>.

³⁶ P. Jovičić, *Veliko C*, „Sarajevske sveske” 2013, nr 39-40, s. 465.

i historią, trzymająca się z dala od głównego nurtu wydarzeń, ale jako integralna część każdego z nowoczesnych europejskich społeczeństw.

W wierszu Predraga Jovičića podmiot liryczny wraca myślami do czasów szkolnych. Wspomina ostatnią ławkę, w której – jak wyraźnie zaznacza – siedział sam. Można się domyślać, że jako Rom miał problem z nawiązywaniem relacji z rówieśnikami. Prawdopodobnie, jak większość dzieci romskich w szkołach, musiał mierzyć się z brakiem akceptacji, szyderstwami czy nawet przemocą. Wtedy, jako uczeń, podmiot liryczny nie rozumiał, z czego wynika jego samotność i wykluczenie z grupy. Dopiero później uświadomił sobie, że przyczyną tego stanu rzeczy było jego romskie pochodzenie.

Ze wspomnień mówiącego w wierszu dowiadujemy się, że w dzienniku szkolnym, przed jego nazwiskiem dopisano wielką literę „C” jak „Cygan”. „Cygańskość” była tym samym – w oczach nauczycieli, którzy otwierali dziennik – podstawowym wyznacznikiem jego tożsamości, który zarazem okazywał się stygmatem. Imię i nazwisko ucznia mogły być dla nich całkowicie obojętne – „veliko C” stało przecież jeszcze przed nimi, na pierwszym miejscu. Dla wielu ta jedna litera (informacja na temat romskiego pochodzenia) okazywała się wystarczająca do tego, by wyrobić sobie zdanie na temat konkretnego dziecka.

Predrag Jovičić przedstawił w analizowanej strofie przejawy zarówno dyskryminacji indywidualnej (dziecko – rówieśnicy), jak i systemowej. „Veliko C” musiał w dzienniku dopisać nauczyciel – osoba, która teoretycznie, zgodnie z prawem, powinna traktować każdego z uczniów tak samo, i której powinno zależeć na prawidłowym rozwoju każdego dziecka. Nauczyciel reprezentuje jednocześnie państwo jako system. System ten zakłada z góry, że pochodzenie romskie jest czymś, na co powinno się zwracać szczególną uwagę. Duża litera „C” ma stanowić dla nauczycieli wskazówkę jak postępować z uczniem, pełni rolę ostrzeżenia. Jednocześnie dla ucznia romskiego staje się wyrokiem, skazuje go na porażkę.

W kolejnej strofie podmiot liryczny rozwija perspektywę ucznia. W czasach szkolnych, jak twierdzi, nie miał jeszcze umiejętności odczytywania z cudzych oczu pogardy. Poeta porusza w tym miejscu bardzo ważny problem sposobu postrzegania sytuacji przez dziecko, nieświadome jeszcze istnienia konstruktów społecznych takich jak tożsamość etniczna czy narodowa. Jak zauważa polski pedagog Jerzy Nikitorowicz, specjalista w zakresie edukacji międzykulturowej, tożsamość dziecka jest wytwarzana i podtrzymywana w wyniku aktywności poznawczej, działań, czynności, podejmowanych inicjatyw, na podstawie wcześniejszych doświadczeń i na ich bazie oraz codzienną komunikację. Właśnie w wyniku powyższego kształtują się umiejętności do refleksyjnego wychodzenia poza siebie

i tworzenia obrazu samego siebie, zdolności patrzenia na siebie oczami innych³⁷. Dziecko, które nie nabyło jeszcze tej umiejętności, nie ma prawa zrozumieć, na czym polegają i z czym wiążą się podziały etniczne.

Poprzez odwołanie do sposobu myślenia dziecka poeta dobitnie pokazuje jak bardzo absurdalne są uprzedzenia, którymi kierują się ludzie. Traktowanie pewnych osób gorzej tylko dlatego, że mają inne pochodzenie czy wyglądają nieco inaczej, nie jest – skoro nie pojmuje tego dziecko – zachowaniem naturalnym, intuicyjnym, ale pewnym konstruktem, który przyswajamy w procesie socjalizacji. Przekaz autora wiersza zdecydowanie wzmacniają kolejne dwa wersy: „Čak i na zadnjem mestu / Nekome sam smetao”, które podkreślają irracjonalność kierowania się stereotypami. Nawet osoba, która się nie wychyla i niczym się nie wyróżnia („siedzi w ostatniej ławce”), może doświadczyć prześladowania tylko dlatego, że należy do grupy powszechnie uważanej za gorszą. Dyskryminacja, której osoba mówiąca w wierszu doświadczyła w okresie dzieciństwa, ma niebagatelny wpływ na całe jej dalsze życie. W przedostatniej strofie wiersza podmiot liryczny wyznaje, że idzie przez życie „z pochyloną głową”. W jego słowach wyczuć można przede wszystkim rezygnację, pogodzenie się z porażką, z bezsilnością. Jednocześnie, sytuacja ta sprawia mu ogromny ból, stąd domykające strofę pytanie retoryczne: „Czy istnieje coś gorszego?”.

Utwór *Veliko C* zamyka apostrofa skierowana do wszystkich Romów. W pierwszym wersie podmiot liryczny porównuje Romów do „kwiatów za drutem”. Metafora ta – bardzo istotna w twórczości Jovičića (tytuł *Cveće iza žice* nosi zbiór wierszy tego autora wydany w 1992 roku)³⁸ – w doskonały sposób obrazuje sytuację jego narodu. Podczas gdy kwiaty symbolizują piękno i szlachetność, drut jest widocznym znakiem podziału i niedostępności. W ostatniej strofie w osobie mówiącej w wierszu zachodzi przemiana. Podmiot liryczny podejmuje decyzję, że nigdy już nie zdradzi nikomu swojego imienia – odtąd będzie nazywać się „veliko C”. Zakończenie utworu budzi niejednoznaczne emocje. Z jednej strony, bohater wiersza staje się bardziej pewny siebie i swojej wartości. Zdaje się, że od tej pory mniej będą boleć go próby zranienia, że będzie odporny na zadaną krzywdę. Z drugiej strony, osoba mówiąca w wierszu przyjmuje postawę zamkniętą. Zachowanie takie, choć zrozumiałe, w niepokojący sposób prowadzić może do popadnięcia w kolejne skrajności i kolejne podziały.

³⁷ J. Nikitorowicz, *Kreowanie tożsamości dziecka w społeczeństwie zróżnicowanym kulturowo*, [w:] *Dziecko i media elektroniczne – nowy wymiar dzieciństwa*, t. 1: *Telewizja i inne mass media w życiu dziecka – wyzwaniem dla edukacji medialnej*, J. Izdebska, T. Sosnowski (red.), Trans Humana Wydawnictwo Uniwersyteckie, Białystok 2005, s. 22.

³⁸ P. Jovičić, *Cveće iza žice/Luluđa ando phanglipe*, Užice 1992.

Innym pisarzem romskim pochodzącym z Serbii, który w swoich utworach porusza często ważne społecznie tematy związane z trudną sytuacją Romów, jest Jovan Nikolić. Urodzony w 1955 roku w Čačku poeta od początku XXI w. żyje i tworzy na emigracji w Niemczech³⁹. W kontekście walki z antyromskimi uprzedzeniami na szczególną uwagę zasługuje wiersz pt. *Stepen invalidnosti*:

Stepen invalidnosti

U hodniku internog odeljenja
Gradske bolnice
Krišom se pogledasmo
Grbavac i ja
Kao hirurg
Prvim rezom kad zaseče
Tako seku dva pogleda
Ja
U grbu koju nosi
On
U moju
Crnu kožu⁴⁰.

Stopień niepełnosprawności

W korytarzu oddziału wewnętrznego
Miejskiego szpitala
Ukradkiem się sobie przyjrzelismy
Garbaty i ja
Jak chirurg
Kiedy rozetnie pierwszym cięciem
Tak tną dwa spojrzenia
Ja
Na garb, który nosi
On
Na moją
Czarną skórę.

Podobnie jak w przypadku omawianego wcześniej wiersza Predraga Jovičića *Veliko C*, przełamaniem stereotypu w utworze *Stepen invalidnosti* Jovana Nikolića jest już sam wybór przestrzeni, w której został on osadzony. Tym razem jest to szpital, a więc – podobnie jak szkoła – miejsce typowe dla każdego nowoczesnego miasta. Pierwsze wersy utworu składają się na bardzo krótki wstęp narracyjny. Podmiot liryczny zarysowuje przedstawioną w wierszu sytuację, informując odbiorcę, że wydarzenia, których jest uczestnikiem, rozgrywają się w „korytarzu oddziału wewnętrznego miejskiego szpitala”. Już od pierwszych słów osoby mówiącej w wierszu mamy zatem świadomość, że poruszamy się w kategoriach typowych dla współczesności. Bohaterami utworu są dwaj pacjenci: garbaty i Rom, zupełnie obcy sobie ludzie, którzy – zapewne czekając na swoją kolej – spoglądają na siebie pierwszym, diagnozującym spojrzeniem.

W rozbudowanym porównaniu, które ciągnie się aż do końca wiersza, podmiot utworu obnaża przypadłość ludzi polegającą na zwracaniu szczególnej uwagi na „inność” w drugim człowieku. Diagnozujące spojrzenia dwóch pacjentów, którzy ukradkiem się sobie przyjrzeni, porównane zostały do pierwszego cięcia chirurga. Co istotne ze względów stylistycznych, utrzymana została w tym miejscu metaforyka medyczna, związana z przestrzenią szpitala. Skoro spojrzenie

³⁹ *Beleške o autorima* „Sarajevske sveske” 2013, nr 39-40, s. 498.

⁴⁰ J. Nikolić, *Stepen invalidnosti*, „Sarajevske sveske” 2013, nr 39-40, s. 460.

podobne jest do pierwszego cięcia chirurga, to można zakładać, że charakteryzuje je szybkość, zdecydowanie i pewność ze strony bohaterów lirycznych, że to, co robią, stanowi konieczną, rutynową czynność. Pierwsze spojrzenie, tak jak i pierwsze cięcie, wyznacza początek operacji – jeśli do niego dojdzie, nie ma już odwrotu.

Podmiot liryczny porównuje swoją „czarną skórę”, a więc *de facto* romskość, do niepełnosprawności fizycznej. W jego słowach wyczuć można absurd i ironię, które dodatkowo potęgowane są przez dobór języka, którym się posługuje. Już sam tytuł utworu – *Stepen invalidnosti (Stopień niepełnosprawności)* – to wyrażanie formalne, wywodzące się z prawa administracyjnego, a zatem mamy tu do czynienia z użyciem języka biurokratycznego. Autor wypowiada się na ważny społecznie temat dyskryminacji Romów, stosując jednocześnie, bardzo konsekwentnie, medykalizację treści. Romskość jawi się w jego wierszu jako choroba, rodzaj niepełnosprawności społecznej.

Wiersz Jovana Nikolicia interpretować należy jako ironiczne oskarżenie sformułowane wobec społeczeństwa, które choć uważa się za nowoczesne i tolerancyjne, to w rzeczywistości, wobec Romów, wciąż kieruje się rasizmem. Jak czytamy w zaleceniach Europejskiej Komisji przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji, antycyganizm jest „szczególnie trwałą, brutalną, nawracającą i powszechną formą rasizmu, ideologią opartą na wyższości rasowej, formą odczłowieczenia i rasizmu instytucjonalnego pielęgnowanego przez dyskryminację historyczną [...]”⁴¹. Antropolożka i aktywistka romska Anna Mirga-Kruszelnicka dodaje, że: „antycyganizm nie tylko zawiera elementy rasizmu biologicznego, ale jest również rodzajem tzw. rasizmu «dyferencjalistycznego», który koncentruje się na «kulturowych» i rzekomo niemożliwych do pogodzenia różnicach między «nami» i «nimi»”⁴². W dyskusjach na temat sytuacji Romów w Europie wątek rasizmu jest bardzo często pomijany.

Wchodzenie w nieustającą polemikę z antyromskimi stereotypami jest współcześnie jedną z najważniejszych koncepcji twórczych wykorzystywanych przez poetów romskich pochodzących z Serbii. Ich wiersze poruszają sumienie i zmuszają odbiorcę do refleksji, przede wszystkim do kwestionowania utartych schematów myślowych, które każdy z nas nabył w procesie socjalizacji, a które pozostają wobec Romów niesprawiedliwe i krzywdzące.

⁴¹ Europejska Komisja przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji, Zwalczenie rasizmu, nietolerancji i dyskryminacji wobec Romów. Zalecenia nr 3 i 13 dotyczące ogólnej polityki ECRI: Kluczowe tematy, CRI(2011)37, Version polonaise/Polish version, Strasburg 2011, s. 3.

⁴² A. Mirga-Kruszelnicka, *W pierwszej osobie, czyli sami o sobie*, [w:] *Kultura Romów w Europie Środkowej*, „Herito” nr 48, s. 24.

Refleksja zawarta w przedstawionych w tym artykule utworach skierowana jest ku przyszłości i wiąże się z pytaniem o to, co tak naprawdę oznacza „romskość” w warunkach terażniejszości. Podczas gdy z jednej strony poezja, jako kontynuacja tradycji pieśni, stanowi formę dbania o ciągłość i trwałość kulturową, z drugiej strony staje się także gestem emancypacyjnym. Nie ulega wątpliwości, że twórczość literacka serbskich Romów wytycza nowe kierunki myślowe, kreuje nowe, bardziej uwrażliwione na drugiego człowieka postawy. Poeci chcą przez swoje wiersze dawać impuls do ważnych zmian w życiu społecznym. W tym sensie poezję romską uznawać można także za formę uprawiania aktywizmu, zwłaszcza jeśli weźmiemy pod uwagę fakt, że wielu serbskich poetów romskich od lat łączy twórczość literacką z działalnością społeczną, angażując się w różnego typu inicjatywy na rzecz poprawy sytuacji swojej grupy w Serbii i na całym świecie.

BIBLIOGRAFIA

Achim V., *The Roma in Romanian History*, Central European University Press, Budapest 2004.

Acković D., *Antologija Romske Poezije*, „Sarajevske sveske” 2013, nr 39-40.

Acković D., *Le journal Romano Lil*, „Études Tsiganes” 1995, nr 7.

Beleške o autorima, „Sarajevske sveske” 2013, nr 39-40.

Chirila I. D., *Unity or Contiguity: Expanding the Field of Romani Literature*, „Critical Romani Studies. Exploring Romani Literature from Theory to Practice” 2021, Vol. 3, No 2.

Europejska Komisja przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji, *Zwalczanie rasizmu, nietolerancji i dyskryminacji wobec Romów. Zalecenia nr 3 i 13 dotyczące ogólnej polityki ECRI: Kluczowe tematy*, CRI(2011)37, Version polonaise/Polish version, Strasburg 2011.

Hertrampf M., *Romani Literature(s) As Minor Literature(s) in the Context of World Literature: A Survey of Romani Literatures in French and Spanish*, „Critical Romani Studies, Exploring Romani Literature from Theory to Practice” 2021, nr 3(2).

Jovičić P., *Cveće iza žice/Luluđa ando phanglipe*, Užice 1992.

Jovičić P., *Veliko C*, „Sarajevske sveske” 2013, nr 39-40.

Marushiakova E., Popov V., *Beginning of Romani literature: The case of Alexander Germano*, „Romani Studies” 5, nr 30(2), 2020.

Marushiakova E., Popov V., *The Bulgarian Gypsies: Searching their place in the society*, „Balkanologue” 2000, nr 4(2).

Marushiakova E., Popov V., *The Roma - a Nation without a State? Historical Background and Contemporary Tendencies*, [w:] *Nationalismus Across the Globe: An Overview of the Nationalism of Stateendowed and Stateless Nations*, Burszta W., Kamusella T., Wojciechowski S. (red.), School of Humanities and Journalism, Poznań 2005.

Mirga-Kruszelnicka A., *W pierwszej osobie, czyli sami o sobie*, [w:] *Kultura Romów w Europie Środkowej*, „Herito” nr 48, Kraków 2022.

Nicolae V., *Towards a Definition of Anti-Gypsyism*, [w:] *Roma Diplomacy*, Slavik H., Nicolae V. (red.), New York 2007.

Nikitorowicz J., *Kreowanie tożsamości dziecka w społeczeństwie zróżnicowanym kulturowo* [w:], *Dziecko i media elektroniczne – nowy wymiar dzieciństwa, t. 1: Telewizja i inne mass media w życiu dziecka – wyzwaniem dla edukacji medialnej*, Izdebska J., Sosnowski T. (red.), Trans Humana Wydawnictwo Uniwersyteckie, Białystok 2005.

Nikolić J., *Stepen invalidnosti*, „Sarajevske sveske” 2013, nr 39-40.

Ogonowska A., *Cygan a Rom – antycyganizm i wrogie stereotypizacje*, [w:] *Romowie w Polsce i w Europie. Od dyskryminacji do tolerancji*, A. Bartosz, P. Borek, B. Gryszkiewicz (red.), Kraków 2015.

Purchla J., *Od Redakcji*, [w:] *Kultura Romów w Europie Środkowej*, „Herito” 2022, nr 48.

Tahirović-Sijerčić H., *Language and literature of Roma within translation in the Western Balkans: poetry in self-translation (jezik i književnost Roma u prevodu na Zapadnom Balkanu: poezija u autoprevodu)*, Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet, Beograd 2018.

Toninato P., *Literacy, Literature and Identity Politics*, New York 2014.

Toninato P., *The Rise of Written Literature among the Roma: A Study of the Role of Writing in the Current Re-Definition of Romani Identity with Specific Reference to the Italian Case*, University of Warwick, Centre for Translation and Comparative Cultural Studies, 2004.

Uhlik R., *Romane gijlja. Ciganske pesme*, Štamparija Vučen Štrbac, Prijedor 1937.

Wippermann W., *What does Antiziganism mean? Proposal of a Scientific Definition from Different European Viewpoints*, Paper 1, II International Antiziganism Conference, Hamburg 2005.

Zahova S., *History of Romani literature with Multimedia on Romani kids' publications*, Paradigma, Sofia 2014.

Zahova S., *Introduction*, [w:] *Roma Writings, Romani Literature and Press in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*, Roman R., Zahova S., Marinov A. G., Marushiakova E., Popov V., Hajnáczy T., Shapoval V., Blomster R. (red.), Brill 2021.

Zahova S., *Romani Writers and the Legacies of Yugoslavia*, „Baltic Worlds” 2018, nr XI(2-3).

Đurić R., *Istorija romske književnosti*, Književna opština Vršac, Vršac 2010.

Đurić R., *Narodziny literatury*, „Rrom p-o Drom” 1992, nr 6.

Đurić R., *Povijest romske književnosti*, Udruga za promicanje obrazovanja Roma u Republici Hrvatskoj „Kali Sara”, Zagreb 2011.

THE POETRY OF SERBIAN ROMA AS A FORM OF OPPOSITION TO STEREOTYPE

The aim of this article is to present the most important issues related to the literary works of Serbian Roma and to explain how they can influence the overcoming of negative stereotypes and prejudices. Entering into a constant polemic with anti-Roma stereotypes is currently one of the most important creative concepts used by Roma poets from Serbia. While, on the one hand, poetry, as a continuation of the Romani oral tradition, is a form of caring for cultural continuity and durability, on the other hand, it also becomes an emancipatory gesture.

Keywords: Roma, Serbia, Serbian Roma, Romani literature, Romani rights, stereotypes

NEMOGUĆI BEG OD ISTORIJE: IMAGOLOŠKE DIMENZIJE ROMANA „MUZEJ BEZUVJETNE PREDAJE” DUBRAVKE UGREŠIĆ I „SVETSKI PUTNIK” DAVIDA ALBAHARIJA

UVOD

Koliko god perspektive bile drugačije, zajedničko istorijsko iskustvo postjugoslovenskih republika neminovno je vezano za promenu izgleda geografske karte Balkanskog poluostrva. Država koja je nekada postojala raspala se i, uz sva ostala pitanja, pokrenulo se pitanje identiteta – nacionalnih, individualnih i onog zajedničkog, odnosno jugoslovenskog. U tekstu „Album priloga za portret” Goran Petrović (1961), savremeni srpski pisac, opisuje fotografiju pred polazak u prvi razred na kojoj, u skladu sa tada uobičajenom scenografijom, sedi sa olovkom u ruci, ispred velike karte Jugoslavije, „one države što sada ne postoji”², i prisećajući se te scene zapaža: „Velike ili male karte iza leđa se menjaju, šire se ili smanjuju, neko nešto, s vremena na vreme, preterano revnosno zaokruži, a ja bih pao od straha da se ne prihvatim olovke.”³.

Raspad države, menjanje imena i simbola, razdvajanje na strane, ratovi devedesetih, progoni i odluke da se sa tog prostora dobrovoljno ode, postali su deo biografija značajnog broja književnika, među kojima je bilo onih koji su, samim

¹ University of Novi Sad, Faculty of Philosophy; jovana.todorovic@ff.uns.ac.rs, t.jovana.todorovic@gmail.com.

² G. Petrović, *Album priloga za portret*, [u:] *Zbornik Dvadeset prvih književnih susreta Savremena srpska proza*, U. Wukaszinović (red.), Narodna biblioteka „Jefimija”: Kulturno-prosvetna zajednica, Trstenik 2005., s. 28.

³ *Ibidem*, s. 29.

tim što su književnici, imali potrebu da stegnu svoju olovku i postave pitanje identiteta i egzila u polje vidljivog tj. javnog. Dvoje pisaca koji su temi egzila i postjugoslovenskim identitetima, a samim tim i poziciji Drugog posvetili značajan udeo svog književnog opusa jesu Dubravka Ugrešić (1949-2023) i David Albahari (1948).

Predstave o Drugom prvenstveno se mogu analizirati u njihovim romanima i esejima. I jedan i drugi autor biografski su vezani za poziciju egzila, života u kome se nalaze u stalnom susretu sa Drugima, ali gde i oni sami predstavljaju Drugog. Prekretnica za njihovo pisanje o Drugom bili su ratovi na području bivše Jugoslavije i njihovo dobrovoljno napuštanje te teritorije. Taj dobrovoljni egzil uslovio je duboko preispitivanje ličnog i kolektivnog identiteta, kao i odnosa identiteta i istorije. Upravo ovim pitanjima Dubravka Ugrešić i David Albahari bave se u romanima *Muzej bezuvjetne predaje* i *Svetski putnik*, te su oni predmet naše istraživačke pažnje u nastavku rada.

OUT OF NATION, ALI NE I OUT OF HISTORY

Dubravka Ugrešić bila je spisateljica koja je spletom istorijskih okolnosti na Balkanu stvarala u „'out of nation' zoni”⁴ i profilisala se kao transnacionalna književnica. Ona, koja je bila građanka Jugoslavije hrvatskog porekla, u vreme stvaranja srpskih i hrvatskih nacionalnih identiteta, nije želela da prisvoji hrvatski nacionalni identitet i u svojoj domovini postala je nepoželjna. Jedan od ključnih trenutaka u njenom životu bilo je objavljivanje članka *Čisti hrvatski zrak (Sauberere kroatische Luft)*, u kome kritički analizira fenomen izražene upotrebe *prideva* čisto u javnom diskursu u Hrvatskoj čiji je cilj bio izgradnja i dokazivanje čistog hrvatskog porekla, dok se uz njegov antonim svrstavalo ono što je neprijateljsko. Njeni stavovi naišli su na žestoko neodobravanje sunarodnika koji su je optužili za nacionalnu izdaju i proglasili je neprijateljem, te je bila prinuđena da od maja 1993. godine život nastavi u egzilu.

Egzil tako postaje jedna od izuzetno značajnih tema u književnom stvaralaštvu Dubravke Ugrešić, a možda najkorisniji za razumevanje njene pozicije jeste tekst *Pisati u egzilu*, u kome ona ističe sledeće: „Sama nisam ni emigrant, ni begunac, ni politički azilant. Spisateljica sam, koja je u jednom trenutku odlučila da više ne živi u svojoj državi jer njena država više nije bila njena”⁵.

⁴ D. Ugrešić, *Ženski književni kanon?*, „Sarajevske Sveske” 2012, br. 37/38, s. 225.

⁵ D. Ugrešić, *Pisati u egzilu*, „Reč” 2000, br. 60(5), s. 99.

Upravo u egzilu napisala je roman *Muzej bezuvjetne predaje*, koji je prvobitno objavljen u Amsterdamu na holandskom jeziku 1997, a tek 2002. godine na hrvatskom.

Roman je ispriповedan u prvom licu iz ženske perspektive, a naratorica je istovremeno i glavna junakinja. Kompoziciju čini ukupno sedam poglavlja, pri čemu se između parnih i neparnih poglavlja uspostavlja izvesna razlika. Neparna poglavlja naslovljena su na nemačkom, a parna na hrvatskom jeziku. Tako su neparna poglavlja sastavljena od sto dvadeset i pet numerisanih fragmenata i vezana su za naratorčin boravak u Berlinu, dok parna poglavlja tematizuju prošlost i putovanja, uključuju lik majke i porodičnu istoriju. Premda na prvi pogled ta poglavlja ne deluju kao nešto što će se na kraju povezati, što na početku i sama spisateljica napominje, ona čine da struktura ovog romana u stvari postane „analogna spisku predmeta nađenih u Rolandovom truhu”⁶. Uvodni tekst zanimljiv je i zbog toga što u njemu Ugrešić ističe da na čitaocima nije da se pitaju da li je ovaj roman autobiografski. *Muzej bezuvjetne predaje* prerasta pitanje fiktivnog i autobiografskog, ostvarujući se kao roman o egzilu, o Drugosti, odnosno o „poziciji izmeštenosti iz prostora istosti”⁷.

Čitav roman bavi se preispitivanjem prvenstveno individualnog identiteta, prošlosti, istorije i pozicije egzila. Sve ovo uglavnom je dato kroz sudbine različitih žena, a glavne jesu naratorica i njena majka. Prvo poglavlje nosi naslov „Ich bin müde” i kao takvo ono u narativ unosi motiv jezika, koji je jedan od ključnih elemenata u narativima o egzilu (maternji jezik, jezik sredine u koju je junak došao). To je jedina rečenica koju pripovedačica zna na nemačkom i koja znači „Umorna sam”. Ona tu ističe da ni ne želi da nauči više: „Naučiti više znači otvoriti se. A ja još neko vrijeme želim ostati zatvorenom.”⁸

Jasno je, dakle, od samog početka romana da se glavna junakinja nalazi u egzilu, a egzil uslovljava dve različite perspektive koje podrazumevaju poziciju Drugosti. Onaj koji se nalazi u egzilu jeste Drugi u odnosu na svoju zemlju, ali i u odnosu na zemlju u sredinu u koju je došao. Egzil tako postaje stanje bezdomnosti i sa sobom povlači pitanje (ne)pripadanja. Naratorčina soba u Berlinu zato nije određena kao njena soba, kao njen prostor, već kao „privremeno egzilantsko boravište”⁹, što je posebno značajno protumači li se kroz prizmu ideje Virdžinije Vulf o značaju sopstvene sobe. Jedina njena imovina jeste kofer koji

⁶ Mišanović, Ž., *Dva pisca i Drugi*, Službeni glasnik, Beograd, 2012, s. 237.

⁷ I. Ladányi, *Mapiranje egzila u Muzeju bezuvjetne predaje Dubravke Ugrešić*, „Fluminensia” 2008, br. 1, s. 120.

⁸ D. Ugrešić, *Muzej bezuvjetne predaje*, Fabrika knjiga, Beograd 2008, s. 9.

⁹ *Ibidem*.

postaje svojevrsna metafora egzila. Pritom, naratorka živi u zgradi koja je puna pripadnika različitih kultura. Tu ima Nemaca, Rusa, Rumuna, Ukrajinaca, Kineza, itd. Sa nekima od njih ona stupa u kontakt. Primera radi, komunicira sa gospođom Kiri, Ukrajinkom, ili pak sa Fredom, kućepaziteljem, koji na engleskom zna samo rečenicu „My wife is crazy”. Svi oni međusobno su povezani budući da su Drugi u berlinskoj sredini i iz toga proizilazi određeni stepen razumevanja.

Kao još jedan od dominantnih motiva pokazuje se fotografija. Motiv fotografije uvodi se u roman pomoću fragmenta o Ratku Mladiću i priči kako je on javio svom poznaniku da uzme albume iz kuće pre nego što će mu je dići u vazduh. Na taj način on mu je poklonio pamćenje, koje se u romanu pokazuje kao vrlo relativno. Takođe, po rečima jednog Bosanca, fotografije jesu jedna od stvari pomoću koji se izbeglice dele na one koje imaju fotografije i na one koje ih nemaju¹⁰.

Drugo poglavlje, *Kućni muzej*, prenosi fokus na porodični album koji čuva majka, kao i na očev identitet. Naratorkin otac bio je muškarac koji je učestvovao u Drugom svetskom ratu i koji, na svu sreću, nije doživeo raspad Jugoslavije, zemlje kojoj je bio odan. Iza njega je, stoga, ostalo brojno jugoslovensko ordenje, slika u partizanskoj uniformi i crvena petokraka zvezda na nadgrobnom spomeniku. Raspad države relativizovao je perspektive – učinio je da prava strana postane kriva i suprotno, te se njegova supruga, a naratorkina majka pita da li se ta zvezda može izbrisati i da li se ordenje treba sakriti jer taj identitet (jugoslovenstvo) u tom istorijskom trenutku postaje neprijateljski Drugi.

Relativnost pozicije Drugog izazivo uspešno prikazana je u šestom poglavlju romana *Muzej bezuvjetne predaje*, koje nosi naslov *Grupna fotografija*. U tom poglavlju naratorka pripoveda o svojim prijateljicama iz univerzitetskih dana i načinu na koji su rat i raspad države obeležili njihove identitete. Alma je oca počela da posmatra kao neprijateljskog Drugog, jer je u promeni vrednosti dve strane, on kao partizanski general, u njenim očima postao ubica. Hana je odlučila da ostane u Sarajevu tokom razaranja i postala je neka vrsta Drugog u sopstvenom gradu, gde je živela životom izbeglice. Ivana je pak u obe sredine posmatrana kao Drugi. U Beogradu su joj stizale poruke poput: „Hrvatska kurvo. Majku ti ustašku.“¹¹, a u Zagrebu: „Srpska kurvo. Četnikušo.“¹². Možda najupečatljivija među junakinjama jeste Doti, koja je stala na muževljevu stranu tako što je počela da veliča ideju NDH i da izgara od mržnje prema neistomišljenicima. Način na koji

¹⁰ *Ibidem*, s. 13.

¹¹ *Ibidem*, s. 281.

¹² *Ibidem*, s. 282.

je ona vrednovala Drugog, pokazuje se načinom na koji je sastavljala tajne dosjee fakultetskih službenika – sistemom pluseva i minuseva koje im je dodeljivala. Naratorka u tome vidi podelu na tri vrste ljudi: „Samo zamišljam, jer nisam u prilici da znam takve stvari, da je plus značio Hrvat i lojalan, minus ne-Hrvat i nelojalan, a dva minusa Srbin i petokolonaš.”¹³.

Napomenuli smo da su u romanu veoma značajni susreti sa pripadnicima drugih kultura, kako u sadašnjosti, tako i u prošlosti. Imagološki su značajni naratorkini iskazi o uplivu Meksikanaca kao Drugih u njihov kulturni život, o dolasku i srdačnom dočeku brojnih Afrikanaca, favorizovanju francuskog jezika i tome slično. Međutim, još značajni jesu susreti sa „zemljacima“. Primera radi, na početku romana naratorka izbegava susret sa Ciganinom i mladićem na govornici. Oni su samo neki od brojnih „zemljaka“, koji je posmatraju kao „svoju“, ali tok romana koji se tiče tih susreta kulmira na kraju dela kada se pripoveda o berlinskom buvljaku kao mestu na kome se okupljaju svi ti ljudi koji su izbegli sa prostora bivše Jugoslavije i koji u svoj krug uvlače naratorku-glavnu junakinju. Oni na taj način formiraju jednu vrstu egzilantsko-izbegličkog društva Istosti.

Dubravka Ugrešić rečima oblikuje jasne slike o nacionalnom Drugom što u svojoj analizi ističe i Željko Milanović¹⁴. Tako naratorkina prijateljica, koja je iz Zagreba izbegla u Ameriku, modifikuje svoj identitet: prisvaja američki i slavi Dan zahvalnosti, koristi američku zastavu kao ukras za rođendansku tortu i mrzi crnce jer su „gamad koja ništa ne radi“¹⁵. Sličan stav o drugim narodima, o crncima, Ciganima, Rumunima, Jugoslovenima i tako dalje, ima i vozač taksija u Portugalu. Druga naratorkina prijateljica pak smatra da su Italijani najmaštovitiji, jedan Kinez smatra da je čitava Evropa *shit*, devojčice iz njenog detinjstva šire stereotipnu sliku o Ciganima kao kradljivcima dece... Čitav roman *de facto* obiluje najrazličitijim izjavama o Drugom, pri čemu se taj Drugi uglavnom posmatra sa stanovišta fobije.

Zanimljiv je i način na koji se u romanu progovara o odnosu Istoka i Zapada. Berlin funkcioniše kao primer „grada-mutanta“, mesta gde su sukobljene te dve strane, ali koji je ujedno i multikulturalno mesto gde svi ti ljudi ipak pronalaze neki vid utočišta. On je „kao lekovita sredina u koju jugoslovenski nacionalizmi ne mogu da prodru“¹⁶. Misao o Istoku i Zapadu pronalazimo i u jednom naizgled sporednom citatu. U trećem poglavlju pripoveda se o Sisel, ženi koja je sakupljala

¹³ *Ibidem*, s. 277.

¹⁴ Ж. Милановић, *Два писца...*, s. 241.

¹⁵ D. Ugrešić, *Muzej bezuvjetne...*, s. 30.

¹⁶ Ж. Милановић, *Два писца...*, s. 243.

prevode jednog citata iz *Vinija Pua*: „There's South Pole, said Christopher Robin, and I expect there's an East Pole and West Pole, though people don't like talking about them.”¹⁷. Ideja Istočnog pola i Zapadnog pola odnosno misao o tome da ljudi ne vole da pričaju o njima mogla bi se upravo vezati za problematizaciju govora o Istoku i Zapadu.

Jasno je da je u *Muzeju bezuvjetne predaje* misao o Drugom sveprisutna, odnosno da je čitav narativ veoma pogodan za imagološko tumačenje. S jedne strane, tu su brojne slika i izjave o Drugom, a s druge strane, postoji mnoštvo iskaza o egzilu, kao i citata poznatih egzilanata (npr. Vladimira Nabokova i Viktora Šklovskog). Završetak čitanja romana donosi uklapanje i povezivanje fragmenata odnosno rekonstrukciju naratorkine prošlosti, analizu njenog identiteta i istorijskih okolnosti koje su ga oblikovale, istorije koja je obeležava, koja proizvodi sećanja i od koje je nemoguće pobeći.

(POST)JUGOSLOVENSTVO: ŽIVOT U PROŠLOSTI I BEG OD NJE

Godine 1994. David Albahari preselio se u Kanadu i time je postao jedan od srpskih pisaca u dobrovoljnom egzilu. Taj životni događaj direktno je uticao na njegovu književnost, jer istorijsko postaje na drukčiji način prisutno u njegovim delima i preseljenjem u tekstove neminovno ulaze prostor Kanade i njen multikulturalizam. Štaviše, moguće je govoriti ciklusu kanadskih romana ili o kanadskoj trilogiji, koju čine romani *Snežni čovek*, *Mamac* i *Mrak*, a Danijela Petrović predlaže da im se pridruži i roman *Svetski putnik*, te da se govori o kanadskoj tetralogiji¹⁸.

Roman *Svetski putnik* objavljen je nešto kasnije u odnosu na pomenute romane, 2001. godine. Njegova radnja smeštena je u grad Banf i vremenski je situirana u jun 1998. godine. Fokus narativa stavljen je na susrete i razgovore tri lika, a sva trojica su imenovana na specifičan način. Pripovedač romana nije imenovan. Po zanimanju je slikar i jedno od njegovih osnovnih obeležja je to što je Kanađanin. Dakle, imenovan je samo posredstvom svoje nacionalnosti. Drugi lik je Daniel Atijas, pisac iz Srbije, jevrejsko-srpskog porekla, koji dolazi u Banf kako bi održao nekoliko predavanja o književnosti u Umetničkom centru. Zanimljivo je primetiti da on deli zanimanje, poreklo i inicijale sa piscem, što svakako nije

¹⁷ D. Ugrešić, *Muzej bezuvjetne...*, s. 131.

¹⁸ D. Z. Petrović, *Iz istorije u geografiju. Prirodni prostor kao izvor identiteta u romanu Svetski putnik Dawida Albaharija*, „Basztina” 2018, br. 45, s. 71-87., s. 72.

slučajan postupak. Treći lik je Stiven Matulić, ali se njegovo ime skoro sasvim gubi iz narativa i uglavnom je imenovan preko dede, kao unuk Ivana Matulića.

Osnovne teme *Svetskog putnika* jesu identitet i istorija. To su dva pojma koja su čvrsto vezana za Daniela Atijasa i unuka Ivana Matulića, ali o njima se govori posredno, jer o svim njihovim izjavama saznajemo putem Kanađaninove naracije u kojoj se izuzetno

često ponavlja izraz „rekao je”. Identitet koji je u fokusu jeste jugoslovenski identitet odnosno njegovo razaranje i stvaranje novih nacionalnih identiteta – srpskog i hrvatskog. U odnosu na te nacionalne identitete ljudi čije se poreklo vezuje za Jugoslaviju nalazi se Kanađanin kao Drugi, te sada taj Drugi ima reč. Kanađanin dolazi u kontakt sa glavnim problemima tih identiteta, upoznaje ih, na momente se identifikuje, ali ih primarno ne razume.

Već na početku romana upostavlja se veza između Kanađanina i Daniela Atijasa na osnovu privrženosti ravnici. Atijas će čak i reći da je on „dete ravnice”¹⁹, Vojvodine, i na taj način će se odrediti putem prirodne karakteristike podneblja na kome živi²⁰. To će isto učiniti i Kanađanin rečenicom: „Nas definiše prerija.”²¹, i biće to prvi put da Atijas čuje nekoga ko ne bira da se definiše preko jezika, porekla i istorije. Međutim, koliko ih spaja određenje identiteta putem prirode, toliko ih razdvaja određenje identiteta putem istorije. Identitet stanovnika Kanade nije određen istorijskim okolnostima u tolikoj meri kao (post)jugoslovenski i u tom kontekstu je predstavljeno da Kanađani ne nose teret prošlosti. Atijas ističe da je u Kanadi sve drukčije u odnosu na svet u kome on živi i Kanađanin to shvata kao izjavu nekog ko deluje da je „sa neke druge planete, a ne sa jugoistoka Evrope”²².

Osnovna razlika stvara se na osnovu toga što je Kanada fokusirana na sadašnji trenutak, a zemlje bivše Jugoslavije žive prošlost. Stoga, kada Daniel Atijas predaje o odnosu književnosti i istorije u svojoj zemlji, njemu drhti glas. On tu zemlju više ne može nazvati svojom zemljom jer bi pravilnije bilo reći da je to bivša zemlja odnosno „pet zemalja nastalih od te jedne, koja je prestala da postoji”²³. Pritom, ta tema se nalazi i u njegovom književnom opusu; dva eseja se zovu „Svet koji nestaje” i „Književnici i raspad Jugoslavije”. Na trenutak će Kanađanin pokušati da se identifikuje sa iskustvom rascepljenja zemlje, misleći na otcepljenje

¹⁹ D. Albahari, *Svetski putnik*, “Stubovi culture” 2001, s. 8.

²⁰ Kada je reč o prirodi u ovom romanu, značajna je studija Danijele Petrović *Iz istorije u geografiju. Prirodni prostor kao izvor identiteta u romanu 'Svetski putnik' Davida Albaharija*, u kojoj ona ističe mogućnost da se i sama priroda tumači kao Drugi u odnosu na čoveka.

²¹ *Ibidem*, s. 24.

²² *Ibidem*, s. 25.

²³ *Ibidem*, s. 10.

Kvebeka, ali on ipak do kraja romana neće pronaći razumevanje za Atijasovu opsjednutost istorijom. Kanađanin, takođe, primećuje da taj čovek iz Srbije sa svima dolazi do istorijskih tema. Tako se, recimo, Atijas upušta u raspravu sa Markom Robinsonom o tome da li postoji nacionalna krivica. Robinson, kao Drugi u odnosu na Atijasa i Srbiju odnosno Jugoslaviju, sklon je uopštavanju, poređenju jugoslovenskih nacionalizama sa nemačkim nacizmom i to je ono što vredi Atijasa, jer on duboko smatra da se krivica vezuje za pojedince koji se mogu imenovati, te je Robinson kao Drugi ne sme pretvarati u breme svakog od bivših Jugoslovena.

Ključni događaj u romanu pak vezuje se za odlazak Kanađanina i Daniela Atijasa u prirodnjački muzej i nailaženje na jedan zapis u knjizi posetilaca. Reč je o pisanom tragu koji je 22. juna 1924. godine ostavio izvesni Ivan Matulić, „Globtroter iz Hrvatske”²⁴. Ovaj zapis pokazuje se kao vrlo problematičan jer Atijas shvata da je u trenutku kada je Matulić to napisao Jugoslavija već nekoliko godina postojala kao država i da je jedan od njenih državljana našao za shodno da se ne izjasni kao Jugosloven, već kao Hrvat. Takvo rano hrvatsko nacionalno određenje Atijas tumači kao dokaz nestabilnosti Jugoslavije tj. kao slutnju njenog raspada. Tom prilikom on poredi svoju bivšu zemlju sa bolešću i kaže da je ona „kao bolest koja se stalno vraća” i za koju sada zna „da je od samog početka bila osuđena na neizvesno postojanje i da je jednom, kad-tad, morala da propadne”²⁵.

Od tog trenutka, Daniel Atijas sve se češće seća Jugoslavije i, zaista, jedan od značajnih momenata vezanih za postjugoslovenski identitet jeste sećanje. On o tome i direktno progovara. Prošlost, rat i sećanje na Jugoslaviju toliko su deo Atijasove svakodnevice da o njima priča i dok smireno maže marmeladu na tost. Navodimo taj deo teksta u celosti jer će nam kasnije biti značajan za ukazivanje na povezanost sa tekstom Dubravke Ugrešić:

Voleo bi da mu neko kaže, rekao je, koliko dugo čovek može da se seća zemlje koje više nema. Austro-ugarska, na primer, rekao je, da li to još uvek neko pamti, da li nekome još nedostaje, ne kao podatak iz istorije, rekao je, već kao stvarna zemlja ili, još bolje, kao zemlja koja je nekome bila poput oca, ili poput majke, svejedno? Pretpostavljao je da će jednom i o njegovoj zemlji, rekao je, tako misliti, kao o istorijskom kuriozitetu, kao o entitetu koji je prkosio istorijskim neminovnostima, kao o pozornici stvorenoj za velika i mala ratna zbivanja, jedino niko neće, rekao je, govoriti o osećanjima koja je nekada budila u ljudima, jer nikoga to i ne zanima [...].²⁶

²⁴ *Ibidem*, s. 30.

²⁵ *Ibidem*, s. 31.

²⁶ *Ibidem*, s. 83-84.

Daniel Atijas oseća određenu nostalgiju, žal za onim što je Jugoslavija mogla da bude, za budućnošću koju je u njoj mogao da ima i upravo zbog toga ga je i uvredilo kada mu je neko rekao da je Jugoslavija bila neuspešni eksperiment jer on je u toj zemlji živio i bio srećan.

Kada je u pitanju lik unuka Ivana Matulića, on je značajan kao Drugi u odnosu na Atijasa. Premda je on Kanadanin hrvatskog porekla, a Atijas Jevrejin srpskog porekla, oni ovde deluju kao Hrvat i Srbin, te postoje naznake latentne netrpeljivosti. Međutim, kako je Drugi pozicija koja zavisi od perspektive, oni su Drugi u odnosu na Kanadanina i u njegovim očima oni dele poreklo mada bi tačnije bilo reći da dele usud. Stiven Matulić rođen je u Kanadi i tokom prvog perioda svog života uporno je pokušavao da pobegne od hrvatskog identiteta, od mirisa hrvatske kuhinje i hrvatskog jezika koji su dominirali porodičnom kućom. On se na kraju i osamostaljuje, pokušava da izgradi čisto kanadski identitet, ali po izbijanju rata u Jugoslaviji nešto u njemu se menja. Odjednom oseća u sebi hrvatski identitet, pomišlja da ode na front, uznosi se idejom NDH i oseća mržnju prema onima koji je osporavaju. Tri godine kasnije, odlazi u Hrvatsku kako bi bio deo grupe koja pruža humanitarnu pomoć, te dobija priliku da se upozna sa svojim identitetom i identitetom svoga dede. Prateći dedine tragove, Stiven otkriva da je deda tokom Drugog svetskog rata bio ustaša, a kasnije u Kanadi i doušnik. Pronalazi njegov dnevnik i odsečeni prst u kutiji za penkalo, za koji se ni ne saznaje kome je pripadao. Svest o zločinima tako u Stivenu budi osećanje dubokog stida, postaje teret kojeg ne može da se oslobodi, odnosno deo identiteta koji ne može da potisne.

Od trenutka kada Stiven ispriča sagovornicima svoju životnu priču, Atijasov odnos prema njemu se menja. Štaviše, u Atijasu se budi želja da se vrati u svoju zemlju jer postoji nada da će se problemi ipak prevazići govorom o njima i priznavanjem krivice. Između Stivena i Atijasa uspostavlja se razumevanje jer je i Atijas svestan da su njih dvojica ljudi koji ne mogu pobeći od svoje „prvotne zemlje”²⁷ ma gde otputovali, bez obzira na to što je Stiven, za razliku od njega, odrastao u Kanadi, „u zemlji bez istorije”²⁸.

Suštinsko obeležje identiteta Daniela Atijasa i unuka Ivana Matulića jeste ta nemogućnost da pobegnju od istorije, nemogućnost da izgrade sopstveni identitet nezavisno od prošlosti i sudbine Jugoslavije. O tome govori i sam Atijas na početku romana, o toj nemogućnosti da se oslobodi „lepljivih pipaka istorije, da

²⁷ *Ibidem*, s. 145.

²⁸ *Ibidem*, s. 106.

doista pobjegne od njihovog vonja, jer istorija se, rekao je, uvek pokazuje kao smrad koji postaje nepodnošljiv na mestima gde su naslage istorije toliko brojne“, jer je poslednjih deset godina proveo tako određen i jer je svima na toj teritoriji istorija „bačena u lice, kao torta sa šlagom” čiju je lepljivost nemoguće očistiti²⁹.

Kao jedini beg od istorije pokazuje se smrt. Unuk Ivana Matulića na kraju romana umire od pada s litice, pri čemu se ostavlja veliki prostor za tumačenje njegove smrti samoubistvom. Katarina Bugarčić, takođe, u njegovoj smrti vidi „nemogućnost da se prihvati porodična istorija i osmisli život u novoj sredini, bez istorije”³⁰. Suštinski, jedini koji može u životu da pobjegne od istorije jeste Kanađanin. Atijasovim odlaskom on o tome više ne mora da misli, ostaje spašen od dubljeg uvlačenja u probleme istorije tog postjugoslovenskog Drugog, kojeg ne razume i kojeg posmatra sa pozicije fobije jer smatra da te ljude treba držati u karantinu kako više ne bi širili „virus sukoba i razaranja”³¹.

BEG OD ISTORIJE?

Istraživati književnost Dubravke Ugrešić i Davida Albaharija podrazumeva bavljenje pozicijom egzila, a samim tim, imajući u vidu teme kojima se bave u svojim romanima i esejima (ponekad i u kratkim pričama), i imagološkom dimenzijom njihovih dela. Drugi se na najrazličitije načine pojavljuje kao prisutan u tekstovima. Nekad je to onaj najklasičniji, nacionalni Drugi, ali nekada se Drugost nalazi u samoj poziciji identiteta lika. Tako tema egzila podrazumeva Drugost u odnosu na zemlju iz koje je neko otišao, ali i Drugost u odnosu na sredinu u koju dolazi. Takođe, Drugost može biti relativizovana kroz vreme, te je Drugi nekada neprijatelj, a nekada nije. Sve ove predstave i pozicije drugog prisutne su u analiziranim romanima, ali u različitom udelu.

Čitava tu relativnost Drugog možemo povezati i sa ona dva terora o kojima govori Dubravka Ugrešić objašnjavajući na čemu je izgrađena kultura laži, sa terorom zaborava i sa terorom sećanja. Tako sećanje postaje bitan motiv i u jednom i u drugom romanu. Kod Dubravke Ugrešić ono je prisutno putem direktnog inkorporiranja naratorikinih sećanja u tekst, putem sećanja drugih likova, putem ideje o tome da su svi ti likovi egzilanata i izbeglica samo živi muzejski eksponati jer imaju pamćenje, ali i putem primera koji pokazuje promenljivost i varljivost

²⁹ *Ibidem*, s. 40.

³⁰ K. Bugarčić, *Istorija u romanima Davida Albaharija*, „Beogradski književni časopis” 2010, br 19., s. 102.

³¹ D. Albahari, *Svetski putnik...*, s. 236.

sećanja. Kod Davida Albaharija pak govor o sećanju više se svodi na refleksivne pasaže.

Takođe, i jedan i drugi roman dominantno ispituju identitet pojedinca i ono što je zajedničko naratorki *Muzeja bezuvjetne predaje* i Danielu Atijasu iz *Svetskog putnika* jeste to što su prilagodljivi. Tu osobinu će kod Atijasa istaći slikar, dok će naratorka Dubravke Ugrešić eksplicitno govoriti o egzilu kao „životu s adapterom”³².

No, prilagodljivost i nošenje sa pozicijom Drugog pokazuju se kao neminovni mehanizmi života. Ni u jednom, ni u drugom romanu junaci ne mogu da pobjegnu iz svoje pozicije i ne mogu da pobjegnu od svog identiteta. Daniel Atijas vraća se u Srbiju i nastaviće da živi do kraja života opsednut istorijom, a deluje da će naratorka-junakinja Dubravke Ugrešić nastaviti svoje trajanje u egzilu i preispitivanje sebe i istorije. Međutim, smrt u romanima na različite načine razrešava dve istorijom obeležene sudbine. Unuk Ivana Matulića u nemogućnosti da pobjegne od istorije verovatno je izvršio samoubistvo i tako napustio začarani krug, ali Vida, jedna od junakinja *Muzeja bezuvjetne predaje*, naratorkina prijateljica iz Amerike, pokazuje da se nekada ni smrću ne može pobeći od istorije tj. da je nekada i smrt njome obeležena. Ona tako izvršava samoubistvo u svom američkom domu, čitavom u znaku Mikija Mause, čak grleći jednu od svojih plišanih igraćaka, ali suštinski umire sa svešću u Jugoslaviji, sećajući se Ciganina koji uzvikuje: „Miš beli, sreću deli!”³³.

ZAKLJUČAK

Odnos individualnog identiteta i istorije u okviru književnosti egzila zadobija poseban značaj i težinu. Drugaćijih sižea i s drugačijim predstavama o Drugom, romani *Muzej bezuvjetne predaje* Dubravke Ugrešić i *Svetski putnik* Davida Albaharija istražuju se zajedno stoga što iz dve različite perspektive, pisca koji je poreklom Srbin i spisateljice koja je poreklom Hrvatica, govore o (post) jugoslovenskom identitetu i nacionalnim identitetima postjugoslovenskih republika, susrećući se u ideji o nemogućnosti bega od istorije i tereta prošlosti. Pozicija Drugog pokazuje se kao relativna, zavisna od perspektive i vremena, a identitet junaka kao dinamička kategorija. Pritom, odnos prema istoriji samo je jedan od aspekata s kojih se identitet i Drugost mogu istraživati u opusima Dubravke Ugrešić i Davida Albahariji, koji su u nauci u književnosti prepoznati kao

³² D. Ugrešić, *Muzej bezuvjetne...*, s. 73.

³³ *Ibidem*, s. 85.

povezani i esencijalni za razumevanje književnosti egzila u balkanskom regionu, usled čega su mogućnosti za buduća istraživanja brojne.

LITERATURA

- Albahari, D. *Svetski putnik*. Stubovi kulture, Beograd 2001.
- Bugarčić, K., *Istorija u romanima Dawida Albaharija*, „Beogradski književni časopis” 2010, br 19.
- Ladány, I., *Mapiranje egzila u Muzeju bezuvjetne predaje Dubravke Ugrešić*, „*Fluminensia*” 2008, br 1.
- Mišanović, Ž., *Dva pisca i Drugi*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.
- Petrović, D. Z., *Iz istorije u geografiju. Prirodni prostor kao izvor identiteta u romanu Svetski putnik Dawida Albaharija*, „Basztina” 2018, br. 45, s. 71-87.
- Petrović, G., *Album priloga za portret*, [u:] *Zbornik Dwadeset prvih književnih susreta Savremena srpska proza*, U. Wukaszinović (red.), Narodna biblioteka „Jefimija“: Kulturno-prosvetna zajednica, Trstenik 2005.
- Ugrešić, D., *Pisati u egzilu*. ”*Reč*” 2000, br 60(5), s. 97-109.
- Ugrešić, D., *Muzej bezuvjetne predaje*, Fabrika knjiga, Beograd 2008.
- Ugrešić, D., *Ženski književni kanon?*, “*Sarajevske Sveske*” 2012, br 37/38, s. 221-225.

THE IMPOSSIBLE ESCAPE FROM HISTORY:
THE IMAGOLOGICAL DIMENSIONS OF THE NOVEL
"THE MUSEUM OF UNCONDITIONAL SURRENDER"
BY DUBRAVKA UGREŠIĆ AND "WORLD TRAVELER"
BY DAVID ALBAHARI

However different the perspectives may be, the common historical experience of the post-Yugoslav republics is inevitably linked to the change in the appearance of the geographical map of the Balkan Peninsula. The state that once existed disintegrated and, along with all the other issues, the issue of identity - national, individual and common, that is, Yugoslav identity - was raised. In the text "Portrait Contribution Album" Goran Petrović (1961), a contemporary Serbian writer, describes a photograph taken before starting first grade, in which, in accordance with the then usual scenography, he is sitting with a pencil in his hand, in front of a large map of Yugoslavia, "the country that now it doesn't exist" , and recalling that scene he observes: "The large or small maps behind the back change, expand or shrink, someone, from time to time, circles something overzealously, and I would fall from fear if I didn't pick up the pencil." The disintegration of the state, changing of names and symbols, separation into parties, wars of the nineties, persecutions and the decision to voluntarily leave that area became part of the biographies of a significant number of writers, among whom there were those who, just because they were writers, had the need to grip their pencil and ask the question of identity and exile in the field of the visible, i.e. public. Dubravka Ugrešić (1949-2023) and David Albahari (1948) are two writers who devoted a significant part of their literary oeuvre to the topic of exile and post-Yugoslav identities, and therefore to the position of the Other. Representations of the Other can primarily be analyzed in their novels and essays. Both authors are biographically tied to the position of exile, a life in which they find themselves in constant encounter with Others, but where they themselves represent the Other. The turning point for their writing about the Other was the wars in the territory of the former Yugoslavia and their voluntary departure from that territory. That voluntary exile led to a deep rethinking of personal and collective identity, as well as the relationship between identity and history. Dubravka Ugrešić and David Albahari deal with these questions in the novels *Museum of Unconditional Surrender* and *World Traveler*, and they are the subject of our research attention in the continuation of the work.

Keywords: exile, imagology, exile literature, identity, history, Dubravka Ugrešić, David Albahari

DANDYZM OCZYMA KONSERWATYSTY – EDYCJA OPOWIADANIA WINCENTEGO ŁOSIA

OGÓLNY ZARYS TEMATU

Wincenty Antoni Łoś herbu Dąbrowa znany pod pseudonimami *Feliks z Grodkowa* i *Konar* urodził się 17 stycznia 1857 roku w Krakowie, zmarł 19 września 1918 roku tamże. Polski powieściopisarz, kolekcjoner dzieł sztuki, który pozostawił po sobie obszerną spuściznę literacką, w tym: zbiór opowiadań *Portret pięknej Pani*, artykuł *Wizerunki króla Stanisława Augusta: przyczynek do dziejów sztuki w Polsce*, dramat "1780": *obraz dramatyczny w 5 aktach z faktów dziejowych* oraz powieść *Nera Polacca: powieść współczesna w 2 częściach*. Są to zaledwie przykłady imponującego dorobku autora, który operował w wielu stylach i gatunkach literackich, nie ograniczając się do jednej formy. W swoich dziełach zawierał spostrzeżenia z własnego życia, nadając im autobiograficzny charakter. Stosowana w jego utworach narracja w formie gawędy jest pełna dygresji i elementów refleksyjnych. Postaci fikcyjne i historyczne przeplatają się ze sobą w utworach, co nie pozwala jednoznacznie stwierdzić ile w historii jest fikcji literackiej, a ile elementów z życia autora.

W pracy przedstawione zostaną analiza tekstu *Wypadek, opowiadanie dandyśa z połowy tego wieku* oraz problemy edytorskie, z jakimi musi zmierzyć się edytor przy opracowywaniu materiału.

Tym, co niewątpliwie wyróżniało styl Wincentego Łosia, było dynamiczne prowadzenie akcji opartej na zwrotach. Taki sposób pisania przyniósł autorowi szerokie grono czytelników, którzy mogli zapoznawać się z jego dziełami

¹ Uniwersytet Warszawski, p.tomczak@student.uw.edu.pl.

w najważniejszych tygodnikach tamtych czasów. W latach '90 XIX wieku podjął współpracę z „Tygodnikiem Ilustrowanym”, najpopularniejszym tygodnikiem w Królestwie Polskim². Czasopismo cieszyło się renomą i publikowało cenionych autorów, co świadczy o pozytywnym przyjęciu dzieł Wincentego Łosia w epoce. Na uwagę zasługuje fakt, że czytelnikami pisma byli ludzie o konserwatywnych poglądach, co zapewne sprzyjało popularności utworów Wincentego Łosia. Szczątkowe dane biograficzne na temat autora nie pozwalają odtworzyć całkowicie jego kariery literackiej. Wiadomo tylko, że pod koniec życia autor zapadł na chorobę psychiczną, a po 1904 r., czyli po ukazaniu się ostatniego odcinka powieści *Stefa* w 88 numerze „Kuriera Porannego” nie opublikował już dłuższego utworu prozatorskiego. Kalendaria zawarte w bibliografiach pozwalają przypuszczać, że Wincenty Łoś, choć dziś zapomniany, w swoich czasach był popularnym autorem, współpracującym z najpopularniejszymi gazetami i wydawnictwami w kraju. Ponieważ nie zachowała się korespondencja ani umowy wydawnicze trudno jest określić, co przyswiecało Wincentemu Łosiowi przy tworzeniu swojego dorobku. Warto jednak na podstawie zebranych informacji opisać współpracę Wincentego Łosia z najpopularniejszymi czasopismami i wydawnictwami.

ANALIZA WYPADKU... I NIEKTÓRE PROBLEMY EDYTORSKIE

Wypadek. Opowiadanie dandysa z połowy tego wieku ukazał się pierwszy raz w „Tygodniku Ilustrowanym” w 1890 roku, w numerach 8, 9 i 10, kolejno na stronach: 122–124, 139–140, 154–156. Gazeta działała w latach 1859–1939 i jako pierwsza wykorzystywała nowoczesną jak na tamte czasy technikę drzeworytu³. Pismo było skierowane do konserwatystów, dlatego publikowano w nim artykuły o tematyce dotyczącej m.in. szlachty, ideałów i tradycji. Twórczość Wincentego Łosia doskonale wpisywała się w założenia gazety. *Wypadek...* był pierwszym utworem opublikowanym przez pisarza w „Tygodniku Ilustrowanym” i początkiem przyszłej współpracy. Opublikował tam jeszcze między innymi fragmenty cyklu poświęconego postaciom historycznym pod tytułem *Z pracowni naszych mistrzów* m.in. rozdziały: *Wojciech Kossak* oraz *Kraszewski, jako zbieracz zabytków*. Oba utwory ukazały się w roku 1887 kolejno w numerach

² H. Markiewicz, *Pozytywizm*, PWN, Warszawa 2004, s 43.

³ *Ibidem*; Technika drzeworytu nieznaną wcześniej na terenach Królestwa Polskiego przyniosła czasopismu popularność. Dzięki własnej drzeworytni tygodnik mógł umieszczać reprodukcje malarzy, takich jak Jan Matejko czy Maksymilian Gierymski.

203–205, 240–241. Poza tym nie ukazały się inne większe utwory prozatorskie, nie licząc kilku opracowań historycznych oraz pomniejszych przekładów.

Wincenty Łoś większość swoich opracowań i utworów zamieszczał w popularnych czasopismach, takich jak: „Gazeta Lwowska”, „Gazeta Polska”, „Kurier Polski”, „Dziennik Polski”, „Tygodnik Powszechny”, „Niwa” itd. Nim ukazały się wersje książkowe zbiorów takich jak: *Historyczne to i owo*, *Wczorajsi czy Portret Pięknej Pani* autor publikował część z utworów tworzących antologię w jednym z wymienionych czasopism. W przypadku *Portretu pięknej Pani* tytułowe opowiadanie ukazało się w miesięczniku „Biblioteka Warszawska” w 1889 r., *Wypadek...* w „Tygodniku Ilustrowanym” w 1890 r.⁴ a *Władystaw Łoś, podskarbi ziem pruskich...* w „Niwie” 1890 r. Jedynie opowiadanie *U schyłku* nie ukazało się wcześniej w prasie, prawdopodobnie stworzone na potrzeby zbioru.

Jeżeli chodzi o wydawnictwa, Wincenty Łoś współpracował najczęściej z G. Centnerszwerem oraz z G. Gebethner i Spółka, szczególnie z tym pierwszym. Mimo braku korespondencji czy opracowań na ten temat można przypuszczać, że była to owocna współpraca dla jednej, jak i drugiej strony, ponieważ trwała niemal do końca aktywności literackiej autora, która zakończyła się na wspomnianej już powieści *Stefa*.

Niniejszy wstęp został sporządzony na podstawie dwóch pozycji: *Bibliografii literatury polskiej „Nowy Korbut”*, *Literatura pozytywizmu i Młodej Polski* oraz *Bibliografii polskiej XIX stulecia*. Ponieważ nie zachowały się żadne opracowania historyczne poświęcone Wincentemu Łosiowi ani listy poświadczające przebieg współpracy autora z wydawcami, badacz skupił się na analizie kalendarium, ograniczając się tylko do faktów. Brak opracowań z epoki sprawia, że w analizie twórczość Wincentego Łosia, można bazować tylko na zachowanych utworach pisarza, samodzielnie rekonstruując historyczny kontekst. Praca ta wymaga dużej ostrożności, ponieważ łatwo jest stworzyć na tej podstawie fałszywy obraz autora.

Dalsza część analizy zostanie poświęcona opracowaniu historycznoliterackiemu utworu *Wypadek, opowiadanie dandysa z połowy tego wieku*, który stanowi materiał do analizy niniejszej pracy. Spośród opowiadań zbioru *Portret pięknej Pani* to *Wypadek...* najpełniej pozwala ująć elementy stylu charakterystyczne dla Wincentego Łosia oraz koncentrycznie przedstawić tematykę, która może stać się cennym źródłem do uzupełnienia badań literackich poświęconych w szczególności tematyce dandyzmu w literaturze polskiej w drugiej połowie XIX w.

⁴ Łoś, W., *Wypadek, opowiadanie dandysa z połowy tego wieku*, „Tygodnik Ilustrowany” 1980, nr 8, nr 9, nr 10.

Przechodząc do analizy samego utworu, należy zaznaczyć, że *Wypadek...* to utwór opowiadany z perspektywy dojrzałego dandysa, który rozlicza samego siebie z lat młodzieńczego życia. Najciekawszym elementem utworu jest odwrócenie „dandysowskiego porządku” i skierowanie uwagi z centralnej figury dandysa na innych bohaterów. Najważniejszymi postaciami w opowiadaniu są dwie siostry. Jedną z nich, Weracja, jest wielką damą tzw. lekkiego świata praskich salonów, która lata temu została porwana z domu rodzinnego. Drugą istotną bohaterką jest Oktawia, która po śmierci ojca odziedziczyła dwór na Ukrainie. Tytułowy wypadek zdarza się pewnego dnia, gdy Oktawia po usłyszeniu od innych dandysów o wielkiej figurze Paryża, rozpoznaje w niej zaginioną siostrę i stawia sobie za cel poruszyć w siostrze szlachetną naturę. Wszystko rozgrywa się w Lasku Bulońskim, gdzie finalnie dociera Pani Oktawia z głównym bohaterem-narratorem. Gdy tylko udaje się im spotkać Werację, Oktawia pokazuje siostrze gest, którym „częstuje się paryskie ulicznice”. Doprowadza to do rozstrojenia nerwowego kobiety, co w konsekwencji sprawia, że – za sprawą głównego bohatera, który odgrywa rolę pośrednią – Weracja powraca do ojczyzny i odkupuje swoje próżniacze życie w zgodzie z siostrą Oktawią.

Nieco naiwna fabuła jest punktem wyjścia do uzewnętrznienia stanowiska i poglądów konserwatywnych na próżniacze życie młodzieży szlacheckiej. Jednak środki, które wykorzystuje do jej stworzenia autor, są zdecydowanie godne rozpatrzenia.

W utworze frazy z języka francuskiego są częste. Z dzisiejszej perspektywy bywają problematyczne, ponieważ znajomość języka francuskiego nie jest już tak powszechna, jak w drugiej połowie XIX wieku. Autor nie rzadko stosował specyficzną składnię, co można zauważyć w przytoczonym cytacie:

Wiszyński rywalizował z markizami i dukami Francji, a dandysi jednogłośnie przyznawali, że lepiej jeszcze od nich trwonił majątek, z wyszukańszym szykiem i fantazją, jednym słowem *en plus achevé dandy*⁵.

Czy jest to rzeczywiście wpływ języka francuskiego, czy może uchwycenie specyficznego stylu wypowiedzi w tamtych czasach, trudno stwierdzić. Niemniej jednak składnia języka polskiego i rytm francuszczyzny uzupełniają się w utworze.

(...) słynęła ona bowiem ze wszystkiego, a więc i z czaru, z *esprit d'apropos*, który Francuzi tak cenią⁶.

⁵ W. Łoś, *Wypadek, opowiadanie dandysa z połowy tego wieku*, [w:] *Portret pięknej Pani*, G. Centnerszwer, Warszawa 1896, s. 125.

⁶ *Ibidem*, s. 126.

Wincenty Łoś w swojej twórczości wykorzystuje często te same motywy m.in.: perypetie rodziny szlacheckiej, upadku ideałów czy wyższości ustakowanego życia nad próżniactwem. *Wypadek...* przedstawia perspektywę dandysa. Nie jest to jednak perspektywa znana z *Portretu Doriany Graya* Oscara Wilde'a czy *Eugeniusza Oniegina* Aleksandra Puszkina, w których bohater-dandyś jest filarem otaczającego go świata, głównym konstruktorem sceny wydarzeń i jednocześnie aktorem⁷.

Już na wstępie pisarz ukazuje dandyzm jako zjawisko przeszłe. Przenosi akcję utworu w lata świetności dandyzmu do lat '50 XIX wieku, w sam środek wydarzeń, do Paryża. Z narracji wynika, że dandyzm jest zjawiskiem wymarłym w latach '90 XIX wieku, nie jest to jednak prawda⁸. Takie przedstawienie omawianego tematu służyło Wincentemu Łosiowi do nadania bohaterowi większej wiarygodności, co okaże się szczególnie ważne w zakończeniu opowiadania. Autor skupił się na ukazaniu aspektu ekonomicznego oraz środowiska szlacheckiego, które należało do sfer „lekkiego świata”. Dandydami byli więc młodzi arystokraci, którzy dopiero odziedziczali majątki rodowe. Wielu z nich nie miało zmysłu ekonomicznego, nierozsądnie tracili fortuny i pozostawali z niczym, na czym bogaciło się przedsiębiorcze mieszczaństwo⁹. Historia nie skupia się na ukazaniu rozbudowanego portretu psychologicznego dandysa, zamiast tego przedstawia przekrój wielu lat, w których dandyści podupadają, powoli stając się anonimowymi figurami, bez majątku, osiągnięć życiowych i rodziny. Wincenty Łoś przedstawia dandyzm jako zjawisko chwilowe, typowe dla znudzonej młodzieży, która zatraciła w nim młodzińcze lata życia.

Zakończenie utworu jest dydaktyczne i gorzkie. Podobnie jak w *Portrecie Doriany Graya* Oscara Wilde'a, podkreśla destrukcję zjawiska. Postaci są w utworze szczątkowe, nie znamy nawet imienia głównego bohatera. To wszystko jednak buduje świat dandyśców jako przestrzeń pustą, nijaką i nietrwałą. Opowiadanie ma odzwierciedlać swoją strukturą istotę omawianego zjawiska. Podobnie jak portret dla Doriany Graya był lustrem, w którym obserwował sam siebie, tak też dla bohatera *Wypadku...* lustrem są dwie siostry, które dokonały w swoim życiu wielu zmian. Bohater porównuje ten obraz z losem znanych sobie dandyśców, którzy pograżyli się w długach i samotności.

⁷ R. Okulicz-Kozaryn, *Mala historia dandyzmu*, Obserwator, Poznań 1995, s. 14.

⁸ Zob. A. Kowalczykowa (red.), *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, Ossolineum, Wrocław 2002, s. 160–161

⁹ *Ibidem*.

Tematyką i stylem prowadzenia historii autor nawiązuje bądź naśladowuje francuskich mistrzów powieści sensacyjnych, takich jak Eugène Sue. Pozbawia jednak bohaterów głębszej psychologii i sprowadza raczej do formy rekwizytów. Bohater i jego świat wewnętrzny nie jest w *Wypadku...* najważniejszy (choć autor zarysowuje podłoże psychologiczne, które stanowi dodatkową warstwę znaczeniową), to dydaktyczny i moralizatorski wydźwięk fabuły stawiany jest w opowiadaniu nawet nad logiką zdarzeń – co daje się odczuć, gdy czytelnik dowiaduje się na czym polega tytułowy wypadek. Nie pozbawia to jednak utworu wartości. Wincenty Łoś konsekwentnie umniejsza roli głównego bohatera jako dandysa. Bohater w żadnym z punktów historii nie wyznacza siebie, jako wyraźne centrum, rysy jego charakteru czytelnik dostrzega dopiero w zakończeniu utworu. Jest to niewątpliwie świadomy zabieg autora, wpisujący się jednocześnie w strukturę gawędy. „Ja” narrator jest ciągle obecne w utworze, sama narracja nie wykracza poza perspektywę głównego bohatera.

Umieszczenie narratora pierwszoosobowego w roli zaledwie obserwatora to nietypowy zabieg w utworze o dandysie. Ostatecznie to Wiszyński przyniósł wieści o Wieracji Pani Okta, gdy główny bohater pozostawał bierny, a co najważniejsze, to nie on był przyczyną głównego zwrotu fabularnego. Opisy jego próżniaczego życia zostają pominięte, całe lata narrator kwituje jedynie krótkimi podsumowaniami, w których żali się na minione lata. Autor nie ujął w historii tego, co najciekawsze z perspektywy sensacji, ujmując zamiast tego proces powolnego zatracania się bohatera w stagnację.

Wydawałoby się, że takie ujęcie sprowadza utwór jedynie do prostego moralitetu. Jednak perspektywa dandysa-instrumentu, postaci na peryferiach historii jest tym, co w połączeniu z zakończeniem buduje, o dziwo, najgłębszy obraz, który oddaje destrukcję zjawiska dandyzmu. Sprawia to, że utwór staje się historią człowieka, który stracił część życia z poczuciem utraconego czasu i żalu do samego siebie. Takie ujęcie tematu czyni *Wypadek...* utworem interesującym pod względem analizy a postać dandysa wykreowana w ten sposób nabiera głębi i nowego znaczenia.

Analizując techniczne aspekty utworu, nie sposób odejść od opisu wykorzystanych w nim motywów. Tym który wyłania się na pierwszy plan jest oczywiście dandyzm. W analizie tekstu opisano techniki i sposoby wykorzystania kilku elementów charakterystycznych dla literatury poświęconej temu motywowi, warto jednak dla pełnego obrazu przeanalizować historię rozwoju dandyzmu jako zjawisko w literaturze XIX w.

Dandyzm rozwijał się już ok. 1815 roku. Swoją początek miał w wyższych warstwach społecznych Anglii, jednak jego prawdziwy rozkwit zaczął się we Francji. W opowiadaniu *Wypadek* główny bohater utworu, tytułowy dandys, postrzega swoją młodzięcą fascynację, jako marnotrawstwo życia, wyparcie się wartości i lekkości moralnej. Jednak zanim dandyzm zaczął kojarzyć się z taką postawą życiową, wiązał się przede wszystkim z modą. Z Francji dandyska moda przywędrowała na ziemię Polskie już przed rokiem 1830, i tak jak wcześniej wspomniano, ograniczała się tylko do sposobu ubierania. Wyszukany strój, dbałość o detale, obeznanie w modzie stały się cechami „modnisia”. Określenie to na stałe zwarło się ze słowem „dandys” i od tego momentu znaczyło niemal to samo. Przemiany społeczne i wzrost roli mieszczaństwa sprawiły, że dandyzm szybko stał się czymś więcej niż tylko modą. Dandysami stawali się najczęściej młodzi arystokraci chcący wyróżnić się swoją ekskluzywnością na tle mieszczaństwa. Zaakcentowanie swojej pozycji przez wyszukany ubiór, maniery czy szokujący styl bycia, miały wyróżnić szlachecką młodzież na tle szarego społeczeństwa. Było to szczególnie ważne w czasach, w których rola szlachty zaczęła stopniowo tracić na znaczeniu

Stolicą dandyzmu był Paryż. Niezależnie od narodowości każdy arystokrata wiedział, że możliwość zaistnienia w tym wyszukanim świecie wiąże się z Paryżem. Młodzi szlachcice zaniedbywali rodzinne majątki, porzucali rolę dziedziców wieloletniej tradycji i stawali się głównymi postaciami paryskich salonów. Procederowi temu Wincenty Łoś poświęca wiele uwagi w *Wypadku*.

Pierwsze opisy literackie dandysów, którzy reprezentowali poza ubiorem konkretne stanowisko życiowe, wskazuje się m.in. w utworach Balzaca czy Stendhala¹⁰. W literaturze polskiej temat dandyzmu pojawia się głównie w prasie i artykułach. Pierwszy artykuł na ten temat napisał Józef Kenig w „Gazecie Warszawskiej”¹¹ w 1841 r. Nieco później w 1861 r. hasło „dandys” pojawia się w *Słowniku języka polskiego* i definiuje dandysa w następujący sposób: *elegant, człowiek światowy, pilnujący prawideł mody*¹². Dandyzm w tych latach był przestawiany, jako absurdalny sposób postrzegania świata¹³. Literackie przedstawienie dandyzmu w literaturze polskiej zaczyna się już w latach 30’ XIX w¹⁴., jednak było to tylko

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

¹² A. Zdanowicz i inni (red.), *Słownik języka polskiego*, M. Orgelbrand, Wilno 1861, s. 208.

¹³ R. Okulicz-Kozaryn, *Mala historia...*, s. 12–13.

¹⁴ Niektórzy badacze uważają, że Hrabia z *Pana Tadeusza* przejawia w sposobie bycia cechy typowego dandysa, nie tylko w sposobie ubierania się, lecz umiłowaniu stylu życia francuskiej arystokracji, Zob. A. Kowalczykowa (red.), *Słownik...*, s. 161.

ujęcie dandysa jako „modnisia” i eleganta. Istotne zmiany i literacki rozwój tematu miał swój renesans dopiero w okresie Młodej Polski.

We Francji szybko pojawiły się koncepcje przedstawienia dandyzmu jako etapu w życiu młodego człowieka, chwilowej fanaberii i próżności. Wincenty Łoś prawdopodobnie poglądy ten zaczerpnął od Théophile’a Gautiera, który w swoich humorystycznych nowelach, właśnie w taki sposób ukazywał perspektywę dojrzałego dandysa¹⁵. Historia *Wypadku...* daje sprowadzić się do podobnego modelu. Wincenty Łoś jako jeden z nielicznych autorów nakreśla psychologię dandysa (oczywiście przez pryzmat konserwatywnego podejścia i moralizatorstwa). Nie było to zdecydowanie jedyne i najlepsze przedstawienie tematu. Prekursorem na gruncie polskim w tej kwestii był Ludwik Szyrmer¹⁶. W swoim opowiadaniu *Dusza w suchotach. Wyciąg z papierów Doktora* z 1843 r. przedstawia bohatera-dandysa w konfrontacji z doktorem, który jest jednocześnie narratorem opowiadania. Reprezentuje zamierzchłe poglądy i nie potrafi zrozumieć analizowanej postaci. Całą uwagę poświęca decyzjom, które podejmuje młody człowiek. Ludwik Szyrmer był więc pierwszym pisarzem, który opisał psychologię dandysa i analizował zjawisko z szerszej perspektywy. Nie wpłynęło to jednak na popularność tego tematu w literaturze. Przez wiele lat nazwanie kogoś dandysem oznaczało obelgę. Perspektywy tej nie zmienili autorzy tacy jak Eliza Orzeszkowa czy Henryk Sienkiewicz¹⁷. Przedstawiali oni w niektórych swoich utworach cechy dandyśców, czasem nie nazywając ich wprost. Eliza Orzeszkowa w powieści *Na dzień sumienia* z 1873 r. ukazuje głównego bohatera, jako złego człowieka, nadając mu cechy dandysa¹⁸. Sprawa komplikuje się u Henryka Sienkiewicza. Pewne cechy dandysa ukazuje niejako w Petroniuszu z powieści *Quo Vadis* opublikowanej pod koniec lat 90’ XIX w. Bohater odznacza się wieloma cechami dandysa, jednocześnie nie jest potępiany przez narratora. Jego postawa życiowa zyskuje głębszy, filozoficzny wymiar. Czy można jednak analizować Petroniusza jako dandysa, trudno jednoznacznie stwierdzić. Badacze tacy jak Radosław Okulicz-Kozaryn wskazują na właśnie takie odczytanie jako zasadne¹⁹. Gdyby więc przyjąć ten sposób ujęcia tematu, można uznać, że Henryk Sienkiewicz jako pierwszy w dziejach literatury polskiej tak obszernie ujął w ramy

¹⁵ R., Okulicz-Kozaryn, *Mała historia...*, s. 45.

¹⁶ Ludwik Szyrmer (1809–1886) – polski prozaik, powieściopisarz, generał-lejtnant rosyjski i krytyk literacki.

¹⁷ Zob. R. Okulicz-Kozaryn, *Mała historia...*, s. 62–64.

¹⁸ *Ibidem*, s. 63.

¹⁹ *Ibidem*.

powieści psychologiczny portret dandysa i pogłębił go jak nikt dotąd. Jest to jednak dyskusyjne stwierdzenie.

Tematyka dandyzmu w mniejszym lub większym stopniu oddziaływała na twórczość literacką doby późnego pozytywizmu. Podobnych ujęć można doszukać się w wielu utworach z tamtego okresu. Czy więc Wincenty Łoś w *Wypadku...* przedstawia innowacyjne ujęcie zjawiska w literaturze polskiej? Zdecydowanie tak. Ukazanie dandysa, jako postaci na peryferiach historii, przeciwie do istniejących wówczas tendencji by stawiać dandysa w centrum historii jest czymś, co zasługuje na uwagę. Podczas gdy inni twórcy ukazywali dandysa w „fazie młodości”, Wincenty Łoś rozwija pomysł Théophile’a Gautiera i przygląda się już dojrzałemu dandysowi, który opowiada o sobie samym. Taka perspektywa daje wiele możliwości interpretacyjnych. To, o czym bohater nie mówi, już implikuje pewne informacje. W *Wypadku...* nie ma wiele opisów ubiorów, nie poznamy wyjątkowej wrażliwości bohatera na piękno czy wyszukanego artystycznego umysłu. Opowieść bohatera skupia się na działaniu postaci, szczególnie dążeniu Pani Oktawii do wyznaczonego sobie celu.

Mimo że opowiadanie porusza również ważny w analizie zjawiska aspekt ekonomiczny, pominięty w opracowaniach historycznych, nie cieszy się zainteresowaniem. Co dziwi, zważywszy na to, że *Wypadek...* może stanowić dobry punkt wyjścia do badań literackich schyłku dandyzmu i konsekwencji społecznych szczególnie z perspektywy szlachty.

Perspektywa szlachecka ujawnia się w utworze już przez sam fakt zastosowania w narracji gawędy. Bohater opowiada czytelnikowi swoją młodość, zatracając się w instancji narratora bezosobowego. Mimo że w utworze nie pojawiają się bezpośrednie zwroty do czytelnika z wyjątkiem wstępu, w którym narrator nakreśla ramy formalne utworu:

Dzisiejsze pokolenie nie wie nawet prawie, że ojcowie jego szczylicili się być „dandysami”. Do nich lat temu czterdzieści i ja się liczyłem, a wyjątkowy wypadek, w którym naówczas w roli dandysa przyszło mi wystąpić, tutaj opowiem²⁰.

Da się dostrzec, że narracja jest stylizowana na monolog-gawędę. Charakterystyczną cechą takiej narracji jest ukazanie postaci dojrzałego szlachcica, który u schyłku życia wspomina o swojej młodości. Gawędy często wiązały się z konserwatywnym podejściem do spraw majątkowych i obyczajowych. Pod tym względem *Wypadek...* Wincentego Łosia jest wręcz tekstem modelowym tego gatunku.

²⁰ W. Łoś, *Wypadek...*, s. 111.

Forma utworu narzuca juŹ pewne określone podejście do opisywanego tematu. Wincenty Łoś nie pisze o dandyzmie w sposób jednoznacznie negatywny. Swoje podejście do tematu wyraża, zestawiając refleksje bohatera nad swoim dandyjskim życiem, ze scenami aktywnej, dążącej do ocalenia ideałów i tradycji działań Pani Oktawii. Takie ujęcie historii zapewne trafiło do czytelników „Tygodnika Ilustrowanego”, konserwatystów i idealistów szlacheckiej przeszłości. Na nasuwające się pytanie, czy Wincenty Łoś nadał utworowi właśnie taką formę, by zaskarbić sobie sympatię czytelników swoim pierwszym utworem w tej gazecie, nie sposób udzielić jednoznacznej odpowiedzi. Analizując jego twórczość przed 1890 r., wydaje się, że nie był to celowy zabieg. Wincenty Łoś w *Wypadku...* oddał swoje poglądy i nie napisał niczego, z czym wcześniej by się nie zgadzał. Mimo to, jako autor publikujący niemal we wszystkich znaczących gazetach w drugiej połowie XIX w. na terenach Królestwa Polskiego, trudno uwierzyć, że nie dostosowywał swoich utworów do gustów czytelniczych.

„Uproszczona” gawęda szlachecka, jest charakterystycznym elementem twórczości Wincentego Łośa, którą wykorzystywał niemal w każdej swojej powieści np.: *Tajemnica piątego pułku węgierskich huzarów* z 1891 r. czy *Nera Polacca* z 1894 r. Użycie określenia „uproszczona” jest ważnym podkreśleniem stylu Wincentego Łośa. O ile wiele uwagi autor poświęcił by nadać bohaterowi wyraziste słownictwo (np. użycie w *Wypadku...* połączenia słownictwa polskiego ze składnią francuską), o tyle samej formy gawędy specjalnie nie rozwijał. Nie znajdziemy w narracji wypowiedzi fatycznych czy bezpośrednich zwrotów do odbiorcy, tak charakterystycznych dla gawędy. W latach 90’ XIX w. wielu twórców wykorzystywało możliwości tej narracji często w bardziej wyszukany sposób pod względem formy²¹. Wincenty Łoś chętniej wykorzystywał możliwości jakie dawała gawęda w zakresie umoralnienia czy przekazania swoich wartości, nie wykorzystując jej potencjału formalnego, choćby przez użycie bezpośrednich zwrotów do czytelnika.

Edytor pracujący nad tekstem Wincentego Łośa musi poznać wiele kontekstów, które w epoce były zrozumiałe dla odbiorcy. Opowiadanie wymaga dziś opracowania historycznego, by czytelnik w pełni mógł zapoznać się z licznymi odwołaniami do wydarzeń historycznych i specyficznym językiem. Edycja *Wypadku...* powinna najpełniej jak to możliwe przekazać zatarte juŹ konteksty

²¹ Do kręgu najpopularniejszych twórców gawędy szlacheckiej zalicza się Henryka Rzewuskiego i jego *Pamiętki Soplicy* wydane w 1830 r. W latach 70’–80’ XIX w. szczególnym uznaniem cieszyły się cykle Władysława Łozińskiego: *Opowiadania imć pana Wita Narwoja rotmistrza Konnej Gwardji Koronnej* (1873 r.) oraz *Nowe opowiadania imć Pana Wita Narwoja rotmistrza Konnej Gwardji Koronnej* (1884 r.).

historyczne i dać odbiorcy aparat, który pozwalałby mu odczytać tekst tak samo czytelnie, jak ówczesnym czytelnikom. Zwroty francuskie przewijające się w narracji nie są dziś tak powszechnie znane, tekst musi być więc opatrzony komentarzami tłumaczącymi oraz objaśniającymi np. przywoływać kontekstowy opis miejsc takich jak Lasek Buloński czy kolebki francuskiego dandyzmu Saint-Germain. Rolą edytora jest więc dokładne badanie źródeł²², co przy niewielkim materiale biograficznym bywa kłopotliwe i sprowadza się do stawiania hipotez.

Do dziś nie powstało żadne opracowanie twórczości Wincentego Łosia i próżno szukać dziejów recepcji czy artykułów poświęconych tej tematyce. Niżej praca poświęcona edycji opowiadania *Wypadek...* jest jedyną tak obszerną publikacją poświęconą twórczości tego autora. Niech będzie jednym z pierwszych kroków do zainteresowania twórczością Wincentego Łosia przyszłych badaczy.

BIBLIOGRAFIA

Literatura podmiotu

Łoś, W., *Wypadek, opowiadanie dandyśa z połowy tego wieku*, „Tygodnik Ilustrowany” 1980, nr 8, nr 9, nr 10.

Łoś, W., *Wypadek, opowiadanie dandyśa z połowy tego wieku*, [w:] *Portret pięknej Pani*, G. Centnerszwer, Warszawa 1896.

Literatura przedmiotu

Budzyk, K. (red.), *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”, Literatura pozytywizmu i Młodej Polski, T. 14*, PIW, Warszawa 1983.

Doroszewski, W. (red.), *Słownik języka polskiego*, PWN, Warszawa 1958-1969.

²² Za przykład może posłużyć problem z atrybucją przytoczonego cytatu, rzekomo autorstwa Eugénisa Sue’go. Przy ustaleniach lokalizacji cytatu w twórczości francuskiego pisarza, nie udało się jednoznacznie określić, z jakiego dzieła pochodzi. Postawiono następujące hipotezy. Najmniej prawdopodobne jest, że autor przeinaczył cytat lub umieścił go w opowiadaniu ze słuchu. Dziełem Sue’go, które pasowałoby do ram czasowych nakreślonych w utworze, a więc połowy XIX w., byłaby powieść sensacyjna *Tajemnice Paryża* (fr. *Les Mystères de Paris*), opublikowana w latach 1842–1843. Kolejnym wyjaśnieniem może być celowe sfabrykowanie cytatu na potrzeby utworu tak jak w przypadku fikcyjnych twórców występujących w utworze np. Alfreda de Grandisse’a. Ostatnią hipotezą, którą pomogła opracować dr Anna Opiela-Mrozik, która zlokalizowała podobnie brzmiący cytat w powieści innego francuskiego pisarza Honoriusza Balzaka *Kobieta trzydziestoletnia* (fr. *La Femme de trente ans*). Pojawia się w niej podobnie brzmiący cytat: *La physionomie des femmes ne commence qu’à trente ans*. Powieść w ostatecznej formie ukazała się w roku 1842, a więc wpisuje się w ramy czasowe utworu.

Estreicher, K. *Bibliografia polska XIX stulecia*. [Cz. 4], Lata 1881-1900. T. 3, SKP, Kraków 1911.

Gajkowska, C. *Tygodnik Ilustrowany*, [w:] *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, J. Bachórz, A. Kowalczykowa (red.), Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 2002.

Głowiński, M., Kostkiewiczowa T., Okopień-Sławińska A. i inni, *Słownik terminów literackich*, Ossolineum, Warszawa - Wrocław 1989.

Kowalczykowa, A. (red.), *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, Ossolineum, Wrocław 2002.

Markiewicz, H., *Pozytywizm*, PWN, Warszawa 2004.

Okulicz-Kozaryn, R., *Mała historia dandyzmu*, Obserwator, Poznań 1995.

Zdanowicz, A. i inni, *Słownik języka polskiego*, M. Orgelbrand, Wilno 1861.

DANDYISM THROUGH THE EYES OF A CONSERVATIVE - AN EDITION OF A SHORT STORY BY WINCENY ŁOŚ

The researcher presents existing materials about Wincenty Łoś and, based on them, develops a model for editing one of the stories entitled *Wypadek*, opowiadanie dandysa z połowy tego wieku. Based on the historical and literary analysis, it shows the problems with editing this type of work and proposes editorial solutions that will allow today's readers to better understand the text. The researcher extracts from the works of Wincenty Łoś important elements that may be used in future philological research devoted to the subject of dandyism in Polish literature.

Keywords: dandyism, storytelling, second half of the 19th century, Polish press, story, conservative narrative

DANTE'S INFLUENCE ON ANNA AKHMATOVA'S AND NIKOLAI GUMILEV'S WORK

INTRODUCTION

Anna Akhmatova and Nikolai Gumilev's trip to Italy as a married couple in 1912, and then Anna Akhmatova's journey taken alone in 1964, had a great impact on their work. In the present study my basic aim is to explore how the travel-experiences and the deep knowledge of Italian literature influenced Anna Ahmatova's poetry. This can be seen for example in the poem *Venice*, in her poems written in Florence, and in her notes. The Italian experiences can be observed even more in her husband's poetry, who wrote an entire cycle of poems on Italian themes. These works focus on the Italian cities they have visited together (e.g. Genoa, Rome, Naples, Bologna, Florence), on monuments, on artworks (e.g. works of Leonardo da Vinci and of Fra Beato Angelico), as well as on historical figures and poets (e.g. Caracalla, Dante, Gabriele d'Annunzio). In this study, I examine the Italian influences of the two Russian poets from the perspective of how they reinterpreted Dante Alighieri in their work, especially the *Divine Comedy*.

THE COUPLE'S ATTITUDE TO ITALY

Contemporary memoirs tell us that when the couple decided to travel to Italy, Gumilev was more enthusiastic than Akhmatova. We know from Makovsky's writing that the poet, in addition to being captured by the country's

¹ Eötvös Loránd University (Hungary, Budapest), tsaci05@gmail.com.

culture, was attracted to Italy by his feelings for Masa Kuzmina-Karavaeva, a cousin whom he had loved in his youth and whom they had spent many summers together in Slepnovo.² Gumilev dedicated several poems to her, for him she was the embodiment of ideal and pure love. According to Carla Piermarini, Kuzmina-Karavayeva's relationship with Gumilev was comparable to that of Beatrice and Dante.³ She was treated for lung cancer in Italy and eventually died in San Remo. Piermarini points out that little information has remained about their journey to Italy. Neither Akhmatova nor Gumilev took any notes, nor did they send any letters to Russia. An exception is Gumilev's letter to Bryusov, in which he describes his travels through almost all of Italy and the many poems on Italian themes on which he asks for his opinion.⁴

THE PLACE OF DANTE'S OEUVRE IN RUSSIAN LITERATURE

The *Divine Comedy* was known in Russia in the 18th century, but only from the 19th century influenced poets and writers (e.g. K. N. Batyushkov and A. S. Pushkin).⁵ The *Divine Comedy* for Russian readers was unknown until the middle of the 19th century. The *Inferno* was first translated into prose (1842) and then into verse (1845), which aroused people's interest in Dante and his era. The first complete translation was completed in 1907.⁶ It is important to highlight Lozinsky's translation (made between 1936-1942), who was a friend of Akhmatova.

Only later did Dante become important to the symbolists. One explanation for this can be found in the symbolists' dreams of a Russian renaissance, on the other hand, they were open to multiple interpretations⁷ and readings of some cryptic Dante images.⁸ M. L. Andreyev summarizes the symbolists' attraction to Dante by looking in him for the experience of initiation into the eternal secrets

² S. Makowskij, *Nikolaj Gumilev po licznym wospominanijam*, [in:] *Nikolaj Gumilev w wospominanijach sowriemiennikow* Blue Rider, Dusseldorf 1989, p. 86–87.

³ C. Piermarini, *Il ciclo poetico italiano*, [in:] *Nikolaj Gumilev: Le liriche italiane*, Edizioni del Faro, Baselga del Bondone 2021, p. 50.

⁴ Gumilev, N. S., *Niezdannoje i niesobrannoje*, M. Basker, S. Graham (ed.). YMCA-PRESS, Paris 1986, p. 110.

⁵ Asojan, A., *Dantie w russkoj kulturie, Centr gumanitarnych inicjatiw*, Sankt-Pietierburg 2015.

⁶ L. Vogel, *A Symbolist's Inferno: Blok and Dante*, „The Russian Review” 1970, no. 1, p. 39.

⁷ Ł. Siłard, P. Barta, *Dantow kod russkogo simwolizma*, „Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae” 1989, no. 35(1-2), p. 61.

⁸ E. R. Curtius, *Dante und das lateinische Mittelalter*, „Romanische Forschungen” 1943, no. 57(1–2), p. 156.

of art and religion.⁹ Vladimir Solovyev began to deal with the Russian reception of Dante's legacy. On the one hand, his sophiology strove to integrate the motifs present in the *New Life* and the *Divine Comedy* into his own poetic language, and on the other hand, he designated the way of reading Dante's works for future generations.¹⁰ Davidson adds that the Symbolists turned to Petrarch and Dante through the medium of Solovyev's poetry.¹¹ They attached the Solovian categories to their own interpretation of Dante.

AKHMATOVA AND GUMILEV'S RELATIONSHIP TO DANTE'S OEUVRE

We learn about how Akhmatova saw and read Dante from several sources. In her memoirs, Chukovskaya discusses Lozinsky's relationship with Akhmatova. He brought her Dante's *Inferno* in Russian. About the translation Akhmatova says: „Wonderful translation. I enjoy reading it. In some places, the translation is too forced, but not so much. I'm just sitting and checking it”.¹² When Chukovskaya asked her if she knows Italian, she modestly answers that she has been reading Dante all her life.¹³ Zhirmunsky also points out that Dante is one of Akhmatova's favorite poets.¹⁴ It is also clear from Chlodovsky's writing that the poet knew longer details from the *Divine Comedy*.¹⁵ And we know from her diary that she also discussed about Dante with Osip Mandelstam, who paid significant attention to Dante in his work. We find a description of how Mandelstam had just learned Italian on a basic level and he appreciated Dante's work. Together with Akhmatova, they read an excerpt from the 30th canto of *Purgatory*. The summary of Akhmatova's knowledge of Dante can be seen in the *Discourse*

⁹ L. Vogel, *A Symbolist's Inferno: Blok and Dante*, „The Russian Review” 1970, no. 1, p. 38.

¹⁰ Połonskij, W. W., *Russkaja «dantieana» rubieża wiekow: k woprosu o tipologii riecepcyi klassičeskogo nasledija w kulturie modiernizma* [in: Szachmatowski wiestnik, I. S. Prichod'ko (ed.), Nauka, Moskwa 2010, p. 194.

¹¹ P. Davidson, *The poetic imagination of Vyacheslav Ivanov: A Russian Symbolist's perception of Dante*, Cambridge 1989, p. 72.

¹² If the translator name is not indicated, that part is translated by the author of the article Ł. Czukowskaja, *Zapiski ob Annie Achmatowoj. 1938–1941. T. 1.*, Sogłasje, Moskwa 1997. p. 25–26.

¹³ *Ibidem*, p. 25.

¹⁴ W. M. Żyrmunskij, *Anna Achmatowa i Aleksandr Blok*, 1977, <http://ahmatova.niv.ru/ahmatova/kritika/zhirmunskij-ahmatowa-i-blok.htm>, [17.05.2023].

¹⁵ Chłodowski, R. I., *Anna Achmatowa i Dantie. Tajny riemiesla*, „Achmatowskije cztienija” 1992, no. 2, pp. 75–92, <http://ricolor.org/europe/italia/ir/cul/ahl/>, [13.05.2023].

on *Dante*, which she told in Taormina, Sicily in 1965, the year before her death, on the occasion of the 700th anniversary of Dante's birth.¹⁶

In addition to Gumilev's poetry, his critical studies show that he had a deep interest in Dante's oeuvre. We learn about this from his article in *The Life of Poetry*: „The poet must lay on himself the hangings of difficult forms (think of Homer's hexameters, Dante's tertines and sonnets, Byron's old-Scottish stanzas of poems)”.¹⁷ Also in *The Anatomy of a Poem* he talks about it this way: „In the truly great works of poetry, all four parts are given equal attention, they complement each other. Such are the poems of Homer, such is the *Divine Comedy*”.¹⁸ In Gumilev's oeuvre, Dante's role is essentially like a political refugee, not a poet.¹⁹ In some poems Dante is specifically named, but there are also poems in which the Dantean inspiration is more palpable.²⁰

GUMILEV: FLORENCE²¹

Among Gumilev's Italian-themed poems, the poem *Florence* stands out, in which many motifs from Dante can be found. Regarding the Gumilev's poems in Italian cycle, it can be said in almost all cases that they begin with the indication of time,²² but the poem *Florence* is an exception. The author immediately starts presenting the details of the city, followed by a description of the historical events and hell.²³ Raskina states that the toponyms found in these poems of Gumilev are transformed into culturonyms, this term can be defined as the interpretation of any city which is determined by their culture and history.²⁴ The poem as a whole is characterized by the duality of *new - old, eternal - passing, present - past*. The poem begins in the present. The lyrical self gradually calls the

¹⁶ Achmatowa, A., *Sobranije soczinienij w szesti tomach. T. 6. Dantie*, Puszkinskije sztudii, Lermontow, Ellis Łak, Moskwa 2002. pp. 7–10.

¹⁷ A. Maver Lo Gatto, *La figura di Dante nell'opera di N. Gumilev e A. Achmatowa*, [in:] *Dante i slavenski svijet: radovi međunarodnog simpozija = Dante e il mondo slavo: atti del convegno internazionale*, Dubrovnik 26–29.X.1981., a cura di Frane Calo, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1984. p. 405.

¹⁸ *Ibidem*

¹⁹ *Ibidem*, p. 401.

²⁰ *Ibidem*, p. 402.

²¹ The poem is not included in either volume.

²² I. F. Gołowczenko, «*Italjanskij cykl*» stichotworienij *Nikolaja Gumilewa*, „Journal of Studies in Literature and Journalism” 2017, no.1, p. 28.

²³ *Ibidem*, p. 32.

²⁴ Je. Ju. Raskina, *Geosofskije aspekty tvorczestwa N.S. Gumilowa: awtorief. dissertacii na soiskanie uczenoj tiepieni doktora filologiczeskich nauk*, Moskwa 2009, <https://gumilev.ru/about/1571/>, [18.05.2023].

attention to the fact that the poem refers to the city of Florence. First, he appeals to his heart, which is ungrateful. Then we learn about a beautiful landscape detail: „Pink almonds for you, [...]”.²⁵ The name of the Arno indicates that it is Florence: „And the mountains that rise above the Arno [...]”.²⁶ The second stanza already points to the past, and it turns out that the heart sees the secrets of the past days, its gaze follows the series of insults that have been inflicted on it: „Your gaze painfully follows / The series of insults sunk in the depths”.²⁷

In the next stanza there is a sharp shift, which can be traced in the following lines: „You need other words / For other terrible times”.²⁸ This is the stanza that takes the reader back to the past. The building of the Signoria, which symbolizes political power,²⁹ appears before the reader. Two fires appear in front of it. The symbol of the fire can refer to burning the old power. The beginning of the next stanza calls the attention to a specific Dante motif: the leopard. The *Inferno commentary* of the *Divine Comedy* underlines the importance of the symbolism of the animals of Hell. According to medieval biblical exegesis, the three animals can be compared to the three sins that we read about in the first letter of John.³⁰ In this sense, the panther means the desire of the body, i.e. lust. Dante sees the structure of sins in the three divisions of Hell: intemperance (panther), evil (wolf), beastliness (lion).³¹ The *Commentary* also points out that Dante divides the sinful behavior of the Florentines into three parts, and based on this, pride can be linked to the panther, envy to the lion, and possessiveness to the wolf.³² And fire remains forever new: „Forever new with variety”.³³ The *Commentary* related to the poem explains the destruction of Leonardo da Vinci’s painting *Leda*. The picture depicts Leda making love with Zeus. Louis XIV ordered it to be destroyed because he considered it seductive.³⁴ The painting and the leopard at the beginning of the stanza are connected by the motif of seduction and lust. And the other fire is ominous and heavy, which the lyrical self compares

²⁵ N. S. Gumilew, *Połnoje sobranije soczinienij w diesiati tomach. T. 2. Stichotworienija. Poemy. 1910–1913*, Woskriesienje, Moskwa 1998, p. 139.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Treccani, *Signoria*, https://www.treccani.it/enciclopedia/drago_%28Enciclopedia-Dantesca%29/, [15.05.2023].

³⁰ N. Mátyus, J. Nagy, *Pokol I. ének*, [in:] *Komédia I. Pokol. Kommentár*, a cura di János Kelemen (in collaboration with József Nagy), ELTE Eötvös Kiadó, Budapest 2019 (henceforth *Komédia I.*), p. 22; The cited parts are translated by the author of this article.

³¹ D. Alighieri, *Inferno XI*, 82.

³² N. Mátyus, J. Nagy, *Pokol I. ének...*, p. 22.

³³ N. S. Gumilew, *Połnoje sobranije soczinienij w diesiati tomach., T. 2...*, p. 139.

³⁴ *Ibidem*, p. 292.

to the dragon, who hisses: „Savonarola tried in vain to shake the house of power”.³⁵ Knowing the figure of Savonarola, it becomes clear that it is about the Catholic Church. The Dominican monk Girolamo Savonarola, who was burned at the stake in 1498 because he expressed his opinion about the church leading an eccentric life. The figure of Dante Alighieri, who is slowly descending into Hell, is mentioned. From the symbolism of the *Divine Comedy*, we know that the dragon symbolizes schism.³⁶ Dante expresses his criticism of the church at several points in his work, one of them is below:

He who on earth usurps my place, my place,
my place that in the sight of God's own Son
is vacant now, has made my burial ground

a sewer of blood, a sewer of stench, so that
the perverse one who fell from Heaven, here
above, can find contentment there below.³⁷

The last stanza instantly begins with a contradiction: „These animals rejoice”.³⁸ As I pointed out above, animals symbolize negative qualities, so evil is happy. And in this excerpt, Dante himself is named: „Poor exiled Alighieri / descends with slow steps into the Hell”.³⁹ The poem points out that those who are right cannot stay in Florence, including Dante, who was exiled from the city in 1302 due to the conflict between the white Guelphs and the black Guelphs.⁴⁰ The lyrical self can explore Hell, where sinners are found. It is particularly interesting, how the lyrical self refers to the present, as it emerges from Lozinsky's archive, that Gumilev intended another stanza in his manuscript for the end of his poem: „Like Buonarrotti's prisoners / he sees us through the centuries”.⁴¹ These lines suggest the influence of Blok's poem *Ravenna*: „Only at night, bent over the valleys, / Taking stock of the ages to be, [...]”.⁴² It can be assumed that Gumilev left the last stanza in the manuscript because he did not want to resemble Blok.

³⁵ *Ibidem*, p. 139.

³⁶ Treccani, *Drago*, https://www.treccani.it/enciclopedia/signoria_%28Enciclopedia-Dantesca%29/, [15.05.2023].

³⁷ D. Alighieri, *Paradiso XXVII. 22–27*, <https://digitaldante.columbia.edu/dante/divine-comedy/paradiso/paradiso-27/>, [18.05.2023].

³⁸ N. S. Gumilew, *Pomoje sobranije soczinienij w diesiati tomach, T. 2...*, p. 139.

³⁹ *Ibidem*

⁴⁰ *Ibidem*, p. 292.

⁴¹ *Ibidem*, p. 291.

⁴² A. Blok, *Ravenna*, Transl. by A. S. Kline, https://www.poetryintranslation.com/PITBR/Russian/BlokAlexanderSelectedPoems.php#anchor_Toc119054300, [19.05.23].

GUMILEV: CYCLE OF POEMS: *BEATRICE*

This poem also contains several Dantean motifs. The title of the cycle itself is a reference to this. The commentary on the poem points out that Akhmatova believed that Gumilev dedicated the cycle to her. This is supported by Haight's claim that the figure of Beatrice is Akhmatova and the figure of Dante is Gumilev himself.⁴³ The poem combines the motif of love in the *Divine Comedy* and the life of the lyric self.

Roslij points out how the Akmeists perceived the figure of Beatrice. They saw her as a set of ideal concepts, a specific archetype. For them, her integrity, her recognition as a companion, a muse, her innocence, her conquest of death and her embodiment of eternal glory were important.⁴⁴ From memoirs of Gumilev we learn that the poet was passionately searching for the ideal woman.⁴⁵ The poem cycle consists of four parts.

In the first stanza of the first part, Dante's name is immediately mentioned: „Sing about Dante soul-stirring, / Or play the flute, play with feeling”.⁴⁶ The exhortation is addressed to the muses: „Muses, enough, cease your sobbing, / Pour out your grief into singing, [...]”.⁴⁷ The figure of Dante has accompanied Gumilev's work and Blok's throughout their life. A parallel can be drawn between these lines and the concluding lines of Blok's poem *Ravenna* („Dante's spirit, with aquiline profile, / Still sings, of the New Life, to me.”⁴⁸) in such a way that Blok sees Dante as a worthy memory of past centuries and worthy of new life, while for Gumilev Beatrice becomes the embodiment of eternal femininity, fidelity and love. Although Blok does not specifically mention Beatrice's name, it is known that Beatrice played an important role in the writing of the *Verses About the Beautiful Lady*. In the next stanza, we find a reference to that Beatrice leaves the Paradise: „Haven't you learned only lately / Beatrice exited Eden”.⁴⁹ The second canto of *Inferno* refers to the meeting of Virgil and Beatrice in limbo:

⁴³ A. Haight, *Anna Akhmatova: A Poetic Pilgrimage*, Oxford University Press, Oxford 1976, p. 12–13.

⁴⁴ Roslij A. S., *Dantie w estietikie i poezii akmeizma: sistema konceptow (na materiale tworczenstwa A. Achmatowej, N. Gumilewa, O. Mandielsztama): awtorief*. Dissertacyi na soiskaniye uczenoj stiepeni doktora filologiczeskich nauk, Rostow n/D. 2006, https://new-disser.ru/_avtoreferats/01002869951.pdf, [20.05.2023].

⁴⁵ H. C. Гумилев, *Неизданное и несобранное...*, p. 189.

⁴⁶ N. Gumilev, *Beatrice*. Transl. by Dina Belyayeva, <https://ruverses.com/nikolay-gumilev/beatrice/>, [20.05.2023].

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ A. Blok, *Ravenna...*

⁴⁹ N. Gumilev, *Beatrice...*

I was among those souls who are suspended;
a lady called to me, so blessed, so lovely [...]⁵⁰

The commentary on *Inferno* points out that the condition of being in a state of dependence is „a condition characteristic of the first circle of Hell [...]”.⁵¹ Those in this state are desperate for happiness. The limbus is Virgil's permanent place in the afterlife.⁵² In Virgil's later revelation about Beatrice, the virtues of the woman become even clearer:

‘O Lady of virtue, the sole reason why
the human race surpasses all that lies
beneath the heaven with the smallest spheres, [...]’⁵³

The new life points out that „Beatrice is the miracle incarnate, the direct creation of the Trinity”.⁵⁴ The meaning of her name also draws attention to this: she is a blessing, a salvation.⁵⁵ Beatrice is „[...] the embodiment of the (theological) virtues that lead to salvation - faith, hope, love”.⁵⁶

In a particular way, the symbol of the white rose appears in Gumilev's poem („All white and strange Rose is lurking [...]”⁵⁷), which is a key element of the Dantean heavenly Paradise. In Dante's *Paradise*, it is the place where the saved are to be found. In the poem, the strange rose is „[i]n quiet chill of the evening...”⁵⁸ and Bobrickih notes that this is linked to the motif of the „strange secret” at the end of this passage, which is supported by the rhetorical questions „What's this? Additional warning? / Or is this plea for forgiving?”⁵⁹

The next stanza focuses on the lyric self's love life. He contrasts his own guilt and the sublimity of the woman he loves through the figure of Beatrice:

There lived a flustered artist
Used to the worldly deceptions –
Sinner, seducer... impious,
Beatrice was the exception.⁶⁰

⁵⁰ D. Alighieri, *Inferno* II, 52–54, <https://digitaldante.columbia.edu/dante/divine-comedy/inferno/inferno-2/>, [23.05.2023].

⁵¹ B. Hoffmann, N. Mátyus, *Pokol II. ének...*, p. 41.

⁵² *Ibidem.*

⁵³ D. Alighieri, *Inferno* II, 76–78.

⁵⁴ B. Hoffmann, N. Mátyus, *Pokol II. ének...*, p. 43.

⁵⁵ *Ibidem.*

⁵⁶ *Ibidem.*

⁵⁷ N. Gumilev, *Beatrice...*

⁵⁸ *Ibidem.*

⁵⁹ Ł. Ja. Bobrickich, *Ženskije obrazy w lirike N. Gumilewa: opyt tipologii*, 2017, p. 22, <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/phylogolog/2017/04/2017-04-03.pdf>, [20.05.2023].

⁶⁰ N. Gumilev, *Beatrice...*

The final stanza of this section links Dante and Gabriele Rossetti, the 19th century esoteric interpreter of Dante: „Sing about Dante, be certain, / Gabriele Rossetti”.⁶¹ In this passage, Maver Lo Gatto explores the poet’s play on the names of Dante Alighieri and Dante Gabriele Rossetti. It is not clear whether the lines refer to only one of them, the other, or both. They could equally refer to Dante Gabriele Rossetti’s father, Gabriele Rossetti, the commentator on the *Divine Comedy*.⁶²

The second part of the cycle also focuses on the love life of the lyrical self, juxtaposing himself and the woman he loves: „In my garden are flowers, in yours is sorrow...”.⁶³ Ahmatova’s figure is typically accompanied by sorrow, underpinned by her tempestuous love affair with Gumilev. The lyrical self considers the sorrow in her beautiful: „Come to me, with beautiful sorrow [...]”.⁶⁴ The following lines continue the mystery already mentioned in the first part through the motif of *smoke* and *veil*: „Enchant me as with a smoke-coloured veil [...]”.⁶⁵ In this section, the *rose* motif reappears, from a different point of view. The lyrical self compares the beloved woman to the petals of the Iranian white rose: „You are an Iranian white rose petal”, which Bobrockih interprets as the purity and sanctity of the woman (the ideal of feminine beauty).⁶⁶ In the following, the reader is presented with an image that mixes images from mythology and the *Divine Comedy*. Dante also repeatedly incorporated mythological images into his work. The lyrical self invites his lady to enter the garden of his torment - her appearance can provoke change. She enters so that there are no violent movements expressing self-exaltation, so that there is only the music of plastic poses. Let not the menads but the girls’ choir sing the beauty of sad lips. These images mark the cult of the god Dionysus. The menades were the attendants of Dionysus. Gumilev does not consider this cult to be in keeping with the figure

of Beatrice. The lyrical self personifies Beatrice’s name: it calls her a pensive name. The rock nails in the poem may refer to the Dantean *Inferno*.

The third part of the cycle may also refer to Gumilev’s love for Akhmatova (initially unrequited by Akhmatova). The lyric self asks the woman he loves to have mercy on him: „Is not the stinging pain, the dark anguish of despair and

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² A. Maver Lo Gatto, *La figura di Dante nell’opera di N. Gumilev e A. Achmatova...*, p. 403.

⁶³ N. S. Gumilew, *Počnoje sobranije sočzinienij w diesiati tomach, T. 1...*, p. 224.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ Л. Я. Бобрицких, *Женские образы в лирике Н. Гумилева: опыт типологии...*, p. 22.

the agony of shame enough". The lyrical self also expresses that it has changed: „I have left the temptation of fatal obstinacy / With restraint, humbled, I am yours forever". Through the motifs linked to the sea, we learn of the hardships experienced by the two lovers: they were long confined to the depths, from where they were thrown by wave-beasts onto the rocks where sorrow awaited them. From the final stanza of the extract, we might say, the poem ends in a positive mood, though not related to love. The storm clouds pass away, as the parties cannot unite in love, the lyrical self seeing the possibility of this in prayer, if the partner so wishes: „If you wish, we'll go to a common prayer / in the crunching sands of the golden isles".

The source of inspiration for the fourth poem is probably the fourth verse of Dante's cycle of poems entitled *Stone Rhymes* (*My every word has become filled with harshness*). In the final section of this poem, Dante expresses his desire that his poetry (inspired by Beatrice) should destroy the philosophical Madame Pietra like an arrow:

My song, what ever will become of me
In the new sweet season, when the warming rains
Fall like flamlets of Love from the bright skies,
If Love— even at present—still lies
In me, while in all others he refrains
From being felt. I must soon turn to marble,
Since this fair maiden's heart is made of marble.⁶⁷

In other words, Dante strives to create poetry of the highest order, in which the truths of Christian theology, philosophy and revelation are simultaneously presented for the salvation of mankind. In the conclusion of Gumilev's fourth poem in question, he also appeals to Beatrice (who is represented with a dagger in her hand) to lead the poet - by transcending (i.e. by destroying with a dagger) lust and corporeality - to true happiness in the sense of salvation.⁶⁸ The dagger metaphor described by Gumilev in this context can be seen as a paraphrase of the Dantean arrow metaphor. It can be concluded that it is presumably the intertext of the *Beatrice cycle* and the inspirational source of the *Stone Rhymes*, also a cycle of four poems, maintaining that for Gumilev the *Divine Comedy* is also a dominant literary source.

The poem ends with that the lyrical self ready to accept kindness from the

⁶⁷ D. Alighieri, *Così nel mio parlar voglio esser aspro*, Translated by David B. Gosselin, <https://www.thechainedmuse.com/post/2017/10/15/the-rime-petrose-of-dante-alighieri-new-original-translation>, [22.05.2023].

⁶⁸ N. S. Gumilev, *Polnoje sobranije sočzinienij w diesiati tomach*, T. 1..., p. 226.

beloved woman, but also the „deathly tremor” that leads him to the islands of perfect happiness.⁶⁹ All this may evoke in us, on the one hand, the Golden Age, or Dante’s heavenly Paradise. Although, as Maver Lo Gatto notes, at the end of the last episode Beatrice appears not so much as a Dantean but as a distinctly worldly being, the bearer of happiness and death, she seems at the same time to promise a supramundane happiness.⁷⁰

AKHMATOVA: *DANTE*

The motto of the poem (*Il mio bel San Giovanni. Dante*) refers to the baptistery in Florence, where Dante was baptized: baptism, as a fundamental moment in the life of a Christian, is connected here with the unconditional love for one’s hometown and homeland. In her study, Grebneva writes about Florence as a city of contrasts.⁷¹ The poem about the city and the poet itself was built on this contrast. The twelve lines of verse can be divided into three stanzas of four lines. The first four lines depict Florence as the city of death, and Dante’s figure and the motif of reality are also emphasized:

Even after his death he did not return
To his ancient Florence.
To the one who, leaving, did not look back,
To him I sing this song.⁷²

The second four-line part occupies a central place in the poem. The first two lines refer to the first stanza, as it shows the image of a funeral. The second two lines evoke the third four lines, where life reigns. The last two lines represent a dream. In addition to the figure of Dante, Florence also comes to the fore (Гребнева 2006):

A torch, the night, the last embrace,
Beyond the threshold, the wild wail of fate.
From hell he sent her curses
And in paradise he could not forget her —

⁶⁹ Л. Я. Бобрицких, *Женские образы в лирике Н. Гумилева: опыт типологии...*, p. 22.

⁷⁰ A. Maver Lo Gatto, *La figura di Dante nell’opera di N. Gumilev e A. Achmatova...*, p. 403.

⁷¹ M. Griebniewa, *Florientskij mir*, N. S. Gumilowa, A. A. Achmatowoj, 2006, <https://gumilev.ru/about/313/>, [22.05.2023].

⁷² A. Akhmatova, *Dante*. Transl. by Judith Hemschemeyer, <https://ruverses.com/anna-akhmatova/dante/12224/>, 24.05.2023.

The third four lines are about life and depict Florence itself:

But barefoot, in a hair shirt,
 With a lighted candle he did not walk
 Through his florence — his beloved,
 Perfidious, base, longed for...⁷³

The fact that Dante did not return to Florence is highlighted in the poem with the following expressions: „he never returned” („не вернулся”), „he did not look back” („не оглянулся”), „he did not walk” („не прошел”).⁷⁴ Davidson also divides the poem into three parts: he calls the first stanza a prologue, and the second stanza points to the fact that although he has lost his hometown, he still lives on in his poetry. And from the last stanza, we learn that he writes that Dante had the opportunity to return to the city, but he did not use it.⁷⁵ The poem also reveals Akhmatova's specific interpretation of Dante (not explicitly in line with „official” dantistics). The following line refers to this: „To the one who, leaving, did not look back, [...]”.⁷⁶ On the other hand, Dante expressed his longing for Florence at several points in the *Divine Comedy*. Akhmatova's poem ends by saying that Dante should have repented of his sins: „But barefoot, in a hair shirt, / With a lighted candle he did not walk / Through his florence — his beloved, / Perfidious, base, longed for...”. Dante did not even intend to return in this way, because he did not consider himself guilty. Dante expresses his opinion about the inhabitants of the city, he complains about the inhabitants of Florence: „But that malignant, thankless rabble / that came down from Fiesole long ago [...]”.⁷⁷

CONCLUSION

The poems analysed highlight the ways in which the two poets reinterpreted Dantean motifs in their works. The works also raise the question of how the poets relate events in their own lives to certain symbols of the *Divine Comedy* (e.g. Gumilev's Beatrice cycle of poems may refer to his love affair with Akhmatova). The poems combine several people and periods at the same time: for example, the figure of Dante Alighieri, Girolamo Savonarola,

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ P. Davidson, *Akhmatova's „Dante”*, [in:] *The Speech of Unknown Eyes. Akhmatova's Readers on her Poetry*, a cura di W. Rosslyn, Astra Press, Nottingham 1990, p. 210.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 212.

⁷⁶ A. Akhmatova, *Dante...*

⁷⁷ D. Alighieri, *Inferno XV*, 61.

Leonardo da Vinci and the mythological Leda in Gumilev's poem *Florence*, or the figure of Dante Alighieri and the memory of the Dionysia in the cycle *Beatrice*. We do not find a similar phenomenon in Akhmatova's *Dante* poem. Although the historical figures in Florence are linked by a logical thread, they fail to convey the atmosphere and image of the city.⁷⁸ By examining Dante's motifs in the analysed poems by written Gumilev and Akhmatova, the Italian influences become more understandable.

BIBLIOGRAPHY

Alighieri, D., *Divine Comedy*, <https://digitaldante.columbia.edu/dante/divine-comedy/>, [20.05.2023].

Alighieri, D., *Così nel mio parlar voglio esser aspro*. Translated by David B. Gosselin, <https://www.thechainedmuse.com/post/2017/10/15/the-rime-petrose-of-dante-alighieri-new-original-translation>, [22.05.2023].

Akhmatova, A. *Dante*, <https://ruverses.com/anna-akhmatova/dante/12224/>, [24.05.2023].

Curtius, E. R., *Dante und das lateinische Mittelalter*, „Romanische Forschungen” 1943, no. 57(2-3), pp. 153–185.

Davidson, P., *Akhmatova's „Dante”*, [in:] *The Speech of Unknown Eyes. Akhmatova's Readers on her Poetry*, Rosslyn, W. (ed.), Astra Press, Nottingham 1990, pp. 201–224.

Haight, A., *Anna Akhmatova: A Poetic Pilgrimage*, Oxford University Press, Oxford 1976.

Kelemen J., Nagy J. (eds.), *Komédia I. Pokol. Kommentár*, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest 2019.

Maver Lo Gatto, A., *La figura di Dante nell'opera di N. Gumilev e A. Achmatova*, [in:] *Dante i slavenski svijet: radovi međunarodnog simpozija = Dante e il mondo slavo: atti del convegno internazionale, Dubrovnik 26-29.X.1981.*, F. Calo (ed.), Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1984, p. 405.

Piermarini, C., *Nikolaj Gumilev: Le liriche italiane*, Edizioni del Faro, Baselga del Bondone 2021.

⁷⁸ A. Maver Lo Gatto, *La figura di Dante nell'opera di N. Gumilev e A. Achmatova...*, p. 116.

Schwarzband, S., *Aleksandr Blok and Nikolaj Gumilev*, „The Slavic and East European Journal” 1988, vol. 32. no. 3, pp. 373-389.

Treccani, G., *Signoria*, https://www.treccani.it/enciclopedia/signoria_%28Enciclopedia-Dantesca%29/, [15.05.2023].

Treccani, G., *Drago*, https://www.treccani.it/enciclopedia/drago_%28Enciclopedia-Dantesca%29/, [15.05.2023].

Vogel, L., *A Symbolist's Inferno: Blok and Dante*, „The Russian Review” 1970, vol. 29, no. 1, pp. 38–51.

Asojan, A., *Dantie w russkoj kulturie, Centr humanitarnych inicjatyw*, Sankt-Pietierburg 2015.

Achmatowa, A., *Sobranije soczinienij w szesti tomach. T. 6. Dantie*, Puszkinskije sztudii, Lermontow, Ellis Łak, Moskwa 2002.

Bobrickich, Ł. Ja., *Ženskije obrazy w lirike N. Gumilewa: opyt tipologii*, <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/phyllolog/2017/04/2017-04-03.pdf>, [20.05.2023].

Gołowczenko, I. F., «*Italjanskij cykl*» *stichotworienij Nikolaja Gumilewa*, „Journal of Studies in Literature and Journalism” 2017, vol. 22, no. 1., pp. 28–35.

Griebniewa, M., *Florientijskij mir*, N. S. Gumilowa, A. A. Achmatowoj, <https://gumilev.ru/about/313/>, [22.05.2023].

Gumilew, N. S., *Nieizdannoje i niesobrannoje*, M. Basker, S. Graham (ed.). YMCA-PRESS, Paris 1986.

Gumilew, N. S., *Połnoje sobranije soczinienij w diesiati tomach. T. 1. Stichotworienija. Poemy. 1902–1910*, Woskriesienje, Moskwa 1998.

Gumilew, N. S., *Połnoje sobranije soczinienij w diesiati tomach. T. 2. Stichotworienija. Poemy. 1910–1913*, Woskriesienje, Moskwa 1998.

Żyrmunskij, W. M., *Anna Achmatowa i Aleksandr Blok*, 1977, <http://ahmatova.niv.ru/ahmatova/kritika/zhirmunskij-ahmatova-i-blok.htm>, [17.05.2023].

Makowski, S., *Nikołaj Gumilew po licznych wspomnianijam*, [in:] *Nikołaj Gumilew w wspomnianijach sowriemiennikow*, Blue Rider, Dusseldorf 1989.

Połonskij, W. W., *Russkaja «dantieana» rubieża wiekow: k woprosu o tipologii riecepcyi kłassiczeskogo nasledija w kulturie modiernizma* [in:] Szachmatowskij

wiestnik, I. S. Prichod'ko (ed.), Nauka, Moskwa 2010, pp. 194–207.

Raskina, Je.Ju., *Gieosofskije aspekty tworczestwa N.S. Gumilowa: awtorief. dissertacyi na soiskanije uczenoj tiepieni doktora filologiczeskich nauk*, Moskwa 2009, <https://gumilev.ru/about/157/>, [18.05.2023].

Rosłyj A. S., *Dantie w estietikie i poezii akmieizma: sistiema konceptow (na matieriale tworczestwa A. Achmatowoj, N. Gumilewa, O. Mandielsztama): awtorief. Dissiertacyi na soiskanije uczenoj stiepieni doktora filologiczeskich nauk*, Rostow n/D. 2006, https://new-disser.ru/_avtoreferats/01002869951.pdf, [20.05.2023].

Sikard, Ł., Barta, P., *Dantow kod russkogo simwolizma*, „Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae” 1989, no. 35(1-2), pp. 61–95.

Chłodowski, R. I., *Anna Achmatowa i Dantie. Tajny riemiesta*, „Achmatowskije cztienija” 1992, no. 2., pp. 75–92, <http://ricolor.org/europe/italia/ir/cul/ah/>, [13.05.2023].

Czukowskaja, Ł., *Zapiski ob Annie Achmatowoj. 1938–1941. T. 1.*, Sogłasije, Moskwa 1997.

DANTE'S INFLUENCE ON ANNA AKHMATOVA'S AND NIKOLAI GUMILEV'S WORK

The present paper focuses on the analysis of Dante motifs in the oeuvres of Anna Akhmatova and Nikolai Gumilev, with particular reference to Gumilev's poem Florence, his cycle of poems Beatrice and Akhmatova's poem Dante. First of all, I analyse the poets' relationship with Italy. The memoirs of the poets also call attention their relationship with Dante Alighieri and his work, the Divine Comedy.

Keywords: Anna Akhmatova, Nikolai Gumilev, Dante Alighieri, Divine Comedy, Florence, Beatrice

У СЕНЦИ СИМЕ ПАНДУРОВИЋА: КЊИЖЕВНИ РАД БРАНИСЛАВЕ ПАНДУРОВИЋ

Песма *Бисерне очи* Симе Пандуровића, из збирке *Дани и ноћи* (1912) сматра се једном од његових антологијских, а инспирација за њен настанак потицала је из његовог живота. Наиме, бисерне очи прво су постојале у песниковом животу, као стварни предмет љубави, а тек потом у песми. Познато је да ју је посветио својој супрузи, Бранислави Милошевић Пандуровић. Према каснијем личном сведочењу, испоставило се заправо да је Бранислава била та која је прво угледала очи овог песника.² Он је само чуо за њу пре тога и записао име на манжетни. Записао је и следеће у својим сећањима: „Било како било, ја сам у ствари био заљубљен; иако сам то крио, а своја интимна расположења поверавао својим стиховима, писаним ноћу, у самоћи ('Време', 'Бисерне очи', 'Догодила се песма ова')’“³

Оно што је данас мало познато јесте да се презиме Пандуровић у историји књижевности везује за два књижевника, поред славног имена Симе Пандуровића, стоји и име његове супруге, такође песникиње и прозаисте.

¹ jovana.vojvodic@ff.uns.ac.rs

² Било је то на недељној служби, када је као млади суплент, Сима Пандуровић дошао у Ваљево, заједно са неколицином других професора. О томе и њиховом упознавању видети: Ђ. Поповић, *Бисерне очи у животу Симе Пандуровића*, [у:] *Љубави српских писаца*, Ниш 1975, с. 215–219.; Иначе, Сима Пандуровић и Бранислава Милошевић имали су љубави пре ове. Даринка Одовић, данас заборављена списатељица, Сими Пандуровићу посветила је неколико песама, а име Драгутина Димитријевића Аписа, једног од главних завереника Мајског преврата, везивало се за младу госпођицу Милошевић.

³ Ђ. Поповић, *Бисерне очи у животу Симе Пандуровића...*, с. 218 – 219.

Бранислава (Милошевић) Пандуровић (1887–1975), рођена у Ваљеву, била је ћерка угледног адвоката Милошевића. У родном граду завршила је основну школу, а потом девојачку школу „Нотр Дам“ у Темишвару (1907). Након завршетка школовања, вратила се у родно Ваљево и недуго потом, 1909. године, удала за Симу Пандуровића. Годину дана након тога, преселила се у Београд заједно са супругом. По избијању Балканског рата, вратила се у Ваљево, а 1918. одлази по други пут у престоницу где је са породицом живела све до смрти.⁴ Ово сажето биографско одређење у *Грађи за Лексикон писача Југославије* је све што сазнајемо о њеном животу. Истина, на истом месту налази се и податак о њеној сарадњи у часопису *Браничево* у периоду од 1955. до 1959. године, међутим тај је податак нетачан, с обзиром на то да у бројевима из прве наведене године не постоји њено име, као ни идуће 1956. Узред напоменуто, у истом часопису, који је доносио тематски различите прилоге (књижевне, културне, друштвене и сл.) објављивао је и Сима Пандуровић, а објављени су и текстови из његове личне заоставштине, које је након смрти, Бранислава Пандуровић уступила редакцији. Но, вратимо се на тренутак на поменути часопис. Године 1957. Бранислава Пандуровић је у *Браничеву* објавила неколико песама за које је наведено да су део збирке *Цветови украј пута*. Будући да ова збирка данас не постоји, можемо претпоставити да је постојао рукопис са тим насловом, али да збирка никада није штампана. Могуће је и да је то био њен радни наслов, касније промењен у *Стихови и проза*, јер су се све песме са овог места нашле у њеној, данас јединој познатој збирци.

Дакле, у једином објављеном делу Браниславе Пандуровић, *Стихови и проза* (Београд, 1965), који већ насловом делимично открива свој садржај, заправо се налази оно што је ауторка раније штампала у периодици. Књигу отвара предговор Симе Пандуровића настао много пре него што се књига појавила и то нам открива временски прецизиран податак: Септембра 1952. Кнежевац. Будући да у тексту цитира њену поезију и прозу, јасно је да је Бранислава Пандуровић већ тада имала спремљен рукопис за штампу, а који је, понављамо, тек касније објавила.

Поменути предговор, у којем Сима Пандуровић пре свега открива приватни лик Браниславе Пандуровић, драгоцен је пре свега због тога што се о животу књижевнице не зна много, у шта нас је уверила и поменута

⁴ S. Vojinović, Pandurović, *Branislava [биографска одредница]*, „Града за Лексикон писача Југославије“ 2014, том 6, с. 39.

биографска одредница. Сима Пандуровић освртом на њену личност дао је оквир на основу којег се може стећи увид у интимни свет који је, видећемо касније, присутан у њеном писању. Можда је највећа вредност овог биографског пасажа у томе што је написана руком онога који је на најнепосреднији начин био везан за њен живот, тако да даје повод за верујемо у његову веродостојност. Томе у прилог говори истанчаност Симе Пандуровића онда када предочава карактер и особине, афинитете и врлине списатељке. Занимљиво је да Пандуровић пише у другом лицу. Обраћајући се својој супрузи, он заправо о њој пише:

заборавила си да се у овом свету не трпи никакво издвајање из друштва: ни лепотом, ни разумом ни поштењем. А ти си се, од малена одвојила од своје средине: као девојчица својом озбиљношћу, повученошћу и лепотом; као девојка својом природном достојанственошћу, моралном чистотом, љубављу према науци, уметности и поезији, укусу у одевању и опхођењу⁵

Њену посебност, како то обично бива, средина је доживела као претњу:

Већ у раној младости ти си долазила до сетнога искуства да оно што је добро не пролази најбоље, и да су племенитије тежње неизбежно спутане захтевима суровога, реалног живота, читавим сплетом друштвених схватања, навика, убеђења и предрасуда, и изложене неочекиваним ударима политичких курсева и промена у једној земљи⁶

Због неповолне ситуације, али показаних образовних амибиција, Бранислава Пандуровић ће бити послата на школовање у Румунију где ће наставити да доказује своје умеће и особеност, но ипак неће уписати студије глуме. Из тог времена, кратко ћемо напоменути, сачувана је фотографија девојке чије се бисерне очи лепо виде, исто колико и јединствена лепота о којој пише Сима Пандуровић. На поменутој фотографији заправо се налазе три младе девојке, а једна, у наручју са виолином, је Бранислава Пандуровић, тада још увек Милошевић. Слика је настала у Клостеру у Темипвару.⁷ Када се вратила у Србију, Бранислава Милошевић се одлучује да започне брачни живот, у потпуности

⁵ С. Пандуровић, *Предговор*, [у:] *Стихови и проза*, Б. Пандуровић, Београд 1965, с. 5.

⁶ Ибидем, с. 6.

⁷ Ђ. Поповић, *Бисерне очи у животу Симе Пандуровића...*, стр. 215; Та фотографија заправо је део групне фотографије питомица женског завода.

се посвећујући одабраној улози. Иако чврсто одлучна и одана одабраном животу, Сима Пандуровић није могао да прећути тињање њене уметничке црте. Када би је запитао зашто је не би испољила, она је одговарала: „То остављам теби.“⁸ За разлику од Пандуровића који је својој сапутници посветио неколико песама, она о њему није писала. Заправо у књизи *Стихови и проза* нема љубавне поезије, но како је запазила Драга П. Јовановић у приказу ове књиге: „ћутање о љубави је најлепша песма, коју жена може испевати једном човеку“⁹ и можда то открива довољан разлог непостајања љубавне лирике. Изузетак је песма *Дани неизмерног бола* која говори о последњима данима Симе Пандуровића.¹⁰

Пандуровићев предговор може се посматрати као поетски написана биографија која није била одраз срећног окружења једне жене и супруге. Године породичног мира нагло су прекинула ратна збивања, од којих је Први светски рат био најтежи и свакако највећих размера:

Требало је, заиста, надчовечанских напора и непоколебљиве вере па одржати своје лично достојанство и не одбацити, ради самоодржања, љубав према својој земљи. Ваљало је, у истини, имати максимум моралне снаге па проћи кроз бодљикаве жице свега онога што је било дубоко супротно твојој племенитој природи и твом васпитању.¹¹

На истом месту, откриће Пандуровић да су стихови Браниславе Пандуровић настали управо у таквим околностима. Била су то, за читаво човечанство, велика искушења које је донео двадесети век, а за Србију, таква времена започета су и пре тога, током Балканских ратова. Проживети толико сукоба морало је оставити трага у човеку, а Бранислава Пандуровић морала је да испољи и остави траг о тим својим искуствима. У једној песми каже: „Ја склапам очи пред руглом живота./ Док мисао страда, душа силно пати:/ Како је тешко, како страшно боли/ Када се мора достојанство дати/ Лажима разним, невољи и беди/ Где

⁸ С. Пандуровић, *Предговор...*, с. 7.

⁹ Д. П. Јовановић, *Бранислава Пандуровић*, „Стихови и проза“ 1965, Браничево, год. XI, св. 6, новембар – децембар, с. 119.

¹⁰ Извесно време пред смрт, Сима Пандуровић је престао да ради на Шекспировим преводима, упркос плановима да доврши започети посао. Подсетимо, тај велики и нимало лак посао остваривао је у сарадњи са Живојином Симићем, чувеним преводиоцем и лексикографом.

¹¹ С. Пандуровић, *Предговор...*, стр 7.

владају злочин, безверје, срамота“.¹² У суморности свакодневице, ипак тиња нада: „Уморно тело снива/ Слободу далеких шума“.¹³

У поезији Браниславе Пандуровић доминантан је исповедан тон, толико да би се збирка могла посматрати као својеврсна стихована биографија ауторке. Збирка настала више из личних побуда, него силовитих књижевних амибиција, остала је управо из тих разлога у домену особености.

Књигу је ауторка посветила својој породици:

„У јесени живота, пошто сам испунила дужности које је природа одредила жени, ја пружам и овај скромни књижевни прилог и тиме допуњујем своје постојање и завршавам свој живот.“¹⁴ Када се прочита предговор Симе Пандуровића у којем је Бранислава Пандуровић представљена као оличење идеала жене, а тек потом кроз визуру књижевнице, могли бисмо закључити да је ауторка прилично искрена у ономе што каже у неколико редака посвете. Прва песма у збирци, *Златна стаза*, симболична је као наговештај почетка краја из посвете. Дакле, то је жена које налази на заласку живота, са довршеном најважнијом мисијом испуњености која и доноси спокој пред смрћу. Драга П. Јовановић сматра да, у идејном погледу, песма *Дани неизмерног бола* обележава „завршетак златне стазе њенога [Браниславе Пандуровић] живота“.¹⁵ Истина је да се смрћу супруга нестaje живот у ком она има првенствено улогу сапутнице. Но, уколико говоримо о искључиво њеном личном животу, рекли бисмо да је симболично затворен круг двома другим песмама. Прва је песма *Завет* у којој се Бранислава Пандуровић, на заласку живота, обраћа синовима, остављајућу у аманет оно највредније, духовне вредности, које је и сама неговала. У последњој песми збирке, *Финале*, своде се рачуни испуњеног живота, који се потом мирно и напушта.

Иако у књизи песме нису издвојене циклусима, према тематици, оне би условно речено, могле да се поделе. Песмама којима је прецизирано време настанка, тематика је везана за стварност обележена искуством рата, и то су песме настале четрдесетих година. Иако смо већ нагостили да су ове песме присутне у збирци, треба истаћи то да ауторка није у стиховима преносила слике стварности, већ је у тај оквир сместила и себе као учесника тих догађања. У песми *Под окупацијом*, лирско ја у свакодневици вапи, као и у песми *Зловоља*: „Хоћу да се спасем, напрежем се, борим,/ Ал' бестидни живот данашњице грубе/ Зграби ме, мрцвари, без милости баца/ У чељусти њене, у те тупе зубе.“¹⁶

Ипак, има код Браниславе Пандуровића патријархалног осећања оличеног пре свега кроз љубав према отаџбини. Поводом ослобођења

¹² Б. Пандуровић, *Ја склапам очи*, [у:] *Стихови и проза*, Б. Пандуровић, Београд 1965, с. 29.

¹³ Б. Пандуровић, *Ритмови уздаха*, Ибидем, с. 30.

¹⁴ Ибидем, с. 17.

¹⁵ Д. П. Јовановић, *Бранислава Пандуровић...*, стр. 119; Овај текст Драге Јовановић је заправо приказ књиге, написан исте године када је књига штампана.

¹⁶ Б. Пандуровић, Ибидем, с. 37.

престонице, испевала је *Поздрав Београду*: „Сад из крви растеш;/ Јачај нам се, шири снажна крила,/Грли децу са свих српских страна;/Све су стране крвљу накапане.“¹⁷ На ту се песму Божидар Ковачевић засебно осврнуо у свом предговору:

Београду су посветили своје стихове неколики велики српски песници, Војислав, Ракић, Сима Пандуровић. И моја маленкост је одала почаст нашем љубљеном граду. Мислим да међу те стихове који били генијални или не, свакако су прожети љубављу и топлином осећања, треба ставити и ових шеснаест стихова Браниславе Пандуровић¹⁸

Тај Ковачевићев предговор који говори о књижевном раду Браниславе Пандуровић, такође се налази у оквиру њене књиге. Ковачевић је, иначе, био пријатељ Симе Пандуровића, па према томе и читаве породице. Попут Пандуровића, неколико речи с почетка текста посветио је осврту на њену личност, чија се суштина поклапа са оним што је Пандуровић рекао о својој супрузи. Оно што је важно издвојити у његовом тексту јесте запажање поводом њене поезије, која, подсетићемо није једино што се нашло у оквиру књиге. Ево шта Ковачевић примећује:

У списима Браниславе Пандуровић осећају се три струје које се преплећи и спајају, јер све три имају исти извир у зачетак у љубави. [...]

У првој врсту наш песник слави и признаје божанство чији је израз овај свемир а свест која их запажа – јесте човек односно човечанство. Бранислава Пандуровић дубоко је прожета том узвишеном религиозношћу и филозофијом [...].

У другој групи песама она је Српкиња и племенито биће које пати са својим народом, радује се с њим, слави његову традицију, верује у његову будућност. [...]

Трећу варијацију [...] претстављају оне песме у којима Бранислава Пандуровић казује љубав према својој деци и својој породици – уопште љубав мајке и жене. Иако на први поглед најинтимније и по мотивима најуже, често баш те песме садрже у исти мах и космичка и патриотска осећања и мисли из ранијих циклуса које мисли и осећања пробијају кроз њену интиму као златна потка.¹⁹

Рекли бисмо да најјачи рефлекси потичу од мајчинске љубави која је примарна у животу жене, односно Браниславе Пандуровић. Тај мотив

¹⁷ Ибидем, стр. 32.

¹⁸ Б. Ковачевић, *Бранислава Милошевић Пандуровић*, [у:] *Стихови и проза*, Б. Пандуровић, Београд, 1965, стр 15–16.

¹⁹ Ибидем, стр 14.

присутан је као изворни смисао без којег није могуће осећати љубав према другој, оној о чему Ковачевић говори. Осим као мајка, жена се показује као родољуб, неко ко, иако ван фронта, увиђа страхоте рата и дубоко потресена призорима и страдањима, молитвама тражи најбољи исход за своју земљу и свој народ. Родољубива поезија показује Српкињу у светлу колективног, али истовремено индивидуалног, јер и она сама страда у тој неизвесности која влада док траје рат.

Осећање песимизма присутно је кроз свесност о пролазности живота, али без очаја што је то једина његова неминовност. На крају песимистичног осећања стоји ипак оно што песимизму не дозвољава да превагне. Без страха у суочавању са неминовношћу смрти: „Кроз крш и лом живота/ И болни земаљски род/ Лагано крају плови/ Мога живота брод“.²⁰ Помињући младост а у њој родно Ваљево, код песничког субјекта осетна је носталгичност, као на пример у песми *Стари звуци*: „Звуци валцера, звуци младости моје!/ Како ме опија сваки акорд ваш“,²¹ али не и жал што је то део прошлости. Баш зато што је доживео, субјект нема разлог да своју садашњост сматра бесмисленом.

У предговору, Ковачевић каже да је читао рукопис књиге и да је давао сугестије, притом ипак остављајући ауторки да према свом личном нахођењу дâ коначни облик збирци.

Ковачевић наводи неколико песама које би могле да буду део антологија, како он каже, „чак и каквог строгог састављача“.²² У питању су следеће песме: *У ропству*, *Утешни отсјаји*, *Ритмови уздаха*, *Неизбежност*, *Чудан цвет*, и на крају, као „особито изванредну“ издваја песму *Дани неизмерног бола*. Ова је песма заправо начин да као супруга, Бранислава Пандуровић дâ лични допринос у остављању вечног трага о славном песнику. О трагу који је она оставила историји књижевности, не можемо говорити као оном који је остао иза Симе Пандуровића, но Божидар Ковачевић закључује да тај траг, ма коликог обима и вредности, не треба да остане непознат:

могу мирне душе рећи да у дугом низу наших књижевница од кнегиње Јефимије која је извезла прве стихове наше жене, од Еустахије Арсић и Ане Обреновић, првих списатељица у нашој обновљеној нацији; преко Милице Стојадиновић Српкиње па све до наших дана кад су Јелена Димитријевић, Милица Јанковић, Даница Марковић, Јела Спиридоновић,

²⁰ Б. Пандуровић, *Сутон*, [у:] *Стихови и проза*, Б. Пандуровић, Београд, 1965, стр. 25.

²¹ Ибидем стр. 24.

²² Б. Ковачевић, *Бранислава Милошевић Пандуровић...*, с. 15.

Мила Марковић, Драга П. Јовановић и многе друге доказале шта жена уме и може у нашој култури – могу дакле рећи да Бранислава Пандуровић има у њој своје часно и лепо место.²³

У том погледу сложили бисмо се и са крајње искреним закључком предговора Пандуровића у ком се каже да јесте њен допринос књижевности скроман, али је садржајан.

О Бранислави Пандуровић као прозном писцу, врло се тешко може говорити, с обзиром на то да је написала два краћа прозна текста, не високе уметничке вредности, али важна због тога што тематски подсећају на „женско писање“, писање у чијем је средишту жена са несрећним животним удесом. У поезији нема такве жене, будући да је жена у стиховима Браниславе Пандуровић мајка и родољуб. Ипак, у књизи *Стихови и проза* налази се (ауто)биографски текст *Један ратни детаљ* који говори о важном догађају из живота Пандуровића. Како је брачни пар дочекао Први светски рат у Ваљеву, председник општине затражио је да се на збор поводом, не признавања окупаторске власти, већ покушаја изналагања мировног решења, позове и Сима Пандуровић. Он је том приликом одржао говор уперен директно против непријатељских снага (иначе присутних на збору), због чега је интерниран у Болдогасоњ, а потом и у Нежидер.²⁴ Претходно је у њиховој кући извршен претрес, а Сима Пандуровић морао је да уништи сав могући спорни материјал. Бранислава Пандуровић пише управо о том догађају и околностима које су га обележиле, и то делимично на основу причања и сећања свог супруга. Књижевник Младен Ст. Ђуричић такође је писао о овом догађају, међутим са извесним пропустима у објективном приказу због чега је реаговао Сима Пандуровић објавивши, такође у *Браничеву*, текст под насловом „Запис један о песнику и човеку“.²⁵ У сваком случају, текст Браниславе Пандуровић иако нема књижевну вредност, важан је у биографском погледу, као један од непосредних сведочанстава о овом важном моменту у животу Симе Пандуровића, па и његове породице. По ослобођењу, након завршетка рата, Пандуровићи ће кратко време боравити у Ваљеву, када одлучују да се преселе у Београд. У тексту

²³ Ибидем, стр 16.

²⁴ Овај податак помиње и Божидар Ковачевић, као и то да је посветио неколико стихова страдалима у тим логорима. Видети: Б. Ковачевић, *Сима Пандуровић*, „Летопис Матице српске“, 1956, год. 132, књ. 377, св. 4, април, с. 354–368.

²⁵ С. Пандуровић, *Запис један о песнику и човеку*, „Браничево“ 1959, год. IV, бр. 3, септембар, с. 70–71.

Бисерне очи Симе Пандуровића, који је настао на основу разговора који је Ђорђе Поповић водио са Браниславом Пандуровић, Поповић помиње овај детаљ из живота, али не и текст који је поводом тога Бранислава Пандуровић написала.

Збирку затвара поглавље *Мисли* у оквиру којег се налази укупно четрдесет и пет афористичких записа. Божидар Ковачевић ће, у већ поменутом предговору рећи: „Штета је што нема више афоризама који су добри и који својим лепо искованим премисама и закључцима згодно допуњују својом мисаонишћу осећајну ноту ових стихова.“²⁶ Сличне рефлексije писала је и Исидора Секулић. Неколико *Записа* објавила је у *Летопису Матице српске*,²⁷ а касније их и штампала у књизи истоименог наслова.²⁸ Привидно покривене једноставношћу, за читаоце су те мисли општеважећа истина, односно подстицај за размишљање у којима пре свега треба да се види одређена смерница и савет. У *Мислима* су кључни мотиви њеног певања: смрт, мајчинство, човек(ољубље), љубав, врлине и, следствено томе, мане:

„Морал је висина људског живота. Ако је и интелигенција у складу са њим, онда је то највеће човеково достигнуће.“²⁹

„Сви продукти душе ако су у складу са интелектом непобитне су вредности; без тог склада непотпуни су.“³⁰

„Тријумф велике љубави је мајка. Она даје све, а не тражи ништа.“³¹

„Амбиција и сујета нису исто. Прва је племенита тежња за предњачењем у свим позитивним особинама, док је друга аморалан начин чисте себичности“³²

„Поштовати свачије осећање; заблуде се саме по себи поправљају; оно што је битно и неприкосновено остаје на површини, а време казује све“³³

²⁶ Б. Ковачевић, *Бранислава Милошевић Пандуровић...*, с. 15.

²⁷ И. Секулић, *Записи*, „Летопис Матице српске“ 1936, год. СХ, књ. 345, св. 2, март–април, с. 154–159.

²⁸ И. Секулић, *Записи*, Млада Србија, Београд 1941; Напомињемо да редослед записа у *Летопису* и у овој књизи није истоветан.

²⁹ Б. Пандуровић, *Мисли*, [у:] *Стихови и проза*, Б. Пандуровић, Београд 1965, стр. 57.

³⁰ Ибидем, стр. 62.

³¹ Ибидем, стр. 58.

³² Ибидем, стр. 58.

³³ Ибидем, стр. 60.

Сима Пандуровић је аутор сличних записа. Њих је штампао часопису *Браничево* под насловом *На стазама искуства и посматрања*³⁴ и *Мисли*.³⁵ Додуше, мора се признати да се у њима види једна дубља мисаоност, која је морала бити подстакнута вишим филозофским проматрањем. Када прочитамо нека од њих, јасно ћемо уочити њихову сличност:

„У данашње доба дволичност је тако раширена и одомаћена појава, да се већ подразумева и не узима строго. Рекло би се да су људи, бојећи се или стидећи се да покажу своје право лице, готово принуђени да буду дволични.“³⁶

Занимљиво је да, за разлику од поезије, у овим мислима Бранислава Пандуровић пише из позиције жене, критикујући њен положај и улоге у друштву. Са једне стране, у њој ће видети жртву која се повинује наметнутим нормама и другима и не бира да се томе одупре, а са друге, ауторка не преза да изрази неповољну критику на рачун неморалности. Премда прилично традиционалних схватања, Бранислава Пандуровић дотакла се и отворенијих тема и поводом њих, такорећи, јавно изрекла своје мишљење: „Проститутка је проститука, била она просвећена или најнепросвећенија жена. Оне задовољавају похоту и свака од њих тражи да буде плаћена на свој начин.“³⁷ Ево како размишља Сима Пандуровић по питању женске природе:

Положај младе жене према људима није много завидан. Сваки човек тражи да она буде чедна у односу са свима, изузимајући њега. А тај захтев је тешко, управо немогуће испунити. И ту је почетак жениног лукавства, човекове љубоморе, узајамних неспоразума, сцена, сукоба и осталих комедија.³⁸

Иако је допринос књижевности ове ауторке био скроман, њен поетски свет занимљив је и сугестиван. Бранислава Пандуровић, како смо видели, писала је прозу, али је њена поезија била успелија. Сагласје поезије и онога ко ју је створио, односно присуство писца у делима чини лепу особеност њеног опуса. Захваљујући предговорима њене

³⁴ У неколико наврата је Пандуровић објављивао стихове и рефлексije који су заправо део књиге песама и афоризама коју је, према ономе што стоји у објашњењу, требало да штампа Матица српска.

³⁵ С. Пандуровић, *Мисли*, „Браничево“ 1957, год. III, бр. 4, децембар, с. 27–30.

³⁶ С. Пандуровић, *На стазама искуства и сазнања*, „Браничево“ 1965, год. XI, св. 1–2, фебруар–април, с. 8.

³⁷ Б. Пандуровић, *Мисли...*, с. 61.

³⁸ С. Пандуровић, *На стазама искуства и сазнања...*, с. 6.

једине објављене збирке, читаоцима је дата могућност да упознају личност ауторке и стекну основни књижевно-критички увид у њен рад. Сима Пандуровић и Божидар Ковачевић сагласни су у томе да је била узор човеку, али су исто тако сложни у потврђивању њеног дара за писање. У домену женског гласа у књижевности ауторка је тежила да у књижевност пренесе лична уверења и знања и овом је књигом ту тежњу остварила. Патријархално настројена, Бранислава Пандуровић уткала је у стихове и духовне вредности настојећи да њима учини додатну сверху свог писања. Исто тако, обележена животним искуством, у којем је онај ратни доминантан, ауторка је сматрала за сходно да свој лични доживљај такође пренесе на раван књижевности. Оно што остаје на крају као утисак целокупног стваралаштва јесте чињеница: „све је преливено дубоком искреношћу, нежношћу и непосредношћу“.³⁹

Овај је рад суштински покушај указивања на животни и стваралачки пут једног запостављеног женског пера. Премда није непосредно везано за њен рад на пољу књижевности, чини ми се пригодним за крај оставити мисао којом би се још једном изразиле врлине на којој су толико инсистирали они који су је познавали. Први међу њима био је, разуме се, Сима Пандуровић: „нежно осетљива на сваку непријатност, грубост, лаж или претварање. Волела си отменост, исправност, честит рад и чистоту мисли.“⁴⁰ То је оно што се може читати у њеним литерарним редовима, те је помињањем ових речи, верујемо, ипак успостављена међусобна веза.

БИБЛИОГРАФИЈА

Извори:

Пандуровић, Б., *Стихови и проза*, Б. Пандуровић, Београд 1965.

Цитирана литература:

Јовановић, П., Драга. Бранислава Пандуровић, „Стихови и проза“ 1965, *Браничево*, год. XI, св. 6, новембар –децембар.

Ковачевић, Б., *Сима Пандуровић*, „Летопис Матице српске“1956, год. 132, књ. 377, св. 4, април, стр. 354–368.

³⁹ Д. П. Јовановић, *Бранислава Пандуровић...*, с. 119.

⁴⁰ С. Пандуровић, *Предговор...*, с. 9.

Ковачевић, Б., *Бранислава Милошевић Пандуровић* [у:] *Стихови и проза*, Б. Пандуровић, Београд 1965.

Пандуровић, С., *Мисли*, „Браничево“ 1957, год. III, бр. 4, децембар.

Пандуровић, С., *Запис један о песнику и човеку*, „Браничево“ 1959, год. IV, бр. 3, септембар.

Пандуровић, С., *Предговор*, [у:] *Стихови и проза*, Б. Пандуровић, Београд 1965.

Пандуровић С., *На стазама искуства и сазнања*, „Браничево“ 1965, год. XI, св. 1–2, фебруар–април.

Поповић, Ђ., Бисерне очи у животу Симе Пандуровића, [у:] *Љубави српских писаца*, Градина, Ниш 1975, с. 215–225.

Секулић, Исидора, „Записи. Летопис Матице српске“ 1936, год. CX, књ. 345, св. 2, март–април.

Vojinović, S. Pandurović, *Branislava [биографска одредница]*, „Грађа за Leksikon pisaca Jugoslavije“ 2014, том 6.

IN THE SHADOW OF SIMA PANDUROVIĆ: THE LITERARY WORK OF BRANISLAVA PANDUROVIĆ

The paper talks about the literary work of Branislava Pandurović, whose last name creates clear associations. The wife of the famous poet made a modest contribution to Serbian literature, although important because it was encouraged by Sima Pandurović, a famous modernist poet. In the paper, we will consider her poetry, prose and aphorisms found in her collection *Stihovi i proza* (1965). This work is an attempt to indicate the life and creative path of a neglected female pen.

Keywords: Branislava Pandurović, poetry, prose, Sima Pandurović, Božidar Kovačević

ZAPOMNIANE BAJANIE – EDYCJA KRYTYCZNA BAJEK ANTONIEGO GLIŃSKIEGO

Przedstawienie spójnego zarysu polskiej folklorystyki ludowej XIX wieku na terenie obecnej Litwy i Białorusi, a więc obszarach należących do dawnej Rzeczypospolitej Polskiej, jest niemożliwe. Wielokulturowość oraz wielowyznaniowość tych regionów² w znaczący sposób wpłynęły na dziedzictwo kulturowe, co znajduje swoje odzwierciedlenie w literaturze tego okresu. Dlatego Stanisław Świrko w *Litwie i Białorusi* podzielił XIX wiek na trzy przedziały czasowe, w których można wyróżnić odmienne cechy, wpływające na rozwój folklorystyki, czyli dominujący ówczesnie język i kulturę: 1801-1830 (język i kultura polska), 1831-1863 (mieszana, polsko-litewsko-białoruska) oraz 1864-1900 (podporządkowanie administracyjne Rosji)³. Wielu autorów żyło na przełomie tych lat. Jednym z nich był Antoni Józef Gliński, niemal zapomniany polski bajkopisarz, któremu poświęcona została dalsza część artykułu. Na podstawie przeprowadzonych badań, będących tematem mojej pracy licencjackiej, przedstawię najważniejsze

¹ Uniwersytet Warszawski, nb.zalewska@student.uw.edu.pl.

² Początki przenikania się różnych kultur można zauważyć już w XIII w., kiedy to Białorusini stopniowo narzucali Litwinom swój język i kulturę. Do połowy XIV w. językiem urzędowym Wielkiego Księstwa Litewskiego był ten podbitej ludności ruskiej. Natomiast zawarcie w 1569 r. unii lubelskiej skutkowało późniejszym wyparciem języka białoruskiego na rzecz polskiego, który pod koniec XVII wieku stał się językiem urzędowym. Dopiero po upadku Rzeczypospolitej szlacheckiej, rozbiorach i innych polityczno-militarnych wydarzeniach, takich jak upadek insurekcji kościuszkowskiej czy kampanii napoleońskiej, a ostatecznie represje na Polakach po powstaniach doprowadziły do tego, że Litwini oraz Białorusini zaczęli na nowo kształtować swoją tożsamość narodową. Szczegółowo porusza to zagadnienie Stanisław Świrko (Zob.: S. Świrko, *Litwa i Białoruś*, [w:] *Dzieje folklorystyki polskiej 1800-1863*, H. Kapelański i J. Krzyżanowski (red.), Wrocław 1970, s. 169-227.).

³ Ibidem, s. 171.

informacje o autorze, omówię wybrane problemy edytorskie związane z edytowanymi fragmentami prozy oraz ich współczesnymi opracowaniami.

AUTOR (NIE)ZNANY – KILKA SŁÓW O PROBLEMATYCZNEJ BIOGRAFII AUTORA

Informacji o A. Glińskim jest niewiele w opracowaniach. Można wśród nich wyróżnić m.in.: *Mojego bazarza odnowionego: studia i szkice o literaturze młodzieżowej* Joanny Papuzińskiej⁴, kilka uwag zawartych w *Dziejach folklorystyki polskiej polskiej 1800-1863*⁵, a wcześniej w opracowaniu Oskara Kolberga znaleźć stwierdzenie, że autor XIX-wiecznych bajek mógł inspirować się folklorem terenów Kujaw⁶. Najwięcej jednak uwagi poświęcił mu Julian Krzyżanowski, polonista i historyk literatury. Pisał o nim w *Paralelach*:

Antoni Józef Gliński (1817-1866) był człowiekiem o kulturze literackiej bardzo niskej, zdobytej drogą samouctwa na głuchej prowincji, wzbogaconej zaś obcowaniem z mało ciekawym światem literackim Wilna połowy ubiegłego wieku. Znamienną właściwością tej kultury było rozmiłowanie się w literaturze rosyjskiej;

W dalszą część szkicu J. Krzyżanowski poświęca analizie utworów literackich Glińskiego. Badacz krytycznie ocenia autora bajek i jego twórczość, opisuje jego inspiracje zaczerpnięte z literatury rosyjskiej. Swoje nieprzychylnie poglądy wyrażał także w innych artykułach hasłowych czy opracowaniach. Można przypuszczać, że J. Krzyżanowski mógł oceniać negatywnie twórczość Glińskiego ze względu na panującą w Polsce ideologię w czasach Rzeczypospolitej ludowej. Świadczyć może o tym także artykuł hasłowy, w którym historyk literatury, błędnie przypisuje autorowi bajek chłopskie korzenie. J. Krzyżanowski pisze: *Gliński Antoni Józef (1817–1866), bajkopisarz. Syn chłopca, ur. w Szczorsach pod Nowogródkiem, w majątku wysoce kulturalnego filantropa i oświatowca Adama Chreptowicza*⁸. Narzeczona obrona przez historyka literatury spowodowała, że o Glińskim, rzekomym

⁴ J. Papuzińska, *Mój bazarz odnowiony: studia i szkice o literaturze młodzieżowej*, Warszawa 2014.

⁵ H. Kapeliński, J. Krzyżanowski, *Dzieje folklorystyki polskiej 1800-1863*, s. 243, 247, 387, 285.

⁶ O. Kolberg przeanalizował kilka bajek A. Glińskiego. Do tekstów pochodzących z Kujaw sporządził pojedyncze przypisy z zaznaczeniem fragmentów, które odpowiadały bajkom z „Bazarza polskiego”. Kolberg twierdził, że w bajkach Glińskiego i *Klechdach* Wójcickiego zachowało się wiele elementów folkloru kujawskiego, więcej niż w zebranych przez niego opowieściach. Por. O. Kolberg, *Lud: jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, ser. 3, cz.1, Warszawa 1867.

⁷ J. Krzyżanowski, „Bazarz polski” Antoniego Glińskiego i jego źródła literackie, [w:] *Paralele*, Warszawa 1977, s. 762.

⁸ J. Krzyżanowski, *Antoni Józef Gliński*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 8, s.89.

chłopie z pochodzenia, można było choćby wspomnieć w opracowaniach, co nie było oczywiste w czasach cenzury obowiązującej w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w II poł. XX w.

Zupełnie odmienna informacja pojawia się w przypisie do szlacheckiej rodziny Glińskich w książce *Rodziny szlacheckie na Litwie w XIX wieku: powiaty lidzki, oszmiański i wileński* autorstwa Czesława Malewskiego: „Antoni Józef Gliński (1817-1866) – bajkopisarz, od 1844 r. urzędnik gub. w Wilnie [...]”⁹. Dzięki pomocy byłego Prezesa Towarzystwa Genealogiczno-Heraldycznego Litwy, a obecnego Prezesa Honorowego tej organizacji, udało się dotrzeć do wcześniej niepublikowanych informacji o autorze „Bazarza polskiego”, co rozwinę w nieopublikowanej dotychczas pracy licencjackiej. Na podstawie analizy źródeł litewskich archiwów udało się ustalić, że bajkopisarz był najprawdopodobniej szlachcicem z herbu Jastrzębiec. Wziął ślub w 1848 r. z Franciszką Ludwiką Bauman, a z aktu zaślubin wynika, że był synem Józefa i Heleny Smolskiej¹⁰. W litewskich archiwach istnieje drzewo genealogiczne rodziny Glińskich¹¹ oraz akt zgonu¹², w którym zostało zmienione jego drugie imię z Józefa na Jerzego i podana informacja, że bajkopisarz zmarł 18 czerwca 1866 roku¹³. Został pochowany na cmentarzu na Rossie, gdzie do dziś istnieje jego grób. We wspomnieniach z epoki pojawia się informacja, że zmarł na cholere, kiedy to w latach 1866-1867 w Europie wybuchła epidemia tej śmiertelnej wówczas choroby.

MOTYWY FOLKLORYSTYCZNE

Za życia Gliński był redaktorem urzędowego pisma o nazwie „Wiadomości Gubernialne Wileńskie”. Był też członkiem redakcji „Kuriera Wileńskiego”. Oprócz dwóch wydań czterotomowego „Bazarza polskiego” w Drukarni Gubernialnej w Wilnie, wydał w 1860 r. tłumaczenie bajek Iwana Kryłowa,

⁹ Cz. Malewski, *Powiat wileński*, [w:] *Rodziny szlacheckie na Litwie w XIX wieku: powiaty lidzki, oszmiański i wileński*, Warszawa 2016, s. 500.

¹⁰ Nigdy wcześniej taka informacja nie pojawiała się w opracowaniach. Nie widnieje w nich żadne przypuszczenie, kto mógł być ojcem Glińskiego, a przez brak przypisów w opracowaniach J. Krzyżanowskiego, nie można zrozumieć, na jakiej podstawie historyk wysnuł tak śmiało przypuszczenie o chłopskim pochodzeniu pisarza Kresów (Zob. LVIA, F. 604, ap. 55, b. 148 l. 7, ırařas 46).

¹¹ W zespole Kancelarii wileńskiej deputacji szlacheckiej w teczce Glińskich (LVIA, F. 391, ap. 4, b. 890 l. 68) jest schemat drzewa genealogicznego. Pod numerem 9 wymieniony Antoni Jerzy syn Józefa, który został dokooptowany do rodu Glińskich 20 VIII 1835 r.

¹² LVIA, F. 604, ap. 20, b. 112 l. 71v, ırařas 105.

¹³ Data podana wg kalendarza juliańskiego obowiązującego w Rosji od 1700 do 1918 r.

rosyjskiego poety. Liczne wznowienia i przekłady¹⁴ zbioru bajek A. Glińskiego świadczą o jego ponadprzeciętnej poczytności.

We wstępie do *Bajarza...* autor zaznacza, że spisane opowieści są zasłyszane przez niego w dzieciństwie i przekształcone. Wskazuje też docelowego odbiorcę swoich utworów – bajki mają nie tylko służyć najmłodszym, lecz także dorosłym. W wykreowanych utworach polski bajkopisarz chętnie wykorzystuje elementy folklorystyczne i zaczerpnięte z literatury obcej. Wśród nich pojawia się kilka kluczowych motywów, które obrazują postrzeganie rzeczywistości w dawnych czasach.

Postacią, wyróżniającą się w opowieściach Glińskiego, jest czarownica. To kobieca bohaterka, przebiegła, wyrządzająca szkodę ludziom ze wsi. W opisach wprowadzających często pojawiają się leksemy nawiązujące do dawnych wierzeń Słowian, spopularyzowane przez literaturę polskiego romantyzmu. Obraz czarownicy stanowi przekształcenie mitu o Babie-Jadze, mającego rodowód słowiański. W opowieściach stara, pomarszczona kobieta, poluje i zjada dzieci. W kreacji postaci można dostrzec też elementy świata przedstawionego, zastanego w XVII i XVIII w. W czasach polskiego oświecenia wierzono, że czarownice spotykają się na schadzki, później nazywane sabatami. Wszystko to odbywa się na Łysej Górze, szczycie Gór Świętokrzyskich. W legendach ludowych wraz z Górą Brocken są najczęściej wspominanymi miejscami, na których dochodziło do złołów czarownic. Wiąże się to także z tym, że Łysa Góra kojarzona była z religią pogańską, a jeszcze w XIX wieku znaleziono tam stare urny zmarłych. Atrybutem więdźm w bajkach Glińskiego jest pomiotło, czyli miotła do czyszczenia pieca chlebowego. To na niej przez komin kobieta wylatuje, by spotkać się na szczycie z innymi czarownicami¹⁵.

Drugą istotną postacią wprowadzoną do opowieści jest diabeł. Ma charakterystyczny strój. W polskiej tradycji ludowej istniał zakorzeniony obraz diabła jako postaci ubranej według obcej – zazwyczaj niemieckiej – mody. Miał symbolizować obcość, a tworzona postać w tymże przebraniu wzbudzała niepokój. Nie był jednak częstym motywem postaci w podaniach ludowych, ponieważ polscy chłopcy mieli ograniczony kontakt z przedstawicielami narodu niemieckiego¹⁶. Ma rudy ogon i rogi, jest złośliwy, chce wyrządzać ludziom krzywdę.

¹⁴ *Bajarza...* został przełożony na język czeski, francuski, angielski i niemiecki.

¹⁵ Kobiety latające na miotłach były przedstawiane już w średniowieczu. Jako pierwszy przedstawił czarownice w taki sposób Martin Le France na marginesach rękopisu *Le Champion des dames*.

¹⁶ E. Wilczyńska, *Niemiec* [w:] *Słownik polskiej bajki ludowej*, <https://bajka.umk.pl/slownik/lista-hasel/haslo/?id=126>, [cit. 12.06.2023].

Elementami wierzeń ludowych są również opisane w opowieściach przedmioty chroniące przed złymi mocami. W bajce *O dobrym kmiotku...* główny bohater o imieniu Niespodzianek zarysowuje wokół siebie okrag¹⁷. Wierzy, że go to uchroni przed mocą diabłów. Dawniej wierzono, że kreda i narysowany nią okrag miał odstraszać istoty z zaświatów. Diabły, czarownice i widma nie mogły przekroczyć kręgu. Według wierzeń kreda, aby zachowała swą moc, powinna być poświęcona 6 stycznia w Święto Trzech Króli. Ten rytuał ochronny pojawia się w wieku przekazach i jest związany nie tylko z ochroną domu, lecz także z zabezpieczeniem roślin, takich jak paproć i jej kwiat¹⁸. Do dziś zachował się podobny zwyczaj: na drzwiach domu rysuje się okrag, by ochronić domowników od klątw i nieszczęść.

Także pianiu koguta Gliński nadaje istotne znaczenie. W scenie w piekle, gdy Niespodzianek chce odzyskać cyrograf na swoją duszę, na co „Skrzywił się diabeł, jak gdyby pianie koguta posłyszał”¹⁹. Kogut stał się ważnym elementem kultury już w starożytności, kiedy to symbolizował słońce, a także miał moc odstraszania Hekate, złowrogiej bogini czarów i ciemności. W średniowieczu uważano zaś, że nie można opuszczać gospodarstwa przed jego pianiem, ponieważ moce zła są wtedy najsilniejsze. W wierzeniach ludowych funkcjonowało przekonanie, że swoim jutrzennym śpiewem potrafi zwalczyć złe istoty, takie jak upiory, diabły czy czarownice. Stąd też wzięło się przysłowie: *Kiedy kur pieje, diabeł truchleje*. W religii chrześcijańskiej natomiast kogut i jego pianie są symbolem zmartwychwstania i zwiastuje Sąd Ostateczny.

A. Gliński w swoich utworach często sięgał do utartych motywów, zakorzenionych w świadomości potencjalnych odbiorców. Przedstawiony opis jedynie niewielkiego przekroju zagadnień, do których nawiązywał, ukazuje dobrą znajomość wierzeń ówczesnych ludzi.

NAJWAŻNIEJSZE ZAŁOŻENIA EDYTORSKIE

Podstawą wydania edycji krytycznej są bajki z drugiego, ostatniego za życia autora wydania *Bajarzy polskiego* z 1963 roku. W jej skład wchodzi trzy opowiadania wybrane z czterotomowej publikacji: *O diable i o babie*²⁰, *O wdowim*

¹⁷ A. Gliński, *O dobrym kmiotku...*, s. 18.

¹⁸ A. Fisher, *Paprocie*, [w:] M. Kujawska i inni (red.), *Rośliny w wierzeniach i zwyczajach ludowych*, Wrocław 2016, s. 254-255.

¹⁹ A. Gliński, *O dobrym kmiotku...*, s.20.

²⁰ A. Gliński, *O diable i o babie*, [w:] *Bajarzy polski*, t. 3, Wilno 1862, s. 224-230.

*synu i czarownicy*²¹ oraz *O dobrym kmiotku, jego synu Niespodzianku i o Madeju*²². Ze względu na swoistość językową tekstu przypisy stworzono na podstawie artykułów hasłowych ze Słownika Języka Polskiego Bogumiła Lindego oraz Słownika wileńskiego, co pozwoliło na dokładne opisanie słownictwa, którym posługiwał się autor bajek. Na podstawie przeprowadzonych badań można wyróżnić trzy najważniejsze obszary, z którymi wiążą się problemy edytorskie z zakresu języka: interpunkcję, ortografię oraz leksykę.

Zapis interpunkcyjny w edytowanych utworach jest stosowany niekonsekwentnie. Imiesłowy czynne oraz uprzednie często występują niewydzielone obustronnie przecinkami, np. [...] *wóz z bagna wydobył, na drogę wyprowadził i zniknął chichocząc*²³ czy *był to jakiś kmiotek szczęśliwy u Boga, bo gdy znalazłszy na piecu uderzyłem go [...]*²⁴. Pominięto także podobne wydzielenia w niektórych formach wołacza. Zmodernizowano więc oba te zapisy interpunkcyjne. Zmieniono pauzy na półpauzy i usunięto przecinki rozdzielające okoliczniki od pozostałych części zdania. Zniesiono także nagromadzenia znaków, których zapis był obecny w wielu utworach tego okresu przez nieustabilizowane normy językowe panujące do tzw. wielkiej reformy ortografii z 1936 roku. Pominięto również kropki w zapisie tytułów utworów i ujednolicono zapis dialogów występujących w tekście. Odrębne decyzje podjęto we fragmentach epiki, stylizowanych na prozę poetycką, oraz liryki. Zachowano w nich oryginalny zapis interpunkcyjny oraz oryginalny zapis ze względu na rymy i rytm zastosowane przez autora bajek.

Ortografia również została częściowo zmodernizowana. Uwspółcześiono zapis joty, (zmieniono np. *djabeł* na *diabeł*), końcówek przymiotników (np. *świętem kadzidłem* na *1*), usunięto iloczasy, który pozostał w szczątkowej postaci w opracowywanych utworach. Zastosowano także współczesną, rozdzielną pisownię cząstki *nie* z imiesłowami. Jeśli zapis był zgodny z obecną normą ortograficzną, zastąpiono go pisownią rozłączną w pozostałych przypadkach. Zastąpiono też zapis *ó* na *u*, jeśli stanowiło to błąd ortograficzny z dzisiejszego punktu widzenia. Wprowadzono zapis nazw miejscowych wielką literą. Tyczy się to tylko *Łysej Góry*, nazwy szczytu, którego nazwa współcześnie zapisywana w jest w takiej formie.

Najwięcej problemów edytorskich sprawiła leksyka. Podczas opracowania słownictwa użytego przez A. Glińskiego opatrzone niezrozumiałe słowa

²¹ Tenże, *O wdowim synu i czarownicy*, [w:] *Bajarz polski*, t. 2, Wilno 1862, s. 161-172.

²² Tenże, *O dobrym kmiotku, jego synu Niespodzianku i o Madeju*, [w:] *Bajarz polski*, t. 4, Wilno 1862, s. 5-26.

²³ *Ibidem*, s. 11.

²⁴ *Ibidem*, s. 26.

odpowiednimi kwalifikatorami. Najczęściej pojawiają się w tekście leksemy przestarzałe, które obecnie wyszły z użycia. Pojawia się również słownictwo gwarowe, takie jak np. „paczesie” (‘włókna lnu lub konopi pozyskane z drugiego czesania; materiał gorszej jakości’) czy „Tyla” (‘tyle’). Autor używa niejednokrotnie słów, w których nie doszło do uproszczenia grup spółgłoskowych. W opracowaniu bajek pozostawiono oryginalny zapis tychże form, ponieważ są one swoiste dla epoki i autora, który często świadomie wybierał starsze warianty używanych leksemów. Pojawiają się także słowa, które w tamtym czasie występowały formy wyrazowe współistniejące w języku białoruskim i rosyjskim, takich jak „napilnik” (por. brus. Напільник i ros. Напильник²⁵), co wynika ze wspomnianej wielokulturowości ziem Kresów. Najliczniejszą grupę opracowywanych wyrazów stanowią te, które nawiązują do konkretnych przedmiotów używanych lub znajdujących w gospodarstwach domowych: „kociuba” (‘drewniane narzędzie do wygarniania węgla z pieca chlebowego’), „przypiecek” (‘miejsce przymurowane do pieca, często występujące w wiejskich chatach’), pomiotło (‘miotła do czyszczenia pieca chlebowego’).

Zachowano także układ graficzny każdego z opowiadań: oryginalny podział na wersy, zdanie oraz akapity zgodny z wolą autorską, a także fragmenty liryki, które zostały w całości przepisane z podstawy wydania.

Do edycji krytycznej zostanie dołączony obszerny rejestr zmian odnotowany względem podstawy. Po porównaniu pierwszego wydania „Bajarsa polskiego” z 1853 r. i drugiego z 1862 można zauważyć wprowadzone poprawki przez samego autora, liczne usunięcia całych fraz, przysłów, zamiany w spójnikach, przestawny szyk zdania, co znacząco wpływa poprawę jakości artystycznej opracowywanego tekstu.

ZAKOŃCZENIE

Przedstawione w artykule badania uzupełniają lukę w XIX-wiecznej bajce ludowej. Przedstawione problemy edytorskie w niniejszym artykule dotyczące błędnie podawanych informacji biograficznych o Antonim Glińskim, opracowania warstwy językowej i merytorycznej utworów poświadczają, że stworzenie niniejszej antologii wymaga wiele wysiłku i wiedzy od jej autorki. Opublikowanie i udostępnienie niniejszych ustaleń wiąże się z szansą poprawy fałszywych informacji w wydanych publikacjach oraz daje nadzieję na przywrócenie

²⁵ J. Rieger, *Słownik*, [w:] *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Braślowszczyźnie*, Warszawa 2014, s. 165.

pamięci o zasłużonym, znanym w ówczesnych czasach, polskim bajkopisarzu, Antonim Glińskim.

BIBLIOGRAFIA

Literatura podmiotowa:

Gliński A., *O diable i o babie*, [w:] *Bajarz polski*, t. 3, Wilno 1862.

Gliński A., *O dobrym kmiotku, jego synu Niespodzianku i o Madeju*, [w:] *Bajarz polski*, t. 4, Wilno 1862.

Gliński A., *O wdowim synu i czarownicy*, [w:] *Bajarz polski*, t. 2, Wilno 1862.

Literatura przedmiotowa:

Dzieje folklorystyki polskiej 1800-1863, H. Kapełus, J. Krzyżanowski (red.), Wrocław 1970.

Fisher A., *Paprocie*, [w:] *Rośliny w wierzeniach i zwyczajach ludowych*, red. M. Kujawska, in. (red.), Wrocław 2016.

Kolberg O., *Lud: jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, ser. 3, cz.1, Warszawa 1867.

Krzyżanowski J., *Antoni Józef Gliński*, [w:] *Polski słownik Biograficzny*, t. 8.

Krzyżanowski J., „*Bajarz polski*” Antoniego Glińskiego i jego źródła literackie, [w:] *Paralele*, Warszawa 1977.

Malewski Cz., *Powiat wileński*, [w:] *Rodziny szlacheckie na Litwie w XIX wieku: powiaty lidzki, oszmiański i wileński*, Warszawa 2016.

Michelet J., *Czarownica*, z przedm. L. Kołakowskiego, Warszawa 1993.

Papuzińska J., *Mój bajarz odnowiony: studia i szkice o literaturze młodzieżowej*, Warszawa 2014.

Pilaszek M., *Procesy o czary w Polsce w wiekach XV-XVIII*, 2008 Kraków.

Rieger J., *Słownik*, [w:] *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Brastawszczyźnie*, Warszawa 2014.

Strzelczyk J., *Mity, podania i wierzenia dawnych Słowian*, Poznań 2007, s. 47.

Tazbir J. *Państwo bez stosów - szkice dziejów tolerancji w Polsce w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 2009.

Wilczyńska E., *Niemiec*, [w:] *Słownik polskiej bajki ludowej*, <https://bajka.umk.pl/slownik/lista-hasel/haslo/?id=126>, 12.06.2023.

FORGOTTEN STORYTELLING – CRITICAL EDITION OF ANTONI GLIŃSKI’S FAIRY TALES

This chapter aims to present research in the field of editorial science, which became the subject of the author's bachelor's thesis. The researcher attempted to create a critical edition of three fairy tales by the 19th-century author of *The Eastern Borderlands*, Antoni Gliński. The anthology based on the 1863 edition of the „*Bajarz Polski*” is a collection of stories related to magic, witches, and the devil. The paper briefly presents information about the writer and discusses editorial problems associated with the resulting edition.

Keywords: Antoni Gliński, fairy tales, witchcraft, editing, critical edition, literature of Eastern Borderlands.

ПОЕТИКА СВАКОДНЕВИЦЕ У РОМАНИМА ДОШЉАЦИ МИЛУТИНА УСКОКОВИЋА И УЛИКС ЦЕЈМСА ЦОЈСА

СЛИКА МОДЕРНОГ ГРАДА У РОМАНИМА УЛИКС И ДОШЉАЦИ

а) Комуникациона средства у модернистичком роману

Друштвене мене које настају на прелазу из 19. у 20. век на пољу урбанизације држава ван економских центара – Енглеске пре свега – имају очевидног утицаја на свакодневни живот, а тиме и свест становника града. Један важан аспект преношења тежишта са мањих, сеоских заједница на метрополе, свакако су саобраћајна средства и, везана за њих, средства комуникације. У том смислу, Дерида је истакао читаву мрежу комуникационих релација у Уликсу, посредовану свим тада познатим видовима комуникације: „Говорио сам вам о писмима у Уликсу, и о поштанским картама, и о писаћим машинама и о телеграфима: још недостаје телефон [...]“² Као што смо рекли, комуникација помоћу ових изума добија пресудну важност, којом се споразумевање у потпуности интелектуализује и вербализује, како би се предупредио шум у комуникацији, односно спречио губитак поруке „која у размаку и одлагању не мора стићи на своје одредиште.“³ И у роману Дошљаци, незанемарљив део простора посвећен је епистоларним секвенцама.⁴

¹ Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; pavle.zeljic2@gmail.com.

² Ж. Дерида, *Уликс, грамофон: да-говор код Цојса*, Рад, Београд 1997, с. 17.

³ *Ibidem*, с. 21.

⁴ М. Ускоковић, *Дошљаци. Српска књижевна задруга*, Београд 1910, с. 168 – 173.

Не треба запоставити ни чињеницу да је и сам Милош Кремић запослен у новинском предузећу, а медији су комуникацијско средство посебне врсте. Нарочито иде у прилог Деридином истицању значаја модерних изума, који потом обликују и приповедање модерног дела, карактеристичан начин на који уредништво „Препорода“ сазнаје за самоубиство девојке Анђе, што служи као катализатор за читаву радњу романа: „Из тих мисли трже Кремића телефон, смештен у административно одељење [...]“⁵ И разговор уредника са сарадником стилизован је на начин карактеристичан само за телефонски разговор. Но, оно што је најважније јесте могућност мотивације радње без обзира на удаљеност ликова од места догађаја.

б) (Не)припадање модерном граду

Физичким дистанцирањем од доминантно економски оријентисаног града с једне стране, и малограђанског морализма с друге, тиме што се повлачи ка природи која повлађује његовој сентименталној страни (повезивање догађаја „у природи са преживљавањима у личности“ и само дело приближава сентиментализму⁶) – представља, прво, привремено, решење Милоша Кремића за емоционалну и моралну дилему, а потом она кулминира и његовим коначним повратком у Ужице, из ког се доселио. Ово, рекли бисмо, стоји у занимљивој вези са сеоском приповетком карактеристичном за реализам, иако на први поглед роман који тематизује град стоји у контрасту са њим. Заједничка одлика романа Дошљаци и поменутог жанра приповетке је у томе што ни роман не успева да град тематизује на позитиван начин, већ се граду, такође, супротставља алтернатива, конкретно, живот не само у мањем месту, већ и у родном крају; односно, „и даље се осети опозиција село-град у којој је рурално извор добра, поштења и здравог живота, а урбано доноси злобу, завист, болести и трулеж душе.“⁷ (Но, оно што је кључно јесте да Кремић, као модернистички јунак, не осећа никакав импулс да град промени, већ унутар његових законитости тражи компромис за себе, провођењем времена ван његових главних делова. „Модерни

⁵ *Ibidem*, с. 12.

⁶ Р. Ивановић, *Милутин Ускоковић. Нолит*, Београд 1968, с. 111.

⁷ Љ. Бајац, *Слика града у роману Дошљаци Милутина Ускоковића*, „Социолошки годишњак“ 2012, no. 7, 2012, с. 172.

човек бачен је у свет, он је у њему дошљак, странац, без властитих корена, и стога увек изнова тражи пут у свој изгубљени завичај.⁸ Дакле, модерни човек је сам по себи искорењени човек.

То доводи до питања осећаја припадања и објективног припадања граду: као и Кремић, који је недвосмислено означен као тип дошљака, и Леополд Блум осећа да Даблину и његовом становништву „не припада, и да им никада неће припадати у потпуности.“⁹ У томе је фактор, свакако, и то што је Блум – Јеврејин, у „прилично антисемитски расположеном Даблину.“¹⁰ То значи да је његов историјски завичај у истинском смислу речи такође недосежан, а повратак њему онемогућен. Дакле, повезница између карактера Леопола Блума и Милоша Кремића, премда су њихове личне особине готово антиподске, представља проблем с једне стране социолошког, а са друге личног идентитета, и оба аспекта се покушавају решити неком врстом социјалне изолације од система вредности модерне метрополе, иако су околностима везани за њу. Модерно стање је, дакле, стање неприпадања, а аутори попут Џојса и Ускоковића опредељују се, како би тај проблем што јасније поставили, за оне најмање интегрисане у заједницу.

в) Закључци

Сви поменути аспекти, да резимирамо, говоре у прилог томе да роман Дошљаци, упркос тумачењима која су у време првобитне рецепције била доминантна, не узима произвољно за своје место радње Београд, и за предмет тему дошљаштва, а поготово се не можемо сложити са тврдњом Јована Скерлића: „Оно што се десило дошљаку Кремићу у Београду, могло се десити ма ком Београђанину, штавише, и сваком човеку свију времена, свију народа и сталежа, на свима тачкама наше планете.“¹¹ Исто тако, није тек индивидуална специфичност Ускоковића што „је са песимистичком склоношћу да много пре види мрачне стране живота и људе неотпорне према злу, своје јунаке водио у потиштеност

⁸ Ј. Деретић, *Милутин Ускоковић и његово место у развоју српског романа*. „Међај: часопис за књижевност, уметност и културу“ 2003, по. 53, с. 66.

⁹ З. Пауновић, *Уликс Џејмса Џојса – митска узвишеност тривијалног*, [у:] *Уликс*, Геопоетика издаваштво, Београд 2019, с. 781.

¹⁰ *Ibidem*, с. 781.

¹¹ Ј. Скерлић, *Три нова романа*, [у:] *Лисци и књиге V*, без издавача, Београд 1911, р. 149.

и у повлачење.¹² Свест јунака Дошљака у једнакој је мери детерминисана њиховим положајем у граду у ком су се нашли, као што је и Уликсовим јунацима. Такво духовно стање одликује се универзалношћу у оној мери, у којој је развој модерног града текао по, уопштено говорећи, једнаким законитостима у читавој Европи, али у рецепцији Дошљака као представничког дела модернизма, у Скерлићевом приказу, као репрезентативном, посреди је једна симптоматична конфузија између социолошког и психолошког у делу. Интеракцију између та два нивоа смо покушали угрубо оцртати у досадашњем делу рада.

За такав приступ смо се определили из два разлога: прво, јер нам делује сувише генерално тврдња да је „умјетничка слика града у романима Милутина Ускоковића динамична и разноврсна до те мјере да град поприма статус дјелатног књижевног јунака, који пресудно утиче на догађаје и карактере свих других јунака који су настањени на том простору.“¹³ Пре би се, у случају Дошљака могло рећи да се простор (града) еманципује од унутрашњег, духовног стања ликова, сада, обрнуто, обликујући њих, тј. простор престаје бити само алегорија за њихово унутрашње стање. Тиме Ускоковић проналази оно што је трајно у друштвеним односима његовог времена, али одвајање слике града од ликова који у њему живе било би бесмислено да се аутори нису заинтересовали и за начин на који град обликује односе између јунака, јер би изостала кључна категорија социјално-оријентисаног романа: положај тих ликова у друштву и њиховој средини. У Уликсу је стање слично: „Мада ова панорама Даблина укључује инстанце економске размене, приватне рефлексије, удварање, радозналост, опасност, и путовања – материјална добра Даблина, привреда, инфраструктура, роба и културни артефакти стају у први план, будући да омогућују ове људске активности.“¹⁴ Социолошки аспект романа обликује, тј. ограничава делатни дијапазон јунака, који се осећају отуђено и спутано; а насупрот њему, психолошки аспект представља индивидуу у њеној пуноћи, али само каквом су је обликовали социолошки аспекти за које се опредељује аутор, као и вантекстуални фактор концепције личности у одређеној

¹² М. Ђоковић, *Роман преосетљивог и неприлагођеног човека*, [у:] *Дошљац: роман*, Нови Сад: Матица српска, Српска књижевна задруга, Београд 1970, с. 22.

¹³ Г. Максимовић, *Градови Милутина Ускоковића*, [у:] *Милутин Ускоковић*, Издавачки центар Матице српске, Нови Сад 2020, с. 22.

¹⁴ J. McCormick Weng, *From 'Dear Dirty Dublin' to 'Hibernian Metropolis': A Vision of the City through the Tramways of Ulysses*, „Joyce Studies Annual“ 2015, с. 28.

епоси, са којим аутор такође може полемисати. Модернистички роман је, дакле, реалистички у релативном, историјском смислу.

О РЕАЛИЗМУ УЛИКСА И ДОШЉАКА

Размотримо, онда, у чему се састоји то што бисмо назвали модернистичким реализмом Ускоковића и Џојса. Он се може читавати на више нивоа дела, а определићемо се за два главна: начин на који су ликови и њихови међусобни односи портретисани, као и сам језик и језички регистри којим су дела обликована. Оба дела карактерише појава коју бисмо могли назвати синтетичким стилем. У питању је један, такорећи, дисхармоничан стил, који почива на читавом низу инверзија: узвишеног ка ниском, ниског ка узвишеном, стапања субјективног и објективног, брисања граница између опозитних категорија и слично, а све у циљу полемике са идеолошки обликованим, идеализованим представама друштва у оним уметничким тенденцијама које су већ биле анахроне.

а) Карактеризација, конституисање ликова. Питање свести

Могло би се рећи да су јунаци Уликса обликовани пре свега својом семантичком неуобличеношћу. Централно место међу поетичким поступцима, којим се постиже „деконцептуализација“ јунака у Уликсу, заузима, свакако, већ разматрани ток свести, но поред свести, код Блума ни физичка страна није занемарена, и напротив, телесност тог јунака игра врло важну улогу у делу. У радњу је он, тако, уведен представом прављења доручка, а карактеризација се врши преко његових кулинарских укуса: „Мора се рећи да је господин Леополд Блум радо јео унутрашње органе животиња и живине.“¹⁵ Значај овог поступка је у томе што се у њему одражава још једна димензија дијалога са античком културом, конкретно класичним концептом високог, средњег и ниског стила. Модернизам поново открива такву хијерархију у савременој вредности, у којој су садржај и стил писања међузависни, само што се она јавља у виду естетских идеала, а не норматива, чиме остаје на нивоу некодификованог културног кода. Будући да се границе

¹⁵ Ц. Џојс, *Уликс. Геопоетика издаваштво*, Београд 2019, с. 67.

прихватљивог осећају тек интуитивно, овакав хијерархизовани естетски систем делује тек имплицитно нормативно, али утолико ефикасније.

Отуд се један од основних поступака модернистичких аутора састоји из истраживања граница тог система, а прекорачење истих представља и превазилажење хоризонта очекивања, и кршење социјалних норми, у исто време. Модернистичком делу је, дакле, нека врста императива да буде субверзивна и трансгресивна, како би се иновирала. И представе смрти у Дошљацима могу се посматрати, поред јасне димензије романтичарског поимања мртве драге и трагике погинуле младе девојке, као тематизовање табуизираног, будући да се чину самоубиства даје и социјална детерминанта припадања патријархалном друштву у опадању.

Рекли бисмо, дакле, да и Ускоковићу, додуше на мање радикалан начин, успева сличан подухват проширивања граница мотива и тема, као и типова личности, који се могу укључити у књижевно дело. Роман јесте у своје време прихваћен као добродошла новина у књижевности, дакле имао је, генерално говорећи, добру рецепцију, али смо утиска да је рецепција, макар и повољна, увек била у извесном смислу селективна, тако да је извесни део публике увек реципирао само њему најблискији аспект дела. Скерлић јасно о томе говори у свом приказу роман, делећи његове читаоце на две основне врсте: они који ће за дело показати интересовање „због осећајности и обиља љубави“, то јест, „млад свет, младе девојке и врло млади људи, свет који воли сузе, уздахе и повести љубавних страдања, и који чини највећи део читалаца“, а са друге стране, одређени други сегменти ће „због оне кондензације живота која их одликује, бити цењени и код критичних и зрелих духова, као занимљив прилог изучавању модерне душе српске.“¹⁶ Претпоставка је, наравно, да сам Скерлић себе сврстава у другу групу.

Но, та стилска и поетичка разуђеност и хетерогеност је, покушаћемо да утврдимо, ако не сасвим свестан и намеран поступак, оно ипак један интуитиван покушај аутора модернистичког сензибилитета да обухвати тоталитет стварности, као што, видели смо, то чини на свој начин и Џојс у Уликсу. Роман тежи осликати сваки аспект стварности оним кодом који му припада, тако да сви кодови у делу стоје напоредо, чак стојећи у одређеним аспектима дела и симултано, као у примеру

¹⁶ Ј. Скерлић, *Три нова романа*, [у:] *Писци и књиге V*, без издавача, Београд 1911, с. 155.

теме самоубиства коју смо споменули. Поступак се, дакле, састоји из истовременог представљања елемента унутрашњег или спољашњег света кроз свест наратора, који је спољашњи критичар ситуације (дакако, онде где се не ради о нарави из првог лица), али и кроз свест јунака ког се ситуација тиче, тако да обе инстанце доносе вредносни суд из сопствене перспективе.

Како бисмо је учинили јаснијом, довешћемо ту појаву у везу са Бахтиновим појмом животне идеологије, која тежи да објасни везу индивидуалне свести и социолошких, идеолошких система. Тим појмом се, дакле, могу објаснити горе описани ефекти: деконцептуализација јунака, ток свести и др. Бахтин га дефинише на следећи начин: „Животна идеологија је стихија неуређеног и нефиксираног унутрашњег и спољашњег говора који осмишљава сваки наш поступак, акцију и свако наше 'свесно' стање.“¹⁷ И сам начин на који је формулисана дефиниција асоцира на основни манир приповедања у Уликсу. Управо у таквој перспективи о човеку, рекли бисмо, могу се тражити основе за идентификовање реализма у том роману. Ток свести, дакле, поистовећујемо са манифестацијама животне идеологије. Притом, „садржина психе и свести [...] је потпуно идеолошка, њу не одређују индивидуално-органички (биолошки, физиолошки), већ чисто социјални фактори.“¹⁸ Из тог разлога, кроз флуидне свести Леополда Блума, Моли Блум, или Стивена Дедалуса, могу се извести закључци о типовима епохе коју Џојс представља у роману.

Када је реч о Дошљацима, стање је, свакако, нешто другачије. Чињеница Ускоковић оставља по страни тему дошљаштва сведочи управо о прелазу на оно што смо склони да назовемо синтетичким стилем, а који проистиче из гореспоменуте животне идеологије, наместо традиционалног схватања, по којем су у „Ускоковићевом делу уочљиви трагови традиционалних уметничких поступака [...], али и одлике модерног поетског романа.“¹⁹ Јер чак, и када се, као у цитираном чланку, говори о „плуралитету поступака“²⁰— они се не доводе у међусобну везу, а дело се не посматра као аутентична целина. Ствар је у томе да у свести јунака постоји, паралелно, велики број идеолошких кодова.

¹⁷ М. Бахтин, *Марксизам и филозофија језика*, Нолит, Београд 1980, с. 101.

¹⁸ *Ibidem*, с. 101.

¹⁹ Д. Зорић, *Традиционално и модерно у роману Дошљаци Милутина Ускоковића*, „Међај: часопис за књижевност, уметност и културу“ 2002, по. 51, с. 67.

²⁰ *Ibidem*, с. 67.

Они се манифестују по одређеним, социолошким законитостима, као део општег културног контекста у којим индивидуа општи. Дакле, социолошки аспект на који се Скерлић позива, у делу заиста и постоји, но на апстрактнијем, могло би се чак рећи, метатекстуалном нивоу.

Дакле, чини се да, иако су Ускоковићева поетичка опредељења квалитативно наизглед инкохерентна, такав манир ипак има своје унутрашње оправдање. Као што Џојс представља свеобухватну слику стварности у оквиру радње смештене у току само једног дана, то Ускоковић чини кроз наизглед једноставну приповест о неуспешној љубави.

б) Интелектуалац модерног велеграда

Милош Кремић је, карактеролошки посматрано, сложен лик, који се појављује као младић који је вишеструко детерминисан: дошљаштвом, песничком природом, односом према мајци, запослењем итд. Живописности доприноси, између осталог, али у извесном смислу надасве, однос између, с једне стране, присиљености на неиспуњујућу каријеру, а с друге, потребе за креативношћу. Скерлићев критични став према романтизму и романтичарском типу јунака, рекли бисмо, довео је у случају вредновања Дошљака до читавања Ускоковићевих интенција при писању романа, јер емоционалност Милоша Кремића није једнаког порекла и мотивације као у романтичарском идеалу личности. Милош и Стивен оптерећени су неправедношћу свога времена: Кремић друштвеним променама које се одвијају у граду који насељава, а Дедалус бременом историје (што, показатељно функционише на више димензија) као што сам и изјављује у чувеном цитату: „Историја је – рече Стивен – кошмар из кога покушавам да се пробудим.“²¹

Те две одреднице које мотивишу константно стање тескобе, неприлагођеног осећаја личног идентитета, „тај немир и преосетљивост душе“, дефинишу се термином хамлетовског комплекса у нашој књижевности, када је реч о Милошу Кремићу,²² док је хамлетовска паралела у контексту Стивена Дедалуса очигледнија: „Џојсов Стивен је реинкарнација не само Телемаха већ – препознали га испрва као

²¹ Џ. Џојс, *Уликс*, Геопоетика издаваштво, Београд 2019, с. 44.

²² В. Глигорић, *Хамлетовски комплекс у нашој књижевности*, „Летопис Матице српске“ 1962, књ. 389, св. 4, 1962, с. 319.

таквог или не – и Хамлета.“ Цитирани аутор, притом, налази 321 алузију на Шекспира у Уликсу, а од тога се тачно трећина, 107, конкретно односи на Хамлета.²³

И сам Кремић се, уосталом, на имплицитној равни саживљава са Хамлетом, и то управо из осећаја трагичне историје сопственог народа: „Загледај у нашу историју. Шта ко ради, ми се селимо.“, и нешто касније: „Треба бити јунак и победити зло.“²⁴ Дакле, директно ставља сопствени животни неуспех, а тиме и неуспех његове генерације, у контекст историјске судбине српског народа, као што то чини и Дедалус, али и сам Хамлет, чији интимни и породични крах носи негативне последице по читаву данску државу. Потом се дотиче интимно-егзистенцијалистичке теме: „Ми долазимо на овај свет без наше воље и живимо као печурке, никле после једне кише, не питајући се: како и зашто?“ Из свих тих разлога, Хамлет, за њега, постоји „и у нашој Србији, и међу нама самима.“²⁵

Дакле, о хамлетовској паралели се може говорити барем на два нивоа:

1) у трагичком – не романтичарском – схватању сопственог живота и положаја у друштву, будући да Дедалусов цитат алудира на перспективу бачености у свет, и свест о постојању мимо сопствене воље – одјек Хамлетовог Бити или не бити?;

2) у трагичком схватању породице и нације/државе (у Кремићевом случају, између та два се умеће и појам локалног, који је у вези са породичним), што се може посматрати у вези са историјском рефлексijом из Хамлета: Нешто је труло у држави Данској.

Притом, постоји и паралела која би могла отворити пут за упоредно психоаналитичко тумачење двојице јунака, а то је одсуство очинске фигуре у њиховим животима, због чега су, с једне стране, упућени на мајку (која је, у случају Дедалуса, мртва, а у случају Кремића удаљена), а с друге, такав, специфичан однос према родитељима обликује и њихов однос према својој нацији и држави. Дедалус каже, у једној дискусији са Леополдом Блумом: „–Али ја мислим – прекиде га Стивен – да мора бити да је Ирска значајна зато што припада мени.“²⁶

²³ W. Peery, *The Hamlet of Stephen Dedalus*, “The University of Texas Studies in English” 1952, свеска 31, с. 109.

²⁴ М. Ускоковић, *Дошљаци*, Српска књижевна задруга, Београд 1910, с. 283.

²⁵ *Ibidem*, с. 283.

²⁶ Ц. Џојс, *Уликс*, Геопоетика издаваштво, Београд 2019, с. 683.

Притом, Дерида истиче други битан моменат из овог разговора, а то је реплика коју даје Блум – „сетите се Блума када пред Стефаном [sic!] каже како је спреман да крене 'a step farther'“, што се схвата као алузија на хомонимични израз за очуха, *stepfather*.²⁷

Слично томе, и код Кремића постоји одређена кореспонденција између позитивног односа према домовини (одрицања од искључиво индивидуалног интереса) и враћања родном крају: „Срећа није изван нас. Она је у нама. Љубав, самопрегоревања... ето, то је једина и права срећа.“²⁸ Дакле, укидање статуса дошљака враћањем у завичај није схваћено само као решење за поправљање емотивног или финансијског стања Ускоковићевог/Кремићевог поколења, већ и својеврсни одговор хамлетовској духовној кризи, што значи, одговор на једно историјско питање читаве нације. Управо као Хамлет, модернистички јунаци осећају да се терет решавања историјских питања налази на њима. У исто време, фаталистичка и егоцентрична визија света присутна код ових јунака оправдава и готово искључиво понирање у свест и свакодневицу Милоша Кремића, будући да је то инсистирање на емотивним доживљајима, у функцији, готово као симбол, ширих и универзалних значења на која упућује. Дакле, из индивидуалне свести се допире до колективног, социолошког и историјског.

Ако бисмо продубили однос између Кремића и Дедалуса, и њихових родитеља, дошли бисмо до питања одгајања, што није без значаја, будући да су они још увек младићи. У том контексту, романе Дошљаци и Улике могли бисмо посматрати као својеврсне антибилдунгсромане, јер се питање припадања и у интимном, и у колективном смислу, у случају ових јунака, стапа са поменутиим питањем одгајања. С друге стране, ако наставимо да инсистирамо на хамлетовској паралели Дедалуса и Кремића, приметимо чак и обресе едиповског комплекса код њих. „Мајка коју Стивен с временом искуси као претњу није увек права мајка, већ оно што она представља у друштву и институцијама; она се јавља као отелотворење Ирске и надасве Свете Мајке Цркве.“²⁹ Овај сплет околности, обликујући Дедалусов морал, чини га сасвим незаинтересованим за романтичне односе. Стивен Дедалус се жели одрећи морала под чијим

²⁷ Ж. Дерида, *Уликс. грамофон: да-говор код Цојса*, Рад, Београд 1997, с. 41.

²⁸ М. Ускоковић, *Дошљаци*, Српска књижевна задруга, Београд 1910, с. 285.

²⁹ S. Yuki, *The Meaning of Stephen's Mother as a Ghost in Ulysses*, „Bulletin of the Faculty of Humanities“ 2016, no. 64, с. 225.

утицајем је одгајен, али га, рекло би се, у свести сустиже осећај кривице и након смрти њеног основног репрезента, његове мајке. Притом, Уликс функционише као пародија билдунгсромана и у том смислу да типични пример тог жанра укључује радњу која се одвија током неколико година, у оквиру којих мора доћи до значајног развоја личности јунака.³⁰ Јасно је да Дедалус, сем поменутих алузија на „усвајање“ од стране Леополда Блума, не долази ни до каквих решења за своје хамлетовске проблеме.

Наспрам тога, Милош Кремић се налази у другачијој врсти дилеме, чији је узрок уједно и општи узрок његове неприлагођености у Београду:

За разлику од осећајних односа који се темеље на индивидуалности, разумски односи рачунају с људима као с бројевима. Све то дошло је до изражаја кроз дилему у којој се Милош нашао: да ли да прихвати морал грађанског друштва, његову амбициозну и беспштедну борбу за успех, за стицање богатства, или с друге стране, да не одбаци љубав старије жене Зорке, да прихвати закон срца [...]³¹

Песнички однос према свету Милоша Кремића, сентименталистички и антиграђански какав јесте, обликује читаву радњу романа. Крајња одлука, раније разматрана, о напуштању Београда зарад Ужица, не мора се, дакле, посматрати тек као крах личних идеала и разочарање у младалачка очекивања, већ и као Кремићево схватање да су промене у вредностима и начину живљења, које је живот у Београду изискивао, учиниле сувише штете за њега. Психолошки развој до ког је дошло у току времена проведеног у том граду, није довео до помирења између појединца и света, што би се могло посматрати као још један од императива билдунгсромана. Средина у коју је дошао мора бити напуштена, јер није успео да се адаптира њој; чак ни извесни успон у социјалном статусу који достиже – крајње хамлетовским поступком – добијањем награде на конкурс за писање драме, која кореспондира са његовим животом, не успева да створи осећај припадности.

То нас доводи и до закључка романа, којим се самоубиство проблематизује експлицитно, иако функционише као лајтмотив читавог дела. У Марксовој редакцији и преводу извештаја Пешеа, француског полицијског чиновника, о самоубиствима, на једном месту каже се:

³⁰ E. Steinberg, C. Hallstein, *Ulysses: an Anti-Bildungsroman*, „Joyce Studies Annual“ 2000, свеска 11, с. 206.

³¹ Љ. Бајац, *Слика града у роману Дошљаци Милутина Ускоковића*, „Социолошки годишњак“ 2012, no. 7, с. 181.

„Класификација разних узрока самоубистава била би класификација самих мана нашег друштва...“³² Проблематизовањем теме суицида у свом роману, Ускоковић проблематизује, имплицитно, и социјални проблем који до њега доводи, будући да социјална тенденција, узета као тема романа – сеобе из мањих градова у престоницу – носи са собом, у Ускоковићевом делу, последице такве врсте. Дакле, још једном се може регистровати исти, раније споменути поступак полемисања са општом друштвеном стварношћу, из најнижег, индивидуалног нивоа. Није реч само о томе да поступци индивидуа увек имају политичке импликације, нити се типско жели, као у реализму, уз научне претензије представити као метонимично за читаво друштво, већ се наизглед насумично и спонтано, намеће као емблематично за друштвену ситуацију.

ЗАКЉУЧАК

Романима Уликс и Дошљаци могли бисмо приписати својеврсну вид реализма, који своје оправдање налази на барем два основна нивоа: као прво, по свом специфичном миметичком карактеру односа према стварности, који функционише, не као у класичном реализму, у правцу колективног ка индивидуалном (нпр. биолошки или социолошки детерминизам), већ у извесном смислу – обрнуто, понирући у свест јунака, из које се уопштава целина слике стварности, а као друго, и критичке компоненте која суделује са тим миметизмом. Уметност модернизма, од половине 19. века, увиђа нужност одступања од грађанских вредности, и како би била продуктивна, заузима критички став према њима. То, наравно, подразумева и обратни утицај – уметничка дела су нужно обликована синхронијским пресеком савремености. У романима Уликс и Дошљаци, наизглед чисто психологизована нарација и карактеризација, онемогућавала је рецепцију која би сагледавала и њихов полемички потенцијал. Роман Дошљаци, тако, тематизујући модеран романтични однос, уједно укључује у свој семантички распон и бројне друге теме: историјске, социјалне, морално-религијске; а Уликс то чини на још радикалнији начин, развијајући што већи могући број аспеката тек једног дана живота у модерном граду.

³² К. Маркс, *Reiset o самоубиству*, "Дела" 1968, т. 5, с. 308.

ЛИТЕРАТУРА

На српском језику:

Бајац, Љ., *Слика града у роману Дошљаци Милутина Ускоковића*, „Социолошки годишњак” 2012, по. 7, с. 171 – 186.

Бахтин, М., *Марксизам и филозофија језика*, Нолит, Београд 1980.

Глигорић, В., *Хамлетовски комплекс у нашој књижевности*, „Летопис Матице српске” 1962, књ. 389, св. 4, с. 319 – 332.

Деретић, Ј., *Милутин Ускоковић и његово место у развоју српског романа*, „Међај: часопис за књижевност, уметност и културу, АРТ, друштвено предузеће за приказивање филмова, културу, просвету, и уметност” 2003, по. 53, с. 65 – 68.

Дерида, Ж., *Уликс, грамофон: да-говор код Џојса*, Рад, Београд 1997.

Ђоковић, М., *Роман преосетљивог и неприлагођеног човека*, Дошљаци: роман. Нови Сад: Матица српска, Српска књижевна задруга, Београд 1970, с. 7 – 26.

Зорић, Д., *Традиционално и модерно у роману Дошљаци Милутина Ускоковића*, „Међај: часопис за књижевност, уметност и културу, АРТ, друштвено предузеће за приказивање филмова, културу, просвету, и уметност” 2002, по. 51, с. 65 – 67.

Ивановић, Р., *Милутин Ускоковић*, Нолит, Београд 1968.

Маркс, К., *Reichert о самоубиству*, „Дела” 1968, том 5, с. 299 – 312.

Максимовић, Г., *Градови Милутина Ускоковића*, [у:] Милутин Ускоковић. Издавачки центар Матице српске, Нови Сад 2020, с. 7 – 25.

Пауновић, З., *Уликс Џејмса Џојса – митска узвишеност тривијалног*, [у:] *Уликс*, Геопоетика издаваштво, Београд 2019, с. 761 – 785.

Скерлић, Ј., *Три нова романа*, [у:] Писци и књиге V., Београд, 1911, р. 135 – 156.

Ускоковић, М., *Дошљаци*, Српска књижевна задруга, Београд 1910.

Џојс, Џ., *Уликс*, Геопоетика издаваштво, Београд 2019.

На страним језицима:

McCormick Weng, J., *From 'Dear Dirty Dublin' to 'Hibernian Metropolis': A Vision of the City through the Tramways of Ulysses*, „Joyce Studies Annual” 2015, с. 28 – 54.

Peery, W., *The Hamlet of Stephen Dedalus*, „The University of Texas Studies in English” 1952, св. 31, с. 109 – 119.

Steinberg, E., Hallstein, C., *Ulysses: an Anti-Bildungsroman*, „Joyce Studies Annual” 2000, св. 11, с. 202 – 206.

Yuki, S., *The Meaning of Stephen's Mother as a Ghost in Ulysses*, „Bulletin of the Faculty of Humanities” 2016, no. 64, с. 217 – 231.

THE POETICS OF THE MUNDANE
IN THE *NOVELS DOŠLJACI* BY MILUTIN USKOKOVIĆ
AND *ULYSSES* BY JAMES JOYCE

In accordance with the two-part structure of the paper, we will analyze the novels *Ulysses* and *Došljaci* from two main strandpoints: in the first, with regards to the way the modern urban environment is represented within them, and considering specific characters of the two works, and the ways in which they interact with each other and the fictional worlds. The result of this analysis will be the suggestion of a theoretical term, namely, *synthetic realism*, that describes the way that modernist literary works integrate aspects of non-literary reality.

Keywords: *Ulysses*, *Došljaci*, James Joyce, Milutin Uskoković, representation of the city, realism, modernism

NAUKI
SPOŁECZNE

AN *ECHO*? A *TRANSLATION*? AN EXAMINATION OF RUS- SIA IN THE HISTORIOGRAPHY OF THE ENLIGHTENMENT

Defining the Russian Enlightenment in relation to the European, and in particular French, Enlightenment has been a common trend in the historiography of this movement. It has commonly resulted in the Russian Enlightenment being dismissed as an *echo* or *translation* of the, originally European, movement². However, in the 1970s and 1980s historians began to explore the idea that there was a multiplicity of national enlightenments in the Eighteenth century³. Challenging the previous assumptions that the Russian Enlightenment was a mere imitation of the European intellectual movement, historians began to redefine the Enlightenment as *a more differentiated vision focusing on the specificities of different national situations* across Europe⁴. Accordingly, this chapter aims to re-examine the principle characteristics of the Russian Enlightenment (its religious foundation, the unique relationship to power and the monarchy and the cultural and societal developments) to establish whether Russia was an active participant in the Enlightenment, as opposed to the *Westerniser perspective* which supposes Russia passively experienced the Enlightenment⁵. The final part of this paper will provide a brief overview of the origins and study of the Polish Enlightenment to

¹ Trinity College Dublin; odelargy@tcd.ie.

² G.M. Hamburg, *Politics and Enlightenment in Russia*, [in:] *The Palgrave Handbook of Russian Thought*, M.F. Bykova, M.N. Forster, L. Steiner (ed.), Palgrave Macmillan, London, 2021, p. 26.

³ J. Israel, *Enlightenment! Which Enlightenment?*, "Journal of the History of Ideas" 2006, no 67, p. 528.

⁴ D. J. Denby, *Review: The Enlightenment in Ireland*, "Eighteenth-Century Studies" 2005, no 38, p. 386.

⁵ A. V. Gordon, *The Russian Enlightenment*, "Russian Studies in History" 2009, no 48 p. 30.

further demonstrate how a large state in Eastern Europe was influenced by the Western Enlightenment but developed differently due to local experiences in the Eighteenth century, further demonstrating the importance of examining the Enlightenment through the national lens. Due to practical constraints the broad definition of the Enlightenment as a *trend towards literacy, social and cultural mobilisation and national assertion*, will be assumed and I will focus on the Petrine and Catherinian reigns. This is because it the Petrine epoch that historians have most commonly charted as the origins of the Enlightenment whereas the Catherinian reign is generally seen as the apex.

Firstly, it is necessary to establish how, exactly, the European Enlightenment impacted Russia to contextualise the historiography of the Russian Enlightenment. Both Peter I and Catherine II wanted to modernise Russia so that it would equal Europe on the world stage⁶. Consequently, Peter I embarked on a program of westernisation which included sending theologians to study abroad in Europe and promoting the French language so those in Russia could read European books to inspire the modernisation of society, industry, the military, and state institutions. Catherine II wanted to make Russia a European power and corresponded with European writers to disseminate the new modern image of Russia (in the wake of the Petrine reforms) and promote herself as an *enlightened despot*⁷. She also helped Russia to become a part of the Republic of Letters, consequently ensuring more Enlightenment ideas reached Russia. As much has been documented about the spread of these ideologies in Russia and the control the state held over the development of the Enlightenment, it is understandable why historians largely adopted the *Westernizer* perspective, which defined France as the centre of the Enlightenment, and hence, held that the Russian Enlightenment was only an extension of the European Enlightenment⁸. However, on closer examination of the theories, ideas, and writings of Russian thinkers, it is clear that despite the influence of European thought, Russian enlighteners continued to develop their own blend of ideas in the spheres of politics, morality, and science, based on the values and beliefs of Orthodox Christianity⁹. Furthermore, it

⁶ G. M. Hamburg, *Politics and Enlightenment...*, p. 30; H.M. Scott, *Russia as a European Great Power*, [in:] *Russia in the Age of the Enlightenment: Essays for Isabel de Madariaga* R. Bartlett, J. Hartley (ed.), Palgrave Macmillan, London 1990, p. 7.

⁷ Term first used by Mercier de la Rivière in *L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques* as read in B. Behrens: *Enlightened Despotism*, "The Historical Journal" 1975, no 18, p. 401.

⁸ A.V. Gordon, *The Russian Enlightenment...*, p. 30; D. Outram, *The Enlightenment*, Cambridge University Press, Cambridge 2019, p. 3.

⁹ R. Vulpius, *The Russian Variant of Enlightenment*, "Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History" 2019, no 20, p. 173.

is important to acknowledge the work of Aleksander V. Gordon, Jonathon Israel, and Elise Kimerling Wirtschafter, among others, within Russian Enlightenment historiography, in adopting the Slavophile approach which posits that the Russian Enlightenment was its own distinct entity, as opposed to the ‘Westernizer’ historiographers, such as Peter Gay¹⁰. As a consequence of this relatively recent work, it is therefore necessary to re-examine the features which characterise the Russian Enlightenment.

One of the major attributes of the Russian Enlightenment is its Orthodox Christian undertones. Although in Europe religion, to some extent, influenced the development of the Enlightenment, the and rationalist movements also rose to prominence, exemplified in the writings of Julien Offray de La Mettrie and John Locke¹¹. In Russia, however, as Colum Leckey has researched, there was *an approximation of the notion of enlightenment with the values of the Russian Orthodox Church*¹². This was partly due to events in the mid-Seventeenth century, when a schism left the Russian Orthodox Church in the role of the progressive while the dissidents became the defenders of tradition, as opposed to the antithetical roles of the Church and *philosophes* in Europe¹³. Indeed, it was Orthodox Christians who began debating the origins of knowledge and discussing how to create a *just political order on Earth* in the 1500s in Russia¹⁴. Orthodox Christians believed that freedom was linked to following Christian doctrine and thus, although there existed some radical enlighteners in Russia (such as Nikita Panin, Denis Fonvizin and Alexander Radischev), the Enlightenment was predominantly focused on the idea of individual progress and reform¹⁵. Certainly, Gordon has even gone so far as to equate the Enlightenment to a *second baptism* of Russia¹⁶. Several of the primary figures associated with the Russian Enlightenment, such as Feofan Prokopovich and Platon Levshin, were clergymen in the Orthodox Church. Their main aims were to promote education, modernise the Russian

¹⁰ A.V. Gordon, *The Russian Enlightenment...*, p. 30; See also, J. Israel, *Enlightenment! Which Enlightenment?..*; E. Wirtschafter, *Thoughts on the Enlightenment and Enlightenment in Russia*, “Journal of Modern Russian History and Historiography” 2009, no 2, p. 1-26; P. Gay, *The Enlightenment: An Interpretation. Vol.2, The Science of Freedom*, Knopf, New York 1969.

¹¹ T. Jensen-Winther, *The Enlightenment and Religion, Knowledge and Pedagogies in Europe*, [in:] *International Handbook of Comparative Education, Springer Handbooks of Education, vol. 22*, R. Cowen, A.M. Kazamias (ed.), Springer, Dordrecht Springer, 2009 p. 827.

¹² N. Bayer, *Enlightenment or Counter-Enlightenment in Russia? Freemasons Writing History in the Late Eighteenth Century*, “International Journal for History, Culture and Modernity” 2019, no 7, p. 1097.

¹³ E. Wirtschafter, *Thoughts on the Enlightenment...*, p. 7.

¹⁴ G. M. Hamburg, *Politics and Enlightenment...*, p. 27.

¹⁵ E. Wirtschafter, *Thoughts on the Enlightenment...*, p. 5.

¹⁶ A.V. Gordon, *The Russian Enlightenment*, p. 35.

infrastructures of power and become more enlightened individuals by following Orthodox Christian doctrine¹⁷. Accordingly, the origins of the Enlightenment in Russia were much more rooted in religion, producing variations in conceptions of how an enlightened life should look, distinct from Europe.

While it is true that the development of intellectual and philosophical thought had a much more gradual beginning in Russia than Europe, it was during the Petrine and Catherinian eras the foundation for the future *philosophical awakening* of the 1830s and 1840s was laid¹⁸. As Gordon has discussed, in the Petrine era, the state regulated the Enlightenment and hence, the focus of political thought tended towards the idea of the *well-regulated state* and expanding the Russian Empire (under the guise of *civilising* the *barbarians*), which also gave rise to some tentative steps towards religious toleration¹⁹. Consequently, republicanism did not become a concern of Russian enlighteners, as it was in France and radical reform was mostly confined to the idea of creating a constitutional monarchy, as Mikhail Shcherbatov describes in his *utopian novel*, *Journey to the Land of Ophir*²⁰. Some of these reforms were not confined to theory but were made manifest in both the Petrine and Catherinian eras. Prokopovich's *Justice of the Monarch's Will* became a part of the Russian Code of Laws under Peter I while Catherine the Great sought consultation in the form of the Legislative Commission when writing the *Instruction to the Commission for Composition of a New Law Code* (*Nakaz Kommissii o sostavlenii proekta novago ulozheniia*). The Commission was attended by some of the figures who would become important contributors to the Russian Enlightenment, including Shcherbatov and Nikolai Ivanovich Novikov and the influence of Enlightenment ideas can be seen in references to religious toleration and descriptions of the role of the state²¹. In summary, intellectual and philosophical thought in Russia during the period of the Enlightenment, although influenced by state control, resulted in developments

¹⁷ T. Obolevitch, *Faith and Science in Russian Religious Thought*, Oxford Academic, Oxford 2019, pp. 14-39.

¹⁸ M. F. Bukova, L. Steiner, *Introduction: On Russian Thought and Intellectual Tradition*, [in:] *The Palgrave Handbook of Russian Thought* M. F. Bykova, M. N. Forster and L. Steiner (ed.), Palgrave Macmillan, London 2021, p. 4.

¹⁹ I. Serman, *Russian National Consciousness and its Development in the Eighteenth Century*, [in:] *Russia in the Age of the Enlightenment: Essays for Isabel de Madariaga*, R. Bartlett, J. Hartley (ed.) Palgrave Macmillan, London, 1990, p. 42; R. Vulpius, *The Russian Variant of the Enlightenment*, p. 177.

²⁰ P. Dukes, *The Russian Enlightenment*, [in:] *The Enlightenment in the National Context*, R. S. Porter, M. Teich (ed.), Cambridge University Press, Cambridge, 1981, p. 185.

²¹ G. M. Hamburg, *Russia's Path Toward Enlightenment: Faith, Politics, and Reason, 1500-1801*, Yale University Press, New Haven, p. 394.

in political theory in addition to tentative reform, in line with the general definition of the Enlightenment as the progression towards *social mobilisation* and *national assertion*²².

Social, as well as cultural mobilisation, are essential features of the Enlightenment, and Russia is no exception, although state control and censorship inhibited the creation of a *public sphere*, as in Europe²³. As discussed previously, Peter I and Catherine II were committed to modernising Russia, partly through the promotion of education, literature, and European customs, in the form of the *cultural revolution* and the *gradual enlightenment*²⁴. The results of this included the establishment of numerous universities, one of the early beneficiaries of which was the Russian enlightener Novikov, the use of history to further the establishment of a distinctly Russian identity and the *enhanced prestige* of writers²⁵. Catherine II considered literature particularly important in the cultivation of the royal court as the *social and cultural centre* of Europe²⁶. In turn, writers themselves grappled with, what Irina Reyfman called, *the "creation" myth*, as they sought to create a specifically *Russian literature*²⁷. As Prokopovich's use of the term *Learned Watch* to describe writers demonstrates, they saw themselves as holding an active role in the political process and critiqued the monarchy, sometimes concealing it in flattery or writing manuscripts to be circulated secretly or to be published after their deaths (as in the case of Shcherbatov's work *On the Corruption of Morals in Russia*)²⁸. In addition to the state-sanctioned *public sphere*, it is also worth investigating the participation of the general public in the Enlightenment. As Douglas Smith and more recently, Natalie Bayers have analysed, societies such as the Learned Society of Friends, the Freemasons and the Free Economic Club and were all involved in the spread of Enlightenment ideas in the nascent public sphere of the Eighteenth Century and were not limited to the nobility, as the example of the St. Petersburg English Club illustrates. Hence, while the Russian

²² N. Bayer, *Enlightenment or Counter-Enlightenment in Russia?...*, p. 1095.

²³ As defined by Jürgen Habermas in J. Habermas, S. Lennox and F. Lennox, *The Public Sphere: An Encyclopaedia Article*, "New German Critique" 1964, pp. 49-55.

²⁴ As described by James Cracraft in J. Cracraft, *The Revolution of Peter the Great*, Harvard University Press, Cambridge M., 2003, p. 75.

²⁵ W. G. Jones, *The Image of the Eighteenth-Century Russian Author*, [In:] R. Bartlett and J. Hartley (ed.) *Russia in the Age of the Enlightenment: Essays for Isabel de Madariaga*, Palgrave Macmillan, London, 1990, p. 60.

²⁶ G.M. Hamburg, *Politics and Enlightenment...*, 45.

²⁷ N. S. Kollmann, *Nobility, Culture, and Intellectual Life*, [In:] *The Russian Empire 1450-1801*, Oxford Academic, Oxford 2017, p. 437.

²⁸ W. G. Jones, *The Image of the Eighteenth-Century Russian Author*, p. 60; N. S. Kollmann, *Nobility, Culture and Intellectual Life*, p. 446.

Enlightenment certainly developed in a more limited sense than its European counterpart, debate, criticism and mingling of social classes still informed the practices of the contemporary social and cultural world. This evidence supports the research that the Enlightenment should be studied as a movement which took place in different forms in various geographical locations.

Having determined that Russia, although influenced by Europe, was an *active participant* in the Enlightenment, the final section of this paper addresses how this research can be applied to other Eastern European states, namely the Polish-Lithuanian Commonwealth. In accordance with convention, *Poland* will be used as shorthand for *the Commonwealth of the Two Nations, Polish and Lithuanian*²⁹. In the eighteenth century, Poland was the largest territory in Europe after Russia and yet, as Andrzej Walicki has noted, in Norman Davies *Poland, Past and Present: A Select Bibliography of Works in English* there are only seventeen entries dedicated to the Enlightenment in Poland, of which only one is entirely in English³⁰. However, although the apogee of the Enlightenment in Poland (generally accepted as the reign of King Stanislaw August Poniatowski (1764-1795)) is later than that of the European Enlightenment, it was no less *an intellectual upheaval*, especially in regards religion, education, political thought, nationalism, and the public sphere at large³¹. Like Russia, the developments in these areas were both influenced by Western Europe and had their foundations in the Polish political, social, and national context. An illustration of Western influence can be seen in the establishment of a Polish version of the British periodical *The Spectator*, which was called *Monitor*³². This magazine helped to disseminate European ideas in Poland, including those of Newton, Galileo, and Voltaire. European ideas also reached Poland through the *philosophia recentiorum* movement in universities, which, in a bid to modernise scholasticism, sought to popularise contemporary European works and theories³³. Simultaneously, the threat Russia posed to Polish independence also stimulated the Enlightenment in Poland. Both before and after the threat was realised in the partitions of 1772, 1793 and 1795, this precarious situation forced Poland to examine its unique history, identity, and nationality. Thus, Polish thinkers began to examine the legacy of the Renaissance

²⁹ As established by Richard Butterwick in R. Butterwick: *What is Enlightenment (oświecenie)? Some Polish Answers, 1765-1820*, "Central Europe" 2013, 1, p. 20.

³⁰ A. Walicki, *The Enlightenment and the Birth of Modern Nationhood: Polish Political Thought from Noble Republicanism to Tadeusz Kościuszko*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, 1989.

³¹ H. Hinz: *The Philosophy of the Polish Enlightenment and Its Opponents: The Origins of the Modern Polish Mind*, Slavic Review, 1971, 2, p. 340.

³² R. Butterwick, *What is Enlightenment...*, p. 23.

³³ H. Hinz, *The Philosophy of the Polish Enlightenment and Its Opponents...*, p. 344.

in Poland and established the Commission for National Education³⁴. A further source of influence was the unique culture of Sarmatism which, although ironically supported by opponents of the Enlightenment, aided the promotion of the ideas of republicanism and democracy in the sphere of political philosophy and encouraged the growth of nationalism³⁵. The impact the combination of these influences had on Poland can be seen in the Polish political system which was both the focus of reformers who wanted to *modernise and rescue Old Polish liberty, but not to give up basic republican values*, and a source of progress³⁶. This is illustrated by the King's actions (such as the decision to establish the Education Commission) and the progressive laws passed by the *Sejms* (including the right to freedom of speech passed by the 1773-7 *Sejm*)³⁷. Hence, although this paper only provides a brief overview of the Polish Enlightenment, it is evident that Poland, like Russia, has been understudied in the historiography of the Enlightenment. Furthermore, this highlights the need to examine the Enlightenment as a series of national movements across Europe.

In conclusion, this chapter has set out to determine the extent to which the Russian Enlightenment was influenced by Enlightenment ideas in Europe and the importance of utilising the historiographical approach that there existed a *family of enlightenments*, united by a common idea but nuanced by the social, political, and geographical context of nations³⁸. To a certain extent, the Russian Enlightenment was influenced by developments, trends, and ideas from Europe, however, Russian thinkers, the tsars and the Church also adapted these ideas to suit the distinctive religious, political, and social context in Russia, while still exhibiting the common attributes of the Enlightenment. Certainly, the generalisability of these results is subject to certain limitations, most notably the predominance of state control which restricted the creation of a 'public sphere' and allowed Catherine the Great to limit the Enlightenment when its development in Europe no longer served her interests. Furthermore, in the historiography of Poland, as Richard Butterwick has studied, the Enlightenment has come to be synonymous with several different movements in Poland in the eighteenth century³⁹. Thus, further research is needed to conclusively determine the features

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*, p. 346.

³⁶ A. Walicki, *The Enlightenment and the Birth of Modern Nationhood...*, p. 8.

³⁷ J. Likowski, *Poland-Lithuania*, [In:] *A Companion to Eighteenth Century Europe*, P. Wilson (ed.) Blackwell Publishing Ltd, Oxford 2008, p. 254.

³⁸ N. Bayer, *Enlightenment or Counter-Enlightenment in Russia?...*, p. 1095; D. Smith *Freemasonry and the Public in Eighteenth-Century Russia*, "Eighteenth-Century Studies" 1995, p. 31.

³⁹ R. Butterwick, *What is Enlightenment...*, p. 20.

of both the Russian and Polish Enlightenments. Additionally, a natural progression of this paper would be to analyse how Romanticism developed in both Russia and Poland vis-à-vis Europe because of their differing experiences of the Enlightenment.

BIBLIOGRAPHY

Bayer, N., *Enlightenment or Counter-Enlightenment in Russia? Freemasons Writing History in the Late Eighteenth Century*, "International Journal for History, Culture and Modernity" 2019, no 7, p. 1089-1120.

Behrens, B., *Enlightened Despotism*, "The Historical Journal" 1975, no 18, p. 401-408.

Bukova, M. F., Steiner, L., *On Russian Thought and Intellectual Tradition*, [In:] *The Palgrave Handbook of Russian Thought*, M. F. Bykova, F. L. Steiner (ed.) Palgrave Macmillan, London 2021.

Butterwick, R. *What is Enlightenment (oświecenie)? Some Polish Answers, 1765-1820*, "Central Europe" 2013, vol. 3(1), p. 19-37.

Cracraft, J., *The Revolution of Peter the Great*, Harvard University Press, Cambridge 2003.

Denby, D. J., *Review. The Enlightenment in Ireland*, "Eighteenth-Century Studies" 2005, no 38, p. 385-391.

Dukes, P., *The Russian Enlightenment*, [in:] *The Enlightenment in the National Context*, R. S. Porter, M. Teich (ed.), Cambridge University Press, Cambridge 1981.

Gareth J., W., *The Image of the Eighteenth-Century Russian Author*, [in:] *Russia in the Age of the Enlightenment: Essays for Isabel de Madariaga*, R. Bartlett, J. M. Hartley (ed.), Palgrave Macmillan, London 1990.

Gay, P., *The Enlightenment: An Interpretation. Vol. 2, The Science of Freedom*, Knopf, New York 1969.

Gordon, A V., *The Russian Enlightenment*, "Russian Studies in History" 2009, no 48, p. 30-49.

Habermass, J, Lennox, S., Lennox, F., *The Public Sphere: An Encyclopaedia Article*, "New German Critique" 1964, p. 49-55.

Hamburg, G. M., *Politics and Enlightenment in Russia*, [in:] *The Palgrave Handbook of Russian Thought*, M. F. Bykova, F. L. Steiner (ed.) Palgrave Macmillan, London 2021.

Hamburg, G. M., *Russia's Path Toward Enlightenment: Faith, Politics, and Reason, 1500-1801*, Yale University Press, New Haven 2016.

Hinz, H., *The Philosophy of the Polish Enlightenment and Its Opponents: The Origins of the Modern Polish Mind*, "Slavic Review" 1971, vol. 30(2), p. 340-349.

Israel, J., *Enlightenment! Which Enlightenment?*, "Journal of the History of Ideas" 2006, no 67, p. 523-545.

Jensen-Winther, T., *The Enlightenment and Religion, Knowledge and Pedagogies in Europe* [in:] *International Handbook of Comparative Education, Springer Handbooks of Education, vol. 22*, Cowen, Kazamias (ed.), Springer, Dordrecht 2009.

Likowski, J., *Poland-Lithuania*, [in:] *A Companion to Eighteenth Century Europe*, Wilson (ed.), Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2008.

Obolevitch, T., *Faith and Science in Russian Religious Thought*, Oxford Academic, Oxford 2019.

Outram, D., *The Enlightenment*, Cambridge University Press, Cambridge 2019.

Scott, H.M., *Russia as a European Great Power* [in:] *Russia in the Age of the Enlightenment: Essays for Isabel de Madariaga*, R. Bartlett, J. M. Hartley (ed.), Palgrave Macmillan, London 1990.

Serman, I., *Russian National Consciousness and its Development in the Eighteenth Century*, [in:] *Russia in the Age of the Enlightenment: Essays for Isabel de Madariaga*, R. Bartlett, J. M. Hartley (ed.), Palgrave Macmillan, London 1990.

Shields Kollmann, N., *The Russian Empire 1450-1801*, Oxford Academic, Oxford, 2017.

Smith, D., *Freemasonry and the Public in Eighteenth-Century Russia*, "Eighteenth-Century Studies" 1995, no 29, p. 25-44.

Vulpus, R., *The Russian Variant of Enlightenment*, "Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History" 2019, no 20, p. 171-178.

Walicki, A., *The Enlightenment and the Birth of Modern Nationhood: Polish Political Thought from Noble Republicanism to Tadeusz Kościuszko*, University of Notre Dame Press, Notre Dame 1989.

Wirtschafter, E., *Thoughts on the Enlightenment and Enlightenment in Russia*, "Journal of Modern Russian History and Historiography" 2009, no 2, p. 1-26.

AN ECHO? A TRANSLATION? AN EXAMINATION OF RUSSIA IN THE HISTORIOGRAPHY OF THE ENLIGHTENMENT

Drawing on recent discussions in the historiography of the Enlightenment, this essay defines the Enlightenment as a multiplicity of national movements which took place in Europe in the eighteenth century. Using this framework, this paper aims to demonstrate the need for further research of the Enlightenment beyond the 'Westerniser' perspective by re-examining the characteristics of the Russian Enlightenment. To further illustrate the significance of the thesis, the case of the Enlightenment in the Polish-Lithuanian Commonwealth will briefly be contrasted.

Keywords: Enlightenment, national enlightenments, Poland, Russia, comparative history.

DYMISJA RZĄDU EDUARDA HEGERA W SŁOWACKICH MEDIACH INTERNETOWYCH

WPROWADZENIE

Charakterystyczną cechą większości środków masowego przekazu (zwłaszcza tych relacjonujących wydarzenia ze świata polityki) stanowi stałe dostosowywanie swojego przekazu do konkretnego kręgu odbiorców², wskutek czego często przestaje on mieć charakter obiektywny. Należy wspomnieć, iż współcześnie polityka poprzez przyjmowanie warunków komunikacji, które są charakterystyczne dla mediów zaczyna coraz bardziej wpasowywać się w zjawisko *postpolityki* wiążące się zastąpieniem merytorycznej i pogłębionej dyskusji przez krótkie, chwytliwe hasła³. Jej efektem staje się dążenie środków masowego przekazu do *sprzedazy* polityki masowemu odbiorcy poprzez dostosowanie komunikatów do jego światopoglądów⁴.

Działania mediów polegające na kreowaniu narracji ukierunkowanych na konkretnego odbiorcę znajdują swoją podstawę w tzw. teorii zgodności wiążąca się z występującą w społeczeństwie tendencją do oglądania, słuchania i czytania informacji, które potwierdzają ich punkt widzenia i utwierdzają w przekonaniach⁵.

¹ Uniwersytet Warszawski, ka.jankowska10@student.uw.edu.pl

² P. Góra, *Wpływ polityków na media i mediów na polityków. Modelowa typologia współzależności*, [w:] *Studia politologiczne. Wpływ i władza w systemie demokratycznym*, J. Ziółkowski (red.), Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2016, s. 223-225.

³ D. Piontek, O. Annusewicz, *Polityka popularna: celebrytyzacja polityki, politainment, tabloidyzacja*, „e-Politikon” 2013, nr 5, s. 10.

⁴ P. Góra, *Wpływ polityków...*, s. 223-225.

⁵ A. Jaskiernia, *Czynniki oddziałujące na zachowania mediów masowych w procesach wyborczych*, [w:] *Media – między władzą a społeczeństwem*, M. Szpunar (red.), Wydawnictwo Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania, Rzeszów 2007, s. 19-22.

W związku z powyższym przedmiot niniejszego rozdziału będzie stanowiła analiza orientacji programowych oraz ram interpretacyjnych, w których umieszczona została dymisja rządu Eduarda Hegera w słowackich czasopismach internetowych, w celu ustalenia dominujących w nich orientacji oraz ram. Zbadane zostaną „Konzervatívny denník Postoj” o charakterze konserwatywnym, liberalne „SME” oraz tabloid „Nový čas”. Analiza będzie obejmowała 5 wybranych artykułów z tych czasopism opublikowanych od grudnia 2022 r. do lutego 2023 r. Ponadto, w artykule udzielona zostanie odpowiedź na pytanie, czy słowackie media internetowe przekazują obywatelom informacje na tematy polityczne w sposób zobiektywizowany, subiektywny, czy też kierując się wyłącznie sensacją.

WŁADZA, WPŁYW CZY MANIPULACJA?

W mowie potocznej media często określane są pojęciem *czwartej władzy*. Termin ten ma swoje źródło w słowach Edmunda Burke’a z XVIII w., który zasiadających w łóży prasowej parlamentu brytyjskiego dziennikarzy określił mianem *czwartego stanu*⁶. W kolejnych latach, w celu dostosowania go do systemów politycznych opartych w większości przypadków na trójpodziale, sformułowanie to zostało zastąpione przez pojęcie *czwartej władzy*⁷. Jednakże należy zaznaczyć, iż media (również w Słowacji) nie dysponują władzą *sensu stricto*, gdyż prawo nie przyznaje im żadnych kompetencji władczych, czy możliwości bezpośredniego narzucenia i wyegzekwowania konkretnych zachowań w społeczeństwie. Niemniej jednak posiadają one możliwość wywierania szeroko pojętego wpływu na swoich odbiorców przez co oddziałują również na sposób postrzegania przez nich poszczególnych problemów i wydarzeń w życiu społeczno-politycznym. Nie można ponadto mieszać pojęć władzy i wpływu, gdyż cechą konstytutywną wpływu jest jego nieokreślony, iluzoryczny i niemierzalny charakter, władza zaś jest zawsze dotkliwa, rzeczywista i konkretna⁸.

Prowadzi to do konkluzji, iż określenie środków masowego przekazu mianem *czwartej władzy* posiada znaczenie czysto symboliczne i odnosi się wyłącznie do roli, jaką odgrywają one w oddziaływaniu na opinie i poglądy opinii publicznej. Obiektywną i niemożliwą do całkowitego wyeliminowania cechą mediów stanowi bowiem umiejętność jej ciągłego kształtowania poprzez odpowiednie

⁶ J. Adamowski, *Czwarty stan. Media masowe w pejzażu społecznym Wielkiej Brytanii*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2006, s. 9-10.

⁷ P. Góra, *Wpływ polityków...*, s. 226.

⁸ J. Jastrzębski, *Ani pierwsza ani czwarta, [w:] Media w Polsce. Pierwsza władza IV RP?*, M. Sokółski (red.), Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2007, s. 292-293.

konstruowanie komunikatów. Z kolei to, czy skutki podejmowanych przez nie działań będą miały dla społeczeństwa charakter pozytywny, negatywny, czy neutralny zależy od zamiarów dziennikarzy i wydawców⁹.

Rozwój technologii komunikacyjnych oraz mające w nim źródło powstanie mediów o charakterze masowym spowodowały wzrost wpływu narracji kształtowanych przez środki masowego przekazu na społeczeństwo, w tym również tych o charakterze manipulacyjnym. Zjawisko to jest w literaturze określane mianem medialnej manipulacji informacją, którą Aleksandra Seklecka definiuje jako świadome i celowe działania podejmowane przez nadawcę komunikatu (dane medium lub podmiot sprawujący nad nim kontrolę) prowadzące do wpłynięcia na odbiorcę (np. opinię publiczną) oraz jego myśli i zachowania w taki sposób, aby były one przez niego traktowane jako będące źródłem jego własnej woli. Cel manipulacji medialnej stanowi wykreowanie przez nadawcę określonej wizji rzeczywistości poprzez odpowiednie zakodowanie komunikatu¹⁰.

A. Seklecka wyróżnia trzy metody medialnej manipulacji informacją – metodę tendencyjnej selekcji informacji, metodę zniekształcania informacji oraz metodę tworzenia faktów medialnych. Pierwsza z nich dotyczy wyboru wydarzeń, które pojawią się w danym wydaniu dziennika, serwisu informacyjnego, czasopiisma internetowego etc. przez redaktora¹¹. Pomimo, iż jest ona konieczna z uwagi na wielość zachodzących w kraju i na świecie wydarzeń, w niektórych przypadkach może prowadzić do przedstawiania tylko niektórych wydarzeń, z pominięciem tych *niewygodnych* dla danego środka masowego przekazu. Źródłem tendencyjnej selekcji materiału jest również hipoteza agenda-setting i związany z nią proces doboru informacji, które zostaną przedstawione przez dane medium masowe. Podczas ustalania agendy faworyzowane są wydarzenia mające charakter dramatyczny lub rozrywkowy, a także bliższe i istotniejsze z punktu widzenia odbiorcy danego środka masowego przekazu. Ponadto, agenda-setting wpływa na przestrzeń, jaka zostanie poświęcona poszczególnym informacjom oraz na ich kolejność, co dla odbiorcy może stać się sygnałem wskazującym na istotność przedstawianej kwestii¹². Wybór i umiejscowienie danego problemu na agendzie ma swoje źródło również w osobistych poglądach dziennikarzy, którzy często kierują się własnymi przekonaniem i światopoglądem wskutek

⁹ M. Hłowiecki, *Krzywe zwierciadło. O manipulacji w mediach*, Wydawnictwo Gaudium, Lublin 2003, s. 56.

¹⁰ A. Seklecka, *Polityka – media – manipulacja medialna. Przypadek Polski po 1989 roku*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2011, s. 43.

¹¹ *Ibidem*, s. 47.

¹² *Ibidem*, s. 47-48.

czego dokonują selekcji w sposób stronniczy¹³. Ostatecznie tego typu działania często prowadzą do zniekształcenia przedstawianej przez media rzeczywistości.

Drugi sposób medialnej manipulacji informacją stanowi metoda zniekształcania informacji, która poprzez fragmentaryczne przedstawienie poszczególnych wydarzeń powoduje zmianę sposobu ich rozumienia przez odbiorców¹⁴. Z tego typu działaniami bezpośrednio wiąże się technika *cliche*, która polega na przedstawianiu poszczególnych wydarzeń w innych kontekstach lub z całkowitym ich pominięciem przez co może powodować deformację obrazu danego zjawiska, czy osoby¹⁵. Ponadto przedstawienie konkretnej informacji w sąsiedztwie innych może dodatkowo złagodzić lub zwiększyć jej wydźwięk¹⁶. Z metodą zniekształcania informacji wiąże się również technika tworzenia ram interpretacyjnych, która zostanie omówiona w dalszej części pracy.

Ostatnią metodę wyróżnioną przez A. Seklecką stanowi tworzenie faktów medialnych, które prowadzi do powstawania nowych wydarzeń lub do przekształcenia w *newsy* takich, które nigdy nie zyskałyby upublicznione gdyby nie udział mediów masowych. Ich cel stanowi przyciągnięcie i absorbowanie uwagi odbiorców¹⁷. Zdaniem Briana McNaira fakty medialne są *pseudowydarzeniami* o nikłym związku z rzeczywistością z uwagi na brak racjonalności i autentyczności¹⁸.

DYMISJA RZĄDU EDUARDA HEGERA

W połowie grudnia 2022 r. w Radzie Narodowej Republiki Słowackiej miało miejsce głosowanie w przedmiocie udzielenia wotum nieufności wobec rządu E. Hegera, w skład którego wchodziły partie Zwykli Ludzie i Niezależne Osobistości (*OBYČAJNÍ ĽUDIA a nezávislé osobnosti*, OLANO), Jesteśmy Rodziną (*SME RODINA*) oraz Dla Ludzi (*ZA ĽUDÍ*). Zostało ono zainicjowane przez opozycyjne partie Wolność i Solidarność (*Sloboda a Solidarita*, SaS) oraz Hłas – Socjalna Demokracja (*HLAS – sociálna demokracia*). Wotum nieufności uzyskało

¹³ D. M. White, *The Gate Keeper. A Cause Study in the Selections of News*, „Journalism Quarterly” 1950, nr 27, s. 383-390.

¹⁴ A. Seklecka, *Polityka – media – manipulacja medialna...*, s. 51-52.

¹⁵ A. Lepa, *Świat manipulacji*, „Tygodnik Katolicki Niedziela” 1997, nr 40, s. 20-21.

¹⁶ P. Legutko, D. Rodziewicz, *Mity czwartej władzy*, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań 2010, s. 153.

¹⁷ A. Seklecka, *Polityka – media – manipulacja medialna...*, s. 59.

¹⁸ B. McNair, *Wprowadzenie do komunikowania politycznego*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa, Poznań 1998, s. 136.

poparcie 78 posłów na 150 deputowanych wchodzących w skład jednoizbowego parlamentu Republiki Słowackiej¹⁹.

Rząd E. Hegera stracił większość w parlamencie już pod koniec lata 2022 r., kiedy z koalicji rządzącej odeszła partia Wolność i Solidarność. Wcześniej, jako warunek swojego pozostania, partia ta zażądała dymisji Igora Matovici²⁰. Polityk z początku zadeklarował się złożyć dymisję w zamian za wycofanie wniosku o wotum nieufności, ale ostatecznie odstąpił od tego zamiaru²¹. Ponadto kancelaria prezydenta podała w oświadczeniu, iż po podpisaniu w obecności jej pracowników stosownego dokumentu, zmienił on zdanie i wyrwał go z rąk Szefa Kancelarii²².

Początkowo prawicowa koalicja funkcjonowała jako rząd mniejszościowy i forsowała projekty ustaw jedynie dzięki poparciu trzech niezależnych członków Rady Narodowej z Tomášem Tarabą na czele. Często było ono uzależnione wyłącznie od jej poparcia dla ich propozycji. Ostatecznie jednak prawicowa koalicja odmówiła przegłosowania nowelizacji prawa karnego zaproponowanej przez niezrzeszonych posłów, którzy w odpowiedzi zapowiedzieli, iż nie wykluczają udzielania poparcia wotum nieufności wobec rządu w głosowaniu²³.

Przegłosowanie przez słowacką Radę Narodową wotum nieufności wobec rządu Eduarda Hegera ostatecznie zakończyło, sprawowaną od marca 2020 r., władzę prawicowej koalicji²⁴. Z tego powodu wydarzenie to zostało przedstawione także przez słowackie media, w tym czasopisma internetowe – „Konzervatívny denník Postoj”, „SME” oraz „Nový čas”.

ORIENTACJE PROGRAMOWE

Na podstawie typologii przedstawionej przez Macieja Mrozowskiego można wyróżnić trzy orientacje programowe – heterodoksyjną, ortodoksyjną oraz melodoksyjną. Pierwszą z nich cechuje wszechstronny i obiektywny opis rzeczywistości politycznej i społecznej, a także dominacja pluralistycznego dyskursu

¹⁹ Ł. Ogrodnik, *Dramat w wielu aktach - dymisja rządu na Słowacji*, <https://www.pism.pl/publika-cje/dramat-w-wielu-aktach-dymisja-rzadu-na-slowacji>, [12.06.2023].

²⁰ M. Hudec, *Wotum nieufności wobec słowackiego rządu? Dzisiaj głosowanie*, <https://www.euractiv.pl/section/demokracja/news/wotum-nieufnosci-wobec-slowackiego-rzadu-dzisiaj-glosowanie/>, [cit.12.06.2023].

²¹ Ł. Ogrodnik, *Dramat w wielu aktach...*

²² M. Hudec, *Upadł słowacki rząd. Kto teraz będzie rządzić?*, <https://www.euractiv.pl/section/polityka-zagraniczna-ue/news/upadl-slowacki-rzad-kto-teraz-bedzie-rzadzic/>, [cit. 12.06.2023].

²³ M. Hudec, *Wotum nieufności...*

²⁴ Ł. Ogrodnik, *Dramat w wielu aktach...*

afirmującego wartości demokratyczne i interes publiczny. Treści o charakterze perswazyjnym i rozrywkowym znajdują się w tym przypadku na dalszym planie. Do głównych wskaźników orientacji heterodoksyjnej zaliczane są: szerokie przedstawianie faktów, opinii, danych, wypowiedzi ekspertów oraz zróżnicowanie gatunkowe. Modelowo cechuje ona media publiczne. Orientację ortodoksyjną wyróżnia przedstawienie rzeczywistości oraz jej interpretacja dokonywana przez pryzmat określonych poglądów, wartości i sądów przyjętych za słuszne przez linię programową danej instytucji nadawczej. W tego typu przekazie największy nacisk zostaje położony na treści o charakterze perswazyjnym (propagandowym), często z pominięciem tych o wartości poznawczej, czy rozrywkowej. Wskaźnikami orientacji ortodoksyjnej są: stronniczość, eksponowanie konfliktów i podziałów, perswazja (manipulacja), eksponowanie zdania autora oraz sformułowania wartościujące. Charakter ortodoksyjny stanowi przymiot mediów niekomercyjnych. Trzecią z wyróżnionych przez M. Mrozowskiego orientacji programowych jest orientacja melodoksyjna, której główny cel stanowi dotarcie do jak najszerszej grupy odbiorców, wskutek czego w przekazywanych przez kierujące się nią media często zacierane są różnice światopoglądowe i podziały społeczne. Przekaz jest w tym przypadku kreowany w sposób, który ma umożliwić każdemu odbiorcy odczytanie go *po swojemu* – dominują w nim treści rozrywkowe, które zastępują te o charakterze poznawczym i perswazyjnym. Do wskaźników orientacji melodoksyjnej należą: rozrywka, skandal, codzienne życie i problemy oraz prosta forma tekstu utrzymana w stylistyce sloganu. Cechuje ona media o charakterze komercyjnym, głównie tabloidy.²⁵

Przeprowadzona z wykorzystaniem wyżej wskazanych wskaźników analiza²⁶ pięciu artykułów z każdego czasopisma internetowego wykazała, iż dominującą orientację programową stanowi orientacja heterodoksyjna. Z kolei w stronę przekazu o charakterze ortodoksyjnym w największym stopniu skłania się „SME”. Ponadto, interesującą kwestię stanowią także niskie wskaźniki orientacji melodoksyjnej w internetowym czasopiśmie „Nový čas”, pomimo iż jest ono tabloidem. Przy czym jego artykuły spełniają największą (11) liczbę kryteriów świadczących o heterodoksyjności przekazu.

²⁵ Opracowanie na podstawie: M. Mrozowski, *Media masowe. Władza, rozrywka i biznes*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2001, s. 227-233.

²⁶ Analiza przeprowadzona została poprzez wyliczenie, ile ze wskaźników danej orientacji programowej występowało w artykule.

Tabela 1. Orientacje programowe – „Konzervatívny denník Postoj”

Artykuł z dnia	Orientacja heterodoksyjna	Orientacja ortodoksyjna	Orientacja melodoksyjna
15.12. 2022 r.	4	0	0
14.12. 2022 r.	2	0	0
23.01. 2023 r.	1	0	0
15.01. 2023 r.	1	0	0
11.01. 2023 r.	2	1	1
Suma	10	1	1

Źródło: opracowanie własne

Tabela 2. Orientacje programowe – „SME”

Artykuł z dnia	Orientacja heterodoksyjna	Orientacja ortodoksyjna	Orientacja melodoksyjna
28.02. 2023 r.	1	2	2
17.01. 2023 r.	1	0	0
31.02. 2023 r.	4	0	0
23.01. 2023 r.	1	0	0
27.02. 2023 r.	0	3	0
Suma	7	5	2

Źródło: opracowanie własne

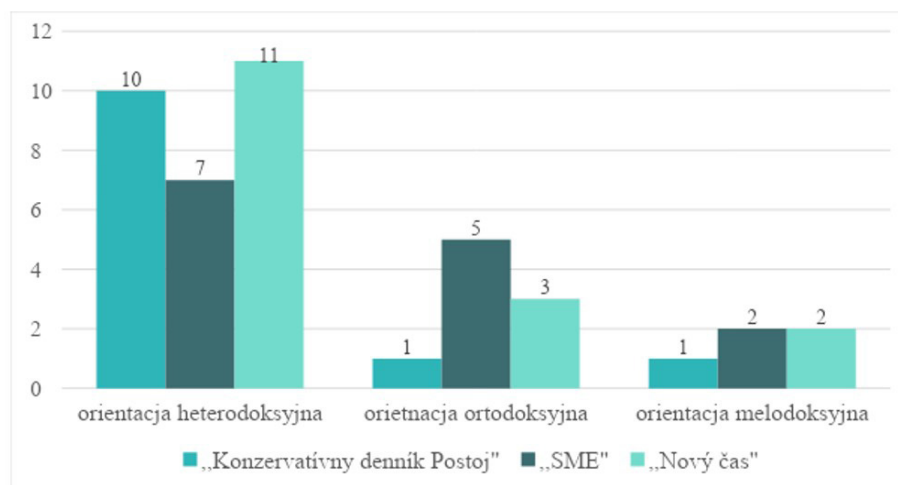
Tabela 3. Orientacje programowe – „Nový čas”

Artykuł z dnia	Orientacja heterodoksyjna	Orientacja ortodoksyjna	Orientacja melodoksyjna
23.02. 2023 r.	2	1	0
04.02. 2023 r.	1	0	0
02.02. 2023 r.	3	0	1
31.01. 2023 r.	2	1	0

18.02. 2023 r.	3	1	2
Suma	11	3	3

Źródło: opracowanie własne

Wykres 1. Orientacje programowe

Źródło: opracowanie własne

RAMY INTERPRETACYJNE

Podczas konstruowania komunikatów media korzystają również z techniki tworzenia ram interpretacyjnych, w których następnie umieszczane są przedstawiane przez nie wydarzenia. Tego typu działania mają na celu doprowadzenie do odpowiedniego ukształtowania postaw odbiorców wobec danego problemu. Media często prezentują dane sytuacje z wybranej przez siebie perspektywy, nie oddzielają opinii od faktów oraz umieszczają poszczególne wydarzenia społeczno-polityczne w wybranych ramach interpretacyjnych²⁷. Holli Semetko oraz Patti Valkenburg wyróżniły pięć głównych ram interpretacyjnych. Pierwszą z nich stanowi rama konfliktu (*conflict frame*), która często upraszcza przekaz wyłącznie do ukazania konfliktu, sporu, czy walki między jednostkami i grupami. Z kolei rama koncentracji na człowieku lub ludzkiego interesu (*human interest frame*) skupia się na przedstawieniu wydarzeń z perspektywy ludzkich przeżyć i emocji prowadząc do ich spersonalizowania. Trzecia z wyróżnionych ram – rama

²⁷ A. Seklecka, *Polityka – media – manipulacja medialna...*, s. 56-57.

moralności (*morality frame*) polega na przedstawianiu zdarzeń poprzez nawiązanie do moralności, czy też dogmatów religijnych. Z kolei umieszczenie danego problemu w ramie odpowiedzialności (*responsibility frame*) wiąże się z dążeniem do przypisania odpowiedzialności za powstanie lub rozwiązanie danego problemu konkretnym jednostkom albo grupom społecznym. Ostatnią ramę wyróżnioną przez. H. Semetko i P. Valkenburg stanowi rama ekonomicznych konsekwencji (*economic consequences frame*) skupiająca się na finansowych skutkach danego problemu²⁸.

W przypadku wszystkich czasopism internetowych dymisja rządu E. Hegeera została umieszczona w ramach interpretacyjnych, które w dużej mierze zdefiniowały sposób przekazu i jego istotę. Dokonując analizy²⁹ pięciu artykułów, z każdego z nich (Tabela 4, Tabela 5 i Tabela 6), można zauważyć, iż we wszystkich czasopismach internetowych z jednakową częstotliwością pojawiały się ramy konfliktu oraz odpowiedzialności. Rzadziej występowały: rama ekonomicznych konsekwencji, z której skorzystały „SME” i „Nový čas” oraz rama moralności, która pojawiła się w czasopismach „Konzervatívny denník Postoj” oraz „Nový čas”. W ramie ludzkiego interesu dymisja rządu E. Hegeera umieszczona została tylko raz, przez „Konzervatívny denník Postoj” (Wykres 2).

Tabela 4. Ramy interpretacyjne – „Konzervatívny denník Postoj”

Artykuł z dnia	Konfliktu	Ludzkiego interesu	Odpowiedzialności	Ekonomicznych konsekwencji	Moralności
15.12. 2022 r.	0	0	1	0	0
14.12. 2022 r.	1	0	0	0	0
23.01. 2023 r.	1	0	1	0	1
15.01. 2023 r.	0	1	0	0	1
11.01. 2023 r.	1	0	1	0	0
Suma	3	1	3	0	2

Źródło: opracowanie własne

²⁸ H. Semetko, P. Valkenburg, *Framing European Politics: A Content Analysis of Press and Television News*, „Journal of Communication” 2000, nr 50, s. 95-96.

²⁹ Analiza przeprowadzona została poprzez określenie, czy w artykule występowała dana rama interpretacyjna, czy nie.

Tabela 5. Ramy interpretacyjne – "SME"

Artykuł z dnia	Konfliktu	Ludzkiego interesu	Odpowiedzialności	Ekonomicznych konsekwencji	Moralności
28.02. 2023 r.	1	0	0	0	0
17.01. 2023 r.	0	0	0	1	0
31.02. 2023 r.	0	0	1	1	0
23.01. 2023 r.	0	0	1	0	0
27.02. 2023 r.	1	0	0	0	0
Suma	2	0	2	2	0

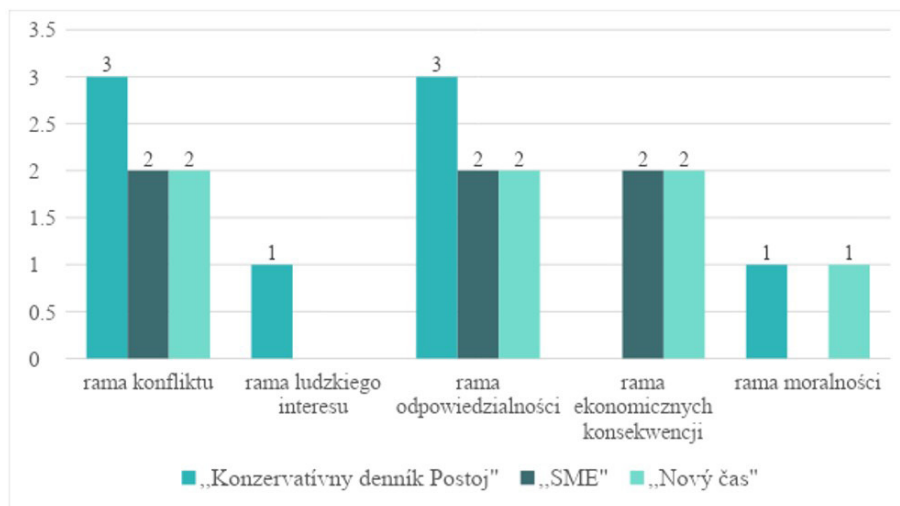
Źródło: opracowanie własne

Tabela 6. Ramy interpretacyjne – „Nový čas”

Artykuł z dnia	Konfliktu	Ludzkiego interesu	Odpowiedzialności	Ekonomicznych konsekwencji	Moralności
23.02. 2023 r.	0	0	0	0	0
04.02. 2023 r.	1	0	0	0	0
02.02. 2023 r.	1	0	0	1	1
31.01. 2023 r.	0	0	1	1	0
18.02. 2023 r.	0	0	1	0	0
Suma	2	0	2	2	1

Źródło: opracowanie własne

Wykres 2. Ramy interpretacyjne

Źródło: opracowanie własne

PODSUMOWANIE

Dymisja rządu E. Hegera w słowackich czasopismach internetowych „Konzervatívny denník Postoj”, „SME” oraz „Nový čas” została przedstawiona w sposób wskazujący na modelową dominację orientacji heterodoksyjnej. Można zatem stwierdzić, iż w przypadku tego konkretnego wydarzenia w analizowanych mediach wstępował dyskurs o charakterze pluralistycznym, a nie treści o charakterze perswazyjnym, czy rozrywkowym. Wszystkie czasopisma internetowe podczas relacjonowania tego wydarzenia politycznego przedstawiały głównie dane i fakty, a także wypowiedzi ekspertów dotyczące dymisji rządu E. Hegera oraz możliwych jej konsekwencji.

Podczas prezentowania analizowanego wydarzenia, słowackie środki masowego przekazu w niewielkim stopniu wykorzystały technikę stanowiącą element jednej z metod medialnej manipulacji informacją polegającej na zniekształcaniu informacji, jaką stanowi tworzenie ram interpretacyjnych i umieszczanie w nich poszczególnych kwestii społeczno-politycznych. We wszystkich czasopismach pojawiały się one stosunkowo rzadko, średnio 1-2 razy na artykuł. Dominującymi były natomiast ramy konfliktu i odpowiedzialności, co świadczy o upraszczaniu przekazu do ukazania różnic oraz przypisywania odpowiedzialności za dymisję rządu konkretnym osobom, czy grupom.

Konkludując, trudno jest dokonać jednoznacznej oceny obiektywności słowackich mediów w kwestii relacjonowania dymisji rządu E. Hegera. Z jednej strony we wszystkich analizowanych środkach masowego przekazu dominuje orientacja heterodoksyjna, co według modelowej typologii M. Mrozowskiego powinno świadczyć o ich obiektywności i rzetelności w kwestii przedstawiania wydarzeń politycznych. Z drugiej jednak strony konstruowane przez nie komunikaty są często umieszczane w ramach kładących nacisk na eskalację konfliktu, czy obciążanie odpowiedzialnością za tą sytuację konkretnych osób.

BIBLIOGRAFIA

Piśmiennictwo

- Adamowski, J. *Czwarty stan. Media masowe w pejzażu społecznym Wielkiej Brytanii*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2006.
- Góra, P., *Wpływ polityków na media i mediów na polityków. Modelowa typologia współzależności*, [w:] *Studia politologiczne. Wpływy i władza w systemie demokratycznym*, Ziółkowski J. (red.), Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2016.
- Łowiecki, M., *Krzywe zwierciadło. O manipulacji w mediach*. Wydawnictwo Gaudium, Lublin 2003.
- Jaskiernia, A. Czynniki oddziałujące na zachowania mediów masowych w procesach wyborczych, [w:] *Media – między władzą a społeczeństwem*, Szpunar M. (red.), Wydawnictwo Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania, Rzeszów 2007.
- Jastrzębski, J., *Ani pierwsza ani czwarta*, [w:] *Media w Polsce. Pierwsza władza IV RP?*, Sokołowski M. (red.) Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2007.
- Legutko, P., Rodziewicz, D., *Mity czwartej władzy*, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań 2010.

McNair, B., *Wprowadzenie do komunikowania politycznego*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa, Poznań 1998.

Mrozowski, M. *Media masowe. Władza, rozrywka i biznes*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2001.

Seklecka, A., *Polityka – media – manipulacja medialna. Przypadek Polski po 1989 roku*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2011.

Czasopisma

Lepa, A., *Świat manipulacji*, "Tygodnik Katolicki Niedziela" 1997, nr 40.

Piontek, D., Annusewicz, O., *Polityka popularna: celebrytyzacja polityki, politainment, tabloidyżacja*, "e-Politikon" 2013, nr 5, s. 6-28.

Semetko, H., Valkenburg, P., *Framing European Politics: A Content Analysis of Press and Television News*, "Journal of Communication" 2000, nr 50, s. 93-109.

White, D. M., *The Gate Keeper. A Cause Study in the Selections of News*, "Journalism Quarterly" 1950, nr 27, p. 381-391.

Źródła internetowe

Hudec, M., *Wotum nieufności wobec słowackiego rządu? Dzisiaj głosowanie*, <https://www.euractiv.pl/section/demokracja/news/wotum-nieufnosci-wobec-slowackiego-rzadu-dzisiaj-glosowanie/>, [cit. 12.06.2023].

Hudec, M., *Upadł słowacki rząd. Kto teraz będzie rządzić?*, <https://www.euractiv.pl/section/polityka-zagraniczna-ue/news/upadl-slowacki-rzad-kto-teraz-bedzie-rzadzic/>, [cit. 12.06.2023].

Ogrodnik, Ł., *Dramat w wielu aktach - dymisja rządu na Słowacji*, <https://www.pism.pl/publikacje/dramat-w-wielu-aktach-dymisja-rzadu-na-slowacji>, [12.06.2023].

RESIGNATION OF EDUARD HEGER'S CABINET IN SLOVAK ONLINE MEDIA

The aim of this article is to analyse the program orientations and frames in which the resignation of Eduard Heger's government was placed in Slovak online media. The issues put under study were the conservative "Konzervatívny denník Postoj", the liberal "SME" and the tabloid "Nový čas". The analysis included 5 selected articles published from December 2022 to February 2023. In addition, this article will show whether Slovak online media are objective, subjective or guided by sensationalism when providing citizens with information on politics.

Keywords: media, online media, media's program orientations, framing, Konzervatívny denník Postoj, SME, Nový čas, no-confidence vote, resignation of Eduard Heger's Cabinet

POPULIZM JAKO CZYNNIK WYWIERAJĄCY WPŁYW NA DECYZJE I ZACHOWANIA WYBORCZE NA PRZYKŁADZIE ANO I SPD

WSTĘP

W ostatnich latach populizm stał się zjawiskiem coraz bardziej znaczącym i powszechnym. Wiele partii stosujących mechanizmy oparte na retoryce populistycznej odnosi sukces wyborczy. Celem niniejszego rozdziału jest sprawdzić, czy populizm jest czynnikiem wywierającym wpływ na decyzje i zachowania wyborcze oraz jakie mechanizmy stosowane przez polityków populistycznych są skuteczne. Analizie poddana została działalność dwóch czeskich ugrupowań uważanych za populistyczne - Akce nespokojených občanů (ANO) oraz Svoboda a přímá demokracie – Tomio Okamura (SPD) w latach 2013-2021. Za integralną część SPD uznane zostało ugrupowanie Úsvit přímé demokracie w czasach, kiedy jego przewodniczącym był Tomio Okamura, ze względu na to, iż najistotniejsza dla badania jest właśnie jego osoba, a programy obydwu ugrupowań w najważniejszych punktach są tożsame. Analiza została dokonana zarówno na podstawie wypowiedzi polityków z mediów oraz mediów społecznościowych, jak i programów wyborczych oraz innych materiałów partyjnych. Została oparta o indeks cech populistycznych, utworzony na podstawie literatury przedmiotu. Do analizy populizmu jako czynnika wywierającego wpływ na zachowania i decyzje wyborcze posłużyły wyniki wyborów do Izby Poselskiej z lat 2013, 2017 i 2021 oraz badania pochodzące z Centrum pro výzkum veřejného mínění.

¹ Uniwersytet Warszawski, kk.stanaszek@student.uw.edu.pl

KLUCZOWE POJĘCIA

Populizm jest, według Jerzego Szackiego, określeniem nadużywanym we współczesnym dyskursie politycznym. Nie istnieje dobra definicja tego słowa, gdyż jednym kojarzy się z marginesem życia politycznego, a drugim z jego centrum. Obecnie populizm często utożsamiany jest z demagogią. Używa się więc tego określenia w stosunku do tych, którzy chcą przypodobać się masom i nie zwracają uwagi na ani merytoryczną stronę głoszonych postulatów, ani na realną możliwość spełnienia obietnic wyborczych².

Margaret Canovan stwierdziła, że tym, co pobudza ruchy populistyczne do działania są kryzysy gospodarcze i społeczne. Podstawą populizmu jest zasada suwerenności narodu oraz zasada większości. Populiści głoszą tezę, że władza została odebrana ludowi i nie ma on już nad nim kontroli³.

Według Kazimierza Dziubki populizm jest nazwą zarówno poglądów politycznych, jak i powiązanych z nimi ruchów społecznych, które używają prostych haseł o charakterze emocjonalnym i irracjonalnym. Mają one na celu zdobycie elektoratu, a w konsekwencji także wpływów we władzy. Populiści chętnie przedstawiają się w roli obrońcy interesów *zwykłych ludzi*⁴.

Zachowanie wyborcze jest kategorią odnoszącą się do relacji, która zachodzi między partiami politycznymi a elektoratem i ma swój wyraz podczas aktu głosowania. Wiedza o nim pozwala partiom na przyjęcie odpowiedniej strategii na poziomie wyborczym i parlamentarnym. Można je badać w aspekcie indywidualnym i zagregowanym. Na poziomie zagregowanym wyróżnia się trzy podstawowe zachowania wyborcze: stabilną lojalność (regularne głosowanie na tę samą partię), zmianę lojalności wyborczej (krytyczną i stopniową, którą można podzielić na sektoralną i środowiskową) oraz zanik lojalności partyjnej (słabnie więc między grupą społeczną, a partią polityczną)⁵.

Sylwester Wróbel zauważył, iż w literaturze przedmiotu można wyróżnić trzy sposoby definiowania zachowania wyborczego. W największym znaczeniu jest ono równoznaczne z głosowaniem, czyli z najważniejszą z czynności wyborczych, decydującą o ostatecznych wynikach elekcji. Jest to najczęstsza forma zachowania

² J. Szacki, *Wstęp*, [w:] *Demokracja w obliczu populizmu*, Y. Meny, Y. Surel (red.), Oficyna Naukowa, Warszawa 2007, s. 9–25.

³ M. Canovan, *Polityka dla ludzi. Populizm jako ideologia demokracji*, [w:] *Demokracja w obliczu populizmu*, Y. Meny, Y. Surel (red.), Oficyna Naukowa, Warszawa 2007, s. 57–62.

⁴ K. Dziubka, *Populizm*, [w:] *Leksykon politologii*, A. Antoszewski, R. Herbut (red.), Alta 2, Wrocław 2004, s. 332.

⁵ W. Jednaka, *Zachowania wyborcze*, [w:] *Encyklopedia politologii. Tom 3. Partie i systemy partyjne*, A. Antoszewski, R. Herbut (red.), Kantor Wydawniczy Zakamycze, Kraków 1999, s. 328–329.

wyborczego. Są również ujmowane jako podejmowanie decyzji celowych, będących funkcjonalnymi wobec stanu rzeczy, który wyborca chce osiągnąć, wykraczają więc poza sam akt głosowania. Zachowania wyborcze w najszerszym ujęciu to wszystkie sposoby uczestnictwa w procesie selekcji i wyboru do organów lub instytucji przedstawicielskich. Obejmują relacje między trzema podmiotami: wyborcami, kandydującymi oraz organami odpowiedzialnymi za zorganizowanie elekcji⁶.

Jacek Raciborski wyróżnił trzy możliwe podejścia do terminu zachowania wyborcze. Pierwszym jest podejście politologiczne, które koncentruje się głównie na efekcie, czyli wyborach, a nie na samych zachowaniach. Drugą perspektywą jest perspektywa psychologiczna, która poszukuje przyczyn zachowań wyborczych w sferze emocji i postaw. Podejście socjologiczne z kolei widzi zachowania wyborcze jako determinowane przez różne społeczne oddziaływania⁷.

Ważnym pojęciem z perspektywy tematu niniejszego rozdziału jest wpływ. Mirosław Karwat zdefiniował go jako skuteczny nacisk, który powoduje zmianę w jakimś obszarze, np. sytuacji społecznej, decyzjach, sposobie myślenia. W perspektywie behawioralno-pragmatycznej najistotniejsze jest nakłonienie kogoś do czegoś lub skłonienie do czegoś poprzez stworzenie warunków, a także zdolność narzucenia własnej woli, także pośrednio⁸.

Typem wpływu, który wydaje się być szczególnie istotny w kontekście niniejszych badań jest wpływ społeczny. Według Eliota Aronsona jest to rodzaj wpływu, który wywołują ludzie na zachowania i przekonania innych⁹.

Bogdan Wojciszke określił wpływ społeczny jako proces, którego efektem jest zmiana czyjegós zachowania, opinii lub uczuć. Zmiana ta jest motywowana tym, co robią, myślą lub czują inni. Często odbywa się to poza świadomością osoby, która zmienia zachowanie, ale także nie jest działaniem celowym ze strony sprawcy. Wywieranie wzajemnego wpływu jest istotą życia społecznego. Dzięki niemu ludzie mogą nakłaniać innych do określonego postępowania, ustalać

⁶ S. Wróbel, *O pojęciu i modelach zachowań wyborczych*, [w:] *Polityka: przedmiot badań i formy jej przejawiania się*, P. Dobrowolski, M. Stolarczyk (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2000, s. 121–127.

⁷ J. Raciborski, *Polskie wybory. Zachowania wyborcze społeczeństwa polskiego 1989–1995*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 1997, s. 11–12.

⁸ M. Karwat, *Demokratyczne i niedemokratyczne formy wpływu. Kryteria weryfikacji*, [w:] *Wpływ i władza w systemie demokratycznym*, Jacek Ziółkowski (red.), Instytut Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2016, s. 146.

⁹ E. Aronson, *Człowiek – istota społeczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 423.

znaczenia procesów, jakie obserwują i ustalać wspólne cele. Formami wpływu społecznego są m.in. naśladownictwo, konformizm oraz posłuszeństwo¹⁰.

INDEKS CECH POPULISTYCZNYCH

Na podstawie literatury przedmiotu wyróżnionych zostało 15 cech, które są charakterystyczne dla ugrupowań o charakterze populistycznym.

Wykorzystywanie kryzysów i nagromadzenia negatywnych emocji w społeczeństwie - ugrupowania o charakterze populistycznym bardzo często wykorzystują różnego typu kryzysy (polityczne, społeczne, ekonomiczne, kulturowe, itp.), aby zrealizować swoje cele, którymi mogą być zarówno wejście na scenę polityczną, jak i zwycięstwo w wyborach¹¹. W naukach politycznych funkcjonuje pojęcie momentu populistycznego, kiedy pod naciskiem przemian o charakterze społeczno-ekonomicznym lub politycznym instytucje rządzące nie są w stanie obronić dotychczasowego porządku i zapewnić sobie przychylności obywateli. Pojawia się wtedy okazja do działalności podmiotu zbiorowego, jakim jest lud, który może przebudować niesprawiedliwy porządek społeczny¹².

Charyzmatyczny lider - to osoba, która jest najmocniej kojarzona z daną partią. Często jest znana jako jednostka bardziej, niż całe ugrupowanie. Jest ona głównym podmiotem działań populistycznych i skupia się przede wszystkim na manipulacji emocjami społeczeństwa, próbując w ten sposób uzyskać ich poparcie w czasie elekcji¹³. Przywódca populistyczny musi być skoncentrowany na indywidualnych cechach takich jak sposób bycia, ubiór i styl życia. Przemawiając, musi osiągnąć niemal mistyczny kontakt z masami¹⁴.

Pogarda dla elit - populizm ma z założenia charakter antyelitarny. Populistów cechuje brak zaufania do zawodowych polityków i podejmowanych przez nich działań. Widać to np. w nawoływaniach o populistyczną demokrację, apelach o zniesienie podziałów politycznych, czy też upodobaniu do charyzmatycznych przywódców¹⁵. Populizm często ma charakter antyinteligencji.

¹⁰ B. Wojciszke, *Psychologia społeczna*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2011, s. 276

¹¹ P. Taggart, *Populizm, lud i rdzenna kraina*, [w:] *Populizm...*, s. 79-81.

¹² Ch. Mouffe, *W obronie lewicowego populizmu*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2020, s. 16-17.

¹³ T. Krawczyk, *Populizm we współczesnych demokracjach Europy. Perspektywa krytyczna wobec obecnego stanu badań*, [w:] *Populizm w Europie. Defekt i przejaw demokracji*, J. De Waele, A. Pacześniak (red.), Oficyna Naukowa, Warszawa 2010, s. 66.

¹⁴ P. Wiles, *Syndrom, nie doktryna: kilka podstawowych tez o populizmie*, [w:] *Populizm...*, s. 31.

¹⁵ M. Canovan, *Populizm*, [w:] *Populizm...*, s. 70.

Zdaniem populistów, intelektualistów, poprzez zdobytą wiedzę, oddalili się od cnoty ludu i prostej mądrości¹⁶.

Niepartyjni politycy - ugrupowania populistyczne często złożone są z osób, które nie miały wcześniej żadnego doświadczenia z pracą w sferze polityki. Nierzadko dołączają do nich celebryci, którzy mają przyciągnąć większy elektorat ze względu na swoją popularność. Nie bierze się wtedy pod uwagę ich wiedzy i faktycznych umiejętności, które mogą być przydatne w rządzeniu państwem, ale korzysta się z ich możliwości zmobilizowania potencjalnych wyborców, którzy zdecydują się na wybór osoby lubianej przez siebie.

Posługiwanie się kategorią zwykłego człowieka - politycy populistyczni używają w swojej retoryce pojęć *zwykłego człowieka* i *ludu*, jednak ich dokładnie nie definiują. Zwykłego człowieka cechuje bohaterstwo, zaradność, pogoda ducha oraz zdrowy rozsądek. Postać ta ma jednak charakter symboliczny, więc nie da się ustalić, kto tak naprawdę jest tym zwykłym człowiekiem i jakie są rzeczywiste interesy narodu¹⁷.

Operowanie pojęciem ludu w kontekście przywrócenia mu suwerenności i pozytywny stosunek do demokracji bezpośredniej - ruchy populistyczne postulują mobilizację ludu zdefiniowanego jako część wykluczona z władzy. Żądają odebrania władzy elitom i wrócenia jej suwerennemu ludowi. Dyskurs populistów skoncentrowany jest właśnie na tym odzyskaniu władzy¹⁸. Celem odwoływania się do ludu przez ugrupowania populistyczne jest demokratyczna legitymizacja ich działań oraz stworzenie podstawy do odrzucenia reprezentacyjnego modelu demokracji¹⁹. Naturalną konsekwencją głoszenia pogardy wobec zepsutych elit oraz głoszenia przywrócenia ludu do władzy jest postulowanie wzmocnienia demokracji bezpośredniej, która pozwala ludowi na decydowanie o własnym losie.

Kreowanie dychotomicznej wizji świata poprzez wskazywanie wroga ludu - ugrupowania populistyczne chętnie wykorzystują do osiągnięcia swoich celów różne podziały. Posługują się kategoriami *my* i *oni*, kreując dychotomiczną wizję świata. Celem takiego postępowania jest wskazanie wroga, który jest odpowiedzialny za wszystkie nieszczęścia, jakie spotykają społeczeństwo. Wróg ten może być zarówno wewnętrzny (politycy, intelektualiści, itp.), jak i zewnętrzny (instytucje międzynarodowe, napływający migranci, itp.). Politycy populistyczni sięgają po stereotypy i mity społeczne, będące irracjonalnym wyobrażeniem społecznej

¹⁶ E. A. Shils, *Udręka tajemnicy: populizm*, [w:] *Populizm...*, s. 46–47.

¹⁷ M. Canovan, *Populizm*, [w:] *Populizm...*, s. 71.

¹⁸ M. Canovan, *Lud*, Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2008, s. 82–84.

¹⁹ P. Taggart, *Populizm, lud i rdzenna kraina*, [w:] *Populizm...*, s. 87.

rzeczywistości. Są one dla nich uzasadnieniem społecznych antagonizmów, a także legitymizują istnienie uprzedzeń etnicznych i rasowych²⁰.

Postulowanie dobra narodu i podkreślanie jego wartości - populiści często określają, jakim konkretnie grupom powinno się przywrócić prawo bezpośredniego decydowania. Najczęściej wybór ten dokonany jest przez nich na podstawie cech narodowych – w danym państwie na władzę zasługują ci, którzy są członkiem narodu. O tym, kto w rzeczywistości do niego należy, decydują sami politycy populistyczni.

Tworzenie idealnej wizji państwa - populiści chętnie przekonują do swoich racji, budując wizję idealnego państwa. Obraz ten ma zmobilizować elektorat zmęczony złym funkcjonowaniem instytucji państwowych. Ugrupowania populistyczne, stosując manipulację, bezpośrednio wpływają na potencjalnych wyborców poprzez uzewnętrznianie własnych idei. Manipulator chce przede wszystkim ograniczyć świadomość odbiorcy, aby ten miał złudne poczucie wyboru. Tak naprawdę działają oni zgodnie z wolą nadawcy, więc ich wybór można określić jako fałszywy²¹.

Przedstawianie populistycznych postulatów i łatwych rozwiązań istniejących problemów - populistyczni politycy mają skłonność do oferowania prostego, szybkiego rozwiązania każdego problemu, jaki pojawi się w społeczeństwie. Ich oferty mają charakter natychmiastowy, nie uwzględniają złożoności procesu politycznego²². Postulaty populistów najczęściej mają za zadanie przyciągnąć uwagę jak największej liczby potencjalnych wyborców, dlatego kierowane są do osób o różnych poglądach. Często przybierają formę tez, z którymi trudno jest się nie zgodzić.

Brak wyraźnej orientacji ideologicznej - populizm może zaistnieć po każdej stronie sceny politycznej. Nie utożsamia się z żadną z ideologii, gdyż jego celem jest dotarcie do jak najszerzych mas i zdobycie jak największego poparcia. Programy wyborcze populistów często mają charakter elastyczny, by zdobyć uznanie w oczach jak największej liczby wyborców. Są eklektyczną, ideologiczną konstrukcją myślową, która pretenduje do samodzielnej doktryny, ale składa się z elementów pochodzących z innych²³.

²⁰ J. Dzwonczyk, *Populistyczne tendencje w społeczeństwie postsocjalistycznym (na przykładzie Polski)*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2000, s. 28.

²¹ K. Gołąbek, *Populizm, a manipulacja – cechy wspólne pojęć*, [w:] *Populizm jako narzędzie marketingu politycznego*, M. Nowina Konopka, K. Glinka, R. Miernik (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, Kielce 2017, s. 103.

²² G. Hermet, *Populizmy na świecie. Historia socjologiczna XIX i XX wieku*, [w:] *Populizm...*, s. 256.

²³ R. Tokarczyk, *Współczesne doktryny polityczne*, Oficyna Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., Warszawa 2010, s. 504-505.

Podkreślanie roli gospodarki narodowej - populiści stawiają gospodarkę własnego państwa wyżej, niż ogólnoswiatową. Produkty wytwarzane w jego obrębie są bardziej wartościowe, niż te importowane. Często skłaniają się do postulatów, które mają na celu przekonanie do wyboru tego, co własne, co jest także powiązane z ich stosunkiem do narodu. Jedną z podstaw populizmu jest odczuwanie globalizacji jako zagrożenia. Zdaniem populistów, proces ten niesie ze sobą wiele negatywnych skutków, a ich przyczyną jest m.in. wolny handel i wolny przepływ czynników produkcji²⁴.

Stosowanie prostej, emocjonalnej retoryki - retoryka stosowana przez populistów musi charakteryzować się prostym językiem. Ma to na celu dotarcie do jak najszerszego grona potencjalnych wyborców. W celu manipulacji masami wykorzystują emocje, które w polityce, zwłaszcza w okresie wyborczym, często odgrywają istotną, a nawet decydującą rolę w kontekście decyzji wyborczych. Populiści najczęściej głoszą hasła, których oczekuje od nich społeczeństwo. Podkreślają powszechnie cenione wartości takie jak wolność, równość, sprawiedliwość, poszanowanie²⁵. Najistotniejsza w kontekście retoryki populistycznej jest prostota, jasność i bezpośredniość. Początkowo głoszone przez populistów tezy wydają się mieć charakter zdroworozsądkowy i proponować rozwiązania konkretnych problemów. Baza językowa, jakiej używają, często zawiera wyrażenia kojarzące się z domem, czyli z tym, co dla większości ludzi jest najbliższe. Wszystkie te zabiegi mają podkreślać rolę zwyczajnego ludu w społeczeństwie²⁶.

Stosowanie formy ruchu politycznego zamiast partii politycznej - populiści starają się skojarzyć w świadomości wyborców określenie partii politycznej wyłącznie negatywnie. Chcą przejąć elektorat tradycyjnych ugrupowań, dlatego sami muszą określić się w inny sposób. Starają się skorelować nazwę ugrupowanie ze słowem ruch, aby nie wywoływać skojarzeń z tradycyjnymi politykami. Wyraz ten jest także często przez nich powtarzany w wypowiedziach i programach, jak i jest zawarty w różnego rodzaju materiałach partyjnych, aby utrwalić go w świadomości wyborców.

Kontrowersyjność - według Wielkiego Słownika Języka Polskiego za kontrowersyjne można uznać to, co wywołuje rozbieżne opinie. Słowo to ma charakter

²⁴ T. Gajewski, *Inwazja myśli. Wpływ populizmu na proces społecznej konstrukcji zagrożenia dla bezpieczeństwa obszaru euroatlantyckiego*, [w:] *Populizm jako narzędzie marketingu politycznego*, M. Nowina Konopka, K. Glinka, R. Miernik (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, Kielce 2017, s. 242.

²⁵ J. Sztaba, *Populizm w retoryce Marine le Pen*, [w:] *Populizm jako narzędzie...*, s. 185.

²⁶ P. Taggart, [w:] *Populizm jako narzędzie marketingu politycznego*, M. Nowina Konopka, K. Glinka, R. Miernik (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, Kielce 2017, s. 87.

synonimiczny w stosunku do wyrazów takich jak dyskusyjny, mglisty, podejrzany, złożony, sprzeczny oraz szokujący²⁷. Politycy populistyczni są skłonni do głoszenia tez, które mogą wywoływać różne opinie, często także szokują np. swoją agresywnością. Kontrowersyjność ta ma na celu przyciągnięcie uwagi, najczęściej związana jest z osobą lidera. Powoduje także, że nad daną osobą, wypowiedzą lub zachowaniem toczą się dyskusje, co pozwala na zajęcie większej przestrzeni medialnej oraz na zwrócenie na siebie uwagi.

ANO I SPD JAKO POPULISTYCZNI AKTORZY POLITYCZNI

Tabela 1. ANO i SPD jako populistyczni aktorzy polityczni

Cecha	ANO	SPD
Wykorzystywanie kryzysów i nagromadzenia negatywnych emocji w społeczeństwie	2	2
Charyzmatyczny lider	2	2
Pogarda dla elit	2	2
Niepartyjni politycy	2	0
Posługiwanie się kategorią zwykłego człowieka	2	2
Postulowanie dobra całego narodu i podkreślanie jego wartości	2	2
Operowanie pojęciem ludu w kontekście przywrócenia mu suwerenności i pozytywny stosunek do demokracji bezpośredniej	0	2
Kreowanie dychotomicznej wizji świata poprzez wskazanie wroga	2	2
Tworzenie idealnej wizji państwa	2	1
Prezentowanie łatwych rozwiązań wszystkich problemów i postulatów populistycznych	2	2
Brak wyraźnej orientacji ideologicznej	2	1
Podkreślanie roli gospodarki narodowej	1	2
Stosowanie prostej, emocjonalnej retoryki	2	2
Stosowanie formy ruchu politycznego zamiast partii politycznej	2	2
Kontrowersyjność	2	2
Suma	27	26

Na podstawie literatury przedmiotu udało się wyróżnić 15 cech charakterystycznych dla populizmu. Na ich podstawie ANO i SPD zostały ocenione w zakresie ich realizacji w skali 0 (nie spełnia) – 1 (spełnia częściowo) - 2 (spełnia

²⁷ *Kontrowersyjny*, <https://synonim.net/synonim/kontrowersyjny>, [02.06.2023].

w całości). ANO zdobyło 27 punktów na 30 możliwych, SPD zaś 26 punktów. Każde z ugrupowań nie spełnia całkowicie jednej przesłanki. W przypadku ANO jest to operowanie pojęciem ludu w kontekście przywrócenia mu suwerenności i pozytywny stosunek do demokracji bezpośredniej, a w przypadku SPD - niepartyjni politycy. Pomimo tej bliskości warto przyrzeć się różnicom, jakie między partiami występują w poszczególnych punktach.

POPULIZM JAKO CZYNNIK WYWIERAJĄCY WPŁYW NA DECYZJE I ZACHOWANIA WYBORCZE

Wyniki wyborów do Izby Poselskiej pokazują, że obydwa ugrupowania przeszły podobną drogę. Już w pierwszej elekcji, w jakiej startowały weszły na scenę polityczną, a następnie wzmocniły swoje poparcie, ale kolejne wybory przyniosły im jego spadek. W przypadku ANO i SPD możemy jednak zauważyć, iż proces ten odbywał się z różną intensywnością. Ugrupowanie A. Babiša od początku mocno zaznaczyło swoją obecność na scenie politycznej na początku wchodząc do Izby Poselskiej z drugim wynikiem i zajmując miejsce w rządzie, a następnie wygrywając wybory. W przypadku trzecich analizowanych wyborów trzeba zwrócić uwagę na charakter kampanii – zdecydowanie większość partii i koalicji prowadziła kampanię negatywną względem ANO. Ich wynik był bardzo zbliżony do rezultatu koalicji zwycięskiej, niemożność stworzenia rządu była spowodowana przede wszystkim brakiem ewentualnego koalicjanta.

Obydwa analizowane ugrupowania pojawiły się na scenie politycznej w okresie kryzysu polityczno-ekonomicznego. Do konsolidacji elektoratu wykorzystywały także kryzys migracyjny, który rozpoczął się w 2015 roku. Warto jednak zauważyć, iż podczas gdy dla ANO kluczowe było proklamowanie złej sytuacji politycznej i opowiadanie o tym, że powstałi właśnie po to, by ją naprawić, SPD wykorzystywało przede wszystkim problem migracyjny. Fakt, iż czynnik ten mógł być skuteczny w kontekście decyzji i zachowań wyborczych potwierdzają badania opinii społecznej. W latach, w których ugrupowania weszły na scenę polityczną miejsce miał nie tylko kryzys polityczny, ale także kryzys postrzegania demokracji jako systemu, który dobrze funkcjonuje. W roku 2012 zadowolonych ze stanu demokracji w Republice Czeskiej było 44% ankietowanych, przy 52% niezadowolonych. Rok później, kiedy odbywały się

przedterminowe wybory, zadowolonych było 33%, a niezadowolonych – 63%²⁸. Ugrupowania populistyczne mogły więc wykorzystać negatywne odczucia dotyczące stanu reżimu politycznego – ANO poprzez postulat walki ze skorumpowanymi elitami, SPD poprzez chęć przywrócenia władzy ludowi. Z kryzysem politycznym związana jest także korupcja. Największe niezadowolenie z powodu korupcji panowało w Czechach w latach 2009–2014 (78%-92%). Współczynnik ten zaczął spadać po przejściu władzy przez A. Babiša. W tym samym czasie do Izby Poselskiej weszło także SPD²⁹. Badania opinii społecznej wykazały także, że w okresie wejścia ANO i SPD na scenę polityczną partie polityczne kojarzyły się negatywnie. W 2013 roku większość ankietowanych stwierdziła, iż partie interesują się ludźmi, takimi, jak oni tylko w okresie przedwyborczym (83%), są skorumpowane (83%), dbają przede wszystkim o swoje interesy (81%), tak naprawdę są wszystkie takie same (69%) oraz dzielą społeczeństwo (76%)³⁰. Podobna sytuacja miała miejsce w 2017 roku. Myślenie o obywatelach tylko w okresie przedwyborczym zarzuciło politykom 77% ankietowanych, korupcję – 74%, tworzenie podziałów w społeczeństwie – 74%, dbanie przede wszystkim o swoich członków – 73%, a na brak różnic między zachowaniem partii wskazało 72% ankietowanych³¹. Stwierdzenia te przypominają słowa liderów ugrupowań ANO i SPD, co również może być powodem tego, że już w pierwszych wyborach udało im się zmobilizować elektorat. Taki stosunek obywateli do polityków może powodować, że wolą oni głosować na osoby niezwiązane wcześniej z polityką, co proponowało im ugrupowanie A. Babiša.

Wystąpienie kryzysu jest momentem, kiedy od polityków oczekuje się konkretnych rozwiązań. Dzięki temu można uznać, że różnica między analizowanymi ugrupowaniami, która występuje w punkcie "tworzenie idealnej wizji państwa", również może mieć wpływ na zachowania i decyzje wyborcze. Dla ANO jest to podstawa funkcjonowania oraz punkt odniesienia w kontekście tworzenia programu. SPD czyni to jedynie poprzez mgliste zobowiązania programowe, nie ma jednak wizji spisanej np. w jednej książce, tak jak uczynił to A. Babiš.

²⁸ N. Čadová, *Názory české veřejnosti na fungování demokracie a nedemokratické alternativy politického systému – září 2019*, https://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c2/a5027/f9/pd191029c.pdf, s. 2, [02.06.2023].

²⁹ M. Tuček, *Spokojenost se stavem vybraných oblastí veřejného života – červen 2021*, https://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c2/a5391/f9/ps210702.pdf, s. 12-14, [02.06.2023].

³⁰ N. Čadová, *Postoje k politickým stranám – září 2013*, https://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c2/a1404/f9/pv131016.pdf, s. 2, [02.06.2023].

³¹ N. Čadová, *Postoje obyvatel České republiky k politickým stranám – září 2017*, https://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c2/a4441/f9/pv171030.pdf, s. 2, [02.06.2023].

W momencie pojawienia się kryzysu migracyjnego, nastąpił skokowy wzrost obaw związanych z grupami terrorystycznymi (81% ankietowanych obawiało się ich, wzrost o 19 pkt. proc. względem roku poprzedniego), uchodźcami (75%, wzrost o 33 pkt. proc. względem roku poprzedniego) oraz radykalnymi grupami religijnymi (62%, wzrost o 15 pkt. proc. względem roku poprzedniego)³². Co więcej, w latach 2016–2019 można zaobserwować spadek poczucia bezpieczeństwa wśród obywateli Republiki Czeskiej. Zwłaszcza w przypadku SPD, które w zmienionej formie powstało w 2015 roku, widać że wykorzystali nagromadzenie negatywnych emocji związanych z kwestią kryzysu migracyjnego. W mniej agresywnych słowach dokonało tego także ANO.

Wykorzystanie kryzysu migracyjnego jest także powiązane z inną cechą, jaką jest kreowanie wroga i postawienie się w opozycji do niego. W przypadku ugrupowania A. Babiša są nimi przede wszystkim politycy i, w mniejszym stopniu, migranci. Ruch czasami stawia w roli wroga Unię Europejską, ale tylko wtedy, gdy jest to dla niego korzystne. W przypadku SPD głównym wrogiem są migranci każdego pochodzenia, chociaż jego nienawiść koncentruje się przede wszystkim na wyznawcach islamu. Drugim w kolejności wrogiem jest Unia Europejska, która zabiera Czechom suwerenność oraz zmusza ich do przyjmowania migrantów, a także niekorzystnie wpływa na ich gospodarkę. Postawa ta pokrywa się z nastawieniem Czechów do struktur unijnych. W latach 2011–2021, czyli wtedy, kiedy odbywały się analizowane w niniejszym rozdziale wybory, zaufanie do tej organizacji było niższe, niż w latach wcześniejszych (wyjątkiem jest rok 2007). Najniższy poziom zaufania do struktur unijnych dotyczył lat 2012–2014 (kolejno 40, 45, 49%) oraz roku 2016 (37%) i 2017 (48%), kiedy obywatele mogli odczuć skutki kryzysu migracyjnego³³.

Ruchy różnią się w zakresie operowania pojęciem ludu w kontekście przywrócenia mu suwerenności i pozytywnego stosunku do demokracji bezpośredniej. W przypadku ANO wzmianki te były tak nieliczne, że można uznać, iż w ogóle nie spełnia tego kryterium. Ugrupowanie to postuluje wprowadzenie do rządu osób, które mają umiejętności w zakresie zarządzania i to właśnie one będą podejmować odpowiednie decyzje. Dla SPD demokracja bezpośrednia, a zwłaszcza wprowadzenie możliwości przeprowadzenia referendum w każdej sprawie, jest podstawowym postulatem od początku działalności. Stwierdzenie tego

³² M. Tuček, *Veřejnost o svých obavách z různých hrozeb a o očekáváních do budoucna – listopad 2019*, https://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c2/a5079/f9/po200106.pdf, [02.06.2023].

³³ M. Spurný, *Důvěra v evropské a mezinárodní instituce – červenec 2021*, https://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c2/a5427/f9/pm210817.pdf, s. 2, [02.06.2023].

zjawiska w konfrontacji z danymi pochodzącymi z badań opinii społecznej pokazuje, że może to być jeden z tych czynników, który w kontekście zachowań i decyzji wyborczych nie jest skuteczny. W latach 2013-2021 niezadowolenie z możliwości wpływu obywateli na decyzje polityczne kształtowało się w przedziale 31-45%³⁴. Widać zatem, że przez większość czasu obywatele byli z tego zadowoleni, lub częściowo zadowoleni. Wynik taki może sugerować, iż budowanie swojej retoryki na chęci przywrócenia władzy ludowi nie musi być w pełni skuteczne. Obywatele mogą oczekiwać w rządzie kompetentnych osób (co postulowało ANO), a nie pozostawienia im decyzji w kwestiach ważnych, przeprowadzając referendum.

ANO i SPD różnią się także w zakresie braku orientacji ideologicznej. W przypadku pierwszego z ugrupowań jest on oczywisty, o czym świadczą potwierdzające to wypowiedzi polityków. Sytuacja jest bardziej skomplikowana w przypadku SPD, które jest ugrupowaniem o postulatach skrajnie prawicowym, ale w jego programie można także dostrzec wiele postulatów o charakterze socjaldemokratycznym, zwłaszcza w zakresie polityki socjalnej. Retoryka prawicowa jest jednak u nich tak silna, że można uznać spełnienie tego kryterium jedynie częściowo. W 2019 roku Czesi identyfikowali się przede wszystkim jako prawicowcy (39,1%), ale nie była to skrajna prawica, którą za swój wybór oznaczało 3,7% ankietowanych. Jako osoby o poglądach centroprawicowych określało się 22,8%. Za lewicowych uważało się 21,9% ankietowanych, a za centrowych – 39,1%. Warto dodać, że aż 9,6% respondentów nie było w stanie określić swoich preferencji ideologicznych. W latach 2013–2019 obserwowano wzrost liczby osób identyfikujących się jako prawicowe i spadek tych, które preferowały lewicę. Tendencja ta zaczyna się więc w momencie, kiedy zbliżają się przedterminowe wybory w 2013 roku³⁵. Różnice w liczebności poszczególnych grup nie są duże, w prosty sposób można więc przyciągnąć do siebie elektorat o różnych poglądach. Skorzystało z tego ANO, którego program nie ma określonego kierunku. Z kolei w programie ugrupowania T. Okamury wiele postulatów o charakterze skrajnie prawicowym. To mogłoby częściowo wyjaśnić fakt, iż otrzymują mniej głosów od ANO.

Zgodnie z dokonaną analizą, obydwie ugrupowania można uznać za populistyczne, jednak to ANO było w stanie przejąć władzę, a SPD jedynie utrzymuje

³⁴ M. Tuček, *Spokojenost se stavem vybraných oblastí veřejného života – červen 2021*, https://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c2/a5391/f9/ps210702.pdf, s. 14, [02.06.2023].

³⁵ J. Červenka, *Sebezařazení na levopravě škále politické orientace – červen 2019*, https://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c2/a4992/f9/po190903.pdf, s. 1–5, [02.06.2023].

się w Izbie Poselskiej. Warto zwrócić uwagę na to, iż ruchy te są odbierane przez społeczeństwo w inny sposób. W 2017 roku uznano ANO za ugrupowanie, które najlepiej zadba o pieniądze publiczne (tego zdanie było 57% respondentów), będzie wspierać rozwój sfery gospodarczej (64%), powoli rozwijać się klasie średniej (53%), ma program ekonomiczny, który pozwoli na wzrost gospodarczy (63%) oraz zadba o interesy Republiki Czeskiej za granicą (52%). Inaczej sytuacja kształtowała się w przypadku SPD. W prawie z każdej z omawianych kategorii plasowała się wśród trzech najgorzej ocenianych w tym zakresie ugrupowań. W żadnej z tych kategorii procent respondentów, który uważał, że SPD zrobi coś lepiej, niż pozostałe partie nie przewyższał tych, którzy w danym obszarze je krytykowali³⁶.

ZAKOŃCZENIE

Przeprowadzona analiza pokazała, że obydwie ugrupowania mają charakter populistyczny, jednak poszczególne cechy realizują w inny sposób, a także na różnym poziomie intensyfikacji. Większy wpływ na decyzje i zachowania wyborcze ma populizm oparty na składaniu obietnic i tworzeniu idealnych wizji. Nie skuteczne okazały się odwołania dotyczące przywrócenia władzy ludowi, a także nadmierne nastawienie nacjonalistyczne. Dużo lepiej sprawdzały się emocjonalne wypowiedzi, płynny program, który odpowiada wielu grupom oraz dobór odpowiedniego wroga. Pokazuje to, iż w przypadku Republiki Czeskiej nie oczekiwano jedynie podkreślenia wagi tego, co swoje, ale przede wszystkim rozwiązania problemu ze skorumpowanymi politykami oraz wyciągnięcie państwa z zapaści gospodarczej. Z tego powodu teza, iż populizm jest czynnikiem wywierającym istotny wpływ na decyzje i zachowania wyborcze może być potwierdzona jedynie częściowo. Populizm wywiera istotny wpływ na wyborców w momencie, kiedy jest odpowiedzią na ich problemy, proponuje wejście do sfery politycznej osób, które mają wizję i pomysły na rozwiązanie problemów i stanowczo wskazuje winnych zaistniałej, złej sytuacji. Wywiera istotny wpływ także wtedy, gdy odnosi się do zwykłego człowieka i składa mu jak najwięcej propozycji, zwłaszcza przez osobę lidera – jednostkę wybitnie uzdolnioną. Nie jest jednak skuteczne oparcie się na nacjonalizm i chęci przywrócenia władzy ludowi oraz wskazywaniu przede wszystkim wrogów zewnętrznych. Populizm jest zatem istotnym czynnikiem w momencie, gdy zmienia się wraz z odczuciami społeczeństwa i reaguje na jego aktualne potrzeby.

³⁶ J. Červenka, *Image politických stran – spren / zářít 2021*, https://cvvm.soc.cas.cz/media/com_for_m2content/documents/c2/a5462/f9/pv211108.pdf, s. 3, [02.06.2023].

BIBLIOGRAFIA

Aronson E., *Człowiek – istota społeczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.

Canovan M. *Polityka dla ludzi. Populizm jako ideologia demokracji*, [w:] *Demokracja w obliczu populizmu*, Meny Y., Surel Y. (red), Oficyna Naukowa, Warszawa 2007.

Canovan M., *Lud*, Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2008.

Canovan M., *Populizm*, [w:] *Populizm*, Wysocka O. (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010.

Čadová N., *Postoje k politickým stranám – září 2013*, "Centrum pro výzkum veřejného mínění" 2013.

Čadová N., *Postoje obyvatel České republiky k politickým stranám – září 2017*, "Centrum pro výzkum veřejného mínění" 2017.

Čadová N., *Názory české veřejnosti na fungování demokracie a nedemokratické alternativy politického systému – září 2019*, "Centrum pro výzkum veřejného mínění" 2019.

Červenka J., *Sebezařazení na levoprávě škále politické orientace – červen 2019*, "Centrum pro výzkum veřejného mínění" 2019.

Červenka J., *Image politických stran – spren / září 2021*, "Centrum pro výzkum veřejného mínění" 2021.

Dziubka K. *Populizm*, [w:] *Leksykon politologii*, Antoszewski A., Herbut R. (red.), Alta 2, Wrocław 2004.

Dzwończyk J., *Populistyczne tendencje w społeczeństwie postsocjalistycznym (na przykładzie Polski)*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2000.

Gajewski T., *Inwazja myśli. Wpływ populizmu na proces społecznej konstrukcji zagrożenia dla bezpieczeństwa obszaru euroatlantyckiego*, [w:] *Populizm jako narzędzie marketingu politycznego*, Nowina Konopka M, Glinka K, Miernik R. (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, Kielce 2017.

Gołąbek K., *Populizm, a manipulacja – cechy wspólne pojęć*, [w:] *Populizm jako narzędzie marketingu politycznego*, Nowina Konopka M, Glinka K, Miernik R. (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, Kielce 2017.

Hermet G., *Populizmy na świecie. Historia socjologiczna XIX i XX wieku, Populizm*, [w:] Wysocka O. (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010.

Jednaka W., *Zachowania wyborcze*, [w:] *Encyklopedia politologii. Tom 3. Partie i systemy partyjne*, Antoszewski A., Herbut R. (red.), Kantor Wydawniczy Zakamycze, Kraków 1999.

Karwat M., *Demokratyczne i niedemokratyczne formy wpływu. Kryteria weryfikacji*. [w:] *Wpływ i władza w systemie demokratycznym*, Ziółkowski J. (red.), Instytut Nauk politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2016.

Krawczyk T., *Populizm we współczesnych demokracjach Europy. Perspektywa krytyczna wobec obecnego stanu badań*, [w:] *Populizm w Europie. Defekt i przejaw demokracji*, De Waele J., Pacześniak A. (red.), Oficyna Naukowa, Warszawa 2010.

Mouffe Ch., *W obronie lewicowego populizmu*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2020.

Raciborski J., *Polskie wybory. Zachowania wyborcze społeczeństwa polskiego 1989-1995*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 1997.

Shils E.A., *Udręka tajemnicy: populizm*, [w:] *Populizm*, Wysocka O. (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010.

Spurný M., *Důvěra v evropské a mezinárodní instituce – červenec 2021*, "Centrum pro výzkum veřejného mínění" 2021.

Szacki J., *Wstęp*, [w:] *Demokracja w obliczu populizmu*, Meny Y., Surel Y. (red.), Oficyna Naukowa, Warszawa 2007.

Sztaba J., *Populizm w retoryce Marine le Pen, Populizm jako narzędzie marketingu politycznego*, [w:] Nowina Konopka M, Glinka K, Miernik R. (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, Kielce 2017.

Taggart P., *Populizm, lud i rdzenna kraina*, [w:] *Populizm*, Wysocka O. (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010.

Tokarczyk R., *Współczesne doktryny polityczne*, Oficyna Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., Warszawa 2010.

Tuček M., *Veřejnost o svých obavách z různých hrozeb a o očekáváních do budoucna – listopad 2019*, "Centrum pro výzkum veřejného mínění" 2019.

Tuček M., *Spokojenost se stavem vybraných oblastí veřejného života – červen 2021*. "Centrum pro výzkum veřejného mínění" 2021.

Wiles P., *Syndrom, nie doktryna: kilka podstawowych tez o populizmie*, [w:] *Populizm*, Wysocka O. (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010.

Wojciszke B., *Psychologia społeczna*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, 2011.

Wróbel S., *O pojęciu i modelach zachowań wyborczych* [w:] *Polityka: przedmiot badań i formy jej przejawiania się*, Dobrowolski P., Stolarczyk M. (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2000.

Kontrowersyjny, <https://synonim.net/synonim/kontrowersyjny>, [cit. 2.06.2023].

POPULISM AS A FACTOR WITH AN INFLUENCE ON ELECTION DECISIONS AND BEHAVIOR BASED ON ANO AND SPD

The aim of this chapter is to check whether populism is a factor influencing electoral decisions and behavior and what mechanisms used by populist politicians are effective. The activity of two Czech parties considered populist - Akce nepokojených občanů (ANO) and Svoboda a přímá demokracie - Tomio Okamura (SPD) in the years 2013-2021 was analyzed. The analysis was based on politicians' statements from the media and social media, as well as election programs and other party materials. It was based on an index of populist characteristics, created on the basis of the literature on the subject. The results of the elections to the Chamber of Deputies in 2013, 2017 and 2021 as well as research from the Centrum for výzkum veřejného mínění were used to analyze populism as a factor having a significant impact on voting behavior and decisions.

Keywords: populism, elections, influence, Czech Republic, ANO, SPD, political party

UPADEK MITU WOJSK POWIETRZNODESANTOWYCH FEDERACJI ROSYJSKIEJ

WSTĘP

24 lutego 2022 roku to szczególna data, która przeszła do historii zarówno jako koniec i początek. Rozpoczęcie tzw. *specjalnej operacji wojskowej* przez Federację Rosyjską zburzyło europejską architekturę bezpieczeństwa² oraz doprowadziło do zmian zarówno w regionalnym, jak i w globalnym układzie sił. Wojna od pierwszych godzin swojego trwania rozpoczęła także falę rosyjskich ataków wymierzonych bezpośrednio w ludność cywilną, które nazywane są działaniami terrorystycznymi, potępianymi przez większość państw Zachodu³. Działania Federacji Rosyjskiej, mimo wszystkich środków zaangażowanych w podbój Ukrainy, okazały się nieskuteczne. Zagadnienie to przyciąga szczególną uwagę badaczy, mediów czy też wszelkiej maści specjalistów z dziedzin politycznych, gospodarczych i wojskowych. Od 24 lutego 2022 roku jesteśmy świadkami weryfikacji iluzji i mitów budowanych przez propagandę Federacji Rosyjskiej. Najważniejsze przewartościowania dotyczą kondycji oraz potencjału rosyjskiej armii

¹ Uniwersytet Warszawski, mm.tkaczyk2@student.uw.edu.pl

² R. Pszczel, *Konsekwencje inwazji Rosji na Ukrainę dla bezpieczeństwa międzynarodowego – w odniesieniu do NATO i w szerszej perspektywie*, NATO Review, <https://www.nato.int/docu/review/pl/articles/2022/07/07/konsekwencje-inwazji-rosji-na-ukraine-dla-bezpieczenstwa-miedzynarodowe-go-w-odniesieniu-do-nato-i-w-szerszej-perspektywie/index.html>, [07.07.2022].

³ Np. komunikat prasowy Parlamentu Europejskiego z dnia 23.11.2022 – *Parlament Europejski ogłasza Rosję państwem sponsorującym terroryzm*, <https://www.europarl.europa.eu/news/pl/press-room/2022/11/18IPR55707/parlament-europejski-oglasza-rosje-panstwem-sponsorujacym-terroryzm>, [23.11.2022].

Przed wybuchem wojny zarówno politycy, dowódcy, jak i eksperci z dziedzin związanych z polityką zagraniczną czy militariami zgadzali się, co do potencjału armii Federacji Rosyjskiej. Również w społecznej percepcji mieszkańców Europy czy Ameryki Północnej wojska rosyjskie kojarzyły się z siłą i wysokim potencjałem. Wojna w Ukrainie zaskakuje zachodnich obserwatorów nie tylko rosyjskim okrucieństwem, ale także niekompetencją i nieudolnością wojsk najeźdźcy⁴. Okazało się, że prezentowany przed lutym 2022 roku potencjał militarny, zdolności żołnierzy itd., stanowiły swoistego rodzaju wieś potiomkinowskie, pod którymi propagandowymi fasadami krył się faktyczny stan armii Federacji Rosyjskiej⁵. W rzeczywistości, zdaniem wcześniej przytoczonych analityków, takich jak m.in. bracia Fiszer, siła wojsk rosyjskich nie polegała na wyszkoleniu, przewadze technologicznej lub planowaniu operacji, lecz na dość prymitywnej przewadze liczebnej oraz na możliwościach państwa do ponoszenia znacznych ofiar w celu osiągnięcia zwycięstwa⁶.

Wielu ekspertów obecnie posługuje się sformułowaniem o upadku, tudzież końcu mitu *rosyjskiego imperium*, rosyjskiej armii itd⁷. Jest to interesująca forma diagnozy, opisująca niezwykle trafnie zjawisko, którego jesteśmy świadkami. Ważniejszymi cechami mitów natomiast są ich konstrukcje, w których czynnik emocjonalny dominuje nad czynnikiem intelektualnym, a zgodność z rzeczywistością jest w praktyce nieistotna⁸. Warto także podkreślić, że pojęcie mitu w tym kontekście obejmuje przede wszystkim mity polityczne. Współczesna Federacja Rosyjska zdaje się potrzebować tego rodzaju rozwiązań, które mogłaby wykorzystać w swoim aparacie propagandowym. Jednakże stosowanie mitów przez władze na Kremlu nie zaczęło się wraz z wybuchem pełnoskalowej wojny z Ukrainą w 2022 roku ani także podczas bezprawnej aneksji Krymu w 2014 roku. Zagadnienie to tak rozległe można spróbować ograniczyć do jednego studium przypadku, w postaci mitu Wojsk Powietrznodesantowych Federacji

⁴ K. Konopka, *Gen. Polko: Ukraińcy pokazali, że „druga armia świata” to mit z defilad*, Polska Agencja Prasowa, <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C1541433%2Cgen-polko-ukraincy-pokazali-ze-druga-armia-swiata-mit-z-defilad.html> [24.02.2023].

⁵ M. Fiszer, J. Fiszer, 430. *dzień wojny. Ściemy, błęfy i balety. Jak Moskwa udaje militarną potęgę*, Polityka, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/2210878,1,430-dzien-wojny-sciemy-blefy-i-balety-jak-moskwa-udaje-militarna-potege.read>, [29.04.2023].

⁶ M. Fiszer, J. Fiszer, 499. *dzień wojny. Czy Ukraina ze wsparciem NATO może wygrać z Rosją? Jest jeden sposób*. Polityka, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/2219056,1,499-dzien-wojny-czy-ukraina-ze-wsparciem-nato-moze-wygrac-z-rosja-jest-jeden-sposob.read>, [cit. 07.07.2023].

⁷ A. Kowalczyk, *Polscy generałowie: rok 2022 zmiażdżył mit o rosyjskim imperium*, PAP, <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C1514095%2Cpolscy-generalowie-rok-2022-zmiazdzylo-mit-o-rosyjskim-imperium.html>, [27.12.2022].

⁸ O. Vasyuta, *Mit jako fenomen współczesnej polityki*, "Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy, Nauki Społeczne" 2012, nr 1, s. 120.

Rosyjskiej. Casus *elity* rosyjskiej armii pokazuje jak w soczewce szerszy problem Rosji z postępującą irracjonalizacją społeczną (a może i państwową) związaną z głęboką wiarą w mity polityczne, które wbrew obiektywnym danym utrzymują Rosjan w przekonaniu o swojej własnej sile i sprawczości. Pojawiają się pytania: jaki był obraz WDW do lutego 2022 roku, jak wizerunek ten zmieniła rosyjska inwazja na Ukrainę oraz jak skuteczne są działania rosyjskiej propagandy?

CZYM JEST WDW?

Wojska Powietrznodesantowe Federacji Rosyjskiej (ros. Воздушно-десантные войска), to samodzielny rodzaj wojsk Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej, służący do przeprowadzania desantu z powietrza. Biorąc pod uwagę długość nazwy *desantinkow* oraz rosyjską skłonność do tworzenia i stosowania akronimów, rosyjscy spadochroniarze zarówno w międzynarodowej percepcji społecznej, jak i swojej własnej znani są jako WDW (transliteracja: Wozduszno-Desantnye Wojska). Większość współczesnych armii świata posiada w swoich szeregach spadochroniarzy, którzy stanowią elitę żołnierzy. Podstawowymi zadaniami wojsk powietrznodesantowych jest prowadzenie operacji na terenie nieprzyjaciela, zwykle bez wsparcia z własnego terytorium. Spadochroniarze wyróżniają się stałą gotowością do błyskawicznego działania, zaskakiwaniem przeciwnika oraz możliwością szybkiego przerzutu znacznej ilości sprzętu wojskowego czy ludzi, w praktycznie dowolne miejsce, będące w zasięgu samolotów transportowych⁹.

W przypadku WDW nie widać znaczących odstępstw od przedstawionej reguły. Jedynym co wyróżnia Rosjan to większe opancerzenie spadochroniarzy, które wynosiło przed lutym 2022 roku 25% opancerzenia całych wojsk¹⁰. Oznacza to, że WDW w przeciwieństwie do amerykańskich czy francuskich spadochroniarzy posiada więcej pojazdów opancerzonych (np. lżejszych modeli czołgów i transporterów bojowych), które dostarczane są (zrucane na spadochronach) samolotami transportowymi (np. Ił-76) w głąb terytorium nieprzyjaciela. WDW w Federacji Rosyjskiej jest bezpośrednią kontynuacją Wojsk Powietrznodesantowych Związku Radzieckiego, jednakże po rozpadzie Kraju Rad część spadochroniarzy znalazła się w nowo powstałych armiach państw, które

⁹ T. Piekarski, *Wojska powietrznodesantowe wciąż potrzebne*, "Przegląd Wojsk Lądowych" 2013, wrzesień, 03(063), s. 20.

¹⁰ M. Szopa, *Armie Świata: Wojska Powietrznodesantowe Rosji (WDW)*, Defence 24, <https://defence24.pl/sily-zbrojne/armie-swiata-wojska-powietrznodesantowe-rosji-wdw>, [cit. 01.04.2022].

proklamowały niepodległość w latach 1990-1991. Wydarzenie to widoczne jest w strukturze WDW, które przed początkiem lat 90 posiadało siedem dywizji, natomiast współcześnie w skład wojsk powietrznodesantowych wchodzi tylko cztery¹¹. Przed wybuchem pełnoskalowej wojny w lutym 2022 roku, szacowano że w Rosji jest około 45 tysięcy spadochroniarzy¹². W kontekście specjalnego przeznaczenia oraz traktowania WDW jako elitę rosyjskiej armii należy zaznaczyć, że jej dywizje oraz brygady zaopatrywane są w pierwszej kolejności, a sprzęt który otrzymują żołnierze jest droższy i bardziej zaawansowany technologicznie niż wyposażenie regularnych oddziałów w Federacji Rosyjskiej.

Zagadnienia dotyczące struktur i organizacji wojskowej są w przypadku tego rozdziału o wiele mniej istotne niż insygnia, atrybuty oraz cała przestrzeń symboliczną wokół *desantinkow*. Jak większość rosyjskich rodzajów wojsk WDW posiada swoją własną flagę, proporce czy godło, lecz są one mało rozpoznawalne, szczególnie poza Federacją Rosyjską. Głównymi atrybutami spadochroniarzy są: (podobnie jak w Wojsku Polskim) niebieski beret¹³ oraz popularna, m.in. za sprawą animacji dla dzieci *Wilk i zając*, słynna koszulka w niebieskie paski – *tielniaszka*. Często na zachodzie w popkulturze przedstawia się fikcyjne postaci rosyjskich żołnierzy właśnie w ten sposób, ubierając je w charakterystyczne podkoszulki i berety (np. w grze komputerowej Metro Exodus studia 4A Games). Co ciekawe, *tielniaszek* (albo *majek* – ich pozbawionych rękawów odpowiedników) w rosyjskiej armii jest wiele, a kolory pasków zależą od rodzaju sił zbrojnych lub jednostek. Błękitne paski oznaczają WDW, czarne – piechotę morską i Oddziały Mobilne Specjalnego Przeznaczenia (OMON), oliwkowe są przeznaczone dla zwiadu natomiast bordowe dla wojsk wewnętrznych (np. Rosgwardia). Wynika z tego, że koszulki, które jako jedyne przeszły do społecznej percepcji poza granice Federacji Rosyjskiej to białe-błękitne *tielniaszki* WDW. Oznacza to stopień rozpoznawalności i budowania wizerunku *desantinkow*, którzy byli wywyższani właśnie ze względu na swoją, jak się okazało rok temu, deklaracyjną elitarność.

Warto wspomnieć także o Dniu Wojsk Powietrzno-Desantowych obchodzonym 2.08., które mimo istnienia na terenie całego byłego ZSRR w Rosji jest świętowany szczególnie hucznie. Spadochroniarze spożywają duże ilości alkoholu, często wszczynają bójki lub też dokonują innych brawurowych czynów, które zakłócają porządek publiczny, jak np. udokumentowane skakanie z mostu

¹¹ *Структура, Воздушно-десантные войска*, Министерство обороны Российской Федерации (Минобороны России), <https://web.archive.org/web/20201126175211/https://structure.mil.ru/structure/forces/airborne/structure.htm>, [cit. 26.11.2020].

¹² M. Szopa, *Armie Świata...*

¹³ Oficjalna strona Wojska Polskiego, <https://www.wojsko-polskie.pl/barwy-symbole/>, [cit. 2019].

z okrzykiem na ustach¹⁴. Prócz swego specjalnego święta *desantniki* uczestniczą w wielu festynach na terenie całej Federacji, w których to udowadniają swoją nadludzką sprawność fizyczną, umiejętności oraz innego rodzaju zalety. Jeden z tego rodzaju pikników został udokumentowany i wykorzystany podczas produkcji wideoklipu do jednej z licznych piosenek ku czci WDW o wymownym tytule *Pasiasta natura* (rus. Полосатая натура) w wykonaniu zespołu *Niebieskie berety* (rus. Голубые береты)¹⁵. Prócz pokazu sztuk walk czy zdolności strzeleckich, spadochroniarze często podczas takich widowisk wykonują różne specyficzne czynności, jak np. rozbijanie sobie cegieł o głowy, wbijanie gwoździ w deski, wykorzystując samą dłoń tudzież samoobronę za pomocą miotły.

MUZYCZNA PROPAGANDA

Piosenka wojskowa w kulturze rosyjskiej zajmuje miejsce szczególne, wzmocnione doświadczeniami obu wojen światowych, podczas których powstawało wiele utworów niezwykle ważnych dla Rosjan, jak np. Święta wojna (rus. Священная война) autorstwa Aleksandra Wasiljewicza Aleksandrowa. Prócz pełnych patosu pieśni patriotycznych, podobną popularnością cieszą się utwory prostsze, piosenki żołnierskie, sławiące konkretną formację czy też wojenne sukcesy i umiejętności radzieckich, a potem rosyjskich *obronców ojczyzny*. Na tej kanwie, po upadku ZSRR w Federacji Rosyjskiej w muzyce popularnej często pojawiały się zespoły poruszające tematykę patriotyczną, ludową i historyczną. Pierwszą grupą o tym zabarwieniu, która zaczęła wytyczać trendy w muzyce pop była Lube (rus. Любэ), które ze względu na swoją popularność oraz osobistą sympatię Władimira Putina¹⁶, znalazło fundusze i dostęp do środków masowego przekazu. Wątek muzyki rosyjskiej jest niezwykle interesujący, jednakże by zrozumieć budowę mitu wojsk powietrznodesantowych wystarczy tylko powyższy krótki zarys czynników, wpływających na kształt trendów w rosyjskiej muzyce pop.

¹⁴ Tweet: Kovalenko, @UkraineDecoded, [@MrKovalenko]. (2022.08.02). https://twitter.com/MrKovalenko/status/1554643074168619008?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Etwetembed%7Ctwterm%5E1554643074168619008%7Ctwgr%5E612f76a8b153b7babfcc501b7a1a39619e5bb9d6%7Ctwcon%5Es1_&ref_url=https%3A%2F%2Fwww.o2.pl%2Finformacje%2Fczarny-dzien-dla-rosji-na-nagraniu-widac-jeden-z-powodow-6797312753978336a, [cit. 02.08.2022].

¹⁵ Ирина Мороз, (2011.06.03), *Полосатая натура*, YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=yWmc14YbV8o>, [03.06.2011].

¹⁶ J. Prus, *Rosyjski pop z patriotyzmem na sztandarach*, Dziennik.pl, <https://kultura.dziennik.pl/artykuly/65453,rosyjski-pop-z-patriotyzmem-na-sztandarach.html>, [08.12.2007].

W ramach egzemplifikacji mitu WDW przed 24.02.2022 roku warto przeanalizować piosenki o rosyjskich spadochroniarzach. W tym celu wybrałem dwa współcześnie najpopularniejsze¹⁷ utwory dotyczące *desantników*. Poniżej tekstów oryginalnych i przetłumaczonych znajduje się analiza i interpretacja przekazu oraz motywów, które składają się na budowę mitu rosyjskich spadochroniarzy. Wybrane utwory posiadają ten sam tytuł – *WDW* (rus. ВДВ), pierwszy wykonany przez Aleksandra Bujnowa, artystę, którego kariera zaczęła się jeszcze w czasach ZSRR¹⁸ i członka partii Jedna Rosja¹⁹. Co ciekawe, piosenka śpiewana przez Bujnowa nie jest jego autorstwa. W 2000 roku podczas konkursu z okazji 70-lecia powstania WDW została wykonana przez Władimira Chrapkowa, który był oficerem sztabowym, niezwiązanym bezpośrednio z wojskami powietrznodesantowymi²⁰. Piosenka w formie najbardziej rozpowszechnionej wykonana została po raz pierwszy przez Bujnowa w 2005 roku. Należy także dodać, że od 24 lutego 2022 roku wykonawca jak i teledysk stali się źródłem wielu parodii oraz memów, wyśmiewających nieskuteczność rosyjskich spadochroniarzy.

Drugim utworem o takim samym tytule jest produkcja *Park Patriot Media*, wykonana przez Denisa Majdanowa. Tym razem nie mamy już do czynienia z „oddolnym działaniem”, jak w przypadku Chrapkowa. *Park Patriot Media* to platforma należąca do Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej, co oznacza, że piosenka Majdanowa była projektem państwowym. Utwór został opublikowany w serwisie YouTube 1 sierpnia 2017 roku, dzień przed świętem *desantników*. Majdanow również, jak w przypadku Bujnowa należy do Jednej Rosji.

Aleksandr Bujnow, WDW

Silne chłopaki z całego kraju
Związane przyjaźnią z WDW
Takie bractwo to pewna tarcza
Nikt Rosji nie pokona!

Ref.

WDW pozdrawia z nieba
Niebieski beret noszony na bakier
Tielniaszka w fałę
i morze pagonów
Z niebem na wieki desant związany
WDW ileż zwycięstw

¹⁷ Wzięta została pod uwagę ilość wyświetleń w serwisie YouTube oraz rozpoznawalność utworów w przestrzeni internetowej rosyjskojęzycznej i anglojęzycznej.

¹⁸ Był członkiem zespołu „Весёлые Ребята”.

¹⁹ А. Буйнов, Александр Буйнов, Биография, <https://www.dailyshow.ru/topics/97>.

²⁰ Владимир Храпков, «ВДВ! С неба – привет!». Центр военной песни, <https://voenpesni.ru/blog/vdv-s-neba-privet>, [27.07.2017].

Ze spadochronu, biały bukiet
Łagodną kopułą unosi się czasza
Sława desantowi, Cześć i chwala!

W centralnym parku, salut²¹ w Moskwie
Marzą chłopaki o WDW
Dowolną bronią jest lekko władać
Sztandar zwycięstwa jest najważniejszy

Ref.

W gorących punktach
W górach i lasach
Atak wichrem prowadzi desant
Spada niczym deszcz w dół
I tylko jedna stawka: życie albo śmierć!²²

Крутые парни по всей стране
Кто связан дружбой с ВДВ
Такое братство надежный щит
Никто РОССИЮ непобедит

Ref.

ВДВ с неба привет!
Ультрамариновый набок берет
Тельник с волной
И море погон
С неба навски десант обручён
ВДВ сколько побед
Из парашутов, белый букет
Радугой мирной парят купала
Слава десанту честь и хвала

В центральном парке, салют в Москве
Мечтают парни о ВДВ
Любым оружием владеть легко
Знамя победы главней всего

Ref.

В горячих точках
В горах, лесах
Атаку вихрем ведет десант
Срываясь ливнем, внезапно вниз
И только ставка пожизни ЖИЗНЬ!²³

²¹ Pokaz fajerwerków podczas uroczystości, np. z okazji nowego roku, 9 maja itd.

²² Tłumaczenie własne.

²³ Źródło: https://rulyrics.ru/ru/b/bujnov_aleksandr/vdv_s_neba_privet.html, 2009.

Pierwszy z omawianych utworów wyróżnia się prostotą przekazu i formy. Wideoklip nagrany do piosenki przedstawia żołnierzy podczas ćwiczeń na terenie koszar lub innego zamkniętego ośrodka oraz Aleksandra Bujnowa w niebieskim berecie, błękitnej *tielniaszce* i mundurze spadochroniarza, który prócz śpiewu sporadycznie spaceruje lub się uśmiecha i z aprobatą kiwa głową, obserwując młodych żołnierzy biegających między barierkami lub robiących fikołki z pływających konstrukcji.

W tekście podkreślona jest siła i sprawczość „chłopaków”, którzy dołączają lub służą w WDW. Są oni, co istotne *pewną tarczą*, gwarantem tego że Rosji nikt nie pokona, a także że są gotowi poświęcić życie za zwycięstwo. Interesujący również wydaje się zabieg autora tekstu, który nadaje niebieskim beretom heroiczne cechy poprzez metafory: *Atak wichrem prowadzi desant, Spada niczym deszcz w dół*. WDW jest niepokonane jak pogoda.

Widoczna jest także elitarność sławionych wojsk. *Dowolną bronią jest lekko władać*, żołnierze są uniwersalni i wszechstronni, niezależne od tego jakim uzbrojeniem będą dysponować. *Marzą chłopaki o WDW i WDW skolko pobied* podkreślają splendor oraz estymę jaka towarzyszy spadochroniarzom. Ciekawe jest to, że zarówno z tekstu jak i z wideoklipu główny nacisk jest położony na męską siłę, sprawność fizyczną i wszechstronność, natomiast kwestie związane z nowoczesnym sprzętem czy skokami spadochronowymi oddalone są na margines. W trwającym lekko ponad 3 minuty wideoklipie samolot transportowy oraz faktyczny desant powietrzny widoczny jest przez około 5 sekund.

Denis Majdanow, WDW:

Znów pod sercem ryk turbin, sprawdzona lufa i magazynek.
Z tobą ściana ramion i pleców chłopaków-mężczyzn.
Lecimy wypełnić rozkaz, oczywiście kto jak nie my
O każdej porze i pogodzie w dzień i godzinę -
Jesteśmy prawdziwy zarówno z profilu jak i en face!

Ref.

Zostawimy smutek na srebrnym skrzydle!
I uśmiechnięci rozplyniemy się w błękiecie!
W całym kraju, na całej ziemi, na lądzie, w niebie i w wodzie!
Hamulec bezpieczeństwa²⁴ nie jest potrzebny tym, co służą w WDW!
Hamulec bezpieczeństwa nie jest potrzebny tym, co służą w WDW!

Gorący sierpień, dzień drugi – święty i najdroższy
Dla chłopaków, kto za kraj nawet jutro pójda w bój.
I chłopak, prosty kadet; i generał i porucznik;

²⁴ Stop-kran to hamulec bezpieczeństwa znajdujący się m.in. w rosyjskich pociągach.

I dumny dembel²⁵, co poprawia akselbant²⁶;
To wszystko my – Niebiańskiej Ojczyzny desant! WDW!
Okrażamy ziemię, trzymamy świat (w naszych rękach);
Niech nie krzyczy o nas eter.
I w tym dniu, podnieśmy dowódcu,
Nasz toast za wszystkich, co z nami byli!
(za tych) Co zwyciężyli, co nie przeżyli, co
Wiernej ojczyźnie służyli, honoru nie pohańbili.
Co kochali niebieskie berety!

Ref.

W całym kraju, na całej ziemi, na lądzie, w niebie i w wodzie
Hamulec bezpieczeństwa nie jest potrzebny tym, co służą w WDW!
PR nie jest potrzebny tym, co służą w WDW! Podnieśmy (toast)
bracie, za tych co służą w WDW! WDW!²⁷

Опять под сердцем рёв турбин, проверен ствол и магазин.
С тобой стена плечей и спин парней-мужчин.
Мы выполнять летим приказ, никто конечно, кроме нас
В любое время и погоду, день и час -
Мы настоящие и в профиль и в анфас!

Ref.

Мы грусть оставим на серебряном крыле, е!
И улыбнувшись растворимся в синеве!
Во всей стране, по всей Земле: на суше, в небе, и в воде!
Стоп-кран не нужен тем, кто служит в ВДВ!
Стоп-кран не нужен тем, кто служит в ВДВ!

Горячий август, день второй - Святой и самый дорогой
Для пацанов, кто за страну хоть завтра в бой.
И паренёк, простой курсант; и генерал и лейтенант;
И гордый дембель, что поправит аксельbant;
Всё это мы – Небесной Родины Десант! ВДВ!

Мы кружим Землю, держим Мир;
Пусть не кричит о нас эфир.
И в этот день давай поднимем, командир,
Наш тост за всех, кто с нами был!
Кто победил, кто не дожил, кто
Верой Родине служил, честь не срамил.
Кто голубых беретов синеву любил!

Ref.

По всей Земле: на суше, в небе, и в воде
Стоп-кран не нужен тем, кто служит в ВДВ!
Пиар не нужен тем, кто служит в ВДВ!
Поднимем, брат, за тех, кто служит в ВДВ!
ВДВ!²⁸

²⁵ Weteran, zdemobilizowany, mężczyzna który zakończył obowiązkową służbę wojskową lub zakończył służbę kontraktową.

²⁶ Ozdobny sznur galowy, element munduru galowego.

²⁷ Tłumaczenie własne.

²⁸ Źródło: <https://lyricstranslate.com/pl/%D0%B2%D0%B4%D0%B2-vdv-vdv.html>, 22.12.2017.

Druga z omawianych piosenek wydaje się bardziej ambitna, lecz najprawdopodobniej jest to jedynie kwestia ministerialnego dofinansowania. Tak samo jak we wcześniejszym utworze, w wideoklipie panuje męska, ale tym razem także braterska atmosfera. Akcja znów toczy się na poligonie, tym razem ze względu na pracę operatorską kamery widzimy szersze plany oraz w teledysku domontowane zostały nagrania z ćwiczeń na poligonie. Pojawia się również większość, jeśli nie wszystkie elementy sprzętu wojskowego, którym dysponują spadochroniarze. Żołnierze już nie tylko ćwiczą, ale także grają jako aktorzy, skupieni wraz z Majdanowem, grającym na gitarze akustycznej wokół niezapalonego ogniska albo siedząc na wojskowych pojazdach. Piosenkarz w przeciwieństwie do Bujnowa nie jest ubrany w mundur, ale na co warto zwrócić uwagę, nosi koszulkę z odświeżonym logiem Armii Federacji Rosyjskiej – czyli ze swoim sponsorem.

Kolejny raz podkreślana jest elitarność i błyskawiczna gotowość WDW: *O każdej porze i pogodzie w dzień i godzinę, W całym kraju, na całej Ziemi, na lądzie, w niebie i w wodzie.* W pierwszej zwrotce tekstu wpleciona została dewiza rosyjskich skoczków: *никто конечно, кроме нас* (dewiza: Nikt prócz nas – rus. никто кроме нас). Prócz tego pojawia się o wiele więcej zawołanych odniesień czy wątków. Przyciąga uwagę fragment refrenu: *Стоп-кран не нужен тем, кто служит в ВДВ* (stop-kran nie nużen tem, kto służył w WDW), podmiot liryczny sugeruje, że spadochroniarzom nie jest potrzebny hamulec bezpieczeństwa. Stop-kran jest charakterystyczną metalową skrzynką z czerwoną wajchą, która służy do awaryjnego zatrzymania pociągu przez osobę inną niż motorniczy. Pojawia się pytanie, czy ten fragment utworu świadczy o fantazji, czy szaleństwie członków WDW?

Utwór Majdanowa odpowiada kanonowi rosyjskiej popowej piosenki patriotycznej. Wspólne radosne śpiewanie z gitarą akustyczną przerywa końcowa zwrotka zadumy: *Nasz tost za wsiech kto z nami był, kto pobiedil, kto nie dożył (...).* Odpowiednie wykorzystanie tego rodzaju nawiązań do kultury rosyjskiej osadza utwór, jak i sławionych żołnierzy w kanonie innych rosyjskich mitów. Zabieg ten otwiera wspólnotę treści, która pozwala podpiąć nowe motywy do znanych już wcześniej mitów. Zjawisko to widoczne jest także w próbie połączenia mitu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej z rosyjskimi wojskami okupacyjnymi w Ukrainie²⁹. Temat ten jednakże nie będzie rozwijany w tym artykule.

Nie są to jedyne utwory sławiące WDW, ale nie wyróżniają się one pod względem treści i niesionego przesłania. Muzyka w przypadku rosyjskich

²⁹ O. Газманов, (2022.11.04), *Олег Газманов - Встанем*, YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=rqOP3jg5GAk>, 04.11.2022.

spadochroniarzy nie tylko kreowała ich mityczny wizerunek, ale przede wszystkim wzmacniała już istniejące wyobrażenia społeczne. Można pokusić się o stwierdzenie, że utwory tego typu dają wyraz pragnieniom i potrzebom rosyjskiego społeczeństwa, obawiającego się utraty pozycji mocarstwa swojej ojczyzny na arenie międzynarodowej.

SILA DEZINFORMACJI I UPADEK MITU

Wszystkie opisane powyżej działania składają się na dezinformację, która jest procesem z kategorii informacyjnej oraz zgodnie z definicją Komisji Europejskiej: możliwymi do zweryfikowania nieprawdziwymi lub wprowadzającymi w błąd informacjami, tworzonymi, przedstawianymi i rozpowszechnianymi w celu uzyskania korzyści gospodarczych lub wprowadzenia w błąd opinii publicznej, które mogą wyrządzić szkodę publiczną³⁰. Jako „szkody publiczne” rozumie się w powyższej definicji również negatywne wpływające na demokrację w państwach członkowskich UE. Federacja Rosyjska poprzez takie działania od lat z sukcesami rozwijała swoje środki do prowadzenia wojny informacyjnej. Zdaniem badaczy, można wyróżnić trzy główne metody prowadzenia działań dezinformacyjnych: państwowa machina propagandowa w postaci krajowych środków masowego przekazu, anglojęzyczne środki masowego przekazu, takie jak agencja Sputnik czy Russia Today oraz tzw. „farmy trolli”, służące do siania dezinformacji w internecie³¹. O rosyjskiej skuteczności w prowadzeniu wojny informacyjnej może świadczyć fakt, że wśród zachodnich ekspertów przed 24 lutego 2022 roku panowała powszechna opinia o skuteczności WDW oraz przekonanie iż jest to faktycznie elita rosyjskich wojsk³². W środkach masowego przekazu nie pojawiały się głosy sceptyków na ten temat.

Mit upadł drugiego dnia inwazji. Bitwa o Hostomel³³ miała być spektakularną peracją rosyjskich spadochroniarzy. Ponad 30 śmigłowców miało błyskawicznie przerzucić żołnierzy na lotnisko pod Kijowem, które miało zostać prędko zajęte, by w drugiej fazie desantu móc przetransportować ciężki sprzęt, którym Rosjanie zajęliby stolicę Ukrainy. WDW wylądowało jednakże na środku

³⁰ Sprawozdanie specjalne Europejskiego Trybunału Obrachunkowego, *Dezinformacja w UE – pomimo podejmowanych wysiłków problem pozostaje nierozwiązany*, 09.2021, s. 7.

³¹ J. Fiszer, M. Fiszer, *Wojna w Ukrainie, od napaści do kontrofensywy, okiem wojskowych ekspertów*, Polityka, Warszawa 2022, s. 216-219.

³² D. Sharkov, *Putin Picks New Paratrooper Chief With Crimea Experience*. Newsweek, <https://www.newsweek.com/putin-paratrooper-chief-crimea-ukraine-annexation-experience-508269>, 10.10.2016.

³³ Toczyła się w dniach: 25.02.2022-01.04.2022.

odsloniętej płycie lotniska, gdzie większość napastników została zabita przez znacznie gorzej wyszkoloną i wyposażoną ukraińską obronę terytorialną³⁴. Prócz wysokiej liczby ofiar wśród żołnierzy, w tamtym okresie WDW straciło także generała dywizji Andrieja Suchowieckiego. Od czasu bitwy o Hostomel nie spływają również informacje o tym, by rosyjskie *elitarne* oddziały wykonywały desant z powietrza.

PODSUMOWANIE

Obraz WDW do lutego 2022 roku nie tylko idealizował rosyjskich spadochroniarzy, ale przede wszystkim, niczym wspomniana we wstępie wieś potiomkinowska, za pomocą fasady wyjątkowości ukrywał niekompetencję, brak skuteczności oraz najprawdopodobniej wielką skalę korupcji, która negatywnie wpływała na zdolności bojowe *desantników*. Z przeanalizowanych piosenek oraz informacji dot. kreowania wizerunku „niebieskich beretów”, wynika, że władze Federacji Rosyjskiej poświęciły wiele czasu i środków, żeby zwieść swoich przeciwników na arenie międzynarodowej (przede wszystkim państwa NATO). Bardziej interesujące jest jednak, że omawiane działania dezinformacyjne nie działały jedynie „na zewnątrz”, ale i „do wewnątrz” kraju. Mitycznej wizji ulegali nie tylko zachodni eksperci, ale i sami Rosjanie. Co ciekawe, WDW nigdy od początku swojego istnienia nie wyróżniło się podczas przeprowadzania operacji wojskowych w sposób, który mógłby uzasadniać pozycjonowanie ich jako elity oraz jako zagrożenie dla przeciwników Rosji. Skrętnie budowany wizerunek niebieskich beretów zmieniła rosyjska inwazja na Ukrainę. Już w pierwszych dniach inwazji spadochroniarze ponieśli sromotną porażkę na lotnisku pod Kijowem. Spadochroniarze przestali latać.

Mimo poważnego kryzysu wizerunkowego oraz utraty reputacji, WDW dalej jest dla sił ukraińskich groźnym przeciwnikiem, który wedle ostatnich doniesień stacjonuje w Bachmucie z celem utrzymania ruin miasta oraz powstrzymania ukraińskiej kontrofensywy na tym odcinku³⁵. Kolejnym pesymistycznym wnioskiem, z perspektywy państw zachodnich jest skuteczność działań rosyjskiej propagandy i dezinformacji. Żyliśmy w przeświadczeniu, że rosyjskie siły zbrojne faktycznie stanowią „drugą armię świata”.

³⁴ J. Fiszer, M. Fiszer, *Wojna w Ukrainie...*, s. 160-162.

³⁵ Komunikat Polskiej Agencji Prasowej: *Prezydent Zelenski: Ukraina gotowa do rozpoczęcia kontrofensywy [RELACJA NA ŻYWO]*, <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C1579995%2Cprezydent-zelenski-ukraina-gotowa-do-rozpozecia-kontrofensywy-relacja-na>, 03.06.2023.

Na zakończenie warto dodać, że mimo iż stan wojsk rosyjskich na przykładzie spadochroniarzy wydaje się tkwić w głębokim kryzysie, nie można popadać w optymizm. Wojska Federacji Rosyjskiej swą ilością dalej stanowią poważne zagrożenie dla Ukrainy i będą je stanowić również dla reszty państw europejskich, dopóki siły ukraińskie nie odniosą pełnego zwycięstwa.

BIBLIOGRAFIA

Barthes R., *Mitologie*, Wydawnictwo KR, Warszawa 2000.

Fiszer M., Fiszer J., *Wojna w Ukrainie, od napaści do kontrofensywy, okiem wojskowych ekspertów*, Polityka, Warszawa 2022.

Fiszer M., Fiszer J., *430. dzień wojny. Ściemy, blefy i balety. Jak Moskwa udaje militarną potęgę*, Polityka, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/2210878,1,430-dzien-wojny-sciemy-blefy-i-balety-jak-moskwa-udaje-militarna-potege.read>, 29.04.2023.

Fiszer M., Fiszer J., *499. dzień wojny. Czy Ukraina ze wsparciem NATO może wygrać z Rosją? Jest jeden sposób*, Polityka, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/2219056,1,499-dzien-wojny-czy-ukraina-ze-wsparciem-nato-moze-wygrac-z-rosja-jest-jeden-sposob.read>, 07.07.2023.

Inoziemcew W., *Nienowoczesny kraj – Rosja w świecie XXI wieku*, Wydawnictwo Agora, Warszawa 2020.

Komunikat Polskiej Agencji Prasowej, *Prezydent Zeleniński: Ukraina gotowa do rozpoczęcia kontrofensywy [RELACJA NA ŻYWO]*, <https://www.pap.pl/aktualnosc/news%2C1579995%2Cprezydent-zeleniński-ukraina-gotowa-do-roz-poczecia-kontrofensywy-relacja-na>, 03.06.2023.

Komunikat prasowy Parlamentu Europejskiego, *Parlament Europejski ogłasza Rosję państwem sponsorującym terroryzm*. <https://www.europarl.europa.eu/news/pl/press-room/20221118IPR55707/parlament-europejski-oglasza-rosje-panstwem-sponsorujacym-terroryzm>, 23.11.2022.

Konopka. K., *Gen. Polko: Ukraińcy pokazali, że „druga armia świata” to mit z defilad*, Polska Agencja Prasowa. <https://www.pap.pl/aktualnosc/news%2C1541433%2Cgen-polko-ukraincy-pokazali-ze-druga-armia-swiata-mit-z-defilad.html>, 24.02.2023.

Kowalczyk, A., *Polscy generałowie: rok 2022 zmiażdżył mit o rosyjskim imperium*, Polska Agencja Prasowa, <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C1514095%2Cpolscy-generalowie-rok-2022-zmiazzdzy-l-mit-o-rosyjskim-imperium.html>, 27.12.2022.

Piekarski T., *Wojska powietrznodesantowe wciąż potrzebne*, "Przegląd Wojsk Lądowych" 2013, wrzesień, 03(063), s. 19-29.

Prus J., *Rosyjski pop z patriotyzmem na sztandarach*, *dziennik.pl*, <https://kultura.dziennik.pl/artykuly/65453,rosyjski-pop-z-patriotyzmem-na-sztandarach.html>, 08.12.2007.

Pszczel R., *Konsekwencje inwazji Rosji na Ukrainę dla bezpieczeństwa międzynarodowego – w odniesieniu do NATO i w szerszej perspektywie*, NATO Review. <https://www.nato.int/docu/review/pl/articles/2022/07/07/konsekwencje-inwazji-rosji-na-ukraine-dla-bezpieczenstwa-miedzynarodowego-w-odniesieniu-do-nato-i-w-szerszej-perspektywie/index.html>, 07.07.2022.

Sharkov D., *Putin Picks New Paratrooper Chief With Crimea Experience*, *Newsweek*, <https://www.newsweek.com/putin-paratrooper-chief-crimea-ukraine-an-nexation-experience-508269>, 10.10.2016.

Sprawozdanie specjalne Europejskiego Trybunału Obrachunkowego, *Dezinformacja w UE – pomimo podejmowanych wysiłków problem pozostaje nierozwiązany*, 2021.

Szopa M., *Armie Świata: Wojska Powietrznodesantowe Rosji (WDW)*, *Defence 24*, <https://defence24.pl/sily-zbrojne/armie-swiata-wojska-powietrznodesantowe-rosji-wdw>, 01.04.2022.

terauchi999, (2006.11.07), *Russian Airborne Troops (VDV) Music Video*. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=0rAHRd2lcw>, 07.11.2006.

Tweet: Kovalenko, @UkraineDecoded, [@MrKovalenko]. (2022.08.02), https://twitter.com/MrKovalenko/status/1554643074168619008?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Etweetembed%7Ctwterm%5E1554643074168619008%7Ctwgr%5E612f76a8b153b7babfcc501b7a1a39619e5bb9d6%7Ctwcon%5Es1_&ref_url=https%3A%2F%2Fwww.o2.pl%2Finformacje%2Fczarny-dzien-dla-rosji-na-nagranium-widac-jeden-z-powodow-6797312753978336a, 02.08.2022.

Vasyuta O., *Mit jako fenomen współczesnej polityki*, "Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy. Nauki Społeczne" 2012, nr 1, s. 119-132.

Ирина Мороз, (2011.06.03), *Полосатая натура*, YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=yWmc14YbV8o>, 03.06.2011.

Газманов, О.(2022.11.04), *Олег Газманов - Встанем*, YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=rqOP3jg5GAk>, 04.11.2022.

Парк Патриот Медиа, (2017.08.01), *Денис Майданов - клип ВДВ (Парк Патриот Медиа)*, YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=wXlOoJU-UweQ>, 01.07.2017.

Структура, *Воздушно-десантные войска, Министерство обороны Российской Федерации, Минобороны России*, <https://web.archive.org/web/20201126175211/https://structure.mil.ru/structure/forces/airborne/structure.htm>, 26.11.2020.

Владимир Храпков, *«ВДВ! С неба – привет!»*, Центр военной песни, <https://voenpesni.ru/blog/vdv-s-neba-privet>, 27.07.2017

THE FALL OF MYTH OF THE RUSSIAN AIRBORNE FORCES

The full-scale aggression by the Russian Federation against Ukraine, which has been ongoing for over a year, has not only shattered the security architecture in Europe but it has also brought about numerous reevaluations. Some of these pertain to the image and perception of Western societies regarding the effectiveness of the Russian armed forces. Already in the early months of the conflict, it became evident that the pre-war characterization of the aggressor's military as the "second army of the world" was far from accurate. By February 24, 2022, Russian propaganda had successfully created an image of their soldiers, particularly those from elite formations, such as the Russian Airborne Troops (VDV), as highly skilled specialists with extraordinary strength and capabilities, able to accomplish any task and overpower any adversary. However, reality has verified the actual effectiveness of these paratroopers ruthlessly. The purpose of this article is to confront elements of the propagandistic portrayal of the VDV, which is surrounded by a myth that has developed from the events of the first months of the war. The author also emphasizes on the power of Russian disinformation, which, utilizing various means of mass media, has created a widely accepted yet false image of their airborne forces.

Keywords: Russo-Ukrainian War, myth, Russian Federation, russian paratroopers, propaganda

Publikacja „Młoda Sławistyka“ jest efektem konferencji zorganizowanej przez Koło Naukowe Sławistów UW w kwietniu 2023 roku. Celem konferencji było pokazanie, czym interesują się młodzi slawiści i w jakim kierunku będą zmierzały badania w tej dziedzinie. Najważniejszym założeniem zarówno konferencji, jak i publikacji był otwarty temat, dzięki czemu autorzy nie byli niczym ograniczeni i mogli zaprezentować wyniki swoich badań dotyczące tego, co naprawdę ich interesuje.

Książka podzielona jest na 4 części: język, kultura i sztuka, literatura oraz nauki społeczne. Łącznie zawiera 40 artykułów w 6 językach: polskim, angielskim, czeskim, serbskim, rosyjskim oraz ukraińskim.

ISBN: 978-83-67959-26-1